

MOZAIKKOCKÁK KÁRPÁTALJA MÚLTJÁBÓL

Egy tájkutató jegyzetei
(In memoriam Váradi-Sternberg János)

Kárpátaljai Magyar Könyvek
313.

Sorozatszerkesztő és felelős kiadó:
Dupka György

A kiadvány megjelenését a Bethlen Gábor Alap támogatta

Szerkesztőbizottság: dr. Zubánics László (elnök),
dr. Zékány Krisztina, Meskó János, dr. Dupka György

© Összeállította: dr. Zubánics László, 2024
© UNE UMOTI-Intermix Kiadó, 2024

© Fotók, archív felvételek, dokumentum-másolatok:
Váradi-Sternberg János hagyatékából

Lektorálta és jegyzetekkel ellátta: **dr. Zubánics László**

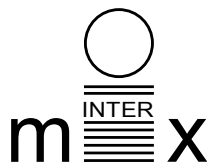
Felelős szerkesztő: **dr. Zékány Krisztina**
Borító, műszaki szerkesztő: **Dupka Zsolt**
A könyv elektronikus változata elérhető:
www.kmmi.org.ua (Adattár, könyvek)

Nyomdai munkák: Outdoor-Shark Kft.

ISBN 978-615-5757-49-5
ISSN 1022-0283

Mozaikkockák Kárpátalja múltjából

Egy tájkutató jegyzetei
(In memoriam Váradi-Sternberg János)

UNE UMOTI-Intermix Kiadó
Ungvár-Budapest
2024

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

I. „EGY MUNKÁCS VÁRÁBA SZORULT A MAGYAR SZABADSÁG”

<i>Zrínyi Ilona ismeretlen levelei Munkácsról</i>	11
<i>A Rákóczi-szabadságharc első győzelme a Tiszánál</i>	16
<i>Az ungvári vár ostroma 1703–1704-ben</i>	19
<i>Az ugocsai kurucok</i>	31
<i>Az ugocsai szegénylegények mozgalma</i>	39
<i>A Rákóczi-szabadságharc első szépirodalmi műve és szerzője</i> <i>(Tasnádi H. István. Polüdorosz mirtuszbokra)</i>	43
<i>Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai</i>	49
<i>Galicin herceg bécsi orosz követ jelentései a kuruc szabadságharc kezdeti szakaszáról</i>	60
<i>Az 1707-es orosz-magyar tárgyalások előzményei</i>	63
<i>Orosz követ Rákóczinál 1707-ben</i>	73
<i>Ukraincev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban</i>	76

II. MAGYAR MŰVELŐDÉS – MAGYAR KULTÚRA A XIX. SZÁZADBAN

<i>Máramarosi régiségek</i>	93
<i>Egy régi magyar nyelvemlék és kiadója</i>	93
<i>Budai Ézsaiás ismeretlen levele és látogatása Viskén</i>	97
<i>Balajthy József Munkács című könyve</i>	101
<i>Lassu István és Oroszország leírása című könyve</i>	105
<i>Óvóbácsik és a rektortanítók (Tallózások vidékünk közoktatási múltjából)</i>	109
<i>Beregi Vigadalmak</i>	114
<i>Egy zseni indulása – Bartók Béla Nagyszőlösön</i>	120

III. 1848 ÉS A PETŐFI-EMLÉKEK

<i>Petőfi Zrínyi Ilona-képe</i>	131
<i>Járt-e Petőfi a Csernek-hegyi kolostorban?</i>	136
<i>Három ismeretlen nyomtatvány. A Lenkey századot hazahívó röpirat</i>	139
<i>Katonadal 1848-ból</i>	151
<i>Egy Petőfi-vers népies változata</i>	157
<i>Munkács kapitulációja 1849-ben</i>	160

IV. RUSZINOK, UKRÁNOK ÉS MAGYAROK

<i>Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században</i> <i>(Részlet az ukrán-magyar kulturális kapcsolatok történetéből)</i>	163
<i>A Magyar Tudós Társaság ruszin tagja – Vaszil Dóhovics életútja és munkássága</i>	172

<i>Dóhovics magyar nyelvű versei</i>	184
<i>Asbóth Oszkár és Ivan Franko</i>	187
<i>Ivan Franko és Kossuth Lajos</i>	193
<i>Ivan Franko ismeretlen magyar tárgyú műve</i>	196
<i>Jókai művei ukránul</i>	199
<i>Gerster Etelka vagy Pálmay Ilka?</i>	202
<i>Ismeretlen Jókai-sorok</i>	205

V. OROSZOK ÉS MAGYAROK

<i>A magyar szölkölkultúra meghonosítása Oroszországban a XVIII. században és a XIX. század első felében</i>	207
<i>Melyik Muravjov járt Pest-Budán 1801-ben?</i>	211
<i>Thália égisze alatt. Orosz színmű ősbemutatója Kecskeméten és az első magyar színdarab Moszkvában</i>	213
<i>Zichy Mihály emlékmúzeumában</i>	219
<i>Gercen és Teleki Sándor</i>	226
<i>Egy különös gyűjtemény magyar vonatkozású kéziratái SCH-jelzéssel</i>	230

VI. HUSZADIK SZÁZADI MAGYAR ÍRÓK ÉS KÖLTŐK KÁRPÁTALJÁN

<i>S. M. rejtélye. Németh László beregszászi ismerőse</i>	239
<i>Sáfáry László ismeretlen versfordításai</i>	245
<i>Móra Ferenc ismeretlen bejegyzése</i>	250
<i>Az író visszatért...</i>	252

VII. IN MEMORIAM VÁRADI-STERMBERG JÁNOS

<i>Dupka György: Vázlatos tudósportré Váradi-Sternberg János történésről</i>	257
<i>Váradi-Sternberg János. Ez az igazság (Interjúrésztlet. Készítette: Bornemissza Eszter)</i>	269
<i>Soós Kálmán: Dr. Váradi-Sternberg János (1924–1992) emlékére. Emlékbeszéd Váradi-Sternberg János felett</i>	271
<i>M. Takács Lajos: Századok örököse. Búcsú Váradi-Sternberg Jánostól</i>	277
<i>Benda Kálmán: Váradi Sternberg János búcsúztatása</i>	279

ELŐSZÓ

Nemrég egy diplomaátadó ünnepségre készülve „szamárvezetőt” készítettem magamnak a fontosabb gondolatokról. Raymond E. Feist népszerű fantasy-író egyik könyvében azt az üzenetet tolmácsolatja végső argumentumként a legnagyobb mágus által, hogy „a mágia nem létezik”. Kicsit tovább haladva, érdemes elmélázni azon, hogy tudomány-e történelem? Ha a tudomány ókori görögök által kidolgozott koncepcióját tekintjük, akkor az e kérdésre adott válaszuk valószínűleg nemleges – olvasom egy helyen. A platóni, arisztotelészi elvekre alapozva a tudomány kritériumai az egyetemesség, a szükségszerűség és az okszerűség, ám ebben az értelemben Arisztotelész szerint még a költészet is inkább nevezhető tudománynak, mint a történelem. A történelem ugyanis az egyedivel és a véletlenszerűvel foglalkozik, és nem fér bele az antik tudomány meghatározás skatulyájába.

Léteznek persze másfajta definíciók is, amelyek szerint a történelem az idők során tudománnyá fejlődött.

Mik is az érvek? Egyesek szerint a tudomány „előrejelzést” ad, a történész viszont csak általánosításokat tehet, nem tud törvényszerűségeket levonni a történeti tényekből, mivel azok nem valamiféle előzetes tervek vagy szabályszerűségek alapján alakultak, hanem számos kontrollálatlan tényező is közrejátszott létrejöttükben. Sohasem fog még egyszer megisméltódni ugyanaz a helyzet, a sokféle különböző tényező ugyanolyan együttállása.

A történelemről az is elmondható, hogy nem egy zárt rendszer, a történész nem ellenőrizheti a megfigyelés körülményeit, és nem tudja manipulálni a különböző tényezőket, ahogyan azt a természettudósok gyakran megteszik egy-egy hipotézisük bizonyításakor. Kétségtelen, hogy a történész munkája jelentős mértékben szubjektív, akár ha csak az általa kutatott témák és források kiválasztását tekintjük, amelyek esetében jelentős szerepet játszik érdeklődése, személyisége, kompromisszumai és a lehetőségei. A történész továbbá mások által közölt megfigyelésektől függ, az általa választott (gyűjtött) források egy részének az objektivitása is megkérdőjelezhető. A történész olyan személy, aki igyekszik kirakni egy mozaikot (a történelmet), ám egyes darabok mindig hiányozni fognak.

A történésznek *„felfedezését, képzeletének alkotását egy szigettengerben kell elhelyeznie. Ebben a szigettengerben nyilvánvalóan vannak szembetűnő, nagyobb szigetek, amiként vannak kisebbek is, amelyek közt a történész könnyedén elhajózik, sőt vannak nagy vízfelületek is, amelyeken igazán kiélheti szenvedélyét”*.

Az 1980-as években, amikor „társadalmi eszmélésem” zajlott, s egyre inkább megpróbáltam megérteni az engem/bennünket körülvevő világot, az embernek viszonylag korlátozott számú információs forrás állt a rendelkezésére: a hétfőnként adásszünettel bíró televízió (egy-egy magyar és orosz nyelvű csatornával), a napilapként megjelenő *Kárpáti Igaz Szó*, illetve a *Kalendárium* című évkönyvszerű kiadvány. A két utóbbiban a (hely) történelemírás iránt érdeklődők gyakran találkozhattak Váradi-Sternberg János nevé-

vel. Akkoriban nem voltak divatosak a kettős vezetéknevek, ezért az ember alkalmasint rá-rácsodálkozott egy ilyen szókapcsolatra.

Amikor 1988-ban felvételiztem az Ungvári Állami Egyetemre, a vizsgák során derült ki, hogy a (történelmi) tanári gárdából elég sokan beszélnek magyarul. A történelem vizsga során elkövettem „melléfogásaimat” többek között Balahuri Eduárd régészprofesszor „rakta helyre” (mivel az első vizsgám csak négyesre sikerült, nem élhettem a kitüntetéssel érettségizettek privilégiumával – mindhárom vizsgán részt kellett vennem).

Az első évfolyamon már szakdolgozattémát és vezető tanárt kellett választanunk. Azaz inkább a tanárok választottak bennünket, téma és kutatási szakterület alapján. Egyik csoporttársunk, Darvai Katinka lelkesen mesélte, hogy Váradi-Sternberg János professzor lesz a vezető tanára, a témája pedig „Munkács várának ostroma Dobay Zsigmond naplója alapján”. Akkoriban a professzor úr már csak néhány órát kapott az ókor, középkor és historiográfia tanszéken, s ezek fejében néhány szakdolgozatot vezetett. A konzultációs időszakokban láttuk feltűnni a történelem kar folyosóin, többnyire a „magas homlok, értelmes tekintet” maradt meg a mellette elhaladó diákok emlékezetében.

Az egyetemi könyvtár idegen nyelvű részlegében olvashattuk magyar nyelven megjelent köteteit, illetve ugyanitt hívták fel a figyelmünket az egyik kiadványra, amely közreműködése révén a lemergi egyetemről került az állományba: Lehoczky Tivadar *Beregvármegye monographiája* 3. kötete. Első helytörténeti jegyzeteim – többek között szülőfalum történelmével kapcsolatban – innen származnak.

1996-ban, amikor Beregszászra kerültem és a *Beregi Hírlap* járási újság szerkesztőségében helyezkedtem el, első „kiküldetésem” egyikeként Horváth Anna otthonába vezetett a „jósors”. Itt, a készülő interjú keretében igen sok mindent hallhattam a művésznő és „Janó” szakmai kapcsolatáról. Aztán az egyik szakfordításom honoráriumaként megkaptam Lehoczky munkájának reprint változatát. Valerij Razgulov, a kiadó elmesélte, hogy a jelenleg minden magára valamit adó történész könyvtárában megtalálható barna fedeles kiadvány eredetije Váradi-Sternberg János könyvtárából került ki.

A *Századok öröksége* című kötete a könyvtáram megbecsült példánya, ma is gyakran nyúlok hozzá, ha egy-egy érdekes témával kapcsolatban útmutatásra van szükségem. Mint például 2023-ban, amikor Magyar Árpád István kijevei barátom felvetette, hogy a Petőfi Sándor születésének 200. évfordulója alkalmából Magyarország Kijevei Nagykövetsége kezdeményezésére megjelenő illusztrált, kétnyelvű Petőfi-kiadványba írni kellene valamit.

Amikor a Petőfi Sándor és kishazánk kapcsolatát elemző tanulmány megírására felkérték, elsősorban azokra a tanulságokra próbáltam összpontosítani, amelyekre diákként, majd később tanárként, értelmiségiként Kárpátalján tettem szert. Fél évszázados eddigi életutam különféle rendszereken (és rendszerváltásokon) ível át, így iskolásként tanulhattam Petőfiről, a lánglelkű forradalmárról, akiből a korabeli irodalomkönyv igazi osztályharcost kreált, aki minden erejét, tehetségét a feudális rend felszámolására tette fel.

Pedig, ha mélyebben elmerülve – ideológiai számárvezetők nélkül – vesszük kezünkbe a versesköteteit, egy sokszínű, mindenkit megszólítani akaró és tudó költő képe tárul elénk. Ettől függetlenül mégis előfordul, hogy nemzeti ünnepünk (március 15.) alkalmából aktuális mondandónkhoz megpróbáljuk Petőfit is „hozzávarni”, mint gombhoz a kabátot, mi több, „saját képünkre és hasonlatosságunkra is megpróbáljuk őt átmázolni”.

De mit is kezdhet a születésének 200. évfordulója előtt tisztelgő kárpátaljai/ukrajnai magyar Petőfi Sándorral? Ez különösen azok számára lehet nehéz, akik az 1991-es rendszerváltás előtt szocializálódtak, mivel számukra Petőfi személyével tették „fogyaszthatóbbá” a forradalom mámorát, amely a „létező szocializmus” kvintesszenciája is volt. Ugyanakkor Petőfi élete, munkássága a józanabbul fogalmazó, a közösség szellemi igényei iránt érzékeny kárpátaljai értelmiségek interpretációjában olyan formákat (is) öltött, ami meghaladta a szovjet rendszer tűrőképességét. Annak idején azt tanultam, hogy minden új dolog egy elfeledett régi. Sajnos nemcsak az 1945-ös impériumváltás előtti dolgokról feledkeztünk meg, azok az emberek is eltűnnek a múlt jótékony homályában, akik alig pár évtizede alkottak közöttünk. Petőfi születésének 200. évfordulója kapcsán éppen ezért úgy gondoltam, hogy két – általam is nagyra becsült – történész és irodalomtörténész publikációihoz nyúlok. Csupán itt-ott kell a korszellem sallangjait lefejtetni az írásokról, s teljes pompájában kibontakozik a MÚ, amelyet meglátásom szerint még senkinek nem sikerült meghaladnia (így magam sem próbálkoztam ezzel!).

Váradi-Sternberg János (1924–1992) történész *Századok öröksége* című, a Gondolat és a Kárpáti Kiadó gondozásában 1981-ban megjelent tanulmánygyűjteménye számos olyan Petőfivel kapcsolatos írást tartalmaz, amelyek nagy része ma is aktuális. Az Ungvári Állami (majd Nemzeti) Egyetemen oktató Gortvay Erzsébet (1935–2013) irodalomtörténész *Emlékezni szükséges* című esszégyűjteményében (Intermix Kiadó, 2004) csokorba gyűjtötte mindazok élettörténetét, akik „bearanyozzák” mindennapjainkat.

Emlékezni pedig nagyon is szükséges! Amikor a Magyar Filológiai Tanszék létrejöttének 60., illetve a Hungarológiai Központ megnyitásának 35. évfordulójára készültünk, derült ki, hogy Váradi-Sternberg János születésének 100. évfordulója 2024. január 10-ére esik. A kerek évforduló kapcsán felvettem, hogy egykori munkahelye – a Hungarológiai Központ – falán avassunk emléktáblát a tiszteletére. A felvetést elég vegyes reakciók követték, ezért végül is nem a tervezett évfordulós ünnepségek keretében, hanem a magyar tudomány napja alkalmából, 2023. november 7-én került sor a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet által kivitelezett márványtábla felavatására.

Az esemény megszervezésében elvülhetetlen érdemei vannak Meskó János történésznek (ő is Váradi-Sternberg János diákja volt), aki révén a professzor úr családtagjai mellett egykori ismerősei és barátai is eljöttek, mi több, az eseményről egyenes közvetítést szerveztek az USA-ban és Izraelben élő családtagok számára.

Az avatáson részt vett Váradi-Sternberg János menyee, Grican Anna, illetve unokája, Sternberg Alex, akik az eseményre nem érkeztek üres kézzel: egy nagyobb dobozban a történész dokumentumainak egy része volt, de a Hungarológiai Központban nyíló kiállításához megkaptuk az írógépét, a Szemán Ferenc (Öcsi) festőművész által készített portróját, illetve egy Horváth Anna szobrászművész által készített kispasztikát.

A dobozban található dokumentumok között volt egy kétoldalas gépelt szöveg – egy tartalomjegyzék. A tanulmánycímeknek csupán töredéke volt ismerős számomra a korábban megjelent kiadványokból, tehát valószínűsíthető volt, hogy ez annak a készülő kötetnek a tartalomjegyzéke, amelyet Dupka György úgy emlegetett, mint az „elveszett könyv”.

M. Takács Lajos irodalomtörténész, a *Vergődő szél* című kárpátaljai irodalmi antológiai szerkesztője 1992 februárjában, Váradi-Sternberg János temetésén így búcsúzik:

„Janó bácsi kedves, búcsúzó: legyen Neked könnyű a föld! Ígérem, megteszem, ami erőmtől telik, hogy megjelenhessen még 1987-88-ban összeállított, magyarországi kiadásra szánt harmadik tanulmánygyűjteményed”.

Dupka György elmondása szerint M. Takács Lajos megpróbálta állni a szavát: előbb a kiadást szorgalmazta, majd annak meghíúsulása következtében legalább a letisztázott kéziratot próbálta meg visszaszerezni. Mindkettőt sikertelenül. 1999-ben megjelent *Törődésben: sorsok, művek, históriák* című kötetében így ír erről: „Váradi-Sternberg professzor úr harmadik tanulmánygyűjteménye Budapesten máig sem jelent meg. Nem tudom, hová lett a kézírata... A Gondolat Könyvkiadót bezárták, Pók Lajos irodalomtörténész, „Janó bácsi” munkáinak gondozója pedig elhunyt”.

Egyszóval rendelkezésre állt a tartalomjegyzék, illetve megvolt az elszántság, hogy a 100. évforduló kapcsán megjelentessünk valamilyen emlékkönyvet, talán a KMMI-füzetek sorozatában.

Aztán a jósors Meskó János személyében ismét a segítségemre sietett... Egy, a Sternberg család otthonában tett látogatása során felvetette, hogy szeretnénk megjelentetni az emlékkönyvet, s ehhez anyagokra lenne szükségünk. Valószínűleg a hungarológiai emléktábla-avatás hatása letetett, hogy a korábbi tartózkodó magatartást felváltotta a segítőkészség, aminek köszönhetően feldolgozásra megkaptuk Váradi-Sternberg János professzor úr írásos hagyatékának nagy részét. A dossziékat közel három évtizede nem forgatta senki, így nem tudhattuk, hogy mi került a kezünkbe. Ugyanakkor, ismerve a tanár úr precizitását, számíthattunk arra, hogy az „elveszett könyv” tanulmányainak nagy részét sikerül megtalálni, és a könyvet rekonstruálni.

A remények lassan, de biztosan valósággá váltak, mindössze néhány tanulmányt nem sikerült (eddig) megtalálni. A dobozokban kézírásos lapok, legépett (gyakran jegyzetekkel, javításokkal ellátott) tanulmányok, újságvivágások, különnyomatok, könyvek, jegyzetek, fotók, filmek, vázlatok egyaránt megtalálhatóak voltak magyar, orosz és ukrán nyelven.

A gyűjteménybe rekonstruált tanulmányok 1958–1990 között íródtak, többségük valamilyen kiadványban (főleg a *Kárpáti Igaz Szóban*) napvilágot is látott, ettől eltekintve a legtöbbjük új/ismeretlen az egyszerű olvasó számára (valljuk be, nekem is). A szövegekből gyakorlatilag hiányzik a korabeli történelmi munkákra jellemző korszellem (nem lóg ki a „kommunista lóláb”), csak néha köszönnek vissza az osztályharcos gondolatok (ezeket a helyükön hagytuk). A kötet tartalmát tekintve egy időutazás Kárpátalja XVIII–XX. századi történelmébe, felvillantva azokat a különlegességeket, amelyekre mi olyan büszkék vagyunk. Itt ugyan nem tapasztalható a több évszázados transzilvánizmus, mint a szomszédban, azonban Északkelet-Magyarország ezen periférikus szeglete is a maga módján alakította az itt élő embereket.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindenkinek, aki segítette munkámat, s már most ígérem, hogy lesz folytatás...

Zubánics László történész

I. „EGY MUNKÁCS VÁRÁBA SZORULT A MAGYAR SZABADSÁG”

ZRÍNYI ILONA ISMERETLEN LEVELEI MUNKÁCSRÓL

Bár jelentős alakja a magyar történelemnek, az egyetlen neki szentelt kis könyv, Horváth Mihály *Zrínyi Ilona életrajza* 120 esztendővel ezelőtt jelent meg, és azóta sem látott napvilágot róla hasonló összefoglaló munka. Jellemző, hogy születésének időpontja sincs pontosan tisztázva. A lexikonokban, kézikönyvekben és más kiadványokban feltüntetett 1643-as évet nem alaptalanul vonja kétségbe nemrég megjelent tanulmányában Nagy László, a kor ismert történésze. Ő 1652-t említ, és ezek szerint a fejedelemszony nem 14, hanem 5 évvel volt idősebb, mint második férje, a kurucvezér Thököly Imre¹.

Az időszak egy másik kiváló kutatója, R. Várkonyi Ágnes, egyik 1975-ös cikkében arra hívja fel a figyelmet, hogy „*az elkövetkező kutatások feladata lenne Zrínyi Ilona politikai, gazdasági iratainak az összegyűjtése. Az a kevés irat, amit ismerünk, határozott, önálló egyéniségnek mutatja őt*”. Ilyennek tűnik a fejedelemszony a Területi Levéltárban talált eddig ismeretlen levelei alapján is.

„*Bizonyos dolgokban Munkaczi Udvarbíránkat, Nemes Czeglédi Mihált K/e/g/y/el/ metek Közziben küldvén, szóval izentünk Kglmetek általa, kihez képest Kglmeteket kériük böcsülettel nevünkkel mondandó szavainknak hitelt adván, kívánatos válósszal bocsátani Kglmetek ne neheztelie. Kérvánván I/ste/n Kglmeteket mind feienként eltesse jó Egessegen. Datum in Arce nostra (a mi várunkban – V. S. J.) Munkács 13 Aprilis 1681. Observatissima (köteles híve – V. S. J.) Helena Zrínyi.*”

Az idézett írás egyike Zrínyi Ilona publikálatlan hat levelének, amelyek feltétlen figyelmet érdemelnek mind a kor művelődésének, írásbeliségének, nyelvezetének tanulmányozása, mind szerzőjük írásstílusának megismerése szempontjából. Bár ezen levelek nem saját kezűleg lettek papírra vetve (ilyen kevés van Zrínyi Ilona levelei közt),

¹ A korábban tévesen 1643-ra datált születési dátum a közelmúltban 1649. március 20-ra vagy 21-re módosult. A Hadtörténeti Közlemények 2020. évi 4. számában olvasható Végh Ferenc *A „Magyar Márs” arnyékában? Az ismeretlen Zrínyi Péter* című írása, amelyben arról tudósít, hogy a nagypapa, Frangepán Farkas Kristóf naplőbejegyzése alapján tisztázódik Zrínyi Ilona születési dátuma: „...*Ilona* (†1703) *I. Rákóczi Ferenc* 1666-ban kötött házassága is eszközt jelenthetett... *Zrínyi Ilona* ekkor nem 23, hanem mindössze 17 esztendő volt. A kutatás már korábban is joggal gyanította, hogy a – nikodémiai (Izmit) síremlékén olvasható dátumból visszakövetkeztetett – 1643-as születési év nem felelhet meg a valóságnak. ...*Nagyapja, a már említett Frangepán Farkas Kristóf* diáriuma nem hagy kétséget afelől, hogy *Zrínyi Ilona* 1649. március 20-án éjjel, 11 és 12 óra között a Muraközben született, vélhetően Podbreszten látta meg a napvilágot. A horvát nyelvű naplőbejegyzés eddig elkerülte a téma magyar és horvát kutatóinak figyelmét.”

tehát tollbamondás útján fogalmazódtak, és csak az aláírás eredeti, ezekre is vonatkozatható Köpeczi Béla megállapítása, miszerint a fejedelemszony *„írásmódja követi kortársait, annak minden bizonytalanságával, az írott és beszélt nyelv sajátosságainak egyeztetésével”*.

Amint az idézett levélből kitűnik, ebben a korban az ékezetek nem voltak kötelezők, az *i* betű helyettesítette a *j*, *y* és *ě* betűket is. A további idézetekben, meghagyván az utóbbi sajátosságot, a többieket a jobb megértés és olvashatóság céljából elhagyjuk, a rövidítéseket teljesen kiírjuk, a latin és elavult szavakat zárójelben megmagyarázzuk.

Művelődéstörténeti jelentőségükön túl az itt közölt levelek és levélrészletek érdeklődésre tarthatnak számot, mivel hozzájárulnak Zrínyi Ilona életének és tevékenységének jobb megértéséhez, a munkácsi várban töltött időszak teljesebb feltérképezéséhez.

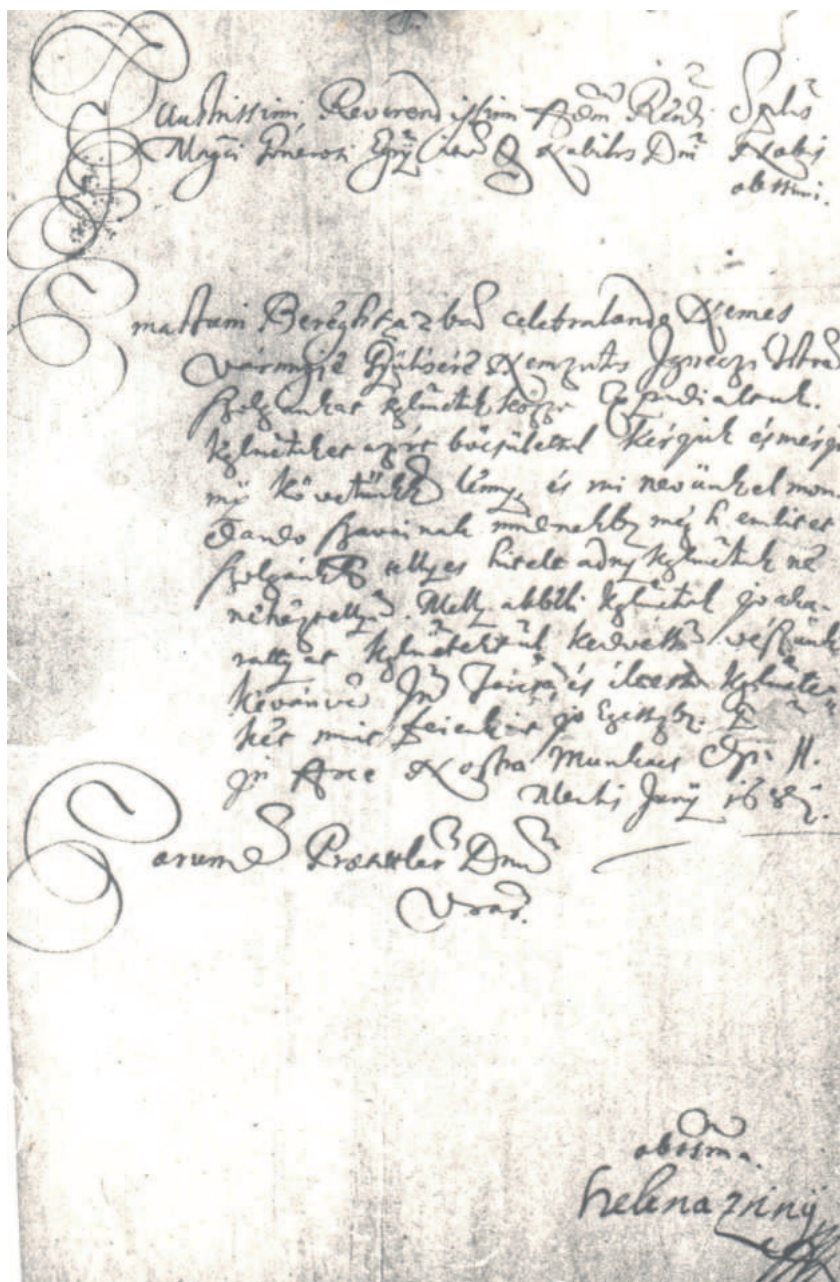
Az 1681 elejével kezdődő és a következő év júniusával záruló időszak pontosan körvonalazható a fejedelemszony életében. Az első levél alig egy hónappal azután íródott, hogy március 16-án a vár előbbi úrnőjének, Báthory Zsófiának földi maradványait végső nyugalma helyszínére, Kassára kísérték. Az utolsó levél 1682. június 11-én kelt, tehát négy nappal a Thököly Imrével megtartott menyegző előtt.

Zrínyi Péter horvát bán leánya, a nagy Zrínyi Miklós unokahúga, 1667-ben került Munkácsra a vár urának, I. Rákóczi Ferencnek a hitveseként. Férje 1676-ban bekövetkezett halála csak betetőzte az átélte tragikus eseményeket: apjának és anyai nagybátyjának, Frangepán Ferencnek 1671-ben történt kivégzését, édesanyjának ennek következményeként keletkezett gyógyíthatatlan lelki betegségét. I. Rákóczi Ferenc elhunyt után a vár úrnője Báthory Zsófia lett, a fiatal özvegy pedig a regéczi várban töltötte napjait. Munkácson a zsémbes és önfejű anyós mellett Hedvig² apácánővérnek, s főleg Kiss Imre jezsuita gyóntatónak az akarata érvényesült. Báthory Zsófiának tudomása volt Thököly Imre és Ilona találkozásáról, amely a francia és török támogatással kibontakozott kuruc mozgalom indulásának évében, 1678-ban jött létre. Azt is tudta, hogy kölcsönös vonzalommal viseltetnek egymás iránt. A következő évben a kuruc „király” megkérte az özvegy fejedelemszony kezét, de amíg élt Báthory Zsófia, a házasságról szó sem lehetett, hiszen a császár meggyőződéses híveként a vár rekatolizált úrnője politikai ellenfelének tekintette a protestáns Thököly Imrét.

Báthory Zsófia 1680 júniusában bekövetkezett halála után érkezett Zrínyi Ilona Munkácsra, de egy ideig kérdéses volt elismerése a vár és a szentmiklósi uradalom teljes jogú úrnőjeként. Báthory Zsófia mintegy háromnegyed éve elhantolatlan³, a vár templo-

² Báthory Hedvig (lengyel nevén Jadwiga), a fejedelemszony nővére a toruńi bencés kolostorban volt apáca, 1643-ban a Mária-kongregáció tagja. 1654-ben pedig priorissza (a főnöknő helyettese). A lengyelországi adatok szerint Staniątkiban lakott és halt meg 1681-ben. A kutatások szerint 1661-ben vagy 1667-ben költözött át hűgához Munkácsra, azonban annak pontos részleteit nem támasztják alá hiteles dokumentumok. Lásd: Berki Anna. Az utolsó Báthoryak életének lengyel vonatkozásai (Egyház- és családtörténeti szempontok alapján). Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2020. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/58256>

³ A korszakban nem volt kirívó az elhalálozás és a temetés közötti huzamosabb időintervallum. Ez elsősorban a temetésre való megfelelő felkészüléssel magyarázható. Minél magasabb rangú személyről volt szó, annál hosszabb ideig tarthatott a felkészülés.

1. sz. ábra. Zrínyi Ilona ismeretlen levele a Kárpátaljai Megyei Állami Levéltárból (fénykép)

mában felravatalozott koporsója árnyékában Kiss Imre megtámadta a végrendelet hitelességét, és a jezsuita rendre akarta átjátszani a Rákóczi-javakat.

Tudomásunk van Zrínyi Ilona 1681. február 17-i, a munkácsi várba való visszatérését követően írt első leveléről, amelyet Köpeczi Béla publikált nemrég megjelent II. Rákóczi Ferenc gyerekkorával foglalkozó könyvében. Ebben a fejedelemszöny ér-

tesítette az érdekelteket: „...*édesanyánk helyett való napánk* (anyósunk – V. S. J.) néhai méltóságos fejedelemasszony... hidegedett testinek eltemetéséről” és meghívta azokat, hogy reprezentáltassák magukat „*ez temetésbeli solennitásán*” (szertartáson – V. S. J.).

Ilyen körülmények között fogalmazódott meg immár a temetést követő 28-ik napon a fent közölt levél. Azok a „*bizonyos dolgok*”, amelyeknek közlését a levél aláírója Czeglédi Mihály nevű udvarbírájára bízta, a megtámadott végrendelettel lehettek kapcsolatosak, és erre várta a „*kévánatos választ*” a vár leendő úrnője. Nem tudni, hogy mivel végződött az udvarbíró vármegyei kiküldetése, mindenesetre, amint a következő, 1681. június 11-én keltezett levélből kitudódik, ez alkalommal a vármegye megbízottját fogadta Zrínyi Ilona:

„*Kegyelmetes böcsülletes követ Attyafia Nemzetes Kádas Mihály Ur credentiája* (megbízólevél — V.S.J.) *mellett minikünk szóval való Kegyelmetek követségét reportálván megértettük. Viszont mi is Szóval miképpen resováltuk legyen az eő Kegyelme relatiójából* (közléséből – V.S.J.) *megh fogja Kegyelmetek írteni. Kévánván Isten Kegyelmeteket mind fejenként éltesse jó egészségben. Datum in Arce Munkács die 11 Junii 1681.*”

Ekkorra már elrendeződött a végrendelet körüli konfliktus. S miután a vár úrnője biztosította jogait, mind határozottabban foglalt állást a császári utasításokat teljesítő vármegye követeléseivel szemben.

Négy nappal Kádas Mihály fogadását követően, június 15-én, Zrínyi Ilona egy terjedelmes levelet menesztett a vármegyéhez. Ebben visszautasította egy Kranka nevű katonájának a kiadását, aki még Báthory Zsófia idejében követett el bizonyos kihágásokat. Ezt az esetet a levél alapján megemlíti Lehoczky Tivadar a *Beregvármegye monográfiája* című munkájának első kötetében. Ennél fontosabb azonban a levél befejező része, mely azt mutatja, hogy a munkácsi vár úrnője mind nyíltabban állott ki a leendő férje által vezetett kuruc mozgalom ügye mellett. A megfelelő passzus megértéséhez tudni kell, hogy még 1680. november 15-én Thököly Imre megbízottai fegyverszünetet kötöttek a császáriakkal, s így a kuruc bujdosóknak téli szállást biztosíthattak Bereg, Ugocsa és Szatmár megyében. 1681. május 30-án azonban a kuruc vezér felmondta a fegyverszünetet, s erre hivatkozva a vármegye előljárói követelni kezdték a Beregszászban meghúzódott kurucok kiadását.

„*A Beregszászban recipiált* (befogadott – V.S.J.) *lakosoknak kézhez való assignatióját* (kiadását – V.S. J.) *a mi concernállya* (illeti – V.S.J.) –, olvassuk a levél befejező sorai-
ban – *a righi dicsőséges királyoktul adott város privilegiuma ellen, mit kézhez adni azokat nem tartozunk. Hanem, ha magok jó akarattyuk szerint ki akarnak menni Privilegiumokat nem praejucálván* (élvezvén –V. S. J.) *abban ellentartók nem leszünk. Kévánván Isten tarcsa kegyelmeteket mint fejenként jó egészségben. Datum in arce nostra Munkács die 15 Mensis* (hónap – V.S. J.) *Junii 1681. Observatissima. Helena Zrinyi*”.

Amint azonban a fejedelemasszony ezt követő június 2-i levele tanúsítja, a vármegye, kitartván követelése mellett, Komlossi Mihály és Fuló János nevű követeit menesztette Munkácsra. A megbízólevelükben kifejtett és szóval tolmácsolt üzenetet a levél írója megértette. „*Viszont mi is szóval miképpen reportáltunk... az eő Kegyelmek relatiójából megh fogja Kegyelmetek érteni*”. A lakonikus és határozott válasz megint csak a Beregszászban meghúzódott kuruc bujdosók ki nem adására vonatkozott.

Erről részletesebben szól a fejedelemsasszony 1681. július 21-én keltezett levelében:

„Az mi Beregszászban lévő parasztembereknek kézben való adását – olvassuk itt –, valamint annak előtte resolváltuk magunkat mi most is azon előbi resolvációknak inhaerelunk (határozathoz ragaszkodunk – V. S. J.), hogy a kik az *Armistitum* (fegyverszünet – V.S. J.) alatt oltalomnak okáért, s bátorságos helynek megh maradásáért be mentenek, azoknak a megh említett Beregszász városának rigi királyoktul adott *Priviligiumok* ellen mi kézbe nem adhattyuk. Hanem, ha magok jó szántokból ki mennének, lássák eő dolgok, mink abban ellentartók nem leszünk”.

A továbbiakban a fejedelemsasszony bizonyos elhajtott marhacsordával kapcsolatos vizsgálat megtartását ellenzi, mivel „*azt hozta magával a Rebellio* (a felkelés — V. S. J.) ...és arrul, mi számot nem adunk”. A levél befejező részében, amelyet szó szerint idéz Lehoczky Tivadar, Zrínyi Ilona a vármegye urainak azon panaszát utasítja vissza, miszerint csorbítaná a nemesi kiváltságokat.

„*Nem kellene Kegyelmeteknek a mi jó intentionkat* (szándékunkat – V.S.J.) *aprólék szerint való vádlással magától elidegeníteni. Mi is szerettyük a nemesi szabadságot és oltalmazzuk is, az eő Felsőghe miniszteri is megh látván az dolognak mivoltát, mi nem félttyük Igazságunkat*”.

Az utolsó mondat azt sugallja, hogy a vár úrnője, bár fellépett a kuruc bujdosók védelmében, azon volt, hogy ugyanakkor fenntartsa a jó viszonyt Béccsel is, és az ottani miniszterek jóindulatára hivatkozik. Arra számított, hogy kieszközli a császár beleegyezését a Thököly Imrével való házassághoz, amire azért volt szüksége, hogy biztosítsa gyerekeinek, a kilencéves Júliának és az ötéves Ferkónak az örökösödési jogát.

Valóban két héttel az 1681 karácsonyán tartott eljegyzés után (január 8-án) Zrínyi Ilona a császári udvarhoz folyamodott, hogy engedélyezze a házasságot a kuruc mozgalom vezetőjével. A menyegző 1682. június 15-re volt kitűzve, de a Bécsből kért hozzájárulás késett. Ezzel kapcsolatos az ugyancsak most feltárt Zrínyi Ilona írás, a június 11-i levél. Bár a szövegben nem történik említés a közelgő családi eseményről, bizonyos, hogy Zrínyi Ilona megbízottja a négy nap múlva esedékes esküvőről tudósította a vármegyét.

„*E mostani Beregszászba celebrálandó* (megtartandó – V.S.J.) *Nemes vármegye gyűlésre Nemzetes Ignécci István szolgálkat Kegyelmetek közé expeditáltuk. Kegyelmeteket azért böcsülettel kírjük és mérjük követünknek lenni, és mi nevünkkel mondandó szavainak ...megh említett szolgálk tellyes hitelt adni szavainak Kegyelmetek ne neheztelleyenek. Melly abbeli Kegyelmetek jó akarattyát kedvessen vésszünk. Kévánva Isten tarcsa és éltesse Kegyelmeteket mind fejenként jó egészségbe. In arce nostra Munkács die 11 Mensis Junii 1682. Observatissima. Helena Zrinyi*”.

Két nappal a Munkácson megtartott esküvő után megérkezett Bécs beleegyezése is, akinek a megbízottja, Sapanarolla császári hadvezér jelen volt a menyegzőn is. Azonban a császári udvar reménye, hogy Thököly, miután elnyerte a fejedelemsasszony kezét és vele együtt a várat és az uradalmat, letesz az ellenségeskedésről, nem teljesedett be. 1682 második felében a kurucmozgalom újabb erővel folytatódott. Ennek eszményeivel és küzdelmével pedig már a végsőkig eljegyezte magát a „kuruc király” immár törvényes hitvese, Zrínyi Ilona is. Ennek jobb megismeréséhez bizonyára hozzájárul ez a néhány eddig ismeretlen levél is, amelyeket cikkemben idéztem.

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ELSŐ GYŐZELME A TISZÁNÁL

Az 1703–1711-es szabadságharc zászlóbontására május 21-én került sor Tarpán és Váriban, másnap pedig Beregszászon. Június 7-én zajlott le a dolhai ütközet, amikor is a Borzsa völgyében menetelő kurucokat, akik Rákóczi érkezését várva vonultak a hegyekbe, a labanc csapatok utolérték és szétugrasztották. A szatmári nemesek és az ottani császári helyőrség egyesült seregét Károlyi Sándor, a szatmári főispán vezette, aki néhány foglyot ejtett, s ezekkel, valamint a kurucoktól zsákmányolt zászlókkal a kitüntetés reményében sietett fel Bécsbe.

A hegyekbe menekülő szegénylegények már néhány nap múlva a Vereckei-hágónál gyülekeztek. Itt állt a mozgalom élére június 16-án Rákóczi, és ez az esemény fűtötte a kurucok reményét, hogy visszaadják a dolhai kölcsönt.

A kuruc had – amely mintegy 3 ezer főt számlált – leereszkedett a síkságra, és június 24-én bevonult Munkácsra. De a következő napon a Montecuccoli Herkules császári ezredes vasasai kiszorították a felkelőket a városból, akik kénytelenek voltak megint a hegyekbe vonulni. Július 4-én a határt 6 század zsoldossereg lépte át (kb. 800 ember), amelyet Bercsényi toborzott Lengyelországban. Három nap múlva mintegy 2 ezer gyalogsból és 400 lovasból álló sereg élén Rákóczi Beregszász felé vette útját. Oldalt hagyván az osztrák ezred által megszállt Munkácsot, a kurucok a hegyhátokon, a bródi és borzsovai völgyeken keresztül vonultak, és csak egy hét múlva, július 14-én ereszkedtek le Bene környékén a síkságra.

Hívei tudósításából, valamint kémei jelentéseiből Rákóczi tudomást szerzett az ellenség tervéről. Az Újlak és Tiszabecs közti folyórétet Szatmár és Ugocsa vármegyék felkelt nemességének lovassága őrizte Kende Mihály szatmári labanc alezredes vezetésével. Ugyancsak itt helyezkedett el a Beregszászból elmenekült beregi főispán, Csáky István gróf nemesi bandériuma, valamint Reinhardt császári kapitány lovasai. Löwenburg szatmári várparancsnok által jóváhagyott terv alapján a tiszabecsi révnél elhelyezkedett csapatok egy része, átkelven a folyón, Munkácsig hatolt volna, hogy ott egyesüljön a Montecuccoli-ezreddel.

A szabadságharc vezérlő fejedelme azon volt, hogy szétverje a révet védő csapatokat, és átkeljen a folyón. A kurucok felnagyították a Lengyelországból érkezett segélyhadak számát, riadalmat keltve a labancok közt. Ez megnyilvánult Bercsényinek Kende Mihályhoz intézett levelében, amelyben azt írta, hogy *„pénzünk, hadunk királyokkal kötésink, – minden készületünk – meg vannak... Jön 20 ezer fizetett tatár Máramarostól által: megadja a dolhai kölcsönt”*.

A szerdai, július 14-i napon, kiérvén a hegyekből, Rákóczi csapatai élén a benei hídon kelt át a Borzán, és déltájban Csetfalva és Újlak között foglalt állást. Csak a lovaság tudott előretörni, a szakadó esőben a gyalogság lemaradt. Az ellenség csak felderítő tevékenységet folytatott a Tisza jobb partján, és éppen az előző napon Kende Mihály 20 labanc és 30 német lovassal kelt át a Tiszán. Beregszászig nyomult azzal, hogy onnan Várinak fordulva térjen vissza a tiszabecsi táborba.

2. sz. ábra. A tiszabecsi harc, 1703. VII. 14. Veszprémi Endre rézmetszete. Bp., Képcsarnok Váll., 1976. – OSZK Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár. Grafikai gyűjtemény

A kurucok leszen álltak, hogy bekerítsék a mit sem sejtő ellenséget. Bár abszolút főlényben voltak, de fáradtak a hegyháti meneteléstől, és azt is tudták, hogy jól felszerelt és képzett lovascsapattal állnak szembe. A kuruc lovasok elfoglalták a 15 német gyalogos által őrzött hídfőt, elzárván az utat Kende csapatai visszavonulása elől. Az ellenség a folyó kanyarulatánál húzódott meg. A túlsó partról szakadatlan tüzeléssel támogatták a labanc lovasokat, és onnan átkelt egy segélycsapat is. Négy órán át tartott az ádáz küzdelem. Kende csapatai háromszor csaptak vissza a kurucokra. Rákóczi francia nyelven fogalmazott emlékirataiban igen részletesen számol be ezen izgalmas napok eseményeiről, azt írja, hogy a kuruc lovasok „*nagy bátorsággal*” harcoltak, „*de féltem, hogy elveszítem a legvitézebbekét közülük, és ezért elhatároztam, hogy a gyalogság megérkeztéig abbahagyom a támadást. De addig a lovasság zárt sorokban támadva, szétszórta az ellenséget: egyik része a Tiszának szaladt és belefulladt a mocsárba, a többiek futással akartak menekülni, Ezeket elfogták és megölték*”. Nem került el sorsát Kende Mihály sem, aki az egykori jelentés szerint „*sebben esvén, úgy lova is, a Tiszának ugratott, s mind maga, mint lova, beléhalt*”. Ez az ún. tiszaujlaki ütközet az első olyan összecsapás volt, amely a kurucok sikérével végződött. De hátravolt a legnehezebb: a tiszai átkelés.

Közben megérkezett a holtfáradt gyalogság, a lovasok is kimerültek a nehéz harc után. Rákóczi elhatározta, hogy Váriba vonja vissza csapatait éjjeli pihenőre. Ebben az időszakban Vári a vidék jelentős települése volt. Jellemző, hogy Emlékirataiban a fejedelem városnak nevezi, míg a szomszédos Beregszászt „kisvárosként” említi. A kezdődő szabadság-

harc egyik fontos bázisa volt Vári, ahonnan a májusi zászlóbontást követően 62 vitéz állt be a kuruc hadba, míg Beregszászból 27. Később, 1706-ban Rákóczi hadseregének csak egy egységében 98 vári jobbágy szolgált.

A települést a Borzsa szelte át, a kurucok a balparti részen pihentek le. *„Az volt a szándékom – olvassuk az Emlékiratokban –, hogy a várost kettészelő Borzsova folyót térszem fedezékemmé. Kimerült lovasaim és sáros utaktól elfáradt gyalogosaim már kezdtek lenyugodni, mikor Beregszászból érkező menekülők hírül hozták, hogy a Montecuccoli-ezred már odaérkezett. Erre a hírre összegyűjtöttem csapataimat, lebontottam a hidat, öröket állítottam, de nem tudtam határozni, mihez fogjak, mert bár úgy látszott, hogy a Borzsova patak fedez minket a Montecuccoli-ezreddel szemben, az az ellenség, amelyikkel napközben harcoltunk, mögöttünk volt és átkelhetett a Tiszán”.*

A helyzetet nehezítette, hogy egy foglyul ejtett német trombitás megszökött és elárulhatta a segélycsapatok valódi számát. Az éjszakai haditanácson felmerült annak a veszélye, hogy a Beregszász és a Tiszabecs felőli támadás folytán a kurucok harapófogóba kerülnek. Ezt kikerülendő, egyesek, köztük Bercsényi is, azt javasolták, hogy ne kockáztassák a veszélyes átkelést, és vonuljanak vissza a hegyekbe. De a lovasok tiltakoztak. Ők, Rákóczi szavait idézve: *„mindenképpen a Tisza síkságaira vágyódtak”.* A visszavonulásnak Rákóczi szerint a másik akadálya az volt, hogy ezáltal megcsappant volna a kuruc had *„erejének a híre, amelyre a sereg nagyon büszke volt”.* Attól lehetett tartani, ha az *„ellenségnek eláruljuk gyöngeségünket, ezzel kedvet csinálunk üldözésünkre”.* Mindezért az a vélemény alakult ki, hogy *„bármilyen módon, de keljünk át a Tiszán.”*

Reggelre kitudódott, hogy Beregszász felől nem fenyegetett veszély. A városba menesztett kuruc kémek jelentették, hogy ott csupán egy lovas század tartózkodik, amelyet felderítés céljából küldtek oda. A kurucok csodálkozására virradatkor az is kiderült, hogy a folyó szemben lévő partján táborozó labancok felszedték sátorfájukat és Szatmár felé távoztak. *„Később megtudtam – írja Rákóczi –, hogy a rémületet a szökött trombitás okozta, mert azt jelentette, hogy negyvenezer svéd és lengyel menetel ágyúkkal... hogy megostromolja Szatmárt. Ezt a hírt a nép költötte, hogy vágyainak hízelegjen, a trombitás pedig elhitte.”*

Ezt követően mindenki az átkelés mellett foglalt állást. *„Előreküldtem Esze Tamást a folyó két partján fekvő fálvából gyűjtött ezredével, mi pedig (a főhad – V. S. J.) követtük őt Námény felé. Az utakat annyira elborította a sár, a víz és a mocsár, hogy a gyalogságnak majdnem egész nap térdig vízben kellett gázolni.”* A július 15-én reggel megkezdődött átkelés Rákóczi szerint másfél napot vett igénybe. *„Amikor a malmok segítségével és az elrejtett csónakokat összegyűjtve másfél napi munkával átkeltünk a Tiszán - olyan sok gyalogos és lovas csatlakozott hozzánk, hogy néhány nap múlva egy nyolcezer emberből álló sereg látszatát keltettük”.*

A tiszaujlaki csata és ezt követő átkelés Rákóczi hadvezető készségét dicséri, de tudjuk, hogy mellette volt Bercsényi Miklós is. A sikert biztosító kuruc lovasság élén az 1708-ban áruházi lett kiváló képességű, vakmerő Ocskay László, valamint a bihari származású Borbély Balázs állt. Ő később ezredes kapitányként Szolnok bevételénél jeleskedett, majd végigharcolta a kuruc háborút és egy korabeli népdal „híres vitézként” említi. A tiszai átkelés igazi hőse a tarpai Esze Tamás volt, aki jól ismervén a helyi viszonyokat, elsőként kelt át a folyón, biztosította a főhad átmenetelét. A szabadságharc elején ezres kapitányként szolgáló Esze Tamás később brigadérosként tüntette ki magát a kuruc hadseregben,

„Esze Tamás sem ült
csak Tarpán,
Ember, higgyed ő is
a talpán.”

énekli meg a hajdani tarpai jobbágyot az akkor keletkezett népdal.

A közismert *Szegény legények éneke* tudósít a tiszai átkelés mindkét hőséről: Pap István körösi kapitányról és egy bizonyos Német Mihályról: „Tisza mellyékén lévő rút hada / A vármegyékkel mind ránk támada / Körösi Pap István magát frissen forgatá, / Német Mihály / Hajóra száll / S mind összevágá.”

Az első sikeres tiszaujlaki ütközet és az átkelés nagy erkölcsi és hadászati jelentőséggel bírt. A szabadságharc ellen fellépő nemesség és az őt támadó császári csapatok megriadtak, látván a felkelők erejét. A kuruc vitézek bizalma viszont hallatlan mértékben megnövekedett. A július 14–16-ai sikerek az 1703-as tiszántúli hadjárat kulcsfontosságú eseményei. Rákóczi hadai előtt megnyíltak az Alföld térségei, illetve az itteni települések paraszttömegei, a városok plebejus rétegei széttárt karokkal, mint felszabadítót várták a kurucokat. A győzedelmes tiszántúli hadjárat során az események sorozata felgyorsult. Olyannyira, hogy a korabeli *Kuruc krónika* szerzője, Dálnoki Veres Gerzson így medítál: „Az sok megesett dolgokat / Mind leírni azokat, / Ki győzné őket számlálni, / Minden dolgokat lerajzolni, / Elkezdeni és elvégeni?”

Az október közepén befejeződött tiszántúli hadjárat utolsó eseménye volt Károlyi Sándor átállása a kurucokhoz. A dolhai győző megalázottan és megkeseredetten távozott Bécsből, hogy beálljon a „haza szolgálattárára”. „Mert nagy emberek holdalnak (hódnak) / Rákóczi mellé állonok, / Kik magyarok, már nem rabok!”

Igy a *Kuruc krónika* szerzője, aki a szatmári főispán átállását is megénekelte:

„Károlyi is megunta Bécset,
Mert nem vala becsülete,
Hogy az sok zászlót
felvitte.
Az mit Dolhánál nyeretete,
Sok szegény legény
ott vesze,
A volt bére: omlott vére!”

AZ UNGVÁRI VÁR OSTROMA 1703–1704-BEN

Az ungvári vár 1703–1704-es ostroma igen érdekes és igen tanulságos mozzanata a kuruc szabadságharcnak. Érdekes és tanulságos, mert ha egykorú okmányok alapján végigkísérjük az ostrom és végül a labanc várórség kapitulálásának történetét, itt mintegy sűrített képét kapjuk az osztályviszonyok alakulásának a kuructáboron belül a szabadságharc első éveiben, végig kísérelhetjük a különböző nemzetiségek és különböző osztályok törekvéseit,

és ismét meggyőződhetünk arról, hogy az egyes rétegek politikai állásfoglalását mennyire osztályhelyzetük határozta meg.

A szabadságharc idején nálunk, a Felső-Tisza-vidéken magyar és ukrán dolgozók küzdöttek együtt közös elnyomóik, a Habsburgok ellen. A császári udvar politikája abban az időben mindkét nép dolgozói körében nagy elkeseredést és elégedetlenséget váltott ki. A könyörtelen feudális kizsákmányolás, a kibírhatatlan adó, az osztrák császári csapatok garázdálkodása, az általános drágaság, de különösképpen a só magas ára egyaránt súlyos teherként nehezedett a dolgozók vállára. Elégedetlenségüket még fokozta, hogy az osztrák hatóságok abban az időben tüzzel-vassal irtották magyar vidékeken a protestantizmust, ukrán vidékeken pedig a pravoszláv vallást.

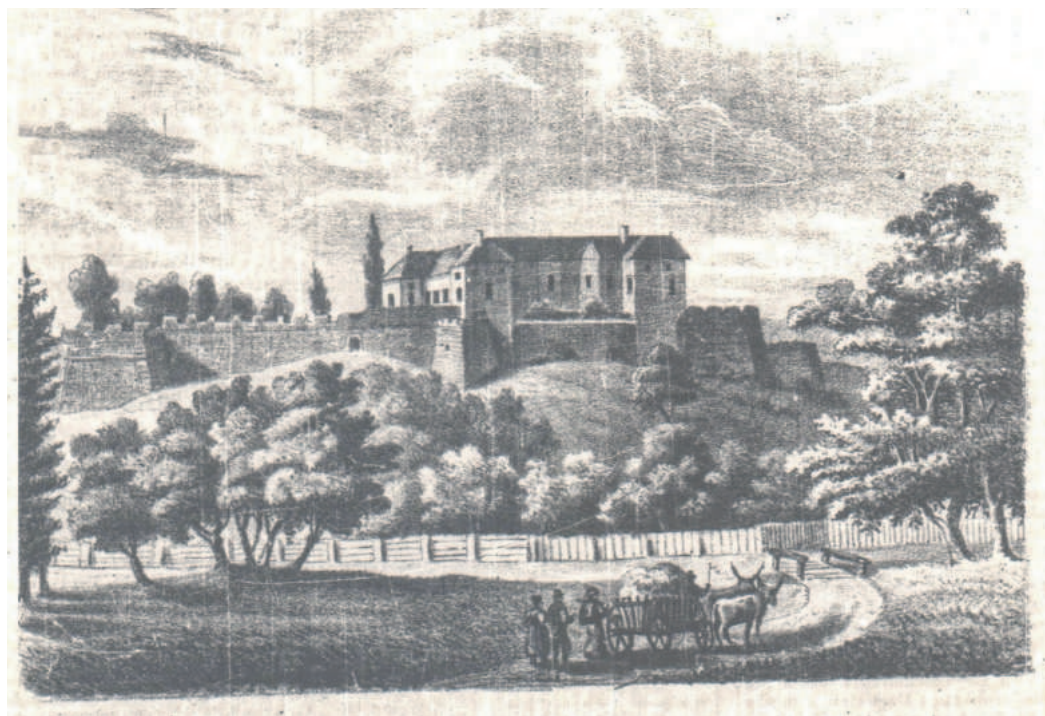
Az 1703–1704-es szabadságharc egyik legszebb, legbeszédesebb megnyilvánulása a magyar és az ukrán nép régi, harcokban, nehéz időkben kipróbált barátságának, hiszen, mint mondtuk, ebben a háborúban magyar és ukrán jobbágyok küzdöttek válltelve az idegen elnyomás és az igazságtalan társadalmi rend ellen. Egészen másképpen viselkedtek azonban az uralkodó osztályok, elsősorban a birtokos főnemesek és nemesek. Bár ezek az osztályok az egész magyar történelem folyamán a nemzeti eszme letéteményeseinek igyekeznek kikiáltani magukat, a szabadságharc alatt – egyes kimagasló egyéniség kivételével – összejátszottak az elnyomó császári hatalommal, hogy így biztosítsák a maguk számára a jobbágyság további akadálytalan kizsákmányolását. A nemesség éppen ezért csak akkor pártol át tömegesen a kuruc zászló alá, mikor Rákóczi csapatai már csaknem az ország egész területét felszabadították, és minden fontosabb várat elfoglaltak. Addig a nemesség vagy a császári csapatok oldalán harcolt a kurucok ellen, vagy az ország labanc részére menekült, vagy pedig jól védett várakban sáncolta el magát, s csak akkor fordított nagy hirtelen köpenyeget, amikor ráébredt, hogy birtoka már kuruc kézre jutott, és ki van téve a bosszúálló nép kényének-kedvének.

Az imént elmondottak szóról szóra vonatkoznak az ungi nemességre is, és az ungvári vár 1703–1704-es kuruc ostroma ékesszóló bizonyíték mind a magyar és ukrán jobbágyság önfeláldozó közös küzdelmére, mind az uralkodó osztályok népellenes magatartására.

A legutóbbi időkig a történészek aránylag kevés írásbeli dokumentummal rendelkeztek az ungvári vár ostromáról. Az ostrommal kapcsolatban rendelkezésre álló okmányokat Thaly Kálmán ismerteti A székesi gróf Bercsényi család című monográfiájának a III. kötetében (Budapest, 1892). E sorok írói az irattárainkban végzett kutatómunkájuk során az ungvári vár ostromára vonatkozólag több olyan új dokumentumra bukkantak, amely nem egy tekintetben kiegészítés újabb oldaláról világítja meg mindazt, amit vidékünk történetének erről az érdekes mozzanataról tudunk.

Az új dokumentumok egy része (kisebb része) az egykori orosz külügyminisztériumi levéltárból származik, s most a Moszkvai Központi Levéltárban található. Ezek között az okmányok között főképpen P. Galicin herceg, bécsi orosz megbízott követ jelentései érdekesek. Galicin figyelemmel kísérte a kuruc felkelés kibontakozását, és igen érdekes adatokat hagyott ránk kivált a szabadságharc első szakaszára vonatkozólag. Új dokumentumaink nagyobb része Ung vármegye levéltárából való és Területi Levéltárunk kezelésében van (Beregszászon)⁴.

⁴ Ma Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár.

3. sz. ábra. Az ungvári vár (Vasárnapi Újság, 1858)

Az alábbiakban igyekszünk az összes rendelkezésre álló okmány alapján röviden elmondani Ungvár ostromának történetét, s egyes mostanáig közzé nem tett dokumentumokat teljes egészükben közlünk.

Mint tudjuk, a kuruc szabadságharc a beregi parasztok 1703 májusi felkelésével kezdődött. Július közepéig a felkelés alapján véve nem terjedt túl a mai Kárpátontúli terület határain. De vidékünkön a harcok tovább tartottak akkor is, amikor a kuruc derékhad Rákóczi és Esze Tamás vezetésével már átkelt a Tiszán (1703. július 15.). A csatározások Ungvár, Munkács és Huszt megerősített vára körül folytak tovább (Rákóczi nem akart időt veszteni ezeknek a váraknak az ostromával). Hogy ki védte ezeket a várakat? Mind-egyikben volt egy kisebb császári várőrség, de ide menekültek jobbágyaik bosszúálló keze elől a vidék birtokos nemesei is. Egyik jelentésében Galicin bécsi orosz követ a nemeség helyzetének jellemzéséül elmondja, hogy „*a nemesek közül senki sem óhajt ottan (ti. a felkelés helyén — a szerk.) tartózkodni azon okból, mert háborgattatik saját alattvalóitól*”. Egy másik követjelentésben pedig megemlíti, hogy azon emberek, akik az említettek pártjára állani nem óhajtának, ezen fosztogatások elől erdőkbe, nagy városokba és várakba menekülnek. Az ungvári vár védelmét – mint Thaly megjegyzi – a császári főhaditanács igen fontosnak tartotta, mert hiszen ez a vár Bercsényi Miklósé volt, aki a tiszaháti felkelés kiobbantásakor még Lengyelországban bujdosott, de csakhamar a kuruc szabadságharc főgenerálisának tisztében jelent meg újra a hazai földön. Így a várba már a felkelés első napjaiban meglehetősen erős őrséget vezényeltek: egy század német muskétást Franz Gottfried von Schwetlik und Vessau kapitány parancsnoksága alatt. Schwetlik a

várat jól felszerelte, és felkészítette a hosszú ostromra. Ide menekültek fegyveres szolgálattal együtt a környékbeli birtokos nemesek. Volt a vár védői között néhány jezsuita is. Ezek persze csak a védelem veszélytelen és jellegzetesen jezsuita módjára vállalkoztak, nevezetesen arra, hogy (az egykorú tanúkihallgatási jegyzőkönyvek szerint) mérgezett golyókat gyártottak, és ezeket röptették azután a német pusák az ostromló parasztokba.

Július és augusztus folyamán a vár még nem volt kuruc ostrom alatt, de a hegyekben már gyülekeztek a verhovinai, vagy ahogyan akkor nevezték őket: krajnai ukrán parasztok. Készültek a város elfoglalására és a vár bevételére. Vezetőjük a népszerű, bátor és leleményes parasztvezér, Ivan Beca volt, akit Esze Tamás, a kiváló mai magyar történész (a kuruckor Esze Tamásának oldalági leszármazottja) a következőképpen jellemez:

„Az ungi krajnák különösen harcias lakosai közül... kiemelkedett a ruszin kurucság népi hőse: a nagy agitativ készségű, leleményes és vakmerő Becza János, Bercsényi bizalmas embere. Ő szervezte meg Ungvár körülzárását, az ő hada foglalta el a zemplényi labanc uraktól Vinna várát, s azután is jelentős bizalmi szolgálatban találjuk”. Érdekes megemlíteni, hogy Beca tevékenységéről és az ukrán parasztok készülődéséről tudott a bécsi orosz követ is. Galicin ugyanis ekkoriban azt jelenti Moszkvába, hogy Munkács városában Rákóczinak Beca nevezetű kapitánya nyilvánvalóképpen gyűjti a lázadókat. Augusztus 18-án (egyek források szerint 15-én) éjjel Beca gubás hadával leereszkedett a krajnáról, és megszállta Gerényt, majd Ungvárra támadt. Becák régi pusákkkal, kaszákkal és fejszékkel voltak fölfegyverkezve. Az ukrán kurucok kiragadták a németek kezéből és biztonságba helyezték Bercsényi elkobzott szarvasmarha-állományát (erre vonatkozólag már előzőleg megegyeztek Vajda Jakab udvarbíróval), de magukkal hajtották a hegyekbe a várban lapuló urak marháit is. Csak egy hónap múlva jelentkeztek ismét. Szeptember 17-én aztán Beca néhány ezer verhovinai élén a várbeliek elkeseredett ellenállása ellenére elfoglalta a várost, és ostrom alá vette a várat. (Az ostromról igen érdekes feljegyzéseket találunk Pálóczi Horváth György naplójában, de ezzel a naplóval most nem foglalkozunk részletesebben.)

Az ukrán ostromlókhoz később sokan csatlakoztak a környékbeli magyar falvakból is (parasztok és kispapok, akik Kajdi István ezredes alatt nem mentek el már előbb Rákóczi táborába). Ezeket egy Haraszthy Imre nevű ungi köznemes toborozta a kuruc zászló alá (Haraszthynak különben szerepe volt Becák mozgalmában is). A parasztok többször is megkísérelték, hogy elfoglalják a várat, de minden rohamukat visszaverték. A várbeliek nem voltak ugyan sokan (350—400 fő), de az erős és rendkívül előnyös fekvésű vár igen nagy hadászati fölényt biztosított nekik az ostromlók szemben. Kisebbségi csatározások gyakran estek a városban. A várbeliek tüzes golyókkal és égő szövettel többször felgyújtották a várost, de a kurucok minden tüzet eloltottak.

Galicin a vár ostromáról azt írja, hogy *„a lázadók... megkíséreltek néhány rohamot ostromlóra segítségével, de nagy veszteséggel mindenkor visszavertek, ezen rohamok következtében 300 embert vesztek, s látván, hogy tüzés nélkül nem boldogulnak, a vár köré székerekkel hordták a szalmát, és tüzzel akarták megadásra kényszeríteni a várat, de semmit sem tehettek”. Nyilvánvaló, hogy a követjelentés eltúlozza a kurucok veszteségét, és e tekintetben értesülését minden bizonnyal a császári hadijelentésre alapítja, de maga a jelentés azt bizonyítja, hogy a vár körül kemény harcok folytak.*

Talán nem lesz érdektelen néhány szót szólnunk arról is, milyen volt Ungvár városa az ostrom idején. A város három negyedből (Óváros, Újváros, Váralja) és a következő tíz utcából állt (zárójelben az utca mai nevét tüntetjük föl): Vár utca (Kreml u.)⁵, Gyapjú utca (Duhnovics u.), Piac utca (kb. a Korjatovics tér helyén), Híd utca (kb. a mai Szuvorov utca helyén)⁶, Sós utca (Október u.)⁷, továbbá Malom utca⁸, Téglaszín utca⁹, Vata utca¹⁰, Temető utca¹¹. Ezek közül az utcák közül csak a Vár utca volt kétsoros, s a leghosszabb utcán is csak mintegy negyven házhely volt (Sós u.). Ungvárnak 266 házhelye volt abban az időben. A város lakossága nemesekből (Vár, Gyapjú, Piac, Cigány¹², de főképpen Sós utca), mesteremberekből (Piac és Híd u.), jobbágyokból és más szegény emberekből (Malom u. stb.) állt. Az iparosok nyolc céhre oszlottak (fazekasok, csizmadiák, szűcsök, szabók, vargák, kovácsok, ácsok, egyéb foglalkozásúak).

Ungvár ostromát élénk figyelemmel kísérte Rákóczi is. Az ostromló parasztok megsegítésére és a vár kapitulálásának kieszközlésére tapasztalt katonai vezetőt, s a vezetővel együtt katonai erősítést is küldött. Így lett az alább publikált levél aláírójaként szereplő Perényi Farkas „*Méltóságos Fejedelem felső vadászai Rákóczi Ferencz... Ungvár alatt lévő hadainak Directora*”.

Ha a Területi Levéltárunkban talált okmányokat összehasonlítjuk Esze Tamás *Kuruc vitézek folyamodványai* című kitűnő okmánypublikációjának (91. old.) és az *Archivum Rakocianum* I. kötetének (226. old.) Perényi Farkasra vonatkozó közleményeivel, pontos képet kapunk Perényi tartózkodási helyeiről és hadi megbízásáról ezekben a napokban. Károlyi Zsuzsanna, Perényi Pálné 1703. augusztus 18-án arról értesíti Sennyei Istvánt, hogy „Perényi Farkas öcsémuramtul” küldött a fejedelemnek levelet, Perényi tehát ekkoriban indult Rákóczi táborába. Az alább publikált okmány (Perényi levele a várbeliekhez) szeptember 30-i keletű. Október 10-én viszont Perényi már a Zemplén megyei Csicsva várában ad oltalomlevelet a Rákóczi hűségére térő nemeseknek, így Ungvár alatt csak néhány hetet tölthetett.

Minden bizonnyal Perényi távozása folytán bízza meg Rákóczi 1703. november 1-jén Buday István tábornokot a kapituláció megkötésével, november végén pedig Sennyei Pongrácot nevezte ki az ostromzár parancsnokául. Rákóczi Sennyei Pongrác kinevezéséről 1703. november 29-i levelében értesíti a már említett Sennyei Istvánt, a tiszántúli föld vezénylő generálisát (*Archivum Rakocianum* I., 148. old.), s ez a levél igen érdekes bepillantást enged az Ungvárt ostromló paraszti-kisnemesi sereg hangulatába. „*Mint-hogy pedig Tekintetes Nagyságos Sennyei Pongrácz uram jelenléte, hogy annyival is jobban secundáltathassék az ungvári blogváda, szükséges, – akartuk Kegyelmednek értésére adnunk eziránt való dispositionokat – írta Rákóczi, majd így folytatja: –... Mivel ott Ung-*

⁵ Ma Káptalan utca.

⁶ Ma Korzó utca.

⁷ Ma Volosin utca.

⁸ Valószínűleg a Duhnovics utca eleje.

⁹ Valószínűleg a Ceholnyai utca.

¹⁰ Ismeretlen.

¹¹ Ma Dobrjanszkij utca.

¹² Ma Munkácsi utca.

vártt azon hadak senkitül is függeni nem akarnak, s félő is: nem lévén senkitül is félelmek, széljel ne oszoljanak, – a végre rendeltük azon hadaink directiójára és ott kiváratató szolgálatoznak jobban való folytatására említett Pongrácz uramot”. Ezekből a sorokból világosan kitűnik, hogy a forradalmi hangulatú paraszti-kisnemesi ostromló sereg nem nézte jó szemmel a hozzá küldött főnemesi parancsnokokat. Lehet, hogy ez az oka Perényi és Buday meglehetősen rövid idejű ungvári szereplésének is, amire különben Rákóczi is következtetni enged, mikor *„az ott kiváratató szolgálatoznak jobban való folytatására”* rendelik ki Sennyeit.

Az itt közölt okmányokból (az esküszövegből, de különösen ennek hátoldali feljegyzéséből) látjuk, hogy a kurucok már szeptember 30-a, vagyis Perényi levele előtt is a vár feladására szólíthatták fel a várbelieket. A nemesek alighanem megunhatták helyhez kötöttségüket, s bizonyára megtudták azt is, hogy ha maguk is kuruccá lesznek, ezzel még megmenthetik a parasztok kezére jutott birtokaikat. A várban szép számmal akadhattak már, akik a kapituláció lehetőségeit latolgatták, ezért volt szükség az eskü letevésére (szöveget alább közöljük), amelyben az esküt tevő megfogadja: *„Ha valami árultatást, avagy az ellenséggel való correspondentiát”* észrevesz, arról azonnal jelentést tesz az osztrák parancsnoknak vagy az alispánnak, *„félre téve minden nemű tekintetet”*.

Érdekes összehasonlítani ezt a szöveget azzal az esküvel, amelyet az Ungvárbeliek 1711-ben tettek, amikor labancok ostromolták a várat. A két szövegben igen sok hasonlatosság, egész egyező sorokat találunk. Ez arra enged következtetni, hogy a várba bennszorult, immár kuruc nemesek (különben nagyjából ugyanazok, akik 1703–1704-ben, mint labancok kerültek kuruc ostrom alá) mintául vették a császárnak tett esküt a Rákóczi hűségére tett eskü megfogalmazásánál, ezzel is kifejezésre juttatva kétkulacos politikájukat. Publikált esküszövegünk jegyzetében összehasonlításul idéztünk néhány sort az 1711-es esküből.

Az esküszöveg hátlapjának feljegyzéséből azt látjuk, hogy Schwetlik már augusztus 21-én a kurucokkal való érintkezést figyelt meg. A nemesek már latolgatták, melyik megoldás volna számukra az előnyösebb, de azért a Schwetlikhez intézett levelükben (alighanem ennek első fogalmazványa lehet publikált följegyzésünk) élesen tiltakoznak a gyanúsítás ellen.

A várbelieknek küldött első hivatalos kuruc felszólítás Perényi Farkas itt publikált levele lehetett. Ez a levél nemcsak a benne közölt tényanyag, hanem stílus, nyelvezet szempontjából is igen érdekes. A levél színes, fordulatossá, népies szólásokkal megtűzdelt nyelvezetéből nyilvánvalóképpen következtetünk arra, hogy írója az egyszerű nép beszédes gondolkodásmódját ismerő művelt nemes. Mint láthatjuk, világosan, szabatosan, jóízűen megfogalmazott felszólítása élesen elüt a várbeli nemesek szintelen, inkább cikornyás, mint ízes, meglehetősen kusza és néhol zagyva leveleitől. Perényi levele azonban minden ékesszólása mellett sem ért cél. A várbeliek, bár már puhatolták a kapituláció lehetőségeit is, még elég erőseknek érezték magukat.

Február 16-án azonban Munkács osztrák várórsége Auersperg ezredes vezetésével feladta a várat. Mikor Schwetlik efelől megbizonyosodott, ő is rászánta magát, hogy abbahagyja a kilátástalan küzdelmet, annál is inkább, mert a muníció is fogytán volt, az őrség is erősen megfogyatkozott, s a várbeli nemesek is mind türelmetlenebbül viselkedtek.

1704. február 26-án elkészült a vár feladásáról szóló szerződés tervezete. Ezzel a tervezettel két osztrák tiszt két nemes kíséretében Rákóczihoz indult Miskolcra, s ott március 2-án elkészült a szerződés végleges szövege. A szerződést idézett könyvében ismertette Thaly Kálmán, a teljes szöveget azonban ezúton közöljük először (a sajnálatos módon elkallódott első pont nélkül), midőn a Területi Levéltárban talált egykorú másolat latin szövegének magyar fordítását mutatjuk be olvasóinknak. Az okmány eredetijének Thaly szerint a Budapesti Országos Levéltár¹³ Rákóczi-lymbusában kell lennie. Sajnos, a szerzőknek nem volt módjuk a másolatot összehasonlítani az Országos Levéltárban levő eredetivel, ha azonban a levéltárunkban levő okmány pontos másolata a végleges eredeti szövegnek (s ez minden jelből valószínűnek látszik), megállapíthatjuk, hogy Thaly *A székesi gróf Bercsényi család* című könyvében meglehetősen felületesen és pontatlanul ismerteti ezt az okmányt. Teljesen figyelmen kívül hagyja például az okmány szociális vonatkozásait (amelyekre majd bővebben kitérünk). Ebben Thalyt valószínűleg romantikus-nacionalista beállítottsága vezette. Az okmány szociális vonatkozású megállapításai ugyanis meglehetősen rossz fényt vetnek a szabadságharc nemesi vezetőire, Thaly tehát alighanem jobbnak látta, ha nem szól róluk.

A másolatból elveszett első pont minden bizonnyal a vár feladásának feltételeit és mi-kéntjét foglalja magába. Thaly ismertetéséből tudjuk, hogy a várat a kapitány március 16-án tartozott átadni az ágyúkkal, lőszerekkel, élelmiszerekkel együtt. Az őrség kézi-fegyvereit 12 tölténnyel elvihette, de hadizene és zászló lobogtatása nélkül. Ugyancsak Thalytól tudjuk, hogy az elvonulók málhája részére 15 szekeret rendeltek ki, és biztos fedezet alatt kísérték el őket a Makovicai-szoroson át Lengyelországba (Schwetlik Sziléziába kívánt menni a Jablonkai-szoroson).

Különösen érdekes számunkra a szerződés negyedik, ötödik és hatodik pontja (amelyeket Thaly egyáltalán nem említ), mert igen élesen rávilágít a kuruc tábor osztályviszonyaira az adott pillanatban. A szerződés második pontjából látjuk, hogy aki letette a hódolati esküt, javainak szabad birtoklását nyerte. Nos, a várbeli nemesek a hódolati esküt mind letették. Ebben az időben a nemesek egyre nagyobb tömegben csatlakoztak már a szabadságharchoz, s Rákóczi is mindenképpen arra törekedett, hogy megnyerje őket a maga számára. A nemesség lassanként háttérbe szorította a paraszti vezetőket, és igyekezett a helyzetet saját javára kiaknázni, s érvényesíteni befolyását a szabadságharc vezetőinek szociális politikájában is. A szerződés negyedik pontja már ennek a törekvésnek bizonyos fokú sikereire enged következtetni. Csak a szabadságharc vezetői közé befurakodott főnemesek hatásával magyarázható, hogy az egykor Esze Tamás és Kis Albert zászlói alatt elindult mozgalom vezetői beleegyeznek ebbe a pontba, amely szerint az uruktól eltávozott parasztok „*hogy uraik az Allam szolgálatára alkalmasabbakká váljanak*”, kötelesek gazdáikhoz visszatérni. A még élő népi szellemről tanúskodik viszont a következő két pont, amely szigorú büntetés terhével tiltja el a parasztkon állandó bosszút és megtorlást („*az ilyenek ellen... a háborús időkben érvényben levő hazai törvények szerint kell eljárni... el kell venniök méltó büntetésüket*”). Ezekből a pontokból azt is látjuk, hogy Rákóczi továbbra is arra törekedett, hogy minden erőt egyesítsen a császár el-

¹³ Ma Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL).

len, és bár a nemeseknek jelentős engedményeket tett, fenntartotta magának azt a lehetőséget is, hogy a kétkulcsos, megalkuvásra hajló nemességet éppen a parasztságra támaszkodva tartsa sakkban.

Rákóczi ez idő tájt nagy szükségét szenvedett tapasztalt és képzett katonai és adminisztratív vezető funkcionáriusokban, s az átállt nemesek személyében ilyenekhez remélt jutni. Ezzel magyarázható, hogy a várban szorult ungi nemesek nagy része is magas katonai vagy politikai beosztást kapott. De a nemesek kétkulcsos magatartását mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a Bercsényi szárnysegédjévé kinevezett Szent Iványi¹⁴ János ungi nemes a császári csapatok eltávozása előtti napon még igazolványt kért Schwetliktől arról, hogy állhatatos hűséggel küzdött Ungváran a kurucok ellen, és kész lett volna a császári őrséggel elvonulni, ha a magyarok letartóztatással nem fenyegetik. Szent Iványinak és társainak jellemzését csak kiegyesítjük, ha megemlítjük, hogy ezt az igazolványt 1711-ben (a munkácsi vár kapitulálásánál) fel is használta; segítségével az osztrákok bizalmába férközött, és ismét készséges kiszolgálójuk lett, bizonyosságát adva ezzel annak, hogy a többi ungi birtokos nemessel együtt milyen őszintén állt 1704-ben ő is a szabadságharc mellé (v. ö. Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai, 460. old.).

Az alább következő okmányok jól érzékeltetik a kor szellemét, érdekes bepillantást adnak a nemesség és az egyszerű nép akkori életébe, és nyelvi szempontból is érdeklődésre tarthatnak számot. Az eredetiből hiányzó betűket dőlt szedéssel jeleztük.

A latin nyelvű okmányok fordítása Szova Péter részvételével készült.

1.

AZ UNGVÁR VÁRÁBA BESZORULT UNGI NEMESÉK HŰSÉGESKÜJÉNEK SZÖVEGE

Én NN esküszöm az mindenható Istenre, Boldogságos Szűz Máriára és Istennek minden szentire, hogy én, az én kegyelmes koronás felkent királyomhoz való hűségemet, az ide való Comendánsai, Tek. Nemzetes és Vitézlő Psessanij Schwetlik urammal ő kegyelmével egyöt értvén utolsó csepp véremnek kiontásáigh, igazán és szentül meg tartom, abban állhatatosan meg maradok, vele együtt élek s-halok, Ungvár várát mind végig oltalmazom s-ha valami árultatást, avagy az ellenséggel való correspondentiat észre veszem, félre tévén minden nemű tekintetet, haragot, irigységet, barátságot, félelmet, adományt és atyafiságot, tovább való halogatás nélkül megnevezet Comendans vagy Vice Ispán Uramnak megjelentem. Hogy ha pedig ezen hitemet meg szegném, tehát az Tekéntetes Nemes Vármegye és praesidiumbeli tagjai által celebrálandó hadi törvény szerint büntettessem meg; melyre is ajánlom és kötelezem magamat feleségem és gyermekim felől, az kik a hitnek letételére nem alkalmasok felelvén; Isten engem úgy segélyen és Istennek minden szentei.

Külzet: Gravamina Commendans Unghvár fidelitas juramenti formula.

¹⁴ Helyesen Szentiványi János.

2.

ESKÜSZÖVEG HÁTLAGJÁNAK FELJEGYZÉSE

Az 1703. évi augusztus hó 21 napján.

Először. Minthogy maga a Komendáns Úr annak előtte szintén készséget mutatott aziránt, hogy velünk mindenről tárgyaljon, s az elsősorban elébe terjesztett és az eskü letételére vonatkozó kérdésre említett igenlő választ adott, hivatalosan megtörtént ennek végrehajtása.

Másodszor. A Komendáns Úr a Zászlótartó Úr révén az egész közönségnek és külön-külön mindenkinek a tudomására hozta, hogy jóllehet nem tételezte fel, hogy a kastélyban és a várban az ellenségnek az eskü letétele után is ennyi cinkosa találtasson, kijelentette, hogy észrevette és megtudta, hogy egyesek ma a lázadókkal beszélgettek. Minthogy pedig az a kijelentés igen nagy mértékben sérti mindenkinek a becsületét, a Komendáns Úrhoz hivatalos kérés intéztetik, hogy vizsgálja felül ezen sérelmes jelentés valóságát és a rágalmazókat, mint Őfelsége híveinek megsértőit, büntesse meg. Egyéb-iránt pedig ezen bizalmatlansággal, amelyet Őfelségének jelen hűség és irányában nem oszt sem a Generális Úr Őméltósága sem... Őméltósága..., a mi Kegyelmetes Urunk, szembeállítatik az a tény, hogy mi birtokainkon hagytuk minden vagyonunkat, kizárólagosan csak azért, hogy hűségünkben megmaradhassunk.

Harmadszor. Mivelhogy egyszerűen lehetetlen a már esküt tett nemesség nagy részének eltávoztása a kastélyból és a várból; ezek, a közérdektől indítatva, mégis készek minden éjszakára fegyveres strázsát kiállítani, hogy ezáltal...

3.

PERÉNYI FARKAS LEVELE AZ UNGVÁRI VÁRAT VÉDŐ OSZTRÁK CSAPATOKHOZ ÉS AZ ODA BESZORULT UNGI NEMESEKHEZ

Ajánlom Kegyelmeteknek böcsülettel való szolgálatomatt.

Méltóságos Genirális Groff Bercsényi Miklós Uram eö Nagysága Isteni félelemtül s keresztyén magyarságátul indittatva engemet küldött ide, s-énáltalam kéreti s-istene nére lelkére kinszeriti Kegyelmeteket, ne fogyattassa el maga életét, ne praedáltassa fel jószágát, ne jutassa árvaságra s-kolduságra Feleségeit, gyermekeit, adja fel magát jószágosint, vegyen példát azokrul, kik már jószágosint felatták magokat, senkinek semmi kárja nem lött, egy haja szálla el nem esett, jószágába ben maradott, azokrulis penigh tanullyon, kik keménykedvén, mint jártak. Kegyelmetek úgy elhidgye, mint az égen a napot láttya, hogy ezen a földön több erősség az egy Cassánál császár kezínél nincsen, Szathmár, Munkács és Tokaj bizonyosan ígéletben vagyon. Nem ér egy hetet, azok is mind mmegh hajlanak, az felföldön is penigh kevés vár s-város vagyon, a ki már magát fel nem adta. Vinna, Homonna, Csicsva és Sztropko csak engem vár, mingyárt hajol, s-hát Kegyelmetek miben bízik, jószágát ide ki miért vontattya, szép szürettyét miért szántsándékkal másoknak engedi s-maga életétis miért koczkasztattya. Feleségét, Gyermekeit (:életök ha meghmaradna is:) miért árvásittatná és -kuldulásra miért juttatná, bizony emberi bölcs elme fel nem érheti. Kérem azért Istenért is Kegyel-

meteket, gondolkozzék a fellyebb megh irt difficultásokról és a commendáns uramot is disponállyá, csak accomodállyá magát, bizony a méltóságos Fejedelem Kegyelmetes Urunknál eő Nagyságánál mind böcsüllete s-mind fizetése (:ha úgy fogja kívánni:) nagy lészen, s-maga megh alázásának penigh azon kivüli olyan jutalmát vérszi, hogy maga sem gondolná; csak Kegyelmetek írja megh maga szándokát és difficultassát conditiokban vigye pennára, vagyok olly authoritassal elbocsáttatva, hogy velem Kegyelmetek minden meghmaradhatásról való dolgait végben viheti. Azzal a segítségével, kivel Kegyelmeteket kecsegtetik, maghát ne biztassa, mert immár bizony az örök esztendón úgy sem jön; ezt akarám Kegyelmeteknek barátságosan tudtára adnom, és várom Kegyelmetek válaszát. Kivánom isten szivét lágyittsa és maga életének megmarasztására consulállyá.

Unghvar, die 30 7bris 1703

Kegyelmetek jóakarója,

Méltóságos Fejedelem felső vadászi Rakoczi Ferencz Kegyelmetes Urunk eő nagysága Ungvár alatt lévő hadainak

Directora

Perényi Farkas

Külzet: Unghvár várában levő Magyar és Német Uri fő és minden ott levő közrendnek eő Kegyelmének adassék.

4.

A VÁRBELIEK ELSŐ VÁLASZA PERÉNYINEK

Ajánljuk Kegyelmednek böcsülettel való szolgálatunkat. Nekünk irott Kegyelmed levelébül értyük Kegyelmednek adott comissióját, s-jól lehet bennünket az szerednyej Praesdiummal tött istentelenség méltán iszonyithat; kik midőn Kegyelmetek felekezetitől hüttel adott levelének hitelt adván, micsoda keresztyénség nélkül bántanak velek, Kegyelmetek jobban tudhattya; nem remélvén mindazonáltal Kegyelmeteket olly hitetlennek lenni, minek előtte említett Kegyelmed levelében feltett dologról szóllunk, kívánnyuk tudni, Plenipotentiája s-Autoritassa vagy magának Kegyelmednek, vagy töb itt levőkkel edgyütt miben lészen, és meddigh tarcsón, hogy csak szüretünkrül is az alatt, migblen punctuatim felelünk Kegyelmed írására, concludalhatunk Kegyelmeddel?

Az elmúlt napokba holmi cselédink, kik nem fegyverkedéshez valók, hanem asszonyoknak aprólékos parancsolatiból jártanak, innét a Vártul és Domonyán is foghdostattanak el, kérjük Kegyelmedet, ürettesse vissza őket, miis afféléket sokat foghtunk, de semmiképpen nem tartóztattuk, Kegyelmetekis győzedelmet azok által nem veszen. Kegyelmetek válaszát elvárjuk.

Datum Unghvar, die 30 7bris ano 1703.

Kihúzva a következő szöveg: Kegyelmednek jóakaróji Unghvári várba levő Commendant s-nagy uri, és Nemessy Magyar és Német Rendek.

A fentiek helyett más kézírással beírva: Mindnyájan itt edgyütt levők.

5.

A VÁRBELIEK MÁSODIK LEVELE PERÉNYINEK

Ajánljuk Kegyelmednek böcsülettel való szolgálatunkat.

Levelünkre írott Kegyelmed válaszát vettük s-nem ok nélkül példázzunk a szerednyiek casussáról, boldagab lévén aki mástul tanul; hogy penigh előbbent levelünkbe az szüretet emlegettyük oka, mert legh. közelebb arra vólna szükségünk, no ha talán imár az is elvesztegettetet; több állapotok iránt is szándékunk miben legyen, ha tudhatnánk Kegyelmed Principalissik holl és edgyütte vagy külön legyenek, habito¹⁵ Superinde Salvo conductu, talán magunk embere általis kívánságink punctumival megh találánánk. Comendans Ur penigh ugy felel: ekkoraigh sem erőtt, sem szükségét, se más accomodatoria kényszerítő állapotot nem experiált, hogy illy erősségben condicalhatnék, midőn láthaty-tya kivel lesz dolga, a' tevő lészen, a' mit leghjobjnak fogh tapasztalni.

6.

AZ UNGVÁR FELADÁSÁRÓL SZÓLÓ SZERZŐDÉS SZÖVEGE

Másodszor. Mindazoknak a személyeknek mind ingó, mind ingatlan tulajdonai, akikre kiterjed Őfelsége kegyelme, úgyszintén aprómarhájuk és szarvasmarhájuk, lovuk és kancájuk, függetlenül attól, hogy az említetteket szerezték-e vagy rokonaiktól, barátaiktól vagy a parasztoktól elragadták, bárhol is találtassanak vagy a jelen felkelés bármilyen kázusa következtében bárhol is elragadtattanak vagy elfogattattanak vagy pediglen bármilyen módon és bárminémű ürüggyel eltulajdonítottattanak vagy az államkincstár részéről szekvesztum alatt állnának, vagy pediglen az idők folyamán bárki által is bárminő jogcímen már megszerzettenek vagy megvásároltattanak, minden további halogatás nélkül, minden tulajdonosnak közvetlenül, minden kibúvó nélkül visszaadandók a közben nyert szaporulattal együtt, s ennek alapján az említettek a felsoroltakat önhatalmúlag is birtokba vehetik, azon esetekben pediglen, ha ilyes tulajdon, bármi és bárminő legyen is, bárkinek is az ellenzése vagy oppozíciója folytán nem lenne visszatéríthető vagy hitelesen megállapíttatnék, hogy az említett felkelés folyamán a fentiek elidegeníttettek, tulajdonosuknak a mai naptól Őfelsége kegyelme és meghatalmazása folytán föltétlenül reális és hathatós restitúció és rekompenzáció fizetendő ki.

Harmadszor. Mindenkinnek megengedtetik, hogy minden házi holmijával, a kongregációjabeli templomok kegyszereivel, fegyverével, lovaival, javaival és mindenfajta élelmszerével alkalmas időben, belátása szerinti időszakban és időpontban lakóhelyére induljon, hacsak lakóhelyét nem pusztította el a tűzvész vagy a katonaság és egyelőre nem tud ilyenről gondoskodni, ebben az esetben ugyanis mostani lakóhelyét háborítatlanul birtokolhatja és fenntarthatja az említett várban és Őfelségének várőrsége részéről sem fenyegetés, sem pediglen seminő bántalom nem érheti.

Negyedszer. A meghatározott időben valamennyi olyan cselédet, szolgálati személyt vagy zsellért vagy pediglen egyéb szolgálatra kötelezett személyt, akik megszöktek és

¹⁵ Itt egy szó olvashatatlan.

azonképpen, akik elfogattak (hogy uraik az Állam szolgálatára alkalmasabbakká váljanak), kíméletesen vissza kell helyezni előbbeni állapotába.

Ötödösör. Fent említettek kastélyait és kúriáit nem szabad, hogy a bosszú vezesse, ami súlyos büntetéssel és a nagy nyilvánosság előtt közhírré tett rendelettel megakadályozandó.

Hatodsor. Ha pediglen bárki, kártevés és pusztítás személyi törekvésétől indíttatva, előre megfontolt rossz szándékkal a jelen felkelésnek kár okozandó, az ezen várban megkötött jelen szerződésben meghatározott bármily rendű embereket lovak és kancák elhajtásáért, hasonlóképpen bármilyen marha eltulajdonításáért, s úgyszintén a nemesi kúriák, malmok és bárminő épületek felégetéséért, lerombolásáért vagy elpusztításáért megbüntet, az ilyenek ellen, minthogy az állam vesztét kívánják, a háborús időben érvényben levő hazai törvények szerint kell eljárni, Őfelségének legkegyesebb rendelkezése értelmében el kell venniök méltó büntetésüket.

Hetedszer. A fentemlítettek közül mindenkinek ténylegesen megengedtetik, hogy itt maradjon vagy elégséges fedezettel császári területre távozzék, és magával vigye a szerződésben megállapított dolgokat.

Nyolcadszor. Őfelsége úgy méltóztatott határozni, hogy a fegyverletételi szerződés isten segítségével történt megvalósítása után az összes fentebb kifejtettek irányítása és végrehajtása végett olyan meghatalmazott komisszáriust nevez ki, akinek jogában és módjában áll majd megfelelő határozatok meghozása és a biztonság biztosítása mindenk számára.

Kilencedszer. Meg akarván tartani az összes fentebb kifejtetteket egészben véve és külön-külön is, óhajunk és akaratum, hogy autentikusan biztosítva legyünk és élvezzük azokat a kedvezményeket, amelyeket Őfelsége egészben véve és külön-külön biztosít és, úgyszintén a személyi sértetlenséget, keresztyéni köteleességünknek tartván minden pont és megállapodás szent és sérthetetlen megtartását.

Kelt Ungvár várában. Az ezerhétszáznegyedik év február havának huszonhatodik napján.

Franciscus Gottfriedus von Schwetlik et Pssan, parancsnok.

(P.H.)

Ung vármegye ugyanilyen nevű várában együtt levő Bárok és Nemesek közönsége.

Ezenképpen a fentebb megszövegezett szerződést és egyes megállapításait, melyeket előljáróink akarata mindkét részről számunkra megszabott, fentebb megnevezett előljáróink nevében nemesi becsületszavunkkal és keresztyéni hitvallásunkkal, szentül, maradék nélkül és föltétlen megtartandó azt, elfogadjuk. Amit tanúsítunk jelen, sajátkezü aláírásunkkal és pecsétünkkel hitelesített okiratunk erejével és bizonyágával.

Miskolc városában, az úr ezerhétszáznegyedik esztendeje március havának második napján.

Vay Ádám (P. H.) Fridrich Karl Wunder Fendrich (P. H.)
Jánoky Zsigmond (P. H.) Karl Frölich Poldnobl (P. H.)
Csicseri Orosz Ádám (P. H.)
Ráty Gergely (P. H.)

7.

A SZERZŐDÉS SZENTESÍTŐ ZÁRADÉKA

Következésképpen mi, minthogy a fentebb megszövegezett szerződést helyesnek és törvényesnek találjuk, ilyképpen az említettet minden pontjában, kikötésében és cikkelyében jóváhagyjuk és megerősítjük, és szavunkkal fogadjuk lelkiismeretes, szent és maradék nélküli megtartását. Minek bizonyítéka sajátkezű aláírásunkkal és nagy pecsétünkkel megerősített jelen okiratunk.

Miskolc városában, az úr ezerhétszáznegyedik esztendeje március havának harmadik napján.

Rákóczi F.

Pápay János (P. H.)

AZ UGOCSAI KURUCOK

Ugocsa vidéke a XVII–XVIII. századforduló kuruc mozgalmának bölcsője és egyik fontos bázisa. A magyarországi megyék legkisebbike – Ugocsa méltón hozzájárult a kuruchad feltöltődéséhez és területén a Rákóczi-szabadságharc jelentős eseményei játszódtak le (az 1703 júliusában az Újlak melletti tiszabecsi átkelés, az 1711-es salánki országgyűlés, valamint a nagyszöllősi és salánki jobbágykurucok mozgalma a hajdú kiváltságokért).

Már 1697-ben a hegyaljai felkelés idején, amely az 1703–1711-es szabadságharc főpróbájának is értékelhető, Ugocsa népe megmozdult. Az 1697-es felkelés utórezgéseként az ugocsai szegénylegények 1698 nyarán felkeltek a földesúri elnyomás ellen, s mozgalmuk jelentős láncszeme a századforduló szabadságmozgalmának.

1698 júliusának első napjaiban az ugocsai kurucok megtámadták Nagyszöllőst, Karácsfalvát, Mátyfalvát, Tiszaújlakot, szeptember 24-én Fancsika és Szöllős-Végárdó felkeléséről tanúskodnak a források.

Reviczky Imre nagyszöllősi harmincados közölte 1698. október 14-ei jelentésében, hogy október 6-án „Uylak felé... vévén utamat épen Uyhely kertek alatt kurucok kezébe akadtam, akik engem elfogván, hat lovamat, fegyveremet, s ruhámot el vévén, csak egy ingbe hadtak, s azonnal le akartak vágni, de isten másképpen rendelvén, sok hurcolódás után magokkal el vittek (s már azelőtt Uylakot, Uyhelyt felvervén) Fancsikát és Nagyszöllőst is fel-

*verték, valamint házomnál találtak, feleségemet is elfogván utban velem együtt, mindene-
ket elvitték...”*

Amint a mozgalom résztvevői kifejtették, fellépésük nem annyira a Habsburgok, mint a földesúri önkény és kizsákmányolás ellen irányult. *„Rebellálásunknak oka... – olvassuk Csányi Jánosnak és hat társának levelében – az magyar hazában meghizakodott nádál-
jok¹⁶, urak, kik sok szegénjeket keresménjekkel nádály mogyára meghizakodtanak... Azt az
amitt az quantum és az vármegyék limitáltatott summa (megállapított mennyiség – V. S. J.)
és portio kívánta volna... két szerte meg nehezítették... az magok erszényébe szoritották”.*

*„Ugocsában és Beregben, – olvassuk báró Károlyi Sándor szatmári főispánhoz 1698
őszén keltezett jelentéséből –, nagy bujdoklással laknak a nemesek”,* mert üldözik őket az
„érdei vitézek”.

Az ugocsai birtokos nemesek még hét év múlva is jól emlékeztek jobbágyaik 1698-
ban kitört haragjára. Az 1705-ös szécsényi országgyűlésre küldött követeinek az Állami
Területi Levéltárban¹⁷ található utasításaikban is említik az 1698-as parasztmozgalmat,
és megnevezik ennek egyik illusztris vezetőjét: *„... in Anno 1698 vármegyénkben táma-
dott lator emberek, invasor grassator malefactorok (erőszakoskodó, rabló, rossztevő – V. S.
J.), kiknek feje és coriphaeusa (vezetője – V. S. J.) volt egy Feketi Pataki Pati Mihály nevű
paraszt ember, ki is gonosz complexivel (társaival – V. S. J.) urak, fő emberek s nemesség há-
zaira rohanni éjjel és fényes nappal is, minden javaikban praedát tenni, életünket is halál-
ra keresni nem irtozott. A kit a nemesség közül kaphattak, verték, taglották, vagdalták,
sarczoltatták, javaival nem az német, hanem az szenvedő igaz lakos Magyar nemességnek
meg rakodván Törökországra mentenek...”*

Az 1703. május 2-iki kuruc fellépés hírére az ugocsai jobbágyok siettek fegyvert fogni.
Esze Tamás történész 1951-ben megjelent *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata* című
tanulmányában kifejti, hogy *„Ugocsa kezdettől fogva kuruc vármegye, a legkurucabb vala-
mennyi között: olyan kemény és öntudatos kuruc jobbágyok még Beregben sem igen akad-
tak, mint a Perényiek nagyszöllősi, Károlyi anyósának, Barkócziné Kohány Juditnak sa-
lánki jobbágyai. A várakba húzódó nemesek javait minden kímélés nélkül felprédálják: itt
nem fékezte meg őket Rákóczi tiltó tekintete. Nincs mit csodálkoznunk a nemesek futásán,
még frissen emlékezetükben van az 1698-as ugocsai kurucvilág...”*

1703. augusztus 4-én vonultak be a kurucok Nagyszöllősrre a Perényi bárók fészké-
re. A települést felszabadító kurucok fő része a beregmezei Barkaszón született Kiss Al-
bertre, az 1701-es májusi fellépés egyik kezdeményezőjének ezredéhez tartoztak.

Perényi Miklós nem titkolta, hogy a kurucok elleni osztrák katonaság támogatására
számított. Rákócziék Munkács sikertelen bevétele után így fenyegette jobbágyait: *„Vár-
jatok, ördögatták elbiztatok magatokat Rákócziban, de eljön a német és mind karóba vo-
natunk benneteket”.*

A kurucok szöllősi bevonulását követően a négy Perényi család összes tagjaival Huszt
várába húzódott. Azonban a vár augusztus 17-én történt felszabadítása után a Perényiek
is beálltak kurucnak. Perényi Miklóst a fejedelem 1705-ben az egri vár parancsnokának

¹⁶ A pióca népies neve.

¹⁷ Ma Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár.

30
4 1

Specificatioja
Azok a kité nemes Ugocsa Vármegyébül kegyelmes urunk Hadaiban ab anno 1703 vadnak vagy elestek.

Quibus a Talibus s. similibus!	Kik ki Ezerben, Ezerben avagy mellék Tábo vagy Vadnak:	Kik ezerben el s. holott! avagy melyik földművelő vadak
Pásvárcul.		109
Perényi Ferencz	Perényi László és Ezerben.	
Füsi Miklós	Perényi László és Ezerben.	
Ránt királyi György	Kajcsi Ferencz és Ezerben.	
Kajcsi László		
Varga Gergely		
Chovány László		
Lap István		
Horvath Márton	Perényi László és Ezerben.	
Hercsény István		
Varga Ferencz		
Kajcsi Miklós		
Csévári Sándor		
Cserny Miklós	Majors János és Ezerben.	örvénnyel Farkas és Ezerben.
Orsz Sándor	Kajcsi és Ezerben való	Munkas és Ezerben.
Pal Miklós		Farkas és Ezerben.
Révábül.		
Komló Ferencz és	kegyelmes urunk László és Ezerben.	
Csévári Miklós		
Füsi János	Majors János és Ezerben.	
Kajcsi Ferencz		
Hercsény István		
Kocsis László	Kajcsi és Ezerben.	
Szászai Tamás		
Róthemberi Benecse	Kocsis Ferencz és Ezerben.	
Perényi István		
Csévári László és		
Csévári Miklós	Majors János és Ezerben.	
Turcsai Miklós		

26

4. sz. ábra. „Specificatioja azoknak, akik nemes Ugocsa Vármegyébül kegyelmes urunk Hadaiban ab anno 1703 vadnak vagy elestek”. Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár (fénykép)

nevezte ki, és ezt a funkcióját 1710-ig töltötte be. A szegénylegények természetesen bizalmatlanok voltak a Perényi Miklós formájú új kurucokkal szemben, akik „*kénykurucokká lettek... himeznek-hámoznak mindensféleképpen*”.

A kuruchadba beálló ugocsaikról bőven ad felvilágosítást a Területi Állami Levéltárban található kimutatás, amely 659 nevet tartalmaz Ugocsa megye 55 helységéből. A húszoldalas jegyzék a következő címet viseli: „*Specificatioja azoknak, akik nemes Ugocsa Vármegyébül kegyelmes urunk Hadaiban ab anno 1703 vadnak vagy elestek*”.

A kimutatás igen fontos adalék a vidékünk lakosságának részvételéről a szabadságharcban. Lehoczky Tivadar és Hodinka Antal publikációi alapján név szerint meg tud-

juk nevezni Bereg vármegye 110 településéről több mint 600 kurucot, de az ugcocsi jegyzék felsorolja az elesetteket és sebesülteket is, és arról is tudósít, hogy ki melyik ezerben, illetve seregben szolgált.

Az iratot 1704 nyarán állították össze, miután a jobbágyság szociális érdekei mellett kiálló Kiss Albertet letartóztatták és ezere élére a nemesi származású Kajdi Istvánt nevezték ki. Ezzel magyarázható, hogy kimutatásunkban számos kuruc vitéz szolgálati helyeként már nem Kiss Albert, hanem Kajdi István szerepel a katonai egység parancsnokaként.

Amint a jegyzékből kitűnik, a legtöbb kurucot Ugocsából Tiszaújlak adta, ahonnan 52 név van felsorolva és közülük nyolcan áldozták életüket a szabadságharc ügyéért. Száraz István, Varga György, Szabó György, valamint „Korhány András öccse” Szatmár ostrománál haltak hősi halált, Pataki Simon, Kis János és Turda András az óvári sáncban, míg Kis János Nagykároly bevételekor estek el. Különben a tiszaujlakiak közül harmincöt (az elesettek is) a dicső jobbágyvezér Esze Tamás ezerében szolgáltak.

Amint a rendelkezésünkre álló adatokból kitűnik, Tiszaújlaknál több katonát a vidékünkéről csak a Beregmegyei Vári adott (ez a település, valamint a szomszédos Tarpa, a szabadságharc kiindulópontja volt) ahonnan 61-en álltak be Rákóczi hadába. Igaz, hogy nem állnak rendelkezésünkre munkácsi és ungvári adatok, viszont a Lehoczky jegyzékében feltüntetett Beregszász mindössze 27 kuruc katonát adott.

Az ugcocsi jegyzékben szép számmal szerepelnek a Tiszaújlak és Nagyszöllős környékén fekvő, akkor vegyes, magyar és ukrán lakosságú, Karácsfalva, Mátyfalva, Tiszaújhely, Szöllős-Végardó települések. Az utóbbiból 26, míg Karácsfalváról 13 katona szolgált. A nyolc tiszaujhelyi kuruc vitéz közül hárman – Gergényi András, Tóth Mihály és Kis János – az óvári sáncban maradtak, a 18 mátyfalvi közül Horváth Tamás hadnagy „*Szege-den halt meg sebbe*”. Cserhádi András pedig az óvári sáncban lelte halálát (mindkettőjük Majos János ezeréből). A magyarok lakta Tiszakeresztúrból és Fancsikáról tizennégyen, illetve tízen szerepelnek a kimutatásban. Méltón vannak itt képviselve a Tiszától északra fekvő ukrán falvak, Nagykupányból húszan álltak be kurucnak, Kiskupányból – ketten, Szirmából – nyolcan, Nagy Csongováról (Borzavaszke) – négyen, Újfaluból (Novoszeli-ca) – ketten, Ölyvösről (Vlahova) hárman, Alsó Karaszlóról (Hreblya) – heten, Egresről (Olesnik) – nyolcan, Rákóczról – tizen, Rakaszról (Rokoszovo) – kilencen, Veresmart-ról (N. Komját) – hárman.

Különös figyelmet érdemel a nagyszöllősi, salánki, feketepataki és a verbóczi kurucok jegyzéke, hiszen ezek a települések voltak a jobbági elégedetlenség és a hajdúvárosi kiváltságokért folyó harc gócpontjai.

Először is szembetűnő, hogy a kimutatásban mindössze 4 nagyszöllősi kuruc szerepel. Az irodalomból viszont tudjuk, hogy a város augusztus 6-i bevétel után a lakosok megtámadták a Perényieket, prédálták javaikat, megtagadták az engedelmisséget. Egy későbbi megye vizsgálat arról szól, hogy „*in 1703... kiczodák és miczoda rendbéli emberek... mentenek volna... Vaji Mihály Uram... nagyszöllősi udvarházára hatalmasul*”. A nagyszöllősi jobbágyok megtagadták a robotot, a földesuraknak járó szolgáltatásokat, követelték mezővárosi kiváltságaik helyreállítását, maguk közül hadnagyokat választottak és megkapták a hajdúvárosi kiváltság jelképét, a zászlót és dobot. „*Kis Albert és hajdúinak*

megjelenése, – írja R. Várkonyi Ágnes *Kis Albert ezeres kapitány* című tanulmányában – *a nagyszöllősiek évtizedek óta izzó földesúr és Habsburg-gyűlöletének adott új lendületet*”. A Perényiek mindenképpen akadályozták jobbágyaik hadba vonulását és erről értesítette a település főbírája 1709 augusztusában a fejedelmet: „*Nagyságod megesküdt ellenségei a Perényi ház, most is káromolják Nagyságodat és hadát, a jobbágyokat fenyegetik, hogy kurucnak ne menjenek*”.

1704 januárjában a Perényi-família kérte Rákóczit: „*Méltóztassák Kis Albert kapitány Uramnak megparancsolni, hogy szöllősi jobbágyaikat, kik már letelepedtek, ne háborgassa, akit pedig erővel elvittének... parancsolni méltóztassék visszahozni*”.

A fejedelem megparancsolta Kis Albertnek, hogy az erőszakosan elvitt lakosokat adja vissza, akiket, amint egy 1705-ben keletkezett okmányból kitűnik, a szöllősi földesurak „*régi jobbágyságra leültettek*”. Ezért szerepel az ugocsai kurucok összeírásában mindössze négy nagyszöllősi kuruc vitéz.

De Kis Albert kivégzése után se volt nyugalom Nagyszöllősön.

Ebben a tekintetben érdeklődésre tarthat számot Ugocsa vármegye kiadatlan utasítása, amelyet az 1705-ös szécsényi országgyűlésre küldött követei részére állított ki. Ezek szerint Nagyszöllősön 1705-ben is mozgolódtak a szegénylegények. „*A sokadalmokban noha másszor is elég exesusok (csapongások) voltak, – olvassuk az utasításban, – de most közelebb Szőlöst minemű kártételeket, huzásokat, vonásokat vettenek Sz(ent) Marjai Ur hajdúi s Csaba ur katonái úgy más katonák is... illyet nem experiáltunk (tapasztaltunk) és ha csak dissimultate correctio (nyílt kiigazítás) nélkül marad, gyakorolt szokássá válik ez a gonoszság, mind a kereskedők, mind a Fiscusnak (állampénztár) mind a Lakosok újolag való nagy kárával*”.

A szabadságharcot belülről feszítő jobbágy-földesúri ellentét Salánkon és a szomszédos településeken, Verbőczőn és Fekete Patakon is jelentkeztek. Az utóbbiban a kuruc vitézek jegyzékében találkozunk annak a Pati Mihály hadnagy nevével, aki 1698-van az ugocsai parasztmozgalom egyik exponált alakja volt, majd Törökországba távozott. Nyilván kapcsolatban állt az 1697-ben jeles szerepet vállaló Kis Alberttel, akinek Salánkon való megjelenése itt is hatással volt a földesurak elleni elégedetlenség fokozódására. Arról pedig, hogy Kis Albert szegénylegényei itt jártak, Salánk krónikása, Horkay Lajos tudósít *Beszélő kövek* című, 1936-ben megjelent könyvecskéjében, A többször leégett és újra felépített salánki patinás templomról beszélve a szerző hangsúlyozza, hogy „*látták ez ősi falak a nagyfejedelem (II. Rákóczi Ferenc – V. S. J.) talpasait, Kis Albert és Esze Tamás rongyos kurucait, a „Pro Deo et Libertate” büszke lobogását, a nagy fejedelmet is tanácskozó rendjeivel...*”

Báró Perényi Istvánné, Jánosné, Miklósné és Gáborné salánki földbirtokosnők Rákóczihoz intézett 1703. november 1-i folyamodványukban így panaszkodtak: „*kénteletettünk mind közönségesen (együtt) Nagyságodat búsitánunk, lévén nem kicsiny rövidségünk, régi nemzetünknek és szabadságunknak, magunk jobbágyi által meg bántódása*”.

A salánki jobbágyok alapvető követelése itt is az volt, hogy a helységet nyilvánítsák szabad hajdútelepítésnek, azaz a lakosságot szabadítsák fel a jobbágyság alól. „*Méltóságos fejedelemhez akarnak menni némely nyakas emberek – panaszolja egy másik salánki földbirtokos, Barkócziné Koháry Judit –, dobot és zászlót kérnek, hogy hajdu várossá tétessék*”.

A jobbágyságnak a hajdúkiváltságokért folytatott harca nem volt ugocsai lokális jelenség. A számtalan alakban megnyilvánuló harc során a jobbágyság a végső fokon annyit elért, hogy több helység, például Gönc, Diószeg, és elkeseredett küzdelem árán, a felkelés bölcsője, Esze Tamás szülőfaluja, Tarpa is megkapta a hajdúvárosi kiváltságot. A hajdú-kiváltságért folyó küzdelem a szabadságharc ideje alatt dúló osztályharcnak megnyilvánulása volt, és ez a harc mindvégig határozatlan előremutató és haladó jellegű. A hajdú-kiváltságért vívott, és az ország sok vidékére kiterjedő mozgalom, amint ezt a történetkutató Esze Tamás kimutatta, az ugocsai eseményekben csúcspontot ért el, és érte el a legmagasabb fokát.

A földesurak követelték a mozgalom elfojtását. A már említett Barkócziné Koháry Judit felsorolta panaszában a kezdeményezőket: „*Ezek pedig a zenebona szerzők: Fábrián István, Gergely hadba mentek, de itt töltik szüntelen való idejüket*”. Kérte Rákóczit, példásan büntesse meg a felsorolt jobbágyokat. „*Micsoda rossz következhetik belőle, senki nem lévén is félelme, bölcsen megítélheti Kegyelmed – fejt ki véleményét a földbirtokos aszszony. – Kérem ezért alázatosan, akik zászló alá adták magukat, itt ne alkalmatlankodjanak, a nyakasa fogatassék meg, és a többi is orvosoltassék hovahamarébb*”.

A felsorolt „zenebona szerzők” nem szerepelnek a salánki kurucok jegyzékében, őket, feltételezhetően, ártalmatlanná tették, vagy megakadályozták hadba menetelüket. A névsorban 26 salánki vitéz szerepel, akik közül Kun István Gönczi Pál seregéből az óvári sánca esett el. A verbőcziek jegyzékében 20 katona van feltüntetve, és hárman haláltak hősi halált a csatamezőkön, Katona Márton zászlótartót Gönczi Pál seregéből Tokaj alatt és Lipcsei Dávidot Szatmár alatt, míg Simon Istvánt az óvári sánca érte el a halál.

A húsz feketepataki közül Simon András szintén Szatmár alatt esett el. A feketepatakiak jegyzéke élén álló Pati Mihály később is tudatott magáról. Az ugocsai nemesek az 1705-ös szécsenyi országgyűlésre küldött követeiknek adott utasításban panaszkodnak Pati Mihályra, aki „*szemünk láttára csapong a széllal*”.

A szomszédos Verbőcztől a nemesség panaszát András Zachariás, Magos János strázsamesterének viselkedése váltotta ki, aki bántalmazta Farkasi Zsigmond helyi nemest. Farkasi szerepel a verbőczi kurucok jegyzékében azzal a megjegyzéssel, hogy „*erővel viték Magos Ur ezerébe. Ez öreg emberért instalaltunk (kérést nyújtottunk be) Urunknál*”. Erről részletesen szól a fancsikai nemesek 1704. szeptember 3-i, Rákóczihoz intézett kiadatlan beadványa, miszerint András Zachariás „*Farkasi Sigmond urat maga házához hivatván és belé kötekedvén, hogy ez ő neki katonája, esztelen káromló szidalommal illetén, megfaggattatta..., azután jószágát, házát, mindenét (amint panaszával értjük) elfoglaltatta és hatalmában tartja. Háza népének meghagyván, hogy házában, csak mint zsellér ugy lakjék, jobbágyait megeskette és magparancsolta, hogy valamig Nagyságtól arról való parancsolatja nem érkezik, ne szolgáljon földesurának*”.

A nemesi beadvány szerzői a jobbágy származású kuruc altiszt viselkedését a „*minket contennalo (megvető) és becstelenítő indulatosságát és felfuvalkodott hirtelenkedését*” az „*Isten és e világ előtt ártatlanabb igaz nemes embert bántó viselkedését a birtokos nemesség előjogainak bántódásának értékeli*”.

A nagyszöllősi és Salánk környéki kuruc jobbágyok mozgalma kiterjedt a tiszántúli részekre is. Az országgyűlési utasítás panaszt tartalmaz Török István fertősalmási lakó

viselkedésére, aki a jegyzék szerint közkatonaként szerepelt Nagy István seregében. Az utasítás követelte, hogy „*Andrási Zachariás, Török István és Pati Mihály s complexei, ugy több effélék törvénytelen hatalmas cselekedeteit és istentelenségeit a Nemes ország exemplariter (példásan) megbüntesse, communicálván (közölvén) ezt kivált szomszéd Nemes Vármegyék követjeivel*”.

Az iratokból nem derül ki, milyen rendszabályokat alkalmaztak a megnevezett elégedetlenkedő ugocsai kuruc vitézekkel szemben. Tény az, hogy Pati Mihályt 1707-ben Esze Tamás vezérlete alatt találjuk az ezer 11. kompányiájának a főhadnagyaként. Ez arra vall, hogy a századfordulói ugocsai jobbagymozgalmak ez eddig ismeretlen, de feltétlenül jellegzetes, színes alakja tovább is tevékenyen részt vett a szabadságharcban. Mégpedig annak a kiváló kurucvezérnek, Esze Tamásnak az ezerében, aki megtestesítője és legjelentősebb alakja volt a népi kurucságnak, és akinek az ugocsai mozgalmakkal való eddig is ismert szoros kapcsolata ismételtén kidomborodik.

Az ugocsai mozgalom nem vezetett a közvetlen kitűzött célhoz: a hajdú-kiváltság kivívásához, de jelentősége a szabadságharc történetében igen nagy. R. Várkonyi Ágnes szerint az ugocsai jobbagyok mozgalma az „általános társadalmi fejlődésért vívott korabeli harc egyik legszebb példája”. Az ugocsai mozgalom végső fokon nem volt eredménytelen. Része volt abban, hogy 1707-ben Rákóczi elrendelte a közös teherviselést, és 1708-ban pedig törvénybe iktatta a fegyvert fogott jobbagyok felszabadítását.

Adósak vagyunk annak közlésével, hogy hány kuruc vitézzel szerepelnek a kimutatásban a tiszántúli ugocsai települések. Nos, az említett Fertősalmásról 12 vitéz van feltüntetve a jegyzékben, míg a szomszédos magyar falvak közül Forgolányból – 31, Tivadarból – 7, Péterfalváról – 16, Farkasfalváról – 10, Bökényből – 28, Akliból – 9, Nevetlenfaluból – 1, Gyuláról – 11, Csepérről – 14, Gödényfalváról – 4 kuruc katona volt nyilvántartva. Ezek közül a bökényi Biró Pál és Varga György Szatmár alatt illetve az óvári sáncon estek el, Kormos János, mint „*meg hóí*”-ként van feltüntetve, míg Biró István betegként szerepel. A farkasfalvi Tót Gergely, a péterfalvi Surányi Pál Szatmár ostrománál, a gyulai Szabi Mihály az óvári sáncon vesztette életét, míg az ugyancsak gyulai Molnár János Szatmár ostrománál „*nyomorult meg*”.

A mai Romániához tartozó magyarlakta Halmiból 11-en, Váraljáról 17-en, Dabolból 4-en szerepelnek a kuruc vitézek közt, és a halmi Kovács István „*az óvári sáncon esett el*”, míg falubelije, Berkesz Farkas a jegyzék szerint „*lövésbe fekszik*”.

A vegyes magyar-ukrán lakta Fekete-Ardóból tizenketten, Túrterebesről ugyanannyian, Tekeházáról nyolcan, Batárról 5-en, Királyházáról 10-en szerepelnek a jegyzékben. Az ukránok lakta Hetény 16 katonát, Szászfalu 14-et, Csoma 9-et, Verécze 11-et, Csoma 9-et, Sásvár 15-öt, Kis Tarna (Hizsa) 4-et adott a kuruc hadseregbe. Az utóbbiból Gál Mihály és Csorba Mihály Szatmár alatt, Sásvári Sándor pedig az óvári sáncon esett el.

Kivette részét a kurucok hadakozásában az Ugocsa Romániához eső, románok által lakott hét település is (Batarcs, Turcz, Nagy-Tarna, Komlos, Felső Gerec, Száraz Patak, Bocskó), ahonnan 59 kuruc katona volt nyilvántartva és közülük három esett el a harcokban.

Az ugocsai kurucok jegyzéke mintegy keresztmetszetét adja a nemzetiségek résztvételének a Rákóczi-szabadságharcban, tanúskodván odaadásukról és áldozatkészségükről. Amint a kimutatásból kitűnik, a 659 magyar, ukrán és román kuruc vitéz közül 1703

nyaráig harminchatan áldozták fel életüket a szabadságharc ügyéért és öten sebesültek meg a hadszíntéren.

A jegyzet érdekes adatokkal szolgál az ugoicsaiaknak a kuruc hadsereg különböző alakulataiban való beosztásáról. Közülük legtöbben, mintegy háromezren, Kajdi István, és majd kétszázan Esze Tamás ezerében szolgáltak. A nemesi származású Kajdit 1703. május 21-én fogták el a kurucok, és eskü alatt csatlakozott a szabadságharc ügyéhez. 1704 nyarán nevezte ki őt a fejedelem Kis Albert helyett ezeres kapitálynak, és Rákóczi őt úgy jellemezte, hogy „*a köznép elméjével, szívével, nyelve által igen bir*”. Esze Tamás történész állapítja meg, hogy a Kis Albert igyekezetével összeverődött alakulat „*Kajdi István parancsnoksága alatt is hű maradt régi magatartásához*”. Így tudjuk azt, hogy 1705 nyarán „*Kajdi István tiszteivel és az egész hajdusággal együtt*” egy folyamodvánnyal fordult Rákóczihoz, amelyben panaszolták, hogy Szatmár, Máramaros, Ugoicsa és Bereg megyében a vármegye és a falvak a hajdúk házanépét jobbágyi szolgáltatásokra kényszerítik. Ugyanakkor kérték, hogy a jobbágyságra kényszerített nagyszöllősi hajdúk is térhessenek vissza a zászlók alá. A folyamodvány negyedik pontjában a kérvényekben hivatkoznak a fejedelem bizonyos ígéretére, hajdúvárosnak való helyet kívánnak, és pedig a lebontásra kerülő szatmári vár helyén.

A folyamodványt publikáló Esze Tamás a dokumentumhoz fűzött kommentárjában kifejtette „*a hajdúszabadságot legállhatosabban éppen a korában Kis Albert parancsnoksága alatt lévő ezred követelte, s már leendő hajdúvárosának helyét is kiszemelte*”.

Az 1953-ben megjelent *A szegénylegények éneke* című tanulmányában Esze Tamás kifejtette véleményét, miszerint a kuruckori népköltészet e legjelentősebb szociális töltésű darabja Kajdi István alakulatában keletkezhetett, és meg is nevezi feltételezhető szerzőjét. Ezek szerint *A szegénylegények énekét*, amely megemlékezik Huszt várának bevételéről is, Kis Albert, illetve Kajdi István ezerének verselő táborigáza, Tasnádi H. István írhatta. A Beregszász melletti Tasnádon született, és az ugoicsai végekhez közeli Borzsován prédikátorként működő Tasnádi a mozgalom kezdetén csatlakozott a kurucokhoz, és 1703-ban a hazaérkező Rákóczit és felkelését latin nyelvű dicsőítő versben köszöntötte. Ezt Kajdi Istvánnak ajánlották, aki alighanem szintén borzsovai lakos volt.

Az 55 ugoicsai település kuruc vitézeiről szóló kimutatás szépen egészíti ki a beregi kuruc vitézek névjegyzékét. Ezek alapján most már a két megye 165 helységének 1259 kuruc katonáját tudjuk név szerint megnevezni. A vidékünk másik két megyéjére vonatkozóan nincsenek ily részletes kimutatások, de bizonyos adatokkal rendelkezünk. Rákóczi emlékirataiban, nem tartván igényt a pontosságra, azt írja, hogy „*Máramaros megye körülbelül négyezer lovassal és nyolcszáz lovassal növelte a hadamat*”. Ami Ung megyét illeti, úgy tudjuk, hogy a bereznai Verhovináról leereszkedett ukrán parasztok, akik lehetnek vagy öt-hatszáz, 1703 őszétől 1704 márciusáig ostromolták Ungvár várát.

A felsoroltak alapján túlzás nélkül állíthatjuk, hogy 1703–1704-ben vidékünkéről mintegy 7–8 ezer katona szolgált Rákóczi hadseregében. Ez igen jelentős részvétel, ha figyelembe vesszük, hogy Markó Árpád hadtörténész számításai szerint a kuruc hadsereg 1702 végén körülbelül 30 ezer főt számlált, ezután „*a létszám 1706-ig folytonosan növekedett, míg 1706 augusztusában érte el a legnagyobb számot. Ekkor Rákóczinak 116 700 katonáját kellett élelmeznie*”.

Az elmondottak az ugoicsaiak tevékeny részvételéről tanúskodnak a XVII–XVIII. századforduló szabadságmozgalmában és fényt vetnek kezdeményező szerepükre a jobbágyparasztság érdekeiért folyó küzdelemben. A felvázoltak hozzájárulnak a széles néptömegeket megmozgató és az együttélő nemzetiségeket a kurucok zászlaja alá tömörítő események jobb és alaposabb megértéséhez, vidékünk haladó, szabadságharcos múltjának és hagyományainak feltárásához és tudatosításához.

AZ UGOCSAI SZEGÉNYLEGÉNYEK MOZGALMA

A kuruckor polgári történetírása a Rákóczi-szabadságharcot elsősorban mint nemzeti fogalmaik szerint nemesi függetlenségi háborút tanulmányozta, nem, vagy csak felületesen foglalkozott a mozgalom társadalmi és szociális okaival, figyelmen kívül hagyta a szabadságharc táborán belüli osztályellentéteket, a felkelést kirobantó, s mindvégig a kuruc hadsereg legfőbb erejét alkotó jobbágyságnak a feudális elnyomás elleni osztályharcát.

Az utóbbi évek, évtizedek történetírása azonban felismerte, hogy a nemesi, úri kurucoktól meg kellett különböztetni a szegénylegények, jobbágyok, közkatonák tömegét, tehát a kurucságnak azt a nagyobbik felét, amely a feudális társadalom alávetett, lecsúszott rétegeiből toborzódott. Sőt, ahogy Esze Tamás a népi kurucság fogalmát körülhatároló tanulmányában megfogalmazza, a Thököly-felkelés bukása és a Rákóczi-szabadságharc közti négy évtized térben és időben, szervezetileg és ideológiailag jól körülhatárolható szakasza a kuruc küzdelmek történetének, amelynek vezetői nem a nemesi rend, hanem a szegénylegények soraiból kerültek ki. Ők voltak tehát a szabadságküzdelmek legnehezebb időszakában a kuruc gondolat megőrzői, a mozgalom folytonosságának biztosítói. Mindennek természetesen mélyreható társadalmi okai voltak.

Éppen ezért a szeptember 27-i vetési pátens, mely elrendelte, hogy a jobbágyi állapotban lévő helységek és személyek tovább is tartoznak szolgálni földesuraikat, a parasztság nagyfokú kiábrándulását és elégedetlenségét váltotta ki. A munkácsi katonák 1704. február 17-én így folyamodtak Rákóczihoz: *„Mikor Isten Nagyságodat miközinkbe, Magyar Országra ki hozta..., akkor azt fogatta Nagyságod, hogy valaki Nagyságod mellett fegyvert köt, mindenféle úr dolgától, adózás és szer járástól immunitáltatnak... hogy ur dolgát is járjunk, itt is szolgáljunk, ítélje meg Isten, nem viselhetjük el, inkább készebbek leszünk haza szállani és az zászlókat hadnagy uraink kezébe adni”*. Rákóczi válaszában hivatkozik a vetési pátensre, amely ideiglenesen felmentette a hadba menteket a földesúri szolgálat alól, de a fejedelem hangsúlyozta azt is, hogy a harc célja nem az, *„hogy a földes urak jussát s szabadságát bontogassuk, ... mely okra nízve, hogy tellyességgel urok szolgálattytul fel szabadicsuk, mind a Nemes Ország törvényének, mind pedig a földes urak jussának ellenére vagyon.”*

A vetési pátens rendelkezései ellenére a jobbágyság több helyen megtagadta a földesuraknak járó szolgáltatásokat. Ennek a mozgalomnak az egyik gócpontja Ugoicsa volt. 1703-ban a nagyszöllősiek megtagadták a földesuraknak, a Perényi családnak és Vay Mihálynak járó szolgáltatásokat, s azon voltak, hogy elveszett régi kiváltságait hajdúvárosi szabadság formájában visszaszerezzék. Az ugoicsai jobbágyok már azelőtt is de-

rekasan kivették részüket az 1697-es hegyaljai parasztfelkelésből és e mozgalom 1698-as utóharcainak a központja is Ugocsa volt.

Az ugocsai mozgalom akkor kapott erőre (1703 augusztusában), amikor a máramaros-ugocsai hadjárat során Kis Albert hajdúi bevonultak Nagyszöllősrre. *„Kis Albertnek és hajdúinak megjelenése – írja R. Várkonyi Ágnes – a nagyszöllősiek évtizedek óta izzó földesúr- és Habsburg-gyűlöletének adott új lendületet”.*

Az ugocsaiak megtagadták a robotot, fegyverbe szólították a fegyverfogható férfiakat, s akik nem akartak beállni, azokat erővel kényszerítették. Dobot és zászlót kértek a tiszántúli hadak generálisától, maguk közül hadnagyokat választottak, és közülük sokan Kis Albert ezredébe állottak be.

Báró Perényi Istvánné, Jánosné, Miklósné és Gáborné, salánki földbirtokosok Rákóczihoz intézett 1703. november 1-i folyamodványukban így panaszkodnak: *„Képtelenítettünk mind Nagyságod busitanunk, lévén nem kicsiny rövidségünk, régi nemzetünknek és szabadságunknak, magunk jobbágyi által megbántódása”.* Felsorolván a „bántódásokat” a bárónők így folytatják: *„melyeket indulatokat egybe vetvén, Nagyságod bölcsen megítélheti melyik kötött fel... országunk szabadítása végett fegyvert, melyik pedig csak az nemes rend ellen való bosszúságból és maguk privátuma végett... Nem azt tartván urunk parancsolatja, hogy az mely jobbágy kuruccá léssen, földesurát maga örökségéből hajtsa ki, erdeitől eltiltsa, vámot, dézsmát, régi szent királyok adományát földesuruktól elvegyék... az mely jobbágyunk még hozzánk kötelességeket örömet mutatnák is, azokat öléssel fenyegetik... magunkot is személyünkbe illetlen becstelenségekkel, adta és teremtette – mondásokkal, minden szemérem és irtózás nélkül szüntelen illetnek”.*

Az ugocsai jobbágyok alapvető követelése volt, hogy lakhelyeiket nyilvánítsák szabad hajdútelepüléseknek, azaz szabadítsák fel őket a jobbágyterhek alól. *„Méltóságos fejedelemhez akarnak menni némely nyakas emberek – panasolja egy másik salánki földbirtokos, Barkócziné Koháry Judit –, dobot és zászlót kérnek, hogy hajdúvárossá tétessék”.*

A jobbágyság hajdú kiváltságokért folytatott harca nem lokális ugocsai jelenség volt csupán. A számtalan alakban megnyilvánuló harc során a jobbágyság a végső fokon elérte, hogy több helységben, például Gönc, Diószeg és elkeseredett küzdelmek után a felkelés bölcsője, Esze Tamás szülőfaluja, Tarpa is megkapta a hajdúvárosi kiváltságot. A hajdú kiváltságért folyó küzdelem a szabadságharc ideje alatt dúló osztályharcnak legfontosabb megnyilvánulása volt. Ez, az ország sok vidékére kiterjedő mozgalom, amint ezt a történetkutató Esze Tamás kimutatta, az ugocsai eseményekben érte el legmagasabb fokát.

A megye földesurai követelték a mozgalom elfojtását. A már említett Barkócziné Koháry Judit felsorolván kérelmében a salánki, „zenebona szerzőket” (ezek: Fábíán István, Gergely János, Orbán Mihály, Zsódos András és Barta István) arra kéri Rákóczit, hogy példásan büntesse meg őket. A jobbágyokkal való leszámolást követelő földesurak kapcsolatban álltak a szabadságharchoz kényszerből csatlakozó főurakkal, Barkócziné annak a Károlyi Sándornak volt az anyósa, aki a szabadságharc kezdetén leverte Esze Tamás felkelőit, az ugocsai események idején azonban már maga is kuruc generális, a Vay család pedig Rákóczi legszűkebb környezetéhez tartozott. A fejedelem kénytelen volt vizsgálatot elrendelni, és ennek levezetésére a benei birtokos nemes Pap Mihály ezereskapitányt küldte, aki a felkelés elején együtt harcolt Esze Tamással. Pap Mihály a föl-

5. sz. ábra. Kurucok tárogatózenét hallgatnak. Nádasdy Ferenc Múzeum.
Huszártörténeti dokumentum

desurak érdekeit képviselte Ugocsában, és a szőlősiiek Kis Alberthez folyamodtak ellene: „...mi valóban rossz és keserves állapotban vagyunk, mert Pap Mihály...most megjött Hajdukot rutul megverte... rabságba tétette, hadnagyunkat hivatván adtával-teremtettével szitta... megesküdött, hogy reggelig megkaróztatja és felnyársoltatja”. Kis Albert kiállt a jobbágyok ügye mellett, és ez sokat jelentett az ugocsai parasztok számára. Maga Rákóczi is nagyra becsülte azt a rendeleit gyakran semmibe vevő ezereskapitányt, aki igen népszerű volt az ugocsai, beregi és máramarosi magyar, ukrán és román parasztok között, akikből a szabadságharc legelszántabb katonái kerültek ki. A fejedelem főúri és nemesi környezete azonban gyűlölte Kis Albertet, mert a földesúri hatalommal szemben álló jobbágyok vezérét látták benne. Rákóczi jó ideig türelemre intette a kuruc népvészér megbüntetését követelő nemeseket és főurakat, akik az ezereskapitány életére törtek.

Erre a megfelelő alkalom akkor kínálkozott, amikor 1704. február 12-én a szatmári vár császári őrsége kitört és szétszórta az ostromló kuruc sereget. A katonák az ostromzár parancsnokát, báró Sennyei István generálist okolták, a nemesi tisztek azonban Kis Albertet hibáztatták, aki nem tartotta vissza a táborot elhagyó katonáit.

Kis Albert elfogatása, majd kivégzése után a nemesség letörte az ugocsai jobbágymozgalmat. Rákóczi 1704. február 27-én Ugocsa vármegye kívánságára megparancsolta Pap Mihálynak, hogy „az olyan vakmerő, megátalkodott és minden szabadságot magának vindicáló s fegyvert nem viselő parasztoknak szófogadatlanóságát büntesse meg”.

A leszámolás során sok ugocsai hajdút vetettek vissza jobbágyosorba. Azonban a megtorlások nem szüntették meg véglegesen az ugocsai jobbágyok szabadságot követelő moz-

galmát. Kis Albert ezredét Kajdi István Bereg megyei szolgabíró ezereskapitánysága alá rendelték. Ebben a katonai egységben mindig erősen élt az eltökéltség, hogy a szabadságharcban résztvevő jobbágy ne kerülhessen újra a földesurak hatalma alá. Ismeretes az az 1705 nyarán kelt irat, amelyben „*Kajdi István fő tisztjeivel és az egész hajdusággal együtt*” követeli a fejedelemtől több sérelem orvoslását, többek között a jobbágyokká kényszerített ugocsai hajdúk felszabadítását.

A Kárpátontúli Területi Levéltárban (ma Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár) található iratok is azt bizonyítják, hogy Kis Albert kivégzése és az azt követő megtorlások után is tovább gyűrűzött az ugocsai jobbágyok mozgalma és ez a vármegyei székhelyen és Salánkon kívül kiterjedt a környező falvakra is. Ugocsa vármegye 1705 tavaszán kelt követi utasításának 8. cikkelyében a következőket olvashatjuk:

„Nemesi szabadságunk felette nagy sérelmére s romlására való gonosznak érezzük aszt is hogy némely hadi tisztek s emberek, kik különben is Vármegyénk lakosai vonának, más ártatlan szegény nemes ember atyánkfiait fogdozták, kötözték, kegyetlenül verték s kinzották csak nem régiben is némellyiket vagdalták, ölni akarták, prédálták, pusztították. Ugy mint András Zachariás Uram, akkori Majos János Ur ezredbeli Fő Strasa Mester igaz régi familiabul álló, egy szegény öreg nemes ember atyánkfiaival Vármegyénkben Verbőczön lakó Farnasi Sigmond Urammal cselekedett.”

Andrási Zachariás, aki a levéltárban megtalálható jegyzék szerint valóban Majos János strázsamestereként szolgált Kajdi István (tehát régebben Kis Albert) ezerében, egy másik, 1704. november 9-én Fancsikán kelt Rákóczihoz intézett vármegyei folyamodvány szerint „*Farnasi Zsigmond urat maga házához hivatván és belé kötelődvén meg fagattatta, kötöztette, arczul verte, öklözte, akasztással, nyársolással fenyegette, egy egész éjjel kötve tartotta, másnap hitin bocsáttatta el... Háza népének meghagyván, hogy házában csak mint zsellér úgy lakjék, jobbágyit megeskette és megparancsolta, hogy valamig Nagyságtól arról való parancsolatja nem érkezik ne szolgáljon földes urának”*.

Az országgyűlési utasítás panaszt tartalmaz még két ugocsai kuruc vitéz ellen. Az egyik Török István fertősalmási lakos, aki az említett jegyzék szerint mint közkatoná szolgált Nagy István seregében, a másik a feketepataki Pati Mihály, aki hadnagyként szolgált Majos János seregében húsz falubelijével együtt. Fontos megemlíteni, hogy mint a követ-utasításból kitűnik, Pati Mihály részt vett az 1698-as ugocsai parasztfelkelésben, amiről az irat részletesen tudósít. „*És ugyan itt Fertős Almáson – olvashatjuk az utasításban – Török István nevü szegény nyomorék siketes Nemes embert vesztegette, (Hasonlóképpen nagy rontást, pusztítást tettenek közöttünk, mind a Tokaji feltámadás-kor rajtunk által ment prédáló Magyarok, kiknek nem vétettünk.)*

Az után ugyan itt in anno 1698 vármegyénkben támadott lator emberek (invasor grasator malefactorok) kiknek feje és coripheusa volt egy Fekete Patakon Pati Mihály nevü paraszt ember, ki is gonosz complexivel Urak, Fő emberek, nemesség házaíra rohanni éjjel, fényes nappal is minden javainkban prédát tenni, életünket is halálra keresni nem irtozott, a kit a nemesség kaphattak vertek, taglották, vagdolták, sarcoltatták, javaival nem az német, hanem a szenvedő igaz lakos magyar nemességnek meghrakodván Török országra mentenek, nem régen kerülvén elő Pati Mihály szemünk látára inulte csapong széllel”.

Végül a vármegye utasítja az országgyűlésre kiküldött megbízottait, követeljük, hogy „*Andrási Zacharias, Török István és Pati Mihály s complexei, ugy több effélék, törvénytelen hatalmas cselekedeteit és istentelenségeit a Nemes Ország exemplaris meg büntesse, communicatlan ezt kivált Szomszid N. Vármegyék követtjeivel conjunctivinstalljainak és urgentissima kívánnják ezeket a reális és effectiva satisfactiot*”.

Az iratokból nem derül ki, milyen intézkedéseket hoztak a nemesség ellen támadó ugocsai kuruc vitézek ellen. Pati Mihályt 1707-ben Esze Tamás vezérlete alatt találjuk az ezer 11. kompániájának a főhadnagyaként. A századforduló ugocsai jobbágymozgalmának eddigi ismeretlen alakja tehát továbbra is tevékenyen részt vett a szabadságharcban, mégpedig éppen Esze Tamás ezerében, aki megtestesítője és legjelentősebb alakja volt a népi kurucságnak és akinek az ugocsai mozgalmakkal való eddig ismert szoros kapcsolatot mindez méginkább kihangsúlyozza.

Az ugocsai mozgalom nem vezetett a közvetlen kitűzött cél – a hajdú kiváltságok kivívásához, de jelentősége a szabadságharc történetében igen nagy. R. Várkonyi Ágnes szerint az ugocsai jobbágyok mozgalma „*az általános fejlődésért vívott korabeli harc egyik legrészesebb példája*”.

Az ugocsai mozgalom végső fokon nem volt eredménytelen. Része volt abban, hogy 1707-ben Rákóczi elrendelte a közös teherviselést és 1708-ban pedig törvénybe iktatta a fegyvert fogó jobbágyok felszabadítását.

JEGYZETEK

1. Esze Tamás: Népi kurucság, kupecsek és szegénylegények. – Kortárs, 1976. 3. sz. 434. l.
2. Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Esze Tamás. Bp., 1955. 133. l.
3. R. Várkonyi Ágnes. A jobbágyos osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. Történelmi Szemle, 1964.
4. Archivum Rakocianum. I. k. 233-234, 240. l.

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ELSŐ SZÉPIRODALMI MŰVE ÉS SZERZŐJE

(Tasnádi H. István. Polüdorosz mirtuszbokra)

A Rákóczi-szabadságharc indulásának esztendejében, 1703-ban látott napvilágot Debrecenben egy terjedelmes latin verszetet tartalmazó kiadvány. A „*Polüdorosz mirtuszbokra*” költemény a szabadságmozgalom vezérlő fejedelmét, II. Rákóczi Ferencet dicsőíti, „*aki az ég újjmutatásából kijelöltetett... a haldokló magyar haza ősi szabadságának helyreállítására*”.

Az 1703–1731-es szabadságharc első szépirodalmi termékeként számontartott művet a címlap tanúsága szerint „*Apollo lantjával... versbe foglalta a beregi Borzsova pusztaságában Krisztus akarátának méltatlan hirdetője, Tasnádi H. István*”.

A hajdani Bereg megyei borzsavai prédikátor költeménye egyike azon számos vidékünkön fogant műveknek, amelyek a Rákóczi-szabadságharc, illetve a XVII-XVIII. századforduló kuruc küzdelmek szépirodalmát gazdagították. Ezek közé sorolhatjuk az 1675-ben keltezett *Ungi lakodalom* című tréfás hangú éneket, Gyöngyössi Istvánnak, a táj szülöttének ebben az időszakban keltezett kuruc vonatkozású versét, Koháry Istvánnak, Thököly Imre foglyaként a munkácsi várban írott kesergőjét, Farkassi Imre, a Rákóczi század kapitánya „*Hideg tetteme felett való búcsúztató verseket*”. Ugyancsak ide sorolhatjuk be a kor episztola emlékeként számontartó leveleket, amelyeknek szerzői Ujhelyi István ungvári, Vasváry István nagymuzsalyi, Técsi Kató István úrmezei prédikátorok. De Rákóczi, Bercsényi és a mozgalom más nevezetes személyiségének itt írott és a vidék múltját így vagy amúgy érintő levelek, emlékiratok és naplók is ide tartoznak.

Különben Munkácson fogalmazták a „*Pallász bölcsességének szép istenasszonya...*” kezdetű és Zrínyi Ilona kezeírásával fennmaradt versikét, amellyel „*Munkács várában 1686. 22. maii keszentettek az én édes gyermekeim* (azaz Júlia és Ferenc – V. S. J.) *Szent Ilona napján*”. A szűkebb pátriánkhoz fűződik, illetve itt keletkezett néhány a kuruc népköltészet darabjai közül is, lévén ez a vidék a kor szabadságmozgalmainak bölcsője és egyik legfontosabb támaszpontja.

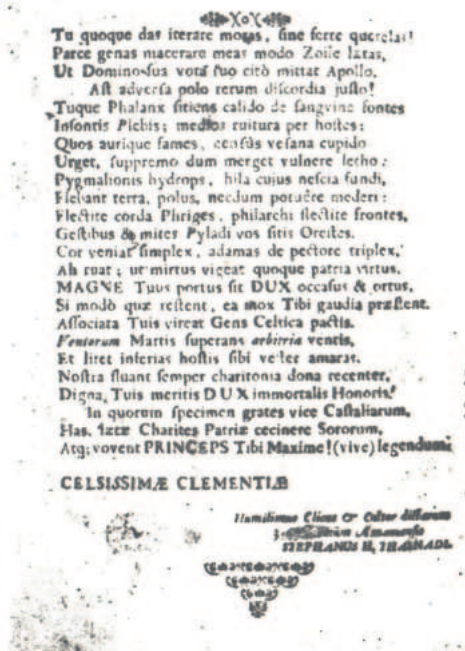
De lássuk, mit tudunk a *Polüdorosz mirtuszokra* szerzőjéről. Tasnádi István rövid életrajzi adatait Esze Tamás, a kurucok irodalmának avatott tollú ismerője foglalta össze 1964-ben megjelent *A Rákóczi szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipografia termése. 1703–1705* című alapos tanulmányában.

A költemény 435 verssora (az 565-ből) újra megjelent az 1776-ban Varga Imre gondozásában kiadott *A kuruc küzdelmek költészete* című gyűjteményben, ahol olvasható a publikált rész magyar prózai fordítása is.

Tasnádi István, a debreceni kollégium diákjaként 1690-ban a togatusok (idősebb diákok) soraiba lépven subscriberált, azaz kötelezettséget vállalt, hogy engedelmeskedik az iskola szabályainak. 1697-ben nevezték ki Borzsovára prédikátornak. A költemény címlapja azt sugallja, hogy a könyv megjelenésekor is ezt az állást töltötte be, és Esze és Tamás, valamint Varga Imre is így tudják.

Sipos Zsigmond *Borzsova monográfiája* című könyve szerint (Nagyborzsava, 1908) Tasnádi István 1697-ben valóban a település prédikátora és egyben „*rectora*”, azaz tanítója volt. De csak 1700-ig, amikortól kezdve ezt a funkciót Debreceni István töltötte be (1707-ig).

A *Borzsova monográfiájában* szereplő adat arról tudósít, hogy 1703-ban a „*borzsavaiak kérésére*” egyházi gyűlést (synódust) tartottak a községben „*a kivetett praedikator*” ügyében, amelyen az egyházmegye is képviselve volt. Feltételezhető, hogy a „*kivetett*”, azaz elcsapott lelkész Tasnádi István volt, aki nem ismervén el elmozdításának törvényességét, harcolt jogaiért, és ezért nevezi magát a Debrecenben kiadott költemény címlapján református prédikátornak Bereg vármegyében, a Beregi Egyházmegyéhez tartozó Borzsován. A fenti feltételezésünket erősíti meg egy, a vármegyei közgyűlések jegyzőkönyvében, a Területi Állami Levéltárban (ma Kárpátaljai Megyei Állami Levéltár) található 1702. december 22-i bejegyzés, miszerint „*Tiszteletes Tasnády István ügyében hozott törvénykezési ítélet kivizsgálás végett kiküldetett az illetékes hatósághoz*”.

6. sz. ábra. Tasnádi H. István. Polüdorosz mirtuszobokra című munkájának címlapja és első oldala (fénykép)

Ha a költemény szerzője valóban „kivetett praedikátor” volt, akkor érthető, hogy miért csatlakozott elsőként a szabadságharc ügyéhez.

Az 1707-ben 272 lakást számláló Borzsova közvetlen szomszédja Várinak, ahol 1703. május 21-én történt a kurucok zászlóbontása.

Egy XVIII. századvégi leírásban az 1803-ban immár 446 lakóval bíró Borzsováról a következőket olvashatjuk: „Magyar falu Bereg vármegyében, birtokosai különféle urak, lakosai reformátusok, fekszik Borzsa folyó jobb oldalán, Getse és Váríhoz egy orányira. Két vízi malma helyben, határja jó, trágyázás után mindenféle gabonát terem, legelője hasznos és elegendő, tája mind a két szükségeikre (mármint tüzre és épületre való – V. S. J.) piatkozására közel, a Bényei, Musai és Beregszászi hegyekben pénzt kereshetnek; de mivel határját Borsa vize gyakran elönti, második osztálybeli!”

Esze Tamás kutatásai alapján figyelemmel kísérhetjük a költemény szerzőjének későbbi pályafutását. 1704-ben Tasnádi táborigényként működik a kuruc hadseregben, Kajdi István ezerében szolgál, amelynek katonái javarészt Beregből és Ugocsából valók. 1704 augusztusáig az ezer élén a népi kurucság ismert alakja, Kis Albert állt, aki a jobbagyság szociális törekvéseit fejezte ki. Nincs kizárva, hogy Tasnádi már ekkor betöltötte táborigény funkcióját. De az új parancsnok kinevezése után (erre Kiss Albert letartóztatása és kivégzése következtében került sor) a különítmény megőrizte osztályharcos hagyományait. Így 1705 nyarán Kajdi ezere panasszal fordult Rákóczihoz amiatt, hogy Szatmár, Máramaros, Bereg és Ugocsa megyében a kuruc vitézek háza népét jobbagyi szolgálatra kényszerítik.

Tasnádi közeli kapcsolatot ápolt Kajdival még mielőtt ezt kinevezték volna Kis Albert különítményének élére: a Debrecenben kiadott költemény Kajdi Istvánnak szóló ajánlással volt ellátva.

A Nógrádból származó Kajdi 1695-ben került Beregbe. Borzsován és a szomszédos Gecsében voltak birtokai. Az 1707-es összes írásban a 46 borzsovai „földbirtokos” és nemes közt szerepel Kajdi István is. Az 1703-as tarpai és vári zászlóbontás idején a megye főszolgabírója. Május 22-én a megye hajdúi, Kajdi Istvánnal az élen Muzsalyba lettek kivezényelve, hogy megakadályozzák a kurucok Beregszászra, a megye központjába való bevonulását. Azonban a hajdúk átálltak a felkelők oldalára, a vonakodó parancsnokukat pedig a kurucok megeskették, hogy ha Rákóczi bejön az országba, „hive lesz, addig házánál ül”. Az ex szolgabíró állta a szavát és részt vett az 1703. július 16-án Ujlak mellett lezajlott un. tiszabecsi csatában, amikor is a kurucoknak, Rákóczival az élen, sikerült átkelni a Tiszán. Az átkelés során Kajdi kitűnt vitézségével. Ezt tanúsítják Tasnádi ajánló sorai, amelynek magyar fordítása nem szerepel a Varga Imre gondozásában kiadott gyűjteményben.

„Rád nézünk, mint az egyedül alkalmas személyre – így Tasnádi cikornyás ajánlásában –, akit ha nem ismernénk, a tudatlanságunk elviselhetetlen volna. Jelen sorsunk válaszútján, nem akarván sokat hízelegni. Ábel kiömlött vérével bemocskolt hadsorok közepette harcokon is túltevéen, amikor is az igazságos Istenbe s a jóságos fejedelembé vetett hűség Pegazusod patáinak segítségével megőrzött Téged ezer kilőtt kénköves izó golyó között”.

Kajdi ezerében a verselő káplán köztiszteletnek örvendett. 1706. február 26-án „az ezerbeli tisztek és egész hajdúság” azt kérte Rákóczitól, hogy ajándékozza a tábori lelkésznek a francia harctéren elesett Papp János gazdátlan beregszászi házát. Azonban, amint később kitudódott, a házra igényt tartott az elesett katona rokona is. 1707. január 27-én Rákóczi utasította jószágigazgatóját, hogyha a kérelmező jussa beigazolódik, akkor Tasnádi a házat adja neki át, de annak az értékét, amit a prédikátor a házon épített, a kérelmező fizesse meg.

1707 májusában, amikor Kajdi megvált ezerétől, a tábori lelkész is elbúcsúzott a különítménytől. 1708-ban Tasnádi a munkácsi várórség káplánjaként működött és ez az utolsó adat a verselő prédikátorról.

A *Polüdorosz mirtuszbokra* szereplői – főleg a görög-római mitológiai részben – bibliai személyiségek, az egyedüli reális alak pedig a szabadságharc vezérlő fejedelme, aki viszont neve szerint csak a kiadvány címlapján szerepel. A költemény nyelvezete és tartalma a szerző abszolút latin tudásáról, az antik mondanakör és a Biblia tökéletes ismeretéről, a kollégiumi tananyag alapos elsajátításáról tanúskodik.

A címben szerepel Polüdorosz Priamosz trójai király legkisebb fia. Mikor az apja látta, hogy Tróját elfoglalja az ellenség, elküldte sok kincessel vejéhez, Thrácia királyához. Ez a kincsek miatt meggyilkolta Polüdoroszt, és a tetemét a tengerbe dobta. A partra vetett holttest felett egy mirtuszbokor nőtt. Aeneas, a trójai háború hőse, aki a város pusztulása után hajóra szállt, hogy új hazát keressen, e helyen kötött ki. De Polüdorosz csontjai megszólaltak és lebeszéltek arról, hogy itt hazát alapítson. A felvázolt kollíziókkal és ezek szerzőivel Vergilius klasszikus Aenisájában találkozhattunk, míg a költemény stílusa egy másik antik klasszikus, Ovidius hatásáról tanúskodik.

A szerző tulajdonképpen már a kiadvány címlapján elindítja a költői elbeszélést, és bizonyos eseményekről és szereplőiről (például a trójai királyfiról és ennek hamvairól) csak innen szerezhet tudomást az olvasó.

Ezért kénytelen vagyunk a kiadvány terjedelmes és bonyolult címlapját teljes egészében idézni. „*POLÜDOROSZ MIRTUSZÁGA, AVAGY AZ ELSZÁRADT CSONTOK MEGSZÓLALÁSA, MEGMOZDULÁSA ÉS ÖSSZEGYÜLEKEZÉSE, amelynek éltető levegőt vadászti RAKÓCZI FERENC, A SZENT RÓMAI BIRODALOM HERCEGE és Sáros vármegye örökös FŐISPÁNJA adott, aki a könnyörölő istenség elrendeléséből elhivatott, az ég újjmutatásából kijelöltetett és Isten sok csodája által megerősített VÉDELMEZŐJÉVÉ a haldokló magyar haza ősi szabadságának helyreállításának, a jogtalanságok megszüntetésére, aki már régen a legnagyobb remény, a bosszúállás akadályainak megszüntetésére, AKINEK, midőn a haza határához megérkezett, a megelevenedett és a világ négy tájáról összegyülekezett csontok tiszteletet adnak. Most pedig Apollo lantjával, de égi versbe foglalta a beregi Borzsóva pusztaságában Krisztus akaratának méltatlan hirdetője Tasnádi H. István. Nyomtatta VINCZE GYÖRGY Debrecenben. 1703. évben.*”

A költemény első fejezetében a természet és az istenek örömujjongását ecseteli a szerző, amint „*a sietve érkező nap megtermékenyíti a rózsákat, harmattal hinti be a ma cserjéit s megfesti a virágokat, s a vidám bokrokat*”. Küklopsz, a görög mitológia földalatti, egyszemű óriás kovácsa, aki a költő megszemélyesítője, keresi az ujjongásnak az okát és célját: „*A szomorúság után miért táncol dalra a haza, s az ég angyalai, miért zengik ezt a szokatlan dallamot?*”.

Erre a kérdésre válaszol a költemény második fejezetében Árgus, a görög-latin mondakör százszemű óriása. Ő felvilágosítja a vaksi Küklopszot: jelentkezett „*hanyatló hazám sarjadéka az erkölcsök dísze*”, akit a kegyetlen király el akart veszíteni („*az ausztriaiak Dávid lelkét és halálát kívánták*”), de akit az Isten csodálatos módon megmentett és bosszút állt.

„*Haladj utadon, üdvözlégly vezér! Várva vártan érkezel, érted gyötör gond!*” – üdvözlí a költő a szabadságharc hazatérő vezetőjét a költemény harmadik részében. A hazához intézett szózatában a fejedelem a fegyveres harcra szólítja fel a népet. „*Hogy a haragos oroslán csellel összefont köteléke szétszakadjon, ebben segít szeretetével a csodálatra méltó Isten... Zúzd át fegyvereddel oldalukat, ez legyen a jutalma azoknak, akik vérrel, szenvedéssel zaklatják tieidet*”.

„*Német – olvassuk e rész befejező soraiban –, pusztulásod után szabaduljon meg hazánk a rabságból*”. A negyedik fejezetben a fegyveres ellenállás igazságosságát és jogosságát támasztja alá a szerző. A szabadságharc gyökereinek keresésében az 1670-es évekig nyúl vissza, amikor a hazára támadott az ellenség. „*A háborúban mi az ősi szabadságra gondolunk, az ellenséges nép viszont az ártatlan halálát szomjazza... A mi sebünknek nemes orvossága az, hogy fegyverbe virul a remény, a szerencse*”. A poéta a fejedelmet szólítja fel, hogy álljon a mozgalom élére: „*hazánk felséges szabadítója, vedd el a gondjaidat, hiszen emésztő tűz vagy te az ellenség számára*” „*A feladatra buzdító zárszóval*” kerekedik ki a költemény, és itt a széthúzás, a belső viszálykodás felszámolásának szükségességéről van szó.

Végül pedig a gondviselés áldását kéri a poéta a fejedelemre: „*az ellenségtől irigyelt éveket, uralkodást, dicsőséget és mennyországot, a mi kegyességet, jót, adományt csak hordoz szívében az Isten, kívánjuk, azt mind, halmozza most rád.*”

A költemény fő részét még három toldalék egészíti ki, amelyek úgyszintén a szabadságharc vezérét dicsőítik és magasztalják.

Nem kevés fáradságába került a prédikátor verselőnek a terjedelmes, bonyolult szerkezetű és nyelvezetű költemény megalkotása, amellyel ő, a kovácsoló Küklopsz megszemélyesítője, a Rákóczi ügye mellett agitáló munkájával fegyvert akart kovácsolni a meginduló harchoz. Különben a költemény 294. sora alapján, amelyben a vezérlő fejedelem féléves gondoskodásáról van szó, megállapítható, hogy a mű 1703 vége felé keletkezett. Külön figyelmet érdemel a mű nyelvezete, amelyről Varga Imre *A kuruc küzdelmek költészete* című kiadvány tudós gondozója szól a gyűjteményhez mellékelt jegyzeteiben. Amint ő kifejti, a költemény elüt a klasszikus latintól, tele van szabadosságokkal, szabálytalanságokkal. „A szavak érthetők, de folyamatos gondolatsorokká, több ízben alig foghatók össze. Mondanivalóját (a szerző) ezen felül klasszikus görög-latin költészetből vett reminiscenciákkal, mitológiai parádéval terheli meg. Ezek bibliai elemekkel keverednek, s e kettőből előálló szimbólumok, azoknak az adott történelmi helyzetre: személyekre, eseménymozzanatokra való kivetítése nem mindig sikerül. Nem mindig megnyugtató mögülik írjuk gondolatát kihámozni, alluzióit felfejteni. Ezek miatt Tasnádi művének magyarra való fordítása a legnehezebb feladatok közé tartozik, hosszú évek kitartó munkájának az eredménye lehet csak, hogy a mű szimbólumrendszerét világosan lássuk, a történelmi utalásokat, célzásokat megértsük, Tasnádi műve nem a szabadságharc előzményeinek vagy első hónapjainak dramatikus eseményeiről számol be, költeménye nem történelmi krónika, hanem a szabadságharc vezérlő fejedelmét magasztaló poétikus alkotás.

A *Polüdorosz mirtuszbokra* a korban dívó aggratoris műfaj terméke, amelyek szerzői az időszak cicomás és latin stílusában valamely esemény vagy évforduló alkalmával egy nagyurat, esetleg mecénást dicsőítettek abban a reményben, hogy esetleg pártfogót, jutalmat szereznek költői fáradozásaiért.

Aligha gondolhatunk arra, hogy a kálvinista tiszteletes a kézzelfogható jutalom reményében fogott fáradságos, bár mint állásából elmozdított lelkész lehettek anyagi gondjai. Viszont arról nincs tudomásunk, hogy miként fogadta a vezető fejedelem a könyvecskét, amelyet a szerző nyilván bemutatott, illetve ezzel megajándékozhatta a dicsőített hősét.

A Rákóczi-kor aggratoris műfajban fogant termékei, amelyek közül egyeseket a mozgalom néhány exponált személyének – például Bercsényinek szenteltek, Esze Tamás szavait idézve „*kiemelkednek a műfaj általában értéktelen termékei közül, mert ezek köznemzeti meggyőződést fejeznek kis a nemzet örömét azok, hogy méltó vezére támadt a Habsburg elnyomás évtizedek után, s a közösség reményét a jobb jövő felől*”. Tasnádi verse a kuruc aggratoris irodalmárok legjobb alkotása. Valóban a *Pelüdorosz mirtuszbokrát* a szabadságharc nemes eszméi, az elnyomott haza vigasztalan állapota miatt érzett szomorúság hatja át, és ezeket fűtötték a szerző személyes sérelmei is.

Varga Imre veti fel a kérdést, miszerint Tasnádi művének rafinált nyelvezete, kompozíciója, a jó metrína, a költői ténykedésre utaló célzások arra mutatnak, hogy „*nem ez volt a szerző egyetlen műve*”. Esze Tamás egy 1953-ban írott tanulmányában, amelyben a kuruckori népköltészet legjelentősebb szociális töltetésű darabját *A szegénylegények énekét* elemzi, alapos érveléssel mutatta ki, hogy ennek a szerzőjét Kajdi István ezerében kell keresni. Feltételezése szerint ez a különítmény verselő káplánja lehetett.

Későbbi Tasnádi István latin énekével foglalkozó írásában a tudós ezt a hipotézisét nem ismételte meg, és tudtunkkal más tanulmányában sem tesz erről említést. Viszont az akadémiai *A magyar irodalom története* 1964-ben megjelent második kötetében Varga Imre nyilván Esze Tamás kutatásai alapján írja, hogy „*A szegénylegények énekének szerzője talán Tasnádi István, az egyik hajdúezred táborigézője, aki jól ismerte a szegénylegény katonák vágyait, sérelmeit.*”

A kérdés megfelelése további kutatómunkát igényel. Tasnádi eddig ismeretlen magyar nyelvű írásainak előkerülése és ismertetése esetleg megerősíthetné azt, hogy ő volt-e a kuruc népköltészet egyik patinás emlékének a szerzője is.

Ettől függetlenül a borzsovai prédikátor latin nyelvű, Rákóczit méltató műve kétségtelenül a szabadságharc kezdeti időszakának jelentős emléke, történelmi forrása. Tükrözi a haza sanyargatott helyzetét, a nemzet, a nép emiatti elégedetlenségét, a szabadságharc eszméi iránti lelkesedését. Ugyanakkor a Rákóczi-kultusz egyik korai, szép megnyilvánulása.

Tasnádi István *Polüdorosz mirtuszokra* a kor irodalmának sajátos, eredeti színfoltja. A Rákóczi-szabadságharc első szépirodalmi műve eszmei-politikai töltetésével, társadalmi mondanivalójával, történelmi szemléletével, harcos kuruc nézeteivel ugyanarról a tőrül fogant, mint az 1703–1711-es szabadságmozgalom irodalmának, művelődésének java része. A derék borzsovai prédikátorról és irodalmi ténykedéséről felvázolt adatok adalék vidékünk múltjának megismeréséhez, a szabadságmozgalomban betöltött szerepének tudatosításához.

FORGÁCH SIMON KURUC TÁBORNAGY EMLÉKIRATAI

Az Ukrán Tudományos Akadémia Kijevi Könyvtára kéziratárának magyar vonatkozású anyagában kutatva egy emlékiratra figyeltem fel, amely a kuruckor történelmével foglalkozik. A cím nélküli latin kézirat a könyvtár katalógusában a következő ukrán nyelvű elnevezés alatt szerepel: „*Magyarország és Erdély története a XVII. század végén és a XVIII. század elején*”. A kézirat a Rákóczi-szabadságharc és az azt követő emigráció történetével foglalkozik, méghozzá olyképpen, hogy az elbeszélés középpontjában Forgách Simon kuruc tábornagy áll.

A kéziratár leltárának adatai csak részben derítenek fényt az *Emlékirat* keletkezésére és származására. Ebből megtudjuk, hogy a kézirat a Volinyi Központi Múzeumból, Zsitomirból (Ukrán SzSzK)¹⁸ került a könyvtárba, századunk (a XX. század – a szerk. megjegyzése) húszas éveiben. A leltározás alkalmával, amely 1935. december 17-én történt, megállapították, hogy a nyolcadrét alakú, félbőrbe kötött kézirat 65 foliót (azaz 130 lapot) számlál, továbbá, hogy két különböző kéz írása, de mindkét írás a XVIII. századra utal.

¹⁸ Ma Ukrajna.

Az *Emlékirat* négy részre oszlik, az egyes részek számokkal vannak jelölve. A lapok eredetileg számozatlanok voltak. A számozást bizonyára a könyvtár munkatársai végezték el olyképpen, hogy minden ötödik fólión ceruzával feltüntették a számot. A kézirat négy helyen hiányos: a 24., 49., 62. és 64. fólió után a szöveg megszakad. A 49. fólió után látható, hogy egy lapot (amelynek a csücske fennmaradt) kiszakítottak. A többi helyen nem tudtam megállapítani, hogy egy vagy több lap hiányzik-e. A 65. fólió alján jelezve van, hogy az *Emlékirat* itt végződik. A hiányokat különben sem a leltár, sem a kézirat számozása nem tünteti fel.

A kézirat margóján helyenként megjegyzések, a szövegben pedig apró javítások találhatók, amelyek a szövegtől eltérő kézírást mutatnak. Valószínűleg ugyanaz, aki a megjegyzéseket írta, a szövegben egyes részeket aláhúzott. A papír egykorú benyomást kelt, vízjegy több helyen látható, többé-kevésbé kivehetően a 17., 30., 45. és 55. lapokon. A vízjel postakürtös lovast ábrázol.

Gróf Forgách Simon (1669–1730) császári, majd kuruc tábornagy a szabadságharc legtitokzatosabb alakjai közé tartozik¹⁹. József trónörökös tudtával állt át a kurucokhoz saját, Rákócziak már a szabadságharc után tett bevallása szerint azért, hogy „*bármilyen*

¹⁹ Forgách Simon 1669. július 8-án született Rajkán, főúri családból származott. Apja, Forgách Ádám országbíró volt, anyja pedig Rechberg Mária Katalin grófnő. Simon I. Lipót császár udvarában nevelkedett, és a kor szokásainak megfelelően katonai pályára lépett, de politikai feladatokat is ellátott. 1685-ben Borsod vármegye főispánja lett, majd katonai karrierjét a francia hadszíntéren folytatta 1687-ben, ahol részt vett a török elleni harcokban is. Szolgált a bajor választófejedelem magyar huszárezredében, 1691 és 1695 között alezredes volt a Pálffy-ezredben, majd a kanizsai végek, később a győri végvidék vicegenerálisa lett. 1701-ben saját huszárezredet kapott, és harcolt Boszniában, valamint a Rajna mentén. 1703-ban a kurucok ellen vezényelték, ami nagy fordulópontot jelentett az életében. Ugyanabban az évben még a Rákóczi vezette kurucok ellen harcolt Zólyomnál, de 1704 márciusában átállt a kurucokhoz, állítása szerint azért, mert az udvar mellőzte őt. A szabadságharc bukása után, Rákóczi törökországi száműzetése alatt mondta el neki, hogy I. József jóváhagyásával hagyta el az udvart. I. Lipót halála után, bár a terv érvényét veszítette, Forgách a kurucok oldalán maradt. Rákóczi tábornaggyá nevezte ki, majd átvette a dunántúli főparancsnokságot Károlyi Sándortól. Bár Heister császári tábornoktól kikapott a koroncói csatában, karrierje továbbra is ívelt felfelé. 1704-ben Forgách Simon a Felvidéken (akkor Felső-Magyarországnak nevezve) szolgált, ahol októberben Kassa, Eperjes, és karácsonykor Szatmár városa kapitulált ellene. Erdélybe vezényelve, ahol az erdélyi csapatok főparancsnoka volt, 1705 elején Kolozsvárt hódoltatta meg. További hadisikereket ért el, többek között elfoglalta Szamosújvárt és Dévát. A szécsényi országgyűlés 1705 őszén szenátorra választotta, de az év novemberében a zsigódi csatában a császáriak győztek, így a kurucok kiszorultak Erdélyből. Ezt követően Forgách a reguláris haderő megszervezésére és a felvidéki főparancsnoki posztra került. 1706 őszén Pozsony várának elfoglalását tervezték, de Forgách nem vállalta a feladatot a szükséges eszközök és haderő hiányában. Ehelyett Morvaországban portyázott, aminek célja a Pozsony körüli császári élelmiszerraktárak elfoglalása lett volna, az osztrákok utánpótlásának megakadályozására. Az udvar azonban megerősítette a vár védelmét, és Forgách nem tudta betartani a terveket. Rákóczi Ferenc ezt követően 1706. november 22-én letartóztatta őt, először Krasznahorkára, majd Szepes várába vitették. Sikertelen szökési kísérlet után Munkácson raboskodott 1710 novemberéig. A szabadságharc vége után, bár nem kapott amnesztiát, Forgách Rákóczi Ferencet követte az emigrációba. Moldvában és Lengyelországban bujkált, majd 1716-tól Törökországban élt. 1720-ban Rodostóba ment Rákóczihoz, de később ismét visszatért Lengyelországba, állítólag Bercsényi Miklóssal való személyes ellentétei miatt. Forgách Simon 1729-ben hunyt el Lembergben, 1730-ban a wisniowiec-i karmelita kolostorban temették el.

7. sz. ábra. Forgách Simon háza Rodostóban. Grafika

közökkel tartsa vissza a nemzetet új király választásától, és bírja rá, hogy atyját, Leopoldot kérjék meg: adná által, még életében neki Magyarország koronáját”.

Forgách nem tett eleget a megbízásnak, különösen nem annak második részének, hallgatott küldetése céljáról és meggyőződéses kurucnak vallotta magát, Bercsényi azonban, akivel, bár unokatestvérek voltak, de gyűlölték egymást, már rögtön átállása után tudni vélte, és közölte is Rákóczival, hogy Bécsből „*sem üzték, sem kergették..., várják vissza nyilván*”.

Forgáchot tehát kezdettől fogva a bizalmatlanság légköre vette körül. Ehhez járult összeférhetetlensége, amiről Rákóczi is megemlékezik, amikor megjegyzi, hogy „*véleményéhez nyakasan ragaszkodó, hirtelenkedő és indulatos természetű ember volt*”.

Rákóczi tábornoknak, majd tábornagynak nevezte ki a katonailag kitűnően képzett Forgáchot, s fontos feladatokkal bízta meg. Katonai tevékenysége azonban nem volt szerencsés. A koroncói csatavesztésért őt hibáztatták (árulással is gyanúsították emiatt), vádolták a zsbói csatában játszott szerepéért és végül Esztergom elvesztésével kapcsolatban is, amikor nem teljesítette a fejedelem parancsát.

Az egykori közvélemény, s a történeti irodalom is úgy véli, hogy esztergomi magatartása volt az ok, ami miatt 1706-ban Rákóczi elfogatta, és bár hadbíróság elé nem állították, a fejedelem mindvégig fogva tartotta és csak közvetlenül a szabadságharc bukása előtt adta vissza szabadságát. Ekkor Forgách követte Rákóczit a bujdosásba, Lengyelországban telepedett le, a többi lengyelországi bujdosóval együtt támogatta a törököt az 1717-es hadjárat alkalmával, majd megjárta Rodostót, és végül 1722-ben megint

8. sz. ábra. Az egykori karmelita kolostor épülete
Visnyevében (Wiśniowiec) Ukrajna, Ternopol megye

visszatért Lengyelországba. Az amnesztiáért és hazatérésért többször folyamodott, de eredménytelenül. 1730-ban halt meg Wisnowiecki herceg kastélyában Visnyevében. Visnyevéc a XVIII. század végén Oroszország kötelékébe került, később a Volinyi kormányzósághoz tartozott.

A XX. század elején, amikor hazahozták a rodostói bujdosók földi maradványait, felmerült Forgách hamvai hazahozatalának a gondolata is. Thallóczy Lajos iratai között egy német nyelvű leírást is találhatunk Forgách sírjáról. Ez, amint sikerült megállapítanunk, a *Voliny* című orosz lap 1903. augusztus 13-ai közleménye alapján készült, amely ismertette a visnyevégi kastély templomában található sírokat.

1905-ben a magyar kormány és tudományos körök megbízásából Vaszilij Grigorovics Scsurát (1871–1948) ilyvói (Ivovi) ukrán tudós és író (1945 után az Ilyvói Állami Egyetem professzora és az USzSzK Tudományos Akadémia ilyvói könyvtárának az igazgatója) az oroszországi Visnyevébe utazott, hogy jelentést tegyen Forgách sírjáról. V. G. Scsurát (egy időben Ivan Franko, a kiváló ukrán forradalmi demokrata köréhez tartozott), akire a választás bizonyára, mint Petőfi egyik első ukrán átültetőjére esett, 1905-ben kétszer járt Visnyevében, először egyedül, másodszer Török Aurél, ismert magyar antropológus, és Mihalik József, a kassai múzeum igazgatójának társaságában.

Küldetéséről a jeles ukrán tudós többször megemlékezik írásaiban, legérzelmesebben egy 1937-ben Ilyvóban megjelent cikkében, amelyben Visnyevéc ismertetését adja. Ebből

9. sz. ábra.
Az egykori
karmelita
kolostor romjai
Visnyevecben

10. sz. ábra.
Az egykori
karmelita kolostor
temploma

kitűnik, miért nem valósult meg Forgách hamvainak hazahozatala. A száműzött kuruc tábornagyot a karmelita kolostor templomában helyezték örök nyugalomra. Később a templom a görögkeletiek kezébe ment át, 1863-ban pedig leégett. A kriptákat sírgyalázó kincskeresők bolygatták meg úgy, hogy amikor Forgách koporsóját hivatalosan felnyitották, csak az össze-vissza dobált csontokat és egy arany keresztet találtak.

V. G. Scsurát hagyatékában, amely ma fia tulajdonát képezi, ezenkívül több hivatalos (magyar miniszteri, kijevi kormányzósági és ottani osztrák-magyar konzulátusi) leirat és levél (Mihalik Józseftől) található. Ezekben azonban, akárcsak Scsurát említett más írásai között sem találtam adatot Forgách irodalmi hagyatékára vonatkozólag.

Felmerül a kérdés, hogyan kerülhetett az *Emlékirat* a zsitomiri múzeumba? Sajnos, a múzeum leltára nem állt rendelkezésemre, úgyhogy csak elképzelések és feltevések közlésére szorítkozhatom. A Zsitomiri Volinyi Központi Múzeum kéziratgyűjteménye, ahogy sikerült megtudnom, különböző egyházi, főnemesi levéltárak és magángyűjtemé-

nyek irataiból keletkezett. Ezek közé tartozott a zsitomiri káptalan levéltára is. Feltehető, hogy a kézirat, esetleg Forgách más irataival együtt, letétbe került a volinyi terület metropoliséban székelő káptalannál vagy valamelyik szerzetesrendnél.

Ennek látszólag ellentmond az, ami ismeretes a Forgách-levéltár sorsáról. Tudjuk, hogy a levéltárat Forgách Simon, mint a fiára hagyható egyetlen vagyont, 1729-ben letétbe helyezte Ilyvó városában, s itt őrizték a kapucinusok kolostorában 1747-ig, amikor Jávorka Ádám volt kuruc ezredesnek sikerült eljuttatnia Magyarországra az örökösökhöz.

Az *Emlékirat* azonban — ellentétben a birtokjogi iratokkal — nem képviselt anyagi értéket, és így ezt a száműzött gróf magánál tarthatta, vagy pedig ekkor még be sem fejezte írását, esetleg diktálását, illetve még tartott vagy meg sem kezdődött az *Emlékirat* most előkerült szövegének a tisztázása.

Annyi bizonyos, hogy a Károlyi Sándorral levelezésben álló, és ettől saját maga és örököse ügyének előmozdítását váró gróf jól tudhatta, hogy ugyanott, ahol a családi levéltár iratai anyagi értéket jelenthetnek (a Habsburg-uralom alatt levő országban), az élesen dinasztiaellenes szellemben megírt és Károlyit kárhóztató *Emlékirat* csak kompromittálhatja a Forgách-családot.

Vagy pedig a Forgách-levéltár tartalmát kezdettől fogva ismerő, s ennek hazajuttatásában anyagilag is érdekelt Jávorka Ádám volt az, aki más helyre helyezte letétbe az *Emlékirat*ot? Ha ez az ő kezében is megfordult, akkor talán választ kapunk arra, hogy ki volt a kéziratnak az a figyelmes olvasója, aki NB jellel látta el a fontosabb helyeket, egyes részeket aláhúzott, s méltatlankodását is kifejezte a szöveg margóján Forgách börtönbevetése miatt.

Az *Emlékirat* azonban más úton is kerülhetett az említett múzeum kéziratgyűjteményébe. Az 1840-es években Ukrajna területén nagyszabású kezdeményezés indult a régi iratok összegyűjtésére. Az 1843-ban létesült „Régi iratok kiválogatására alakult kijevi bizottság” tevékenysége kiterjedt a kijevi, podóliai és a volinyi kormányzóság területére.

Visnyevceben 1846-ban a Bizottság kiküldetésében, amint Scsurát egyik írásában közli, a nagy ukrán költő, T. G. Sevcenko járt. A Bizottság egyik legbefolyásosabb vezetője tagja, Sztaniszlav Ivanovics Sodár báró (1792–1858) ismert numizmata és történész volt, aki a Bizottság által szervezett kiküldetések során megszerzett kéziratok darabjaival magángyűjteményét gyarapította. Ez a kéziratgyűjtemény a Zsitomir melletti Ivnicéből, ahol a báró kastélya volt, majdnem teljes egészében a Volinyi Központi Múzeumba került. Egy kissé túl részletesen latolgattam feltevéseimet a kézirat provenienciájára vonatkozólag. De úgy gondolom, hogy ezzel talán hozzájárulok a kutatás további irányának meghatározásához, amelynek során esetleg a lemásolás alapjául szolgáló teljes szöveg, vagy pedig más, Forgách Simonnal kapcsolatos irat is előkerülhet.

A kézirat egy befejezett, jól felépített mű töredékes szövege. Ismeretlen szerzője arra törekedett, hogy hősének, Forgách Simonnak szabadságharc alatti és utáni tevékenységét az ország sorsa alakulásának keretében, a történelmi események sodrában adja meg.

A mű teljesen ismeretlen az irodalomban, Forgách Simon életrajzírói sem tudnak róla. Az *Emlékirat* szerzője jól ismeri kora politikai és nemzetközi viszonyait, művén meglátja, hogy ott volt az események sodrában. A művet magyarul jól tudó ember írta. Erre vall a magyar vezetéknevek és helynevek helyesírása. Debrecen, Szegedet, Temesvárt „ö”-vel írja, ami a beszélt nyelv hatását mutatja. A német és francia nevek gyakran magyar

átírásban szerepelnek (Hajsler, Czajler, Síik, Desöllör). Szembetűnő, hogy az *Emlékirat*-ban csak néhány helyen találkozunk évszámmal (a Wesselényi-összeesküvés, a Habsburgok trónöröklési jogának kodifikálása és Forgách 1722-i visszatérése Lengyelországba). Ez arra utal, hogy az eseményeket emlékezetből írták le. De ugyanakkor az *Emlékiratra* mégis jellemző a történelmi hitelesség. A munka eszmei iránya, történelmi koncepciója, egyes emberek iránti vonzalma és ellenszenve egyezik Forgách felfogásával, amennyire ezt a forrásokból és az irodalomból megállapíthattuk.

Az események felvázolásában, Forgách szerepének értékelésében az *Emlékirat* szintén a kuruc tábornok magát következetesen mentegető álláspontját tükrözi. Jellemző, hogy ugyanakkor, amikor a szerző éles bírálatot illel a szabadságharc több vezető személyiségét, különösen a tábornagy riválisainak, Bercsényinek és Károlynak a tevékenységét, Forgách szerepét, akiről harmadik személyben szól, lehető legkedvezőbb színben festi, nem szól jellemének ismert fogyatékoságairól, s nem említi egyetlen mulasztását vagy baklövését sem. Az *Emlékirat* teljesen szeplőtelen és eszményített hősként ábrázolja őt, akit „mindenki szeretett kedves emberségéért és bőkezűségéért, de különösen azért, mert a legszigorúbb fegyelmet tartott a parancsai által” (42. fólió).

Ismerjük Forgách Habsburg-ellenes felfogását, amely a munkácsi fogságban 1710-ben megírt „Discursiók” című munkájának az „Austriai Házrul” szóló fejezetében jelentkezik a legélesebben, és ez megegyezik az *Emlékirat* koncepciójával.

Említést érdemel az *Emlékirat* Rákóczi-ábrázolása, amely kettősségével tűnik ki. Egyik oldalról a szerző kiemeli a fejedelem nagyságát, bölcsességét és érdemeit. „A herceget az Isten nagy bölcsességgel, körültekintéssel és józan ésszel ajándékozta meg” – olvassuk az *Emlékiratban* (13.).

A kézirat más helyein is találunk hasonló értékeléseket. Ez azt mutatja, hogy a Zrínyi Török áfiumának kiadását a fejedelemnek ajánló Forgách nézeteit visszatükröző szerző ebben a tekintetben következetes. De ugyanakkor a Rákóczi börtönében sínylődött Forgách nem tudja megbocsátani a fejedelemnek a sérelmet, és ezért az ónodi országgyűlés utáni időszakban Bercsényi bábjaként ábrázolja, egy másik helyen pedig azt írja róla, hogy „erényben tökéletes ember volt – de magával ragadta a gög és hiú dicsőségre jutott” (46–47.). Ugyanekkor az *Emlékirat* lépten-nyomon felnagyítja Forgách érdemeit, s hallgat vagy másokat tesz felelőssé mulasztásaiért. Így például szemlátomást eltúlozza érdemeit Eger, Kassa, Szatmár felszabadításában, a Dunántúl visszaszerzésében 1704-ben stb.

A kéziratból ki van szakítva az a rész, amely a koroncói csatavesztéssel foglalkozik, de a zsigódi ütközet és Esztergom elvesztése miatt sem illel a szerző bírálatot a tábornagyot, sőt felhasználja az alkalmat, hogy másokat hibáztasson ezekért a sikertelenségekért.

Az *Emlékirat* szerint Rákóczi börtönébe Forgách ártatlanul került, és ezt a szerző többször is hangoztatja. Mindez a nyakas, a maga mulasztásait elismerni nem akaró, öntelt főúrra vall, s egyúttal azt mutatja, hogy az *Emlékirat* egyik fő célja Forgách tisztázása volt. Ez a mű vagy a száműzött kuruc tábornagy egyenes sugalmazása és elbeszélése alapján jött létre, vagy pedig ő az *Emlékirat* szerzője, melyet „maga mentségére” írt meg.

Forgách szerzőségére vagy egyenes sugalmazására az *Emlékiratból* sok érvet lehet felhozni. Erre mutat, hogy különösen részletesen írja le a szerző azokat az eseményeket, amelyekben maga Forgách is részt vett, vagy pedig még akkor történtek, amikor szabadon volt.

Azok az események, melyekről Forgách csak a börtönben értesülhetett (az őt különösen érdeklő ónodi események kivételével) csak éppen hogy említésre kerülnek a kéziratban.

Forgách szerzőségére vall az íráson végigvonuló katolikus szemlélet; ez jut kifejezésre például Vay Ádám jellemzésénél, akinek „kálvinista kegyetlenségéről” beszél (47.).

Szerkesztési és stiláris szempontból az *Emlékirat* szintén Forgáchra emlékeztet. Nem foglalkozhatunk itt az *Emlékirat* latin stílusának elemzésével, de megemlítjük, hogy Thaly Kálmán, aki tanulmányt szentelt Forgách írói működésének, azt írja a grófról, hogy „*a latin nyelvben kitűnően jártas volt*”. Kuruccá válása előtti több írását latinul fogalmazta meg. Igaz, hogy a szabadságharc alatt magyarul írt, de távol hazájától, az idegen környezetben élő bujdosó megint a latinhoz fordulhatott. Hivatkozhatunk itt Rákóczi-ra, aki emigrációban írt műveit szintén latinul, illetve franciául fogalmazta meg.

A mű logikus gondolatmenete, világos vonalvezetése, szépírói fordulatai, irodalmi igényű jellemzései és összehasonlításai az írói készséggel rendelkező Forgáchra vallanak. A szerző az események logikus csoportosítását tartja szem előtt, igyekszik kidomborítani a lényeges mozzanatokot és azokat az eseményeket, amelyek a hős életével vannak összefüggésben. A szerző szerkesztő módszere, valamint az a törekvése, hogy érzékeltesse a társadalmi jelenségeket, ugyancsak a Zrínyi Miklós műveit előszeretettel forgató és Bethlen Miklós írásait is ismerő Forgách Simonra utal. Tudjuk, hogy eddig ismert írásaiban Forgách gyakran alkalmaz aforizmákat, példabeszédeket, amelyekből, mint ismeretes, egy egész füzetre való gyűjteménye volt. Ezekkel találkozunk az *Emlékirat* lapjain is, sőt egy mondásával kapcsolatban, amelyet Diego de Saavedrától idéz, megállapíthatjuk, hogy Forgách Simon ismerte a XVII. századi spanyol író és államférfi művét. Könyvének címe megtalálható abban a jegyzékben, amelyet a tábornagy hosszú fogsága idején olvasmányairól állított össze.

Szembeötlő, hogy az *Emlékirat* szerzője előszeretettel foglalkozik a hadiesemények leírásával. Az *Emlékirathoz* csatolt jegyzék a szabadságharc tábornoki karáról, továbbá a kuruc hadsereg létszámának fegyvernemek szerinti kimutatása, becses adalék a kuruc-katonai történetéhez. Bátran állíthatjuk, hogy a szabadságharc hazai elbeszélő forrásai közt (Rákóczi emlékiratait kivéve) nincs még egy, amelyben a különböző ütközetek ilyen részletes és szakavatott leírását találnánk. Ez megint a katonailag kitűnően képzett, különféle hadi szabályzatok és szervezési tervzetek szerzőjére, a szabadságharc tábornoki karának legképzettebb alakjára, Forgách Simonra tereli a figyelmet. Ezzel nem ellenkezik az, hogy az *Emlékirat* nem Forgách kezeirésével készült. Tudjuk, hogy a grófnak rossz, olvashatatlan írása volt, és fontosabb műveit letisztáztatta. Feltűnő, hogy a kézirat több helyen erősen emlékeztet Rákóczi *Emlékiratára* és *Vallomásaira*.

A szabadságharc megindulásának és a fejedelem bejövetelének leírása szinte azonos Rákóczi Mémoire-jainak megfelelő részével, Rákóczi bécsújhelyi fogságának külső részletei, a vádirat körülkrétázásának mozzanata viszont mindeddig csak a fejedelem *Vallomásaiból* volt ismert. Mindez arra vall, hogy a szerző értesüléseit a Rákóczival folytatott beszélgetések során szerezte, esetleg ismerte a fejedelem még Magyarországon készített és később elveszett történeti feljegyzéseit. Azonban az sem lehetetlen, hogy Rodostóban Forgách megismerkedett Rákóczi *Emlékiratainak* már nagyjában elkészült vázlatával. Ez valószínűnek tűnik, hiszen a kijevei kézirat szerkesztési, összefoglaló és leíró módszere emlékeztet a fejedelemére. A tömörségre való törekvés, amely helyenként átcsap a vázlatos-

ságba, az eseményeknek az évek rendjében való felvázolása mind a két *Emlékiratra* jellemző. Természetesen, mindebben szerepet játszhatott a közös mintaképül szolgáló művek hatása is. Az *Emlékirat* tehát mind tényanyagánál, mind pedig szemléleténél fogva jelentős helyet foglal el a szabadságharc elbeszélő forrásai között. Elsősorban mégis Forgách Simon tábornagy titokzatos alakjára és a szabadságharcban betöltött szerepére vonatkozólag tartalmaz becses adatokat. Forgách bécsi megbízatására és a kurucokhoz való átállására vonatkozóan ugyan az *Emlékirat* nem bővíti jelentősen ismereteinket, de megerősíti és részben konkretizálja eddigi adatainkat. Annál több új mozzanatot nyújt a kézirat Esztergom elvesztésének és Forgách letartóztatásának körülményeiről. Forgách életrajzírója a tisztázatlan kérdések között elsősorban a tábornagy elfogatását említi: „Amikor úgy tetszett, hogy Forgách viszonya a fejedelemhez a legkedvezőbbnek volt tekinthető, hirtelen, ki nem deríthető okból bekövetkezett a tábornok elfogatása. Az eseményre vonatkozó közelebbi részletek eddig nem kerültek elő, valószínűleg megsemmisültek már”.

Az *Emlékirat* fényt vet Forgách letartóztatásának körülményeire. Jellemző, hogy a szerző semmi kapcsolatot nem lát Esztergom elvesztése és a tábornagy börtönbe vetése között, s ezen a helyen, akárcsak a többi hadiesemény leírásánál, hallgat Forgách mulasztásáról és parancsszegéséről. Rákóczi emlékirataiból is kitűnik, hogy Forgách parancsszegése nem az egyedüli oka volt letartóztatásának: a fejedelem szavait idézve, Forgách „bizonyosan többször megérdemelte volna az ilyen bánásmódot”. Bizonyára nagy szerepet játszott a tábornagy külön természetete, az, hogy a körülötte levő főtisztekkel, amint Thaly Kálmán írja, „egyre bajoskodott, izetlenkedett velők, s részeg korában ... még a fejedelem s Bercsényi ellen is eljárta a száját”. Összetűzése volt Forgáchnak amiatt is, hogy dédelgette a vezetése alatt álló reguláris hadat, és többször kifejezte megvetését az irreguláris mezei hadak iránt, amit a többi főtisztek nem tűrtek szó nélkül. Ezekre a nézeteltérésekre az *Emlékirat* is utal, a tábornagy vesztét azonban szerinte nem ezek és az ehhez hasonló személyes összetűzések okozták.

Az *Emlékirat* rámutat azokra az elvi ellentétekre, amelyek fennálltak Forgách és a szabadságharc vezetői között. Azt eddig is tudtuk, hogy Forgáchot és Bercsényit nemcsak aprócseprő személyes megbántódások, hanem komoly ellentétek idegenítették el egymástól. Bercsényi nem ismerte fel a regularitás jelentőségét, és bírálta Forgách nézeteit ebben a kérdésben. Rákóczi nem osztotta Bercsényi ebbéli nézeteit, de közte és Forgách között szintén komoly politikai jellegű nézeteltérések álltak fenn. Erre utal az *Emlékirat*, amikor arról beszél, hogy Forgáchot megvádolták, hogy ellenezte a detronizálást, és „folytonosan támadja a fejedelem cselekedeteit” (41.).

Az *Emlékirat* nem cáfolja meg ezeket a vádakokat, sőt az ónodi határozat rosszallásával a szerző, aki következetesen Forgách nézeteit vallja, megerősíti a vádakokat. Arra, hogy Forgách a trónfosztás ellen volt, utalnak a kéziratnak azon részei, amelyek a franciák Forgách iránti ellenséges viselkedéséről szólnak (42. és más helyeken). Az itt mondottakat a francia követjelentések is megerősítik. Nem lehet véletlen az sem, hogy Forgách felesége férje ügyében az ónodi országgyűléshez fordult. Úgy látszik, konkrétan számított bizonyos elemekre, akik szabadon engedését a fejedelemmel szemben is pártolták. Az, hogy Forgách saját meggyőződése vagy pedig a bécsi megbízás alapján volt ellene a detronizációnak az *Emlékirat* alapján nem dönthető el, de ez irányú tevékenységéhez nem fér kétség.

Mindezt összevetve azzal, amit az ónodi trónfosztás kimondása előtti feszült helyzetről tudunk, Forgách Simon letartóztatását 1706 őszén az ónodi országgyűlés egyik fontos előkészítő eseményeként értékelhetjük.

Az újabb kutatások alapján tudjuk, hogy a trónfosztás végrehajtásának gondolata már 1705-ben, a szécsényi országgyűlés előtt felmerült, de kimondására nem került sor, mert számolni kellett bizonyos belső erők ellenállásával. Ezeknek egyik legjelentősebb képviselője a hadseregben kulcspozíciót betöltő Forgách Simon volt.

Letartóztatásával Rákóczi és hívei súlyos csapást mértek a detronizáció ellenzőinek táborára. Az, hogy Rákóczi nem állította törvény elé a tábornagyot, nem azzal magyarázható, amit a fejedelem emlékiratában mond, ti., hogy biztos volt Forgách elítélésében, s úgy gondolta, hogy ez „*bemocskolná családjá nevét*”. Rákóczinak nem volt érdeke, hogy Forgách törvény elé állításával felkavarja a politikai vitákat, előnyösebb volt számára, ha a politikai vonatkozásokat eltussolja azzal, hogy Forgách letartóztatását tisztán katonai mulasztásával magyarázza. Sok új adatot tartalmaz az *Emlékirat* a különböző hadmozdulatok és csaták leírásában (Bercsényi felvidéki hadjárata, a zólyomi csata, Forgách dunántúli hadjárata, a zsi-bói csata, Esztergom elvesztése stb.). Itt nem adhatjuk az *Emlékirat* adatainak kritikai értékelését, meg kell azonban jegyeznünk, hogy egyes ütközetek, így például a zsi-bói csata értékelésében az *Emlékirat* nagyjában egyezik a magyar hadtörténészek (Markó Árpád és mások) megállapításaival, akik elmarasztaló ítéletükkel nem Forgáchot, hanem a harcot tétlenül figyelő, a csatákba következetesen be nem avatkozó Károlyit sújtják.

Az, amit az *Emlékirat* a lengyelországi bújdosók sorsáról közöl, csak részben volt ismeretes; így sok becses adattal bővíti ismereteinket a lengyelországi emigráció viszontagságos életére, különösen az 1717-es háborúban való részvételére vonatkozólag.

Érdeklődésre tarthat számot az, ahogyan az *Emlékirat* a társadalmi viszonyokat ábrázolja, miben és miért hibáztatja a szabadságharc vezetőségét és miben látja a mozgalom bukásának okát. Bár a bíráló tartalmára és jellegére egyaránt rányomták a bélyegüket Forgách sérelmei, szubjektív vonzalmi és ellenszenvi, nem egészen reális elképzelései és demagóg színezetű szövegei, mégis vannak elfogadható meglátásai is. Így például helyesen látja a vallási és társadalmi ellentétek káros hatását a kuruc hadsereg harcászására. A szabadságharc vezető személyiségeinek éles bírálata, a szabadságharc állama kormányzati módszereinek a kritikája szintén tartalmaz megdöbbentő dolgokat. Az elmarasztaló ítélet minden célzatossága ellenére segít bennünket abban, hogy közelebbről lássuk a szabadságharc irányító tényezőinek, magának a fejedelemnek is, ellentétektől telített alakját, hogy őket hús-vér embereknek lássuk, és mélyebben érzékeljük a szabadságharc bonyodalmaktól és ellentétektől túlfeszített légkörét.

A regularitás kérdése, a sorkatonaság eltartásának problémája jelentős helyet foglal el mind az események leírásában, mind abban a bírálóban, amellyel az *Emlékirat* a szabadságharc vezetőit illeti. Tudjuk, hogy Rákóczi nem volt a regularitás ellen, azonban, ellentétben a tábornaggal, aki ebben a kérdésben szinte csak katonai problémát látott, a fejedelem a regularizálás különböző társadalmi és gazdasági vonatkozásának bonyolultságára is tekintettel volt, mind az előzmények, mind a következmények tekintetében, ahogy messzemenően tekintettel volt az ország gazdasági lehetőségei által adott korlátokra is. Forgách, akit az *Emlékirat* szerzője megszólaltat a Rákóczival folytatott beszél-

getés során, szintén beszél a regularizálódás, illetve a hadak eltartásának alapjairól, ő azonban ezt a jövedelmek helyes felhasználására, illetve a főurak által történő elherdálásának kérdésére szűkíti. Az a kritika, amivel a szerző a mágnásokat illeti, például az *Emlékirat*nak azon állítása, hogy a szabadságharc utolsó szakaszában „*ahány főrangú volt –annyi gazdája lett az országnak*” (41.), fontos hozzájárulás a Rákóczi-kor társadalmi vonatkozásainak megértéséhez, bár az *Emlékirat* megállapításainak az értékét csökkenti, hogy Forgách szubjektív sérelmei hatják át. A parasztság szerepét több helyen kiemelő szerző a szabadságharc bukásának egyik okát abban látja, hogy a népet sanyargatták és „*még a németek idejében sem voltak nagyobb kilengések*” (41.).

A szerző azonban egy kalap alá veszi a nép és a nemesség sanyargatását, és ugyanakkor beszél arról is, hogy főrangúakat, püspököket, papokat, szerzeteseket „*legigazságtalanabban, megkülönböztetés nélkül bebörtönöztek*”.

A nép sanyargatásával foglalkozó kitételek értékét csökkenti az is, hogy a szerző Rákóczi korszerű abszolutisztikus módszereit, amelyekkel az uralkodó osztály hatalmát próbálta csökkenteni, szintén bírálólag tárgyalja.

A szerző szubjektív nézetei, amelyekre a Forgáchot sújtó büntetés nyomta rá a jegyét, az *Emlékirat* következtetlenségeihez vezetnek. Mindaddig, amíg Forgách szabadon van, a hadi események előadásában, mind a szerencsés, mind a sikertelen kimenetelű ütközetek leírásában a kurucok oldalán áll.

Az 1708. évi trencsényi és az 1710-es romhányi csatavesztést azonban úgy értékeli, mint az „*isten beavatkozását*” és „*büntetését*”. Ez részben megmagyarázható azzal, hogy az *Emlékirat* elítéli az ónodi határozatokat. De mivel menthető az *Emlékirat*nak az a következtetlensége, hogy mindezek után a szatmári békét igazságtalannak tartja, és Károlyi megvesztegetéséről beszél?

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy az *Emlékirat* közvetlenül vagy közvetve Forgách Simont szólaltatja meg. A környezetével és saját könnyelmű fiával meghasonlott, hazájából száműzött kuruc bujdosó hallatja hangját ötödfélévszázad távlatából és száműzetésének messzeségéből. A kijevei emlékirat, amely hősenek sorsát drámai feszültségű események sodrában ábrázolja, érdeklődésre tarthat számot, mint a kor irodalmának emléke is. A művet minden következtetlensége és a szabadságharc iránti fenntartásai ellenére is ugyanazon ideológiai törekvés járja át, amely a kor irodalmának javára jellemző. Ezért bátran mondhatjuk: az *Emlékirat* a kuruckor irodalmának jellegzetes hajtása. A mű gyengéi: szubjektivitása, részrehajlása, célzatossága, az a törekvése, hogy mindenáron mentse hőseit, velejároi a kor jellegzetes műfajának, az *Emlékirat*nak és önéletírásnak, amelynek legbecesebb termékei Rákóczi és Bethlen Miklós nevéhez fűződnek, s művelői között ott találjuk Károlyi Sándort, Ottlyk Györgyöt, Teleki Mihályt és másokat. Ezzel az írással Forgách Simon is bevonul a kuruckor emlékirói közé, és a megtalált *Emlékirat* jelentős hozzájárulás Forgách írói arcképéhez, amelyet nyolc évtizeddel ezelőtt Thaly Kálmán rajzolt meg.

Az *Emlékirat* részben eloszlatja Forgách Simon alakja körül a homályt, de nem oldja meg alakjának rejtélyét, sőt újabb kérdéseket állít a kutatók elé. Ezek egy részét bevezetésünkben felvetettük, anélkül, hogy kielégítő választ adhattunk volna rájuk.

GALICIN HERCEG BÉCSI OROSZ KÖVET JELENTÉSEI A KURUC SZABADSÁGHARC KEZDETI SZAKASZÁRÓL

I. Péter cár uralkodása idején kapcsolódott be Oroszország a nagy európai diplomáciába, és ennek egyik megnyilvánulása volt az állandó orosz rezidensek megjelenése az európai országokban. Bécs volt az első főváros, ahová állandó orosz megbízott érkezett.

A régi főnemesi bojár család sarja, Pjotr Alekszejevics Galicin²⁰ asztalnok²¹ 1701-ben, a svédek elleni háború kitörését követően lett kiküldve a császári fővárosba azzal a megbízással, hogy vegye rá a bécsi udvart, közvetítsen a cár és a svéd király között, valamint hogy egyengesse az orosz-osztrák közeledés útját.

Az 1699-es karlócai béke megkötését követően, amelyből Anglia, Hollandia és Ausztria cselszövései miatt Oroszország kimaradt (és csak 1700-ban sikerült békét kötnie Törökországgal), az orosz-osztrák viszony feszült volt.

A bécsi rezidens I. Péterhez közel álló főnemesi körökhöz tartozott, testvére Borisz Galicin a Volgamenti vidék igazgatásában tevékenykedett, és a cár közvetlen környezetéhez tartozott. Pjotr Galicin, mint sok más, a cár reformjait támogató főnemes már járt Nyugat-Európában, ahol a tengerészettel ismerkedett és idegen nyelveket is tanult. Mindazonáltal nem rendelkezett kellő diplomáciai tapasztalattal és nem könnyen tudott megbirkózni feladatával. Nehezítette helyzetét, hogy az 1700-as narvai csatavesztés után Oroszország nemzetközi presztízse a mélypontra állt. A bécsi udvar nyilván nem akarta rontani a viszonyt az akkor még győzedelmeskedő svéd királlyal, de különben is érdeke volt, hogy az északi háború elhúzódjék, hallani sem akart az orosz ajánlatokról, és ezért az orosz rezidensnek úton-útfélen megaláztatásban volt része. Egyik első jelentésében olvashatjuk, hogy *„Kaunitz gróf főminiszter még csak szóba sem akart állni velem, de a többiekre sem lehet számítani; csak nevetnek rajtunk. Az itteni emberek viselkedése ismert dolog: nem annyira a férfiak, mint a ministerek feleségei szégyentelenül pénzt és ajándékokat vesznek el. Itt mindenki különféle holmit ajándékozik, én pedig kedves szavakat”*.

De úgy látta, hogy sem ez, sem más ajándék nem használ, csak a hadi győzelem változtatna a helyzeten. A szabadságharc megindulását követően Galicin rendszeresen tájékoztatta a külügyi kormányzatot, az ún. „követi prikázt” a magyar eseményekről. Egyik első, a mozgalommal foglalkozó, július 17-én keltezett jelentésében a megbízott a felkelés tömeges, átfogó jellegéről, a bécsi udvarra váró veszélyről beszélt: *„Rákóczi erősen el-lenszegül a császáriaknak, az egész Magyar földön nagy a rebellió, majdhogynem Budához közelednek”*.

Egy augusztusi jelentésében Galicin a paraszthad gyülekezését jelezte Munkács és Ungvár vidékén, kiemelve, hogy *„Munkács városában Rákóczi kapitánya, egy bizonyos Beca, nyilvánvalóan gyűjti a lázadókat”*.

²⁰ A tudományos szakirodalom magyar nyelven az orosz arisztokrata család nevét Galicinként használja, azonban Váradi-Sternberg János több tanulmányában a Galicin változatot alkalmazza (valószínűleg az Ungváron élő, magyarul is jól beszélő leszármazottak miatt). Ezt a változatot használjuk mi is.

²¹ Udvari belső tisztség, a XVII. században a rangsor ötödik helyét foglalta el.

Néhány nap múlva a rezidens az ungvári várnak a parasztok általi ostromáról tájékoztatott, arról, hogy „a lázadók...megkíséreltek néhány rohamot ostromlétrák felhasználásával, de nagy veszteségeik voltak... s látván, hogy tüzéség nélkül nem boldogulnak, a vár köré szalmát hordtak, tűzzel akarták megadásra kényszeríteni, de semmi eredménnyel”.

Ezt megelőzően tudósított a megbízott a kurucoknak a felvidéki bányavárosok bevételeivel elért sikereiről: „Rágóczi a lázadokkal elérte a bányavidéket, ahol aranyat ásnak... s itt jelentős támogatásra tett szert, mert az ottani munkás emberek hozzá csatlakoztak”.

Szeptember 3-án Galicin egy terjedelmes jelentésben foglalta össze a kuruc mozgalomra vonatkozó információit, amelyeket nyilván a Bécsbe érkező szemtanúktól, hivatalos katonai jelentésekből, újsághírekből és más forrásokból állított össze. A *Tudósítás a Rágóczi vezette ellenszegülésről* címmel ellátott írásban már több a pontatlan fantasztikus elem, mint a konkrét eseményekről szóló jelentésekben, de ennek ellenére érdeklődésre tarthat számot és ezért teljes egészében közöljük.

„A franciák felbujtatására és a lengyel slachta Sieniawski²² és Potocki támogatásával, akik mintegy 200 embert adtak, május 3-án megérkezett Rákóczi (Rágóczi) és társa Bercsényi (Berdzsényi) és betört a határmenti magyar városokba. Ott ő azon emberekkel három hetet tartózkodott, mindaddig, amíg ugyanilyen fajta tolvaj embereket háromszázat, vagy még többet összegyűjtött és közöttük sok svéd és szász szökött katona van és sokat pénzzel csábítottak el. Mintegy 500-an a határon át a magyar alföldre léptek, ahol váratlanul megtámadván a szegény földművelő és méhészkedő embereket és rettegésbe hozva őket, néhány százat megnyert, másokat pedig, akik hozzá nem csatlakoztak és vele nem mentek, egytől-egyig rablással és tűzzel tönkre tett. Azon helyeken néhány napot tartózkodott és pátenseket írt, amelyeket több mérföldre körös-körül lejuttatott, ígervén akármilyen rendű népnek örökre kötetlenséget és szabadságot, ugyancsak mentességet az adó és illetékpénz fizetésétől és szabad vallásgyakorlást. Habár sokat ígért, azonban kevés embert tudott maga oldalára csábítani és látván, hogy azon pátensei rossz hatást gyakoroltak és bűncselekményekre vezettek, mindent, amit csak tudott azokon a helyeken felégetett. És azon vidékre küldtek neki Lengyelből 12 zászlót, amelyre a francia és az ő Rákóczi címére van hímezve és azon zászlókat az utakon kitette hirdeteménnyel és az ott azok, akik csatlakoznak hozzá, személyesen átvehetik a pénzt és ott hirdetik, hogy rettegés és gondolkozás nélkül álljanak be hozzá. Ennek következtében azon népek napról napra szaporodnak, S köztük nagy részben cigányok, kozákok és mindenféle más országbéli emberek vannak és már fel a Tiszán a Duna folyóhoz közelednek és mindenütt irgalom és kimélet nélkül rabolnak és rombolnak. Azok az emberek, akik a pártjukra nem akarnak állni, a fosztogatás elől az erdőbe, a nagy városokba és a várakba menenekülnek és azon ellenszegülők közül a beérkezett hírek szerint 600-at meggyilkoltak. De azon tűz napról napra ezekkel növekszik, mert Rákóczi francia támogatással ver pénzt a saját neve alatt és az emberek közt széjjel osztja és ezért itt nem kis veszélyben vannak, mert haszonlesés és erőszak következtében sok falu és város hozzá csatlakozik és napról napra mind több fegyvert szereznek és így nagy részük fegyverrel van. És ha

²² Sieniawski Adam Mikołaj (1666–1726) lengyel főnemes, belzi vajda, előbb tábori, majd koronahetman, a francia párt támogatója a lengyel királyi udvarban. Rákóczi az ő brezányi kastélyában tartózkodott lengyelországi bujdosása idején.

hamarosan azon tűz nem csitul el, nagy zavarban és kellemetlenségben lesz része a császári udvarnak, mert emiatt más országokból a hadak nagy részét, mely a franciák és a bajorok ellen volt irányítva, visszavonják és már több ezer katona Tirol és Bajor földről Magyarföldre lett irányítva. Arról pedig, hogy a tavasz óta 600 lázadót megöltek és hogy milyen helyiségeket romboltak le, az előbbi levelekben minden világosan jelentve van. Azon lázadók közül, akik rablás végett a török határon átszöktek, mintegy ezert megöltek”.

Néhány nappal később (szeptember 7-én) a rezidens jelezte, hogy a *„lázas nem apad, hanem még inkább erősödik, sok rombolást visznek véghez, aminek következtében az itteni udvar, az utóbbi hírek szerint, nagy kellemetlenséget érez és rettegésbe van”.*

Egy héttel később a megbízott a Bécsben uralkodó pánikhangulatról, a városlakóknak az ostromra való készülődéséről tudósított. December 7-i jelentésében pedig a nagy drágaságra, a Bécsben uralkodó inségre panaszkodott, amit az váltott ki, hogy a felkelők *„az itteni városhoz közelednek”.*

Tudjuk, hogy a mozgalom kezdetén a nemesség ellenségesen viszonyult a kurucokhoz. A magyar uralkodó osztály idegenkedéséről tudósított az orosz rezidens szeptember 22-én keltezett soraiban, miszerint *„az ottani országból (Magyarországról – V. S. J.) sok lakos vagyonát menti, mert látják, hogy napról napra terjed a tűz, s ezért a nemesek közül nem akar senki ott maradni, és főleg azért, mert saját alattvalóiktól bántalmaztatnak”.*

Galicin herceg beszámolt konkrét hadi eseményekről, így például egyik novemberben keletkezett jelentésében az akkor még labanc Forgách Simon, valamint Schliek Lipót császári tábornokok október 25-én a Felvidékek indított támadásáról ír, amelynek során Forgách átállt a kurucukhoz. (A jelentés szerint a generális fogságba esett.)

Ugyancsak tudósított az orosz rezidens a november 15-én lezajlott zólyomi csatáról, amikor is Bercsényi és Károlyi megfutamították Schliek hadait *„Schliek német császári tábornok csapatai – olvassuk a jelentésben – szerencsétlen kimenetelű csata után védekezésre kényszerült. A generálist a lázadók visszavehettek, s maga erejéből kivédni a támadást. És ide (Bécsbe – V. S. J.) irányított egy futárt olyan kérelemmel, hogy a császári felség küldjön pótlólag hadakat Schliek segítségére, mert ő nem bízhat a magyar katonákban, akik mindnyájan Rákóczi oldalára hajlanak”.*

A mozgalom kibontakozásával fokozódott a moszkvai kormány érdeklődése a magyarországi események iránt. 1703 végén Gavriló Ivanovics Golovkin, a „követi prikáz” vezetője utasította a bécsi rezidentet, hogy *„a magyar dolgokról részletes jelentést írjon”.*

Az 1704-ben küldött tudósításaiban Galicin jelentős figyelmet szentelt a szabadságharc nemzetközi vonatkozásainak. Amint ezekből kiviláglik, a rezidens tisztában volt az egymással szemben álló francia, illetve angol és holland diplomácia érdekeivel. Míg az előbbi a mozgalom további sikereire épített, az utóbbi a bécsi udvar és a kurucok kibékítésére törekedett, ezzel a kapcsolatban az orosz diplomata gúnyos hangon jelentette, hogy *„az angolok és a hollandok túlságosan is törekednek, hogy kieszközöljék a békét a császárnak a magyar lázadókkal”* tartó konfliktusában.

Hamel Bruyninx bécsi holland megbízottnak a kurucokkal folytatott tárgyalásait követően Galicin kiemelte, hogy a németalföldi diplomata *„örömtelenül”*, azaz elégedetlenül tért vissza Bécsbe. Egyik, ezidőben keltezett jelentésében az orosz rezidens idézett Stepnney angol követnek a kormánytól kapott utasításából, miszerint *„a királynő meg-*

parancsolta, hogy jelentsék és ki a magyar felkelőknek, hogy elegendő hadat szándékozik a császárság területére küldeni azzal a céllal, hogy a császári felség a birodalomból csapatait a megmakacsosodott lázadók ellen tudja irányítani”.

A rendszeresen küldött jelentéseiben Galicin minduntalan a császári fővárosból való hazarendelését kérte, annál is inkább, mert a két kormány közti közeledést előmozdító törekvéseiben nem tudott semmi eredményt felmutatni. Még 1702-ben ugyancsak Bécsbe érkezett Johann Patkul (1660–1770) livóniai nemes, aki elpártolt a svéd királytól és orosz szolgálatba lépett. De az ő fáradozásai is eredménytelenek maradtak annak ellenére, hogy évente 5 ezer aranyat ígért Kaunitzknak azért, hogy a cár érdekei szerint járjon el.

Patkul távozását követően Galicinnek még inkább nem volt maradása: *„Könyörgön, Felség, műveljék isteni kegyelmet, szabadíts ki a császári udvarból. Ó, felség, mindenkinek csak az igazságot jelentem: tartozom és betegségek miatt is képtelen vagyok élni, attól tartok, hogy meghalok: az itteni levegő nem tesz jót nekem. Az állami ügyekben pedig nincs eredmény: a svéd és a hannoveri követek nemcsak a minisztereket, de a papokat is lekenyerezték”.*

Végül is Galicin 1704 tavaszán távozhatott Bécsből, ahol ezt követően 1705-ig nem tartózkodott orosz rezidens. A külügyi szolgálatban kevés sikert felmutató főnemes később busásan kompenzálta magát a beligazgatási vonalon. A kormányzóságokra való felosztást követően arhangelszki kormányzó, 1711-ben pedig Péter cár kinevezi a tíztagú szenátusba, majd megkapja Moszkva városparancsnoki tisztségét is.

Pjotr Galicin herceg tudósításai az 1703–1711-es szabadságharc kezdeti időszakáról érdekes, eddig kevésbé ismert, vagy néha ismeretlen adatokat tartalmaznak a kuruc mozgalomról. Noha értesülései nagy részét bécsi forrásokból merítette, tehát némileg egyoldalúan volt informálva, jelentéseiben az orosz rezidens szól a felkelés sikereiről, a bécsi udvar emiatti nehézségeiről. Habár a tudósítások pontatlan adatokat, fantasztikus elemeket is tartalmaznak, mindazonáltal az orosz megbízott felfogja a kuruc megmozdulás jelentőségét, átütő erejét, népi jellegét, valamint nemzetközi hátterét.

AZ 1707-ES OROSZ-MAGYAR TÁRGYALÁSOK ELŐZMÉNYEI

A közelmúlt évek magyar történetírása szép eredményeket ért el a Rákóczi-szabadságharc tanulmányozásában. Azonban bizonyos fokig még adósak vagyunk a szabadságharc külpolitikájának feltárásával, a nemzetközi viszonyok széles körű bemutatásával. A legutóbbi évek folyamán megjelent egy értékes forráspublikáció, amely fontos iratokat tartalmaz a nemzetközi kapcsolatokról. Napvilágot látott több részletkérdésre vonatkozó munka. Azonban a problematika elégtelen tanulmányozása még mindig szembetűnő.

Az orosz-magyar kapcsolat alakulása nem tartozik a szabadságharc nemzetközi viszonyainak központi problémájához, de időszerűvé teszi mélyebb elemzését egyrészt szoros összefüggése a lengyel, francia, svéd, török viszonyok alakulásával, másrészt az orosz kapcsolatok bizonyos fokú figyelmen kívül hagyása a múltban, különösen a két világháború közötti időszakban.

Hézagpótló munka Perényi József *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatainak kezdetei* című, 1956-ban megjelent tanulmánya. A szerző, mint a lengyel történelem avatott szakértője helyesen ismerte fel, hogy a lengyel ügyek adnak kulcsot a probléma tisztázásához. Ugyanakkor sikerült tanulmányában az orosz-magyar tárgyalásokat beilleszteni a XVIII. század eleji bonyolult diplomáciai történet keretébe, és megmutatni helyét mind a szabadságharc vezetőinek külpolitikai akcióiban, mind az orosz külpolitikában. Perényi nagy vonalakban jellemzi a kapcsolatok felvételének előzményeit. Mivel e kérdéssel a történetírás eddig alig foglalkozott, s az anyag is nehezen hozzáférhető, a szerző nem tűzhetette ki céljául az előzmények szélesebb körű feltárását, például az orosz külpolitikai vonal alakulását a szabadságharc irányában.

Az alábbiakban az orosz források – jelentős részben levéltári anyag – alapján, megpróbáljuk elemezni az orosz-magyar viszonyt az 1703–1707-es években, azaz a szabadságharc kezdetétől a diplomáciai kapcsolatok felvételéig.

Oroszország küzdelme a balti-tengeri kijáratért szerencsétlenül kezdődött. Dánia az angol-holland fegyveres közbelépés következtében már 1700 augusztusában kénytelen volt elállni az orosz szövetségtől. I. Péternek csak egy szövetségese maradt: II. Ágost szász választófejedelem, illetve lengyel király. 1700 novemberében az orosz csapatok vereséget szenvedtek a svédektől Narvánál, ennek következtében Oroszország nemzetközi helyzete még inkább megingott.

Törökországnak érdeke volt Oroszország gyengítése, ez lehetővé tette volna számára, hogy revidiálják az 1700. évi isztambuli békeszerződést, amelyben a szultán elismerte Azov orosz birtoklását. Nyugaton a spanyol örökösödési háborúban egymással szemben álló felek mintha megegyeztek volna oroszellenes külpolitikájukban. Franciaország a svéd győzelemre várt, hogy utána segítséget kapjon XII. Károlytól a „Nagyszövetség” elleni háborúban²³. Igaz, hogy 1702-ben XIV. Lajos Moszkvába küldte Baluze nevű követét, aki majd egy évig tartózkodott ott, és tárgyalásokat folytatott a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztéséről. Magyar szempontból fontos, hogy e tárgyalások folyamán felmerült egy orosz támadás terve Erdély irányában, a leendő magyar szabadságharc megsegítése céljából. Eredetileg a tervet az orosz szolgálatban levő Johann Reinhold Patkul livóniai nemes vetette fel, és ez mint francia ajánlat bekerült Baluze utasításába. Baluze tárgyalásai nem vezettek különös eredményre, mert Oroszország fő kereskedelmi partnerei az angolok és a hollandok voltak, Franciaország nem tudott velük versenyezni. Ugyanakkor Anglia és Hollandia sem volt érdekelve abban, hogy Oroszország kijáratához jusson a Balti-tengeren, inkább a svédeket támogatta.

A mi szempontunkból fontos az orosz-osztrák viszony alakulása. Ennek kutatója A. Florovszkij, a prágai egyetem professzora a kérdést tanulmányozó munkájában leszögezi,

²³ A francia törekvések visszaszorítására létrehozott katonai szövetség. A Német-Római Birodalom, Spanyolország, Hollandia és Svédország között 1686. július 17-én létrejött augsburgi liga kibővítése, amely 1689-ben Anglia csatlakozásakor Nagy Szövetségre változtatta a nevét. 1701–1714 között a spanyol örökösödési háborúban a Habsburgok trónigényét próbálta érvényesíteni a franciákkal szemben. Az örökösödési háborúval párhuzamosan zajlott 1700–1721 között az orosz-dán-lengyel szövetség északi háborúja a svédek ellen.

hogy „a kapcsolatok Oroszország és Ausztria között Nagy Péter uralkodása alatt általában véve kedvezőtlenül alakultak”.

A viszony a törökellenes háborúban, szövetséges két ország között a karlócai béke megkötése óta fokozatosan romlott. Erről Rákóczi 1711-ben Borisz Ivanovics Kurakin orosz diplomatával folytatott egyik beszélgetése során következőképpen nyilatkozott: (Kurakin érdemesnek tartotta feljegyezni a hosszas beszélgetést.). *„A múlt időkben már láttuk, hogy az ausztriai udvar cselszövéseivel mennyit ártott cár öfelsége érdekeinek, amikor szövetségesek voltak a török ellen. És amikor észrevették, hogy öfelsége a cár sikert ért el a török városok, Azov és más városok bevétele után, maguk békét kötöttek. Megkötvén a karlócai békét a cár öfelségét cserbenhagyták és az azon voltak, hogy azokkal (a törökökkel V. S. J.) folytassa a háborút. Nagy nehézségbe ütközött az orosz udvarnak ezt befejezni és a békekötéskor (Isztambuli béke, 1700) egyes várakat kénytelen volt lerombolni. Ugyancsak a svéd érdekében jártak el a birodalomban és a Portán is, intrikáltak és amennyire tehették, a cár öfelsége érdekei ellen munkálkodtak.”.*

Charles Whitwort, moszkvai angol követ, aki korábban Bécsben működött, kevésbé volt elfogult ebben a kérdésben. *Az orosz és a bécsi udvar közötti meghasonlás okairól* című emlékiratában (melyet 1711-ben állított össze) ugyancsak rámutatott, hogy a cár elégedetlenségének kezdete az osztrákokkal szemben a karlócai békéhez fűződik.

1701-ben a cár Bécsbe küldte Pjotr Alekszejevics Galicin herceget, hogy próbálja rávenni a császárt egy orosz-osztrák szövetség megkötésére, s hogy közvetítsen a svédekkel való megbékélés érdekében. A bécsi udvar, nem akarva rontani kapcsolatát a győzelmeskedő svéd királlyal, (különben is érdekelve volt, hogy az északi háború folytatódjék), halani sem akart az orosz ajánlatokról. Galicin, akinek a császári fővárosban úton-útfélen megaláztatásban volt része, jelentette: *„Kaunitz gróf főminiszter még csak beszélni sem akar velem, de a többiekre sem lehet számítani, ezek csak nevetnek rajtunk”.*

Az orosz-osztrák ellentétek különösen élesek voltak ez idő tájt Lengyelországban. Az osztrák diplomácia azon fáradozott, hogy II. Ágost királyt különbéke megkötésére bírja. Ez esetben a császár számíthatott volna a szász csapatok segítségére is a franciák ellen. A megromlott osztrák-orosz viszony következtében az orosz diplomácia érdeke volt, hogy a bécsi udvarnak nehézségeket támasszon. Moszkvában nagy figyelemmel kísérték a magyar események alakulását, és rendszeres információkkal rendelkeztek, 1698-ban I. Péter bécsi tárgyalásai alkalmával, mikor meggyőződött, hogy az osztrákok cserben hagyják őt a törökökkel folyó háborúban, elevenére tapintott tárgyaló partnerének, Kinsky osztrák kancellárnak, a beszélgetést a forrongó Magyarország felé terelve: *„Illendő megfontolni, miképp lázadtak fel a múlt évben a magyarok”* az 1697. évi hegyaljai felkelésre célozva. Az érzékeny ponton érintett kancellár kitérő választ adott: *„a múltra, ami már megtörtént, nincs mit visszatekinteni, a jövőről kell beszélni”.* Azonban a jövő nem hozott jót Magyarországon a Habsburgoknak, és a cár már 1702 nyarán hírt kapott a magyar mozgalom felújulásáról. Június 5-i, F. M. Aprakszin admirálishoz intézett levelében a cár kérte: *„itt, habár még nem bizonyos, híre van, mintha Magyarban zendülés kezdődött volna”.*

Felmerül a kérdés: volt-e Moszkvában egy olyan ember, aki közelebbről ismerte a magyar viszonyokat, és tájékoztathatta a kormányt? Ebben a tekintetben figyelemre méltó személy az ugocsi Karácsfalváról származó Zékány Iván, aki mint orosz tolmács 1699-

ben részt vett a karlócai kongresszuson, majd Oroszországba ment, ahol jelentős szerepe volt a kulturális életben és a cár környezetében forgott. Az ugocsai vidékről, (amely a hegyaljai felkelés utóharcainak volt a színhelye) származó ember jó információkat szolgáltatathatott a magyar mozgalomról, annál is inkább, mert Moszkvából továbbra is fenn tartotta kapcsolatait ugocsai rokonaival és ismerőseivel.

A szabadságharc kitörése után Lengyelországban fokozódott az osztrák nyomás Ágost királyra, hogy kössön békét a svédekkel és vezényelje át csapatait a magyar felkelés leverésére. Az orosz diplomácia kénytelen volt erélyesen fellépni, hogy ezt meggátolja. Johann Patkul, akit a cár azért küldött ki Varsóba, hogy egyengesse a szövetség megkötését Ágosttal, 1703 szeptemberében a következőket jelentette: *„A császáriak, hollandok és az angolok munkálkodnak, hogy a cár öfelsége, és a lengyel király közti szövetséget meggátolják ... a császári követ mondta a királynak, hogy ne siessen megkötni a szövetséget a cár öfelségével. A királynak pénzsegélyt ígérnek, csak hogy vezényelje át a csapatait Magyarországra. Azonban minden erőmmel ellene vagyok, és meglátjuk a napokban, ki győzedelmeskedik”*.

A szász intervenció, amitől később is tartottak a magyar szabadságharc vezetői, nem következett be, bár tudjuk Charles Whitwort angol követ december 26-i jelentéséből, hogy Ágost felajánlotta a csapatait Bécsnek. Az orosz diplomácia saját érdekeit követve elérte, hogy a szász csapatok továbbra is a svédek ellen harcoljanak.

A magyar felkelés eseményeit az orosz hivatalos körök fokozott figyelemmel kísérték. 1703 végén Gavriilo Ivanovics Golovkin, a külügyi hivatal (Poszolszkij prikáz) vezetője utasítást adott a bécsi követnek, hogy „a magyar dolgokról” részletes jelentéseket írjon. Galicin herceg tájékoztatásai értékes, eddig fel nem használt anyagot adnak a szabadságharc kezdetének (1703–1704) tanulmányozásához. Szerzőjük egyoldalúan volt informálva egyes eseményekről, de jelentéseiben sok adatot találunk a bécsi udvar nehézségeiről, a felkelők sikereiről, érdekes részleteket a harcokról. Galicin a felkelést az elnyomott magyar parasztság fellépéseként értékelte. Tisztában volt a franciák különös érdekelttségével a mozgalom sikereiben. Ugyanakkor hamar felismerte a megmozdulás jelentőségét és átfogó jellegét.

Szeptember 7-i jelentésében olvassuk: *„Az a lázadás nem apad, hanem még inkább szélesedik, nagy rombolást visznek véghez, amitől az itteni császári udvar, az utóbbi hírek után, nagy kellemetlenségben és rettegésben van”*. Szeptember 14-én már azt írta, hogy Bécsben az ostromra készülnek, december 7-én pedig panaszkodott a nagy drágaságra és a szegénységre, amit azzal magyaráz, hogy a felkelők *„igen gyorsan az itteni városhoz érhetnek”*. Részletes jelentést írt Galicin szeptember 3-án *Tudósítás a Rákóczi vezette magyar ellenszegülésről* címmel. Benne több a pontatlan adat, a fantasztikus elem, mint a konkrét eseményekről szóló tudósításaiban, de így is érdeklődésre tarthat számot.

Nagy figyelmet tanúsított a magyar események iránt az első orosz újság, az 1703-tól megjelenő *Vedomosztyi* (Közlöny), amelynek Magyarországról szóló hírei, főként az első időben az osztrák hivatalos közleményekre és a nyugati (német, angol, holland, olasz) újságokra voltak alapozva.

Az orosz diplomácia élénk figyelemmel kísérte az angol és a holland követ közvetítési kísérleteit is. Galicin egyik jelentésében, melyet 1704 márciusában írt, megjegyezte, hogy az angolok és a hollandok módfelett fáradoznak, hogy békét eszközöljenek ki a csá-

szárnak a lázadókkal. Az orosz követ értesítette a külügyi hivatalt a béketárgyalások menetéről, jelentéseihez csatolta az osztrák és a magyar békeponthoz, az angol követ utasítását a közvetítés érdekében stb. A békeközvetítésről írt a *Vedomosztvi* is, amely egyik tudósításában jelentette, hogy „a császári udvar igen reméli és mindent megtesz, hogy angol és holland segítséggel megbékéljenek a magyar földön”. Az 1704. évi tárgyalások sikertelen befejezése után Galicin egy kissé ironikusan jelentette, hogy a holland követ Magyarországról, „minden öröm nélkül” tért vissza Bécsbe. Az orosz diplomácia figyelemmel kísérte az 1705–1706. évi béketárgyalásokat is. A *Vedomosztvi* többször jelezte az angolok és a hollandok érdekltségét a béke megkötésében azért, hogy a szövetségesek sikeresen tudják folytatni a háborút a franciák ellen. Andrej Artomonovics Matvejev orosz diplomata Hágából jelentette 1706-ban, hogy az angol királynő „nagy elégedetlenséggel fogadta ... a magyarok lázadását, akik bécsi minisztere jelentései szerint, a császár kegyes kijelentése után sem mutatnak engedelmséget a császár iránt”. Matvejev szerint Hágában úgy értékelték a békeközvetítés kudarcát, hogy az a török beavatkozást fogja maga után vonni.

A török fővárosból érkező orosz jelentések különös érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek nemcsak a Porta magyarok iránti állásfoglalásáról és az Isztambulba akkreditált követek közt folyó harcról, hanem az orosz diplomácia ezzel kapcsolatos akcióiról is tartalmaznak értékes adatot. A *Vedomosztvi* még a szabadságharc megkezdése előtt hírt adott a törökök bécsi udvar iránti békeóhajáról, s arról, hogy a szultán, „nem engedi meg a magyaroknak, hogy lázadást vagy zavargást okozzanak”. Ugyanakkor arról is írt, hogy ezeket a kijelentéseket szkeptikusan értékelik, és Bécsben nem hisznek a békében. Az újság az isztambuli francia követ tevékenységéről is tudósított. Részletes tájékoztatásokat küldött Ferriol francia követ tevékenységéről Pjotr Adrejevics Tolsztoj, az első isztambuli állandó orosz megbízott: „A francia követ mindenképp munkálkodik. Azonban az angol és holland követ is nyitva tartja szemét, és ahogy tudják, akadályozzák a franciát”.

Krillova szovjet történész, aki külön tanulmányt szentelt az orosz diplomácia századeleji isztambuli tevékenységének, megállapítja, hogy 1703 végén és 1704 elején a követek érdeklődésének központjában a magyar kérdés állt. 1704. január 15-én kelt jelentésében Tolsztoj a Porta nagyméretű hadikészülődéséről és a francia követnek arról az erőfeszítéséről írt, hogy a nagyvezért és a minisztereket a magyar ügyben beavatkozásra készítse, s arról, hogy a francia követ sok főurat „ajándékoz meg”. Ugyanabban a jelentésében az orosz követ magyar főnemesek megérkezéséről tudósít, akik a francia követnél laknak. Ezek nem akarnak többé a császár alattvalói lenni és „a Portától kérnek segítséget”.

Az elromlott osztrák-orosz viszony hozta magával, hogy Tolsztoj nemcsak rokonszenvvel kísérte a francia követ tevékenységét, hanem kész volt segídeni is. Február 3-án engedélyért fordult Moszkvához, hogy „bekapcsolódjon” a francia akcióba, és pénzt kért erre a célra, mert „a törökök azt nem ismerik el, aki ígér, azt szeretik, aki ad”.

A moszkvai külügyi hivatalban azon a véleményen voltak, hogy a törökök Oroszországtól távol tartásának legjobb módja, ha háborúba keverednek az osztrák császárral. Ebben az ügyben folytak tárgyalások a még mindig Moszkvában tartózkodó Baluze francia követ és Szavva Raguzinszkij isztambuli orosz kereskedő és diplomáciai megbízott között, akik meg is egyeztek a francia-orosz közös isztambuli akcióban, amely a „magyarok megsegítését” tűzte ki céljául. Tolsztoj meg is kapta a még december végén kelteztett rejt-

jelzett utasítást, amely előírja, hogy „*Isten segítségét kérve*” felhasználhat „*háromszázezeret, vagy akár többet is*” arra, hogy a Porta a „*magyar ügghöz csatlakozzon*”. A mellékelt részletes utasítás kifejti, hogy megbízható hír érkezett „*a császár nehézségeiről magyar és erdélyi földön, ahol a lázadók kevés híján egész birtokát elfoglalták*”. A Portán tartózkodó angol és holland miniszterek mindenképpen zavarni fognak, azonban „*a franciák is figyelik az ügyet, hogy mi is történik Magyarországon és Erdélyi földön, s ha lehető lenne a törököt rávenni, hogy valamilyen irányban foglalt legyen, leginkább a császár irányában*”.

A későbbi jelentéseiben Tolsztoj beszámolt a közös akció eredményeiről. Május közepén arról tudósított, hogy a törökök ösztönzik a magyarokat a franciákon keresztül, de mikor az utóbbiak megkérték a nagyvezért, hogy a maga nevében is írjon a magyaroknak, a nagyvezér nem teljesítette. Így a francia követ saját nevében írt. Május 22-én Tolsztoj az osztrák ügyvivő tiltakozásáról tudósított, mikor az említett magyar követek kihallgatáson voltak a nagyvezérnél. Arra hivatkozott, hogy ezek a tárgyalások ellenkeznek a békeszerződéssel. A nagyvezér tagadta, hogy magyar követek érkeztek volna a török fővárosba, kijelentvén, hogy ő erről, „*mit sem tud*”. Azonban a török ügyekben általában jól informált Tolsztoj szerint, „*azok a bizonyos magyarok a nagyvezérnél titokban jártak, s hogy mit tárgyalt velük, azt senki sem tudja*”. Március 4-én Talman osztrák ügyvivő meglátogatta az orosz követet, később Sutton angol követ és Tolsztoj kölcsönösen felkeresték egymást. Ezek a látogatások Krilova szerint azzal voltak kapcsolatban, hogy a szövetséges államok képviselőinek figyelmét nem kerülte el Szavva Raguzinszkij terve a magyarok megsegítéséről és elhatározták, hogy „*barátságos nyomást gyakorolnak*” az orosz követre. Április 4-én, mikor az orosz követ viszonzta Sutton látogatását, ez valóban a magyar szabadságharcra terelte a szót, megemlítvén, hogy „*az a bizonyos magyar rebellió nem hagy fel*”. Kijelentette, hogy a „*császár öfelsége sok csapatot összpontosít*” és „*remény van leverni azokat a lázadókat, mivel nekik még nem sikerült hatalmukba venni megerősített városokat és csak a vidéket birtokolják*”. Nehéz lenne megmondani, milyen választ várt erre az angol követ. Tolsztoj beérte azzal a kijelentéssel, hogy mikor ő „*a császár kellemetlenségéről hall, igen bántva érzi magát... és azt kívánja, hogy a császári feltségnek sikerüljön minél hamarabb lecsillapítania azon lázadásokat*”. Ezzel véget ért az érdelemes beszélgetés.

Az ügy ezzel nem fejeződött be. A szövetséges hatalmak isztambuli képviselői hamarosan elterjesztették a hírt, hogy Oroszország kész segédkezni a császárnak a magyar szabadságharc leverésében. Az álhír terjesztésével a „nagy szövetség” képviselői nemcsak a magyarok megfélemlítését akarták elérni, hanem a francia-orosz és a török-orosz viszony elmérgesítését is, ami esetleg a törökök Oroszország elleni támadásához is vezethetett volna. Talán éppen ezért tartotta szükségesnek Tolsztoj erélyesen visszautasítani e hírt. A konstantinápolyi pátriárkához, Doszifejhez írt levelében (aki szoros kapcsolatot tartott fenn az orosz követséggel, és gyakran az orosz diplomácia szócsöveként lépett fel), az orosz követ kijelentette: „*Itt, amint hallom, az angol és a holland követ azt terjeszti, mintha a fenséges cár hadait küldené a császár segítségére. Ez semmiképpen és soha nem lesz*”. Tudjuk, hogy ez az ekkor még alaptalan hír elterjedt, és eljutott Magyarországra is.

A szövetséges hatalmak képviselői elérték fő céljukat: a törökök nem avatkoztak be a magyar felkelésbe. Amint Tolsztoj jelentette, „*a francia követ több mint százezer reált*

költött el, de hasznot semmit sem húzott". Ugyanakkor Tolsztoj maga is panaszkodott, hogy a törökök „*apraja-nagyja mind kapni akar és szemtelenül kéreget*". Természetesen, nem lenne helyes túlbecsülni a „nagy szövetség” isztambuli képviselőinek szerepét a török beavatkozás meggátolásában. A török álláspont kialakulására hatással voltak különböző tényezők, melyek az utóbbi kutatások alapján ismertek. A kérdés tisztázásához azonban hozzájárultak azok a gondolatok is, amelyeket az említett Doszifej fejtett ki 1704. június 20-án kelt, Péter cárhoz intézett levelében. A pátriárka szerint a törökök kívánják az osztrákok vereségét és a magyarok győzelmét, mert úgy gondolják, hogy győzelmük esetén „*a rákócisták vagy alávetik magukat (a töröknek), vagy később meghódíttatnak*". Hogy a török még sem nyújt segítséget, Doszifej azzal magyarázta, hogy a franciák megerősödésétől tart, és fél, hogy a fegyveres akció egy orosz támadást váltana ki Törökország ellen.

A továbbiak során mind kevesebbet beszéltek a Portán a magyarok megsegítéséről. 1704 második felében a török-francia és török-magyar viszony nagyfokú elhidegülése észlelhető, ami odáig fajult, hogy augusztusban az osztrák ügyvivő már azt jelentette: a szultán felajánlotta csapatait a magyar szabadságharc leverésére. Az orosz követ, aki mindinkább közeledett az angol és holland kiküldöttekhez, szintén utasítást kapott Golovin kancellártól, hogy hagyjon fel a török császár elleni izgatásával, mert, „*úgysem tudunk semmit elérni, és csak eláruljuk magunkat*". Az orosz diplomácia figyelmét különben sem kerülhette el a magyaroknak az a kísérlete, hogy megnyerjék a svéd király támogatását, amelynek elérése érdekében Rákóczi megbízottai a török fővárosban arra igyekeztek rábírni a szultánt, hogy indítsa hadait az oroszok ellen. A magyar-svéd közledekről tudtak Moszkvában. Erről tanúskodik egy érdekes adat, amely jól érzékelteti a magyar szabadságharc belső és nemzetközi problémái közti kapcsolatot is. 1704 novemberében az orosz külügyi hivatalban jelentkezett Pantyelejmon Bozsics, „*titeli szerb parancsnok*”, aki a Magyarországon élő szerb vezetők nevében felajánlotta segítségüket a cárnak a „*hitetlenek*” ellen. Jelezte, hogy a magyarok felhívták őket, tartsanak együtt, de ők elfogtak egy követet, akit Leszczynszki és XII. Károly küldött Rákóczihoz, így megtudták, hogy a magyarok a franciákkal és a svédekkel barátkoznak, ezért az ajánlatot visszautasították.

De az orosz diplomácia továbbra is érdekelve volt, hogy a törökök segítséget nyújtsanak a magyaroknak. Az 1705–1706. évek folyamán többször felvillant az orosz követjelentésekben és sajtóban a török beavatkozás lehetősége, sőt az orosz követ 1707 elején újabb utasítást kapott, hogy járjon közbe a segítség érdekében. Pedig az orosz diplomácia ekkor már meggyőződhetett arról, hogy a szultán végleg várakozó álláspontra helyezkedett. 1706 végén Tolsztoj jelentette, hogy a török „*felső körökben*” forgolódo egyik embere megkérdezte a nagyvezért, „*megsegítik-e a magyarokat vagy sem*”. A török főúr keleti közmondással válaszolt: „*Amikor az ellenség derékig megy be a vízbe, ki kell nyújtani a kezünket, hogy kihúzzuk, mikor melléig ér a víz, lehet hagyni lubickolni, amikor pedig nyakig van benne, szépen a víz alá kell nyomni, hogy befulladjon*”. Ehhez még hozzátette: „*mi figyelni fogjuk, hogy mi lesz a magyarok és a császár között*”.

1706 végén nehéz megpróbáltatásokon ment keresztül az orosz diplomácia, amikor tudomására jutott, hogy az egyetlen szövetségese, II. Ágost, már 1706 szeptemberében békét kötött a svédekkel és lemondott a lengyel koronáról. Az orosz kormány újabb széles körű

diplomáciai akciót indított, tárgyalásokat kezdett az örökösödési háborúban szemben álló két féllel. Legfőbb célja volt áttörni Oroszország diplomáciai elszigeteltségét, s e cél elérést összekötötte egy másik feladat megoldásával, a lengyel trón betöltésének a kérdésével.

A tárgyalások még 1705-ben kezdődtek, amikor megérkezett Moszkvába. Whitworth angol követ és az orosz kormány kérte, hogy az angolok vállalkozzanak a közvetítő szerepre. Ismert okokból az angolok ezt megtagadták. A tárgyalások 1706 végén–1707 elején Londonban folytatódtak, amikor odaérkezett Matvejev orosz követ. Matvejevet felhatalmazták, hogy: ha Oroszországot felveszik a Nagy Szövetségbe, a cár hadsereget ad a franciák ellen, *„jó és könnyű kondíciók mellett, ott, ahol ezekre szükség lesz ... különösen mivelhogy a magyar lázadás egész szövetségüknek nagyon árt és romboló hatása van, a franciáknak pedig pihenést biztosít”*. Az orosz diplomaták Bécsben pedig felajánlották a lengyel trónt Savoyai Eugén császári hadvezérnek.

Abba, hogy Oroszországot felvegyék a Nagy Szövetségbe, London és Bécs ezen az áron sem egyeztetett bele. 1706 végén, mikor a svéd csapatok bevonultak Szászországba, Bécsben a szó legszorosabb értelmében rettegetek, hogy a svédek benyomulnak a birodalomba. Különböző források egybehangzóan tanúskodnak arról, hogy az európai diplomáciai körökben komolyan beszéltek XII. Károly osztrákellenes fellépésének lehetőségéről. Magyarországon is számoltak ezzel, óhajtották is ennek bekövetkeztét. Az orosz diplomácia szintén érdekelve volt abban, hogy a svédek *„ott ragadjanak Ausztriában”*, s minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy ez megtörténjék.

Ilyen körülmények között Bécsben óvakodtak attól, hogy elmérgesítsék a viszonyt a svédekkel. A bécsi udvar meghunyászkodó viselkedése Czobor labanc gróf kiadatása ügyében, engedékenysége a birodalombeli protestánsok vallásszabadságának kérdésében, a lengyel trónra jelölés visszautasítása, mindez és más tények jól érzékeltetik a bécsi udvar félelmét a svéd támadástól. A bécsi udvart engedékenységre készítette a svédek iránt az angol diplomácia is. Maga Malborough herceg, útban XII. Károly szászországi hadiszállása felé, áprilisban átutazott Bécsen, és Huyssen bécsi orosz megbízott jelentése szerint figyelmeztette az osztrák minisztereket, hogy ne csináljanak semmit, ami *„kiválthatná a svéd király elégedetlenségét”*. Ilyen körülmények között az orosz ajánlat süket fülekre talált Bécsben, habár halogatták az elutasító választ.

Reálisnak tartotta-e az orosz diplomácia Bécshez intézett kérésének teljesítését? Aligha. Annál is inkább, mert Huyssen részletes jelentéseiből tisztában volt az angol-osztrák állásponttal. A segítség felajánlása a magyarok ellen és Savoyai Eugén meghívása a lengyel trónra inkább azt a célt segítette, hogy szítsa az ellentéteket XII. Károly és a császár között, megakadályozza a svédek és a Nagy Szövetség közeledését.

Európa uralkodói egymás után ajánlották fel hadseregeiket a császárnak a „magyar lázadás” elfojtására. Fentebb már említettük II. Ágost ajánlatát és azt, hogy szóba jött még a szultán segítsége is. 1704 elején, mint a bécsi angol kiküldött jelezte, a svéd követ is felajánlotta csapatait a császárnak. I. Péter cár sem akart elmaradni a többi uralkodótól, hiszen a szabadságharc céljai, vagy éppen antiabszolutisztikus jelszavai aligha váltották ki Oroszország korlátlan uralkodó cárijának rokonszenvét. Ugyanakkor I. Péter realizmusára vall, hogy tárgyalásokat kezdett a „lázadók” vezetőivel is. Az általa vezetett orosz diplomácia elgondolásaiban helyt kapott, mint tárgyaló és szerződő fél Rákóczi, jölle-

het hivatalosan még XIV. Lajos sem ismerte el (aki a legközvetlenebbül volt érdekelve a küzdelemben), és nem is kötött vele szerződést. Az orosz közeledés okainak megértéséhez bizonyára figyelembe kell venni az orosz és a magyar érdekek fent vázolt egybeesését bizonyos nemzetközi kérdésekben. Számolni kellett azzal is, hogy a Rákóczi-szabadságharc majd négyéves háborújával s katonai sikereivel kivívta Európa népeinek elismerését. Mindez biztosította Magyarország helyét a nemzetközi politika porondján. Kétségtelenül I. Péter politikai és diplomáciai tehetségére vall, hogy felismerte a szabadságharc nemzetközi jelentőségét, és beillesztette ezt külpolitikai elgondolásaiba.

A kérdéssel foglalkozó egyes történészek, így például Gaspariková szlovák történet-író, mint I. Péter hibás lépését értékeli tárgyalásait a magyarokkal, mivel a közeledésnek nem voltak meg az alapjai. Gaspariková szerint csak Péter diplomáciai járatlanságával magyarázható váratlan és hirtelen közeledése a magyarokhoz, mely kárt okozott mind a két félnek, mert elterelte a svéd király figyelmét Bécsről. Itt nem tekintjük célunknak, hogy kifejtjük ez utóbbi állítás tarthatatlanságát (XII. Károly komolyan sohasem gondolt Bécs megtámadására), csak rá akarunk mutatni a magyar-orosz tárgyalások közvetlenebb előzményeire, mert azok beleilleszkedvén az orosz-magyar közeledés kialakulásába, azt mutatják, hogy a tárgyalások megkezdése nem hirtelen elhatározásból történt, hanem egy bizonyos folyamatnak következménye volt.

Az orosz-magyar közeledés kialakulása szempontjából figyelemre méltó az az ajánlat, amelyet II. Ágost tett Rákóczinak még 1706 elején, amikor a lengyel uralkodó I. Péter szövetségese volt. Ekkor Ágost kilátásba helyezte közvetítését kapcsolatok létesítése érdekében, Rákóczi és az orosz cár között. Nincs kizárva, hogy az ajánlatot Ágost az orosz diplomácia tudtával tette meg, amely már ekkor számolhatott Rákóczi népszerűségével Lengyelországban, vagy pedig éppen a Portán levő magyar követek oroszellenes izgatása nyugtalanította.

Figyelemre méltó az a hír is, amely a *Vedomosztyi* című lap 1707. február 4/15. számában jelent meg, és arról tudósít, hogy Lengyelországban már az év elején szó volt arról, hogy a cár segítségével Rákóczit válasszák meg a lengyel trónra. A szóban forgó tudósításban (január 4-i krakkói keltezésű) arról van szó, hogy Ágost lemondása után „*a lengyelek nagy része kijelentette, hogy a cár öfelsege segítségével új választást fog eszközölni, és egyiket és másikat is ajánlották, de különösen Rákóczi fejedelmet*”. Sajnos, nem állt módunkban áttanulmányozni a lengyelországi orosz követ jelentéseit, melyek pontos választ adhatnának rá, mikor is merült fel először a cár oldalán álló lengyel mágnások között Rákóczi jelöltsége. Mindenesetre az újsághírből is látszik, hogy erről szó volt már több hónappal a tárgyalások megkezdése előtt.

Perényi az orosz-magyar tárgyalások kezdetét május elejére teszi, mikor Magyarországra érkezett Korbe Dávid.

Szerintünk helyesebb, ha ezeknek kezdetét Du Prés őrnagy megérkezésével kapcsoljuk össze. Márki Sándor írja: „...*mielőtt a fejedelem Korbét fogadhatta volna, Erdélybe jártakor fogadta... a cár emberét (voltaképpen Mensikov küldöttét) Du Prést*”.

Du Prés, orosz szolgálatban álló francia tiszt utasítását március 30-án (április 10-én) állították ki, és megbízása az volt, hogy keresse fel Des Alleuit, a Rákóczi mellé küldött francia követet, és az ő révén közvetítésre kérje fel XIV. Lajost a cár és a svéd király kö-

zött. A valóságban ez csak ürügy lehetett, hiszen a cárnak lett volna más módja továbbítani ezt a kérést, és gondoljuk, hogy találhatott volna erre más megfelelőbb helyet is, mint a forrongó Magyarország. Du Présnek volt egy március 31-én kiállított német nyelvű ajánlólevele is Mensikovtól a fejedelem címére. Másrészt Rákócziak Debrecenből Bercsényihez intézett május 5-i leveléből tudjuk, hogy a fejedelem megbeszéléseket folytatott az orosz küldöttel, s az utóbbi biztosította a cár jóakarataról, akitől, mint Rákóczi írta „*minden jót várhatunk*”.

Korbe május 1-i utasítását csak Du Prés visszatérése után állították ki, aki bizonyára jelezte Rákóczi pozitív érdeklődését a további tárgyalások iránt. Tehát nem hibázunk, ha Du Prés megbeszéléseit a fejedelemmel az orosz- magyar tárgyalások kezdetének vesszük. Rákóczi komolyan is vette ezeket a tárgyalásokat, és jellemző, hogy már április 15-én, rögtön Du Prés megérkezése után utasította isztambuli követeit, ne sürgessék többé a Portán a háborút az oroszok ellen. Ugyanaznap értesítette hivatalos levélben a cárt és külön Golovin kancellárt, hogy elfoglalta Erdély fejedelmi székét. Mikor a cár elindította Du Prést Magyarországra, még javában folytak a tárgyalások Bécsben, és a cári udvar még nem kapta meg Savoyai Eugén elutasító válaszát a lengyel jelöltségre vonatkozólag. Ez azt mutatja, hogy az orosz diplomácia nem fűzött valami vérmes reményeket a bácsi tárgyalásokhoz.

Itt felmerül egy másik kérdés. Mennyiben van igazuk azoknak a történészeknek, akik úgy vélik, hogy I. Péter csak azért bocsátkozott tárgyalásokba a magyarokkal, hogy ezáltal nyomást gyakoroljon a bécsi udvarra és általában a Nagy Szövetség tagjaira. Hiszen tudjuk, hogy az angolok hamar tudomást szereztek a magyarokkal folyó tárgyalásokról és kérdéssel is fordultak a cárhoz, aki nem tagadta ezeket, kijelentvén: „*Akármely uralkodó maga és országának nyereségét és hasznát tartja szem előtt*”. Ilyen alapon a bécsi tárgyalásokat is lehetne úgy értékelni, hogy azokkal csak éket akartak verni a svédek és az osztrákok közé. Ugyanakkor a magyarországi tárgyalásokon az orosz diplomaták nem titkolták, hogy folynak megbeszélések Bécsben. Korbe utasításában pedig egyenesen szó volt Savoyai Eugén lengyel trónra jelölteséről, akinek megválasztása, a „*franciákra nézve is, de legfőképpen Rákóczira volna káros*”.

Mi volt fontosabb a cárnak: a bécsi vagy a magyarországi tárgyalások sikere? Másrészt melyik eredményes kimeneteléhez fűzött több reményt? Mi úgy gondoljuk, hogyha I. Péter reálisan értékelte az esélyeket, a magyar utat járhatóbbnak tartotta. Bár ez az út egyenesen még nem vezette ki Oroszországot diplomáciai elszigeteltségéből.

Vázoltuk az oroszok érdekltségét a tárgyalásokban. A Rákóczi-szabadságharc ismert belső és nemzetközi problémái (kibékülés a szerbekkel, a szabadságharc nemzetközi jogi helyzete stb.) a másik oldalon érlelték a közeledést, mely a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez és később a varsói szerződés megkötéséhez vezetett.

JEGYZETEK

Archivum Rakocianum II. oszt. I. köt. 81–2.

Benda Kálmán. II. Rákóczi Ferenc török politikájának kezdetei. (1702–1705), Történelmi Szemle 1962. 2. sz.,

Benda Kálmán. Rákóczi és a Vatikán. Történelmi Szemle. 1959. 1. sz.;

Esze Tamás. Acta Reviczkyana. Levéltári Közlemények. Bp. 1954. 161.

- Gassparikova A. Povstanie Rákocziho a slovania. Sbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Roč. VII. Cis 55. Bratislava 1930. 1
- Márki Sándor. Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. köt. VI. füzet. Budapest. 1913. 30.
- Moszkvai Központi Levéltár osztrák ügyiratok 1704. év 4. sz. 53.
- Moszkvai Központi Levéltár. I. Péter kabinetje. VI. könyv, II. rész 1706. év, 725.
- Moszkvai Központi Levéltár. Moszkvai Központi Levéltár Osztrák ügyiratok. 1704. év 4. sz. 28.
- Moszkvai Központi Levéltár. Osztrák ügyiratok. 1707. 4. sz. 233.
- Moszkvai Központi Levéltár. Török ügyiratok. 1704. 2. sz. 8-9. l.
- Perényi József. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. Magyar-orosz történelmi kapcsolatok. Budapest, 1956.
- Ráday Pál iratai. Budapest. III. 1955–1961.
- Régi okmányok Központi Állami Levéltára. Moszkva. Osztrák ügyiratok. 1704. év, 3. sz. 33.
- Váradi-Sternberg János. Ukraincev, Péter cár követe Magyarországon. 1708-ban. Századok 1959. 2–4. sz.
- ВЕДОМОСТИ 1703. № 4. és 5.
- ВЕДОМОСТИ 1704. № 11.
- ВЕДОМОСТИ 1705. № 5.
- ВЕДОМОСТИ 1706. № 21.
- ВЕДОМОСТИ 1705. № 32.
- ВЕДОМОСТИ 1707. № 4.

OROSZ KÖVET RÁKÓCZINÁL 1707-BEN

1707. július 24-én Ungvár lakói szín pompás látványnak lehettek tanúi. Először II. Rákóczi Ferencnek és udvari embereinek a várba való bevonulását láthatták. Ezt követően Lengyelország követe és kísérete ment oda. Végül is, amint egy korabeli leírásban olvasuk: „...hat lovú aranyos hintón: Mosqua (azaz Moszkva) cár követje, és belső tanácsosa David Ivanovics Korbe nevű úr feljött, kit hasonlóképpen pompásan excipiálván (fogadván), sok úri – és főrendek a főséges fejedelemhez bekérésért”.

Milyen megbízatással érkezett a városba I. Péter cár követe? Milyen körülmények határozták meg idejövetelét? Ki is volt tulajdonképpen ez a belső tanácsos?

Az 1703–1711-es szabadságharc feszültséggel telt, döntő esztendeje az 1707-es volt. Ez év június 13-án az ónodi országgyűlés megfosztotta a Habsburgokat Magyarországról, és kikiáltotta az ország függetlenségét és önállóságát. Az ónodi határozatnak fontos belpolitikai, katonai és nemzetközi előzményei voltak. Az utóbbiakhoz tartozott az is, hogy május 20-án Szerencsen váratlanul megjelent Rákóczinál a már említett Korbe I. Péter fontos üzenetével.

A román származású Korbe (Corbea) David Ivanovics csak 1707 áprilisában került az orosz külügyi hivatalhoz, udvari tanácsos rangcímrel. Ezt megelőzően a Bukarestben székelő Brinkovjan Konsztantyin havasaljai fejedelem szolgálatában állott. A románon kívül az akkori diplomáciai nyelvet, a latint is kitűnően ismerte, de mint erdélyi – Brassóban született ember, magyarul is beszélt, és ezért bízták meg a Rákóczival folytatandó tárgyalással. Megbízása alapján Korbe felajánlotta Rákóczinak, hogy adja beleegyezését jelölésére a lengyel trónra, amely II. Ágost lemondása után megüresedett. Az orosz diplomácia ezzel a lépéssel több cél megvalósítását tűzte ki. Először is a szövetséges Lengyelországban beállott fejtelenségnek törekedett véget vetni, de lévén Rákóczi Franciaország szövetségese, a közeledést így egyengette Párizshoz, és ez az orosz-svéd konfliktusba való francia közvetítés, vagy esetleg az orosz-francia szövetség megkötéséhez is vezethetett.

A szerencsi tárgyalások mindkét oldalról tapogatózó jelleggel bírtak. Rákóczi tartott az ekkor még győzedelmeskedő XII. Károly svéd király haragjától, és a francia állásponttal se volt tisztában. Kitérő választ adott, és kérte, hogy a lengyel rendek hivatalosan hozták tudtára meghívásukat. Arra kérte Korbét, amint azt Emlékirataiban leírja: tolmácsolja I. Péternek köszönetét a figyelemért, de kéri, hogy tartsa a megbeszélést titokban, illetve meg nem történtnek mindaddig, míg meg nem érkezik a hivatalos lengyel ajánlás.

Majd két hónappal az orosz megbízott első megjelenését követően, már az ónodi trónfosztás után került sor Korbe második küldetésére. Vele egyidőben érkezett meg Wolynski Mihály, Lengyelország követe, aki személyesen adta át a fejedelemnek a Lublinban közben megtartott királyválasztási gyűlés határozatát, amely kimondta az interregnumot (király nélküli állapotot), és Rákóczit (aki különben Báthory István lengyel király egyenes leszármazottja volt²⁴) jelölte a lengyel trónra.

Rákóczi kezdettől fogva nagy jelentőséget tulajdonított az oroszokkal folytatott megbeszélésnek. Ungvárra is azért jött el, amint ezt maga is megírta, hogy a Lengyelországba érkezett I. Péter közelében lehessen.

Városunkban az orosz követet európai nagyhatalom megbízottjának kijáró fogadtásban részesítették.

Beniczky Gáspár, Rákóczi bizalmas embere és magántitkára naplójában megörökítette a tárgyalások menetét. A követ bevonulását megelevenítő leírása után, amelyből már idéztünk, így folytatja: „*Majd egy egész óráig magánosan való propositiója (ajánlata) és a fölséges fejedelem replicája (válasza) után ezen követ ur is kijött, és azon hintóban léülvén, alá a városra maga szállására sok udvariak által elkészítettet*”.

Ez alkalommal Korbe fontos konkrét ajánlatokat hozott. I. Péter aláírásával július 12-én kiállított utasítás értelmében határozott állásfoglalást kért Rákóczitól a lengyel trón elfoglalása ügyében. Korbénak arról kellett meggyőznie a fejedelmet, hogy az osztrákok elleni háborút éppen úgy folytathatja, mint eddig, mert Lengyelország nem szorul magyar segítségre. Ugyanakkor az orosz cár megígérte: elvállalja a közvetítő szerepet a kurucok és a császár között, sőt ha a svéd háborút befejezi, sereget, fegyvert és lőszert is bocsáthat a magyarok rendelkezésére. I. Péter a szerződés megkötését javasolta, amelynek

²⁴ Báthory István lengyel királynak nem voltak utódai. II. Rákóczi Ferenc nagyanyja, Báthory Zsófia révén somlyai Báthory András, a lengyel király bátyjának a leszármazottja.

nyélbe ütésére Rákócziak teljhatalommal felruházott követet kellett küldenie a cárhoz Lengyelországba.

Beniczky naplójában a tárgyalások konkrét menetéről nem tájékoztat, viszont részletesen leírja a külsőségeket. Tőle tudjuk, hogy még aznap folytatódtak a megbeszélések. Néhány óra múlva a „*mosqua cár követje ujonnan feljött (a várba) és sokáig mind a két követ ur a fölséges fejedelemmel és méltóságos főgenerális urral (Bercsényi Miklós) beszélgetvén, majd három óra tájban délután asztalhoz leültenek*”.

Az ebédnél a diplomáciai protokoll követelményei szerint foglaltak helyet a vendéglátók és a külföldi megbízottak. Ugyancsak jelen volt a vár ura, Bercsényi Miklós és felesége, valamint Ráday Pál, a külügyeket is intéző kancelláriai igazgató és a szabadságharc több más vezető hivatalnok, katonai személyisége. „*Téli palota lévén a sok udvariakkal, táblaforma való asztalnál maga a fölséges fejedelem középre ült, jobbkez felől Öfölségének mosqua cár követje, azután a Respublica (Lengyelország) követje, utánna méltóságos generális az örög Bárkóczy Ferenc, generális Orosz Pál, director Rádai Pál...átellenben Öfölségének méltóságos főgenerális, a méltóságos asszonnya...*”

A hivatalos megbeszélések során kifejtett álláspontok tovább konkretizálódtak a fehér asztal mellett elhangzott üdvözlő beszédekben. Ezek a magyar konyha remekei elfogyasztása, a tokaji és szerednyei nedű deguszálása közti szünetekben hangzottak el. Íme a szemtanú elbeszélése: „*Nagy pompásan és fejedelmi módon drága étkekkel és confectumokkal (sütemények) lévén megkésztve az ebéd: a sok szép discursus, trombita, dob és másféle musica meg nem szünt, annyira, hogy hat-hét óra felé felköltének az asztaltul*”.

A tárgyalások Rákóczi szállásán folytatódtak. A megbeszélések eredményesek lehetnek, mert amint Beniczky naplójából kitűnik, Rákóczi nem rejtette véka alá meglepedését: „*Asztal után a fölséges fejedelem maga szállására ment a följyülrít követeket együtt az kikkel sokáig discuralván, a Respublica követje Öfölségétől elbucszott, és maga szállására ment, a mosqua cár követje pedig ott maradt... A fölséges fejedelemnek extra ordinaire (rendkívüli módon) való jó kedve vala...*”

Másnap reggel Rákóczi Bercsényivel együtt „*a követek által proponált dolgokról conferálván bizonyos punctumoknak concinnálásában (szerkesztés) fáradozott Öfölsége egész délig*”. Ezen és a következő napon, tehát 25–26-án, Rákóczi még néhányszor fogadta az orosz követet „privátum”, azaz magánkihallgatáson.

A tárgyalások utolsó napján, 27-én, Rákóczi megint tárgyalt Korbéval, aki ebédre is hivatalos volt hozzá. Elutazása előtt a fejedelem „*búcsúzatlanul el nem ment volna: a mosqua cár követje utolsó audientiája (kihallgatása) volt, akivel is magánosan jó ideig beszélgetvén. Öfölsége, kijött és alá a városra maga szállására ment*”.

David Korbe még a városban maradt. Két nappal később még ott tartózkodott, mert július 29-én „*Munkácsról Nedeczky Sándor urat ... Ungvárra mosqua cár követjéhez és onét Lengyelországban expeditálta Öfölsége*”.

Nyilván 31-ig tartózkodott az orosz követ a városban, mert ezen a napon innen írta Gavril Golovkin főkancellárhoz intézett beszámolóját a tárgyalásokról, amelyekben többek között közli: Rákóczi megígérte, hogy elfogadja a lengyel trónt és hamarosan útnak indítja megbízottait az érdemleges tárgyalásokra. Ugyanakkor a követ jelenthette Rákóczi készségét, hogy tárgyaljon „*ne csak a lengyel, de más nagy horderejű ügyekről is, ame-*

lyekről, ha az isten megsegít és megérkezek, a cári Fenségnek és Méltóságodnak beszámolok (mert ezt papírra bízni nem lehet)”.

Rákóczit a legkevésbé érdekelte a lengyel trón. Ő inkább I. Péter támogatását igyekezett megnyerni, amelyekben mélyen érdekeltté vált. Perényi József, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem történészprofesszora találóan elemzi Rákóczi álláspontját, miszerint a „*lengyel trónt nem akarta megszerezni, a cár szövetségét viszont igen*”.

Az orosz felet elsősorban érdeklő lengyel trón kérdésében adott pozitív válaszával Rákóczi az orosz-magyar tárgyalások menetének új szakaszát nyitotta meg. Az 1707. évi júliusi eredményes megbeszélések folytatása volt Nedeczky Sándor és Klobusiczky Ferenc augusztus eleji megbízatása, majd később egy nagyszámú magyar küldöttség varsói útja (augusztus 20-án). A küldöttség vezetője Bercsényi Miklós főgenerális volt, aki tevékenyen közreműködött Korbéval folytatott tárgyalásokon. Bercsényi és I. Péter írta alá a 1707. szeptember 15-i ún. Varsói titkos szerződést, a szabadságharc korabeli magyar-orosz baráti viszony alapokmányát. Sajnos a derék román származású diplomata, Korbe David, aki olyan sokat szorgoskodott a megállapodás létrejöttén, ezt nem érthette meg, 1707. augusztus 17-én végzett vele a veszélyes kór. Utolsó útjára, a kijevi Lavra kolostorba I. Péter is elkísérte.

Annak ellenére, hogy a szerződésben rögzített több pont a katonai és politikai helyzet következtében nem valósult meg (többek között Rákóczi trónjelölése), a kapcsolatok mindkét rész számára előnyösek voltak. Oroszország szabadságharc iránti jóindulatú politikája, magának a diplomáciai kontaktusoknak a ténye orosz megbízottak magyarországi és Rákóczi követeinek moszkvai jelenléte öregbítette a kuruc felkelés súlyát és tekintélyét a nemzetközi porondon, hozzájárult a szabadságharc résztvevő erők konszolidációjához, s ugyanakkor az orosz és magyar népet összekötő évszázadokra visszanyúló baráti, történelmi kapcsolatok sajátos láncszemévé vált.

UKRAINCEV, PÉTER CÁR KÖVETE MAGYARORSZÁGON 1708-BAN

Ukrainev magyarországi küldetése 1708 nyarán érdekes és fontos mozzanata a XVIII. század eleji orosz-magyar kapcsolatok történetének. Az 1707-es tárgyalások történetét, amelyek az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc közötti titkos szerződés aláírásával értek véget, már több tanulmány is feltárta.

Az orosz-magyar kapcsolatok ezt követő fejlődését viszont a történelmi munkák alig tárgyalják. Ukrainev küldetésével néhány oldalon át foglalkozik Rákócziról szóló monográfiájában Márki Sándor, és megemlíti I. Péter és Rákóczi 1707-es szövetségéről írott munkájában is. Márki lelkiismeretesen dolgozta fel mindazt az anyagot, amelyet addig közzétettek, de a kérdés külön kutatására nem tért ki. Munkájában nem használt fel jelentős levéltári anyagot, az orosz levéltárak iratait sem használta. Azonkívül, nem ismerte eléggé I. Péter külpolitikáját, ezért magyar kapcsolatait sem helyezhette megfelelő

keretbe és nem magyarázhatta meg annak a politikának igazi okait, amelyet az oroszok folytattak a magyar szabadságharc irányában.

Márki beszél Péter és Rákóczi barátságáról, „*a legnemesebb magyar és a legdicsőségsőbb Romanow szövetségéről*”, azonban annak nem tudta igazi magyarázatát adni, hogy Oroszországot milyen érdek vezette, amikor szövetséget kötött a magyar szabadságharcral. Lényegében véve Márki idealizálta I. Péter politikáját, ebben a tekintetben tanítójának, Thaly Kálmánnak a nyomdokain haladt. Thaly egyik cikkében azt írta, hogy I. Péter a szabadságharc és Rákóczi ügyét „*szívesen támogatta, mikor tehette*”, s ezt azzal magyarázta, hogy I. Péter „*meleg személyes rokonszenvvel viseltetett*” Rákóczi iránt.

Ukraincevi követi küldetésével foglalkozik *Rákóczi és a szlávok* című munkájában Anna Gaspariková szlovák történész is. A szerző azonban sovinszta, nacionalista álláspontot követ, ilyenformán tagadja a magyar nép szabadságharcának haladó jelentőségét és az orosz-magyar viszony alakulásának jóformán semmi jelentőséget nem tulajdonít. Annak a titkos szerződésnek, amelyet I. Péter és Rákóczi képviselői 1707. szeptember 15-én írtak alá Varsóban, nagy jelentősége volt a szabadságharc alakulása szempontjából, és Rákóczi diplomáciai sikereként könyvelhető el. A szerződés megkötése bizonyos mértékig elősegítette a belső erők konszolidációját és öregbítette Magyarország nemzetközi súlyát és tekintélyét, de ezenkívül garanciát is jelentett Magyarország számára az ellen, is, hogy Oroszország esetleg Ausztria oldalán avatkozik be az eseményekbe.

Az osztrák diplomácia már az 1707-es orosz-magyar tárgyalások alkalmával is nagy figyelemmel és aggodalommal kísérte az események fejlődését. Nincs igazuk azoknak a történészeknek, akik azt állítják, hogy a bécsi udvar ezek a tárgyalások hidegen hagyta. Prozorovszkij herceg, a bécsi orosz megbízott a tárgyalások folyamán jelentette: „*a császári udvar itt zavarban van ... attól tart, hogy Rákóczi lengyel király lesz és egyesíti a lengyel meg a magyar királyságot*”. Ilyen értelmű jelentést küldött Bécsből egy másik orosz megbízott, Gizen is.

A bécsi udvar megnyugtatója érdekében Pjotr Safirov alkancellár már a szerződés megkötése után levelet intézett Prozorovszkijhoz, és annak tolmácsolására kérte, hogy „*Rákóczi herceg tábornoka, Bercsényi és más követek útján folyamodott a lengyel koronáért, mindazonáltal a cár öfelsége a választást jónak látta máskorra halasztani, nyilvánvalóképpen megmutatván ezáltal... a császári felség iránti szeretetét, s ezen követek elbocsátatván, csak az iránt kaptak biztatást, hogy a cári felség azon esetben, ha szavazattöbbséggel Rákóczi megválasztatik, nem fog ellene óvást emelni*”.

Safirov tehát megnyugtatta a bécsi kormányt, s a dolgot úgy állította be, mintha a megbeszéléseket a magyarok kezdeményezték volna, ami pedig a legfontosabb: a szerződésről nem szólt egy szót sem. Azt a tényt különben, hogy az osztrák hatóságok nyugtalanul szemlélték az orosz-magyar közeledést, az is bizonyítja, hogy Heister, az osztrák hadsereg leendő főparancsnoka, 1708 elején, amikor magyarországi kinevezését kérte, ezt azzal okolta meg, hogy az orosz államférfiakkal fennálló kapcsolata és ismeretsége alkalmas arra, hogy Rákóczi orosz törekvéseit ellensúlyozza.

Az orosz-magyar kapcsolatokat 1708 elején a varsói szerződésen alapultak, melyet ezidőben I. Péter cár még nem ratifikált. A szerződés 17. §-a értelmében ezt az okmányt I. Péternek és Rákóczinak az aláírását követő hat hét leforgása alatt kellett szentesítenie.

Rákóczi a szerződést 1707. október 10-én írta alá. Október 13-án az aláírt példányt egy levél kíséretében elküldte a cárnak, és levelében arra kérte I. Pétert, hogy írja ő is alá. Péter cár azonban nem nagyon sietett az okmány szentesítésével. Az ügy 1708 tavaszáig húzódott, amikor végül is aláírta a szerződést, de antedatálta: 1707. december 21-i dátumot írt rá. Hogy a cár miért késlekedett a szerződés aláírásával, ennek okát a nemzetközi helyzet megváltozásában kell keresnünk. A svédek keleti irányú előrenyomulása és Lengyelország elfoglalása tárgytalanná tette Rákóczi jelölését a lengyel trónra. Azonkívül Péter lengyel hívei, az úgynevezett Sandomierzi Konföderáció tagjai egyre inkább hajlottak afelé, hogy II. Ágostot hozzák vissza a lengyel trónra. Késleltette továbbá a szerződés aláírását az is, hogy Oroszországnak ismét reménye nyílt a Nagy Szövetségbe való belépésre; ezt a reménységet táplálták Urbih²⁵ bécsi orosz követ jelentései. A magyar szabadságharc vezetői tudtak arról, hogy Ágostot vissza akarják hozni a lengyel trónra, és arról is, hogy Urbih Bécsben tárgyalásokat folytat Oroszország felvételéről a Nagy Szövetségbe.

1708. március 19-én kelt levelében Rákóczi arra kérte a cári udvarba küldött követét, Nedeczkyt, közölje az orosz cárral, hogy *„noha az primás és más lengyel urak Augustus királyhoz való állásokra nézve az új választásunkban kevés bizodaljunk lehet: mi mindazonáltal az ineáltcolligátiotul elállani nem kívánunk, remélvén, hogy ő Felsege is maga protectióját töllünk meg nem vonja”*.

Egyúttal Rákóczi még egy állandó követet küldött Oroszországba: Thalaba Máté erdélyi nemest. Thalabát részletes utasításokkal látta el, melyekben körülményesen leírta, hogyan viselkedjék, miként cselekedjék, hogy megnyerje az orosz miniszterek jóindulatát. De a legfontosabb utasítás, amit Thalaba kapott: eszközölje ki, hogy I. Péter ratifikálja a szerződést.

1708 márciusában I. Péter Nedeczkynek kijelentette, hogy továbbra is jóindulattal viseltetik a magyar nép iránt, nyilvánvaló azonban, hogy ebben a kijelentésben az orosz kormánynak azt a törekvését kell keresnünk, hogy a magyar felkelők útján jóviszonyt teremtsen a versaillesi udvarral. Rákóczi ugyanis a varsói szerződésben vállalt kötelezettségeihez híven még 1707 októberében diplomáciai megbízottat küldött XIV. Lajoshoz: Kökényesdit, vagy mint a dokumentumokban nevezik őt: Vetésit.

Kökényesdi arra kapott megbízást: győzze meg a francia királyt arról, hogy vállalnia kell a közvetítő szerepét az oroszok és a svédek között. Kökényesdi az orosz kormány konkrét ajánlatait vitte magával. Az ajánlatok szerint 12 évre kötöttek volna békét, olyan feltétellel, hogy Pétervár Oroszország kötelékében marad. Kökényesdi tárgyalásai azonban nem sok sikerrel jártak, hiába igyekezett meggyőzni a francia diplomatákat arról, hogy a 80 ezer főnyi hadsereggel rendelkező Oroszország erejét nem szabad lebecsülni, már csak azért sem, mert a svédek is hajlanak a császárral való barátság felé. Francia hivatalos diplomáciai körökben ugyanis kevésre becsülték Oroszország erejét és bizonyosak voltak a svédek közeli győzelmében.

XIV. Lajos rendkívül kelletlenül járult csak hozzá, hogy közvetítsen az oroszok és a svédek között, és nem is tett többet, mint azt, hogy megbízta Besenvalt, állandó megbí-

²⁵ Johann Christoph von Urbich (1653–1715) német származású diplomata, 1707–1712 között bécsi orosz követ. Várad-Sternberg János többnyire az Urbih változatot használta tanulmányaiban.

zottját a svéd főhadiszálláson: tisztázza a svéd király álláspontját. Orosz diplomáciai körökben érdeklődéssel figyelték ezeknek a tárgyalásoknak a menetét, bár igen nagy reményeket nem tápláltak irányukban. Nedeczky révén Rákóczi rendszeresen tájékoztatta az orosz minisztereket a tárgyalások menetéről, de semmi biztatót nem mondhatott. Azok a kedvezőtlen körülmények, amelyek lehetetlenné tették Rákóczi lengyel trónra lépését és a magyar diplomaták csekély sikerű párizsi tárgyalásai alapjaiban ingatták meg a varsói szerződést. Az orosz kormány azonban a távolabbi jövőt is szem előtt tartotta, és úgy vélte: nem szabad elszalasztani azokat az előnyöket, amelyeket a kuruc Magyarországgal való barátság a továbbiakban adhat. A külpolitikai tekintetben izolált Oroszország úgy határozott, hogy ápolni fogja ezeket a kapcsolatokat, annál is inkább, mert Magyarország olyan állam volt a svéd hódítók hátában, amely erejéhez és lehetőségeihez mérten kész volt támogatást nyújtani az orosz kormánynak. Említsük meg még, hogy az 1707-es szerződés értelmében az orosz futárok, tisztek és kalmárok átmeneteli jogot nyertek Magyarország területén. Az orosz diplomácia szempontjából igen értékesek voltak azok az értesülések is, amelyeket Rákóczi révén a Törökországban, Lengyelországban és Franciaországban levő magyar diplomatáktól kaphatott, s nem volt megvetendő az a segítség sem, amelyet az említett magyar diplomaták az orosz kormány képviselőinek több esetben nyújtottak. De a legfontosabb mégis az, hogy az orosz diplomácia – nem minden ok nélkül – úgy vélte: ha kapcsolatot tart fenn Magyarországgal, ez annyit jelent, mint állandóan nyitva tartani az ajtót a Franciaországgal való közeledés számára.

1708 május elején a cár személyesen intézkedett az iránt, hogy Rákóczinak küldjenek ajándékba egy értékes prémet. Erre az időre esik a szerződés ratifikálása is I. Péter részéről. Ettől fogva az orosz prém állandó kiviteli cikk lett Magyarországra, Magyarországról viszont rendszeresen szállítottak Oroszországba bort. A bor egy részét ajándékképpen a cárnak és minisztereinek küldték, más része eladásra ment. Az a tény, hogy I. Péter szentesítette a varsói szerződést, hogy prémmel kedveskedett Rákóczinak, és később, július végén személyesen fogadta Thalaba Mátét, mind arról tanúskodik, hogy az orosz diplomácia igyekezett fenntartani a kapcsolatot Magyarországgal.

Az orosz kormány említett lépései valójában előkészületek voltak J. Ukrainev magas állású orosz diplomata magyarországi küldetéséhez.

Ukrainev hivatalos megbízása az volt, hogy közvetítsen Ausztria és Magyarország között. Abban az időben ugyanis a nemzetközi helyzet úgy alakult, hogy Oroszországnak érdeke volt a magyarországi háború megszüntetése. Ugyanakkor I. Péter számolt azzal is, hogy ez a közvetítő szerep emeli Oroszország nemzetközi tekintélyét, nagyobb súlyt, nagyobb jelentőséget biztosít az országnak a nemzetközi politikában a svéd invázió kritikus időszakában. Éppen erre a körülményre mutat rá Whitworth moszkvai angol követ valamivel később *Az orosz és a bécsi udvar közötti meghasonlás okairól* című emlékiratában. Oroszország békéltető szerepét a „magyar lázadásban” Whitworth I. Péternek azzal az óhajával magyarázza, hogy „emelje Oroszország jelentőségét az európai ügyekbe való beavatkozása révén”.

Miután XII. Károly megtámadta Oroszországot, az orosz diplomácia legfőbb törekvése az volt, hogy szövetségesekre leljen a svéd hódítók hátában. Az orosz diplomácia a Szászországgal és Dániával kötött Északi Szövetség ismételt felelevenítésére törekedett.

Ehhez a legfőbb diplomáciai feladathoz képest háttérbe szorult mind a Franciaországgal való tárgyalás, melynek célja az volt, hogy franciák közvetítsenek a hadban álló északi hatalmak között, mind pedig a Bécsben folyó megbeszélés Oroszország fölvételéről a Nagy Szövetségbe. Igaz ugyan, hogy a bécsi megbeszélés kapcsolatban állott az Északi Szövetség felújításáról szóló tárgyalásokkal, hiszen Szászország és Dánia függött a szövetségeseiktől. 1708 elején az Északi Szövetség felújítása szempontjából kedvező körülmények alakultak ki. A svéd csapatok közvetlen jelenléte nem védelmezte többé a travendali és altranstädti szerződések sérthetetlenségét. Az „Északi Szövetség” felújítására irányuló törekvéseiben azonban az orosz diplomácia ellenállásra talált Anglia és Ausztria részéről. Ezek az államok ugyanis nemcsak hogy elismerték Leszczyński királyságát, hanem a travendali és altranstädti szerződések sérthetetlenségét is garantálták.

A Nagy Szövetség államai elleneztek az Északi Szövetség felújítását, mert attól féltek, hogy a szövetség felújítása folytán visszahívják azt a nagy létszámú dán és szász zsoldos katonaságot, amely a szövetségeseik oldalán részt vett a Franciaország elleni hadjáratban. A dán csapatok harcoltak a magyar szabadságharc ellen is, és a bécsi udvar azzal a tervvel foglalkozott, hogy Magyarországon szász csapatokat használ fel, azaz hogy Ágostot is beavatkozásra bírja.

Az orosz diplomaták még 1708 elején titkos tárgyalást folytattak Drezdában Ágosttal a szövetség felújításáról és arról, hogy szász csapatok vegyenek részt a svédek elleni lengyelországi hadműveletekben. Ágost hajlandónak mutatkozott arra, hogy felújítsa szövetségét a cárral, minthogy azonban meg szeretne várni, hogyan végződik XII. Károly oroszországi hadjárata, mindenféleképpen igyekezett elodáznia a nyílt színvallást. Így aztán éppen kapóra jött neki az osztrák kormányznak az a kérése, hogy legyen segítségére a magyarországi felkelés elfojtásában. Amint Golovkinnak 1708. március 11-én Lengyelországból I. Péter egyik híve, a kujáviai püspök jelentette: „Ágost vissza akar térni Lengyelországba és szándékában áll a trónra lépni és önöknek (az oroszoknak) segíteni. És reményli, hogy a katonaságot hamarosan összegyűjti”. Mindamellet – mint a levélíró a továbbiakban kifejti — *„a császár nehézségeket támaszt, látni akarván előbb a magyarok leverését, mint azt nagyságod Urbih úr leveleiből világosabban láthatja”*. Mint Urbih 1708. április 3-i drezdai jelentéséből kiviláglik, Ágost úgy döntött, hogy teljesíti a császár kérését, segítséget nyújt neki Magyarországon és *„ő királyi felsége reményli, hogy cári felséged ezen elhatározását nem csupán helyeslendi, hanem ezen csapatok jobb élelmezésére 100 ezer összegű pénzt segélyképpen folyósítani méltóztatik.”*

Az orosz diplomácia nem volt érdekelt Ágost magyarországi hadműveleteiben, és így mindenféleképpen akadályozta a szász beavatkozást. Ugyanakkor határozottan visszautasította Ausztriának mind közvetett, mind egyenes kérését, hogy legyen segítségére a szabadságharc letörésében.

I. Péterhez intézett 1708. március 26 (15)-i levelében Golovkin kancellár az osztrák kéréssel kapcsolatban így ír: *„A napokban levelet kaptunk Urbih-tól... azt a császári kérést azonban, amelyet a magyarok elleni háborút illetőleg tolmácsol, véleményem szerint igen nehéz teljesíteni... erre vonatkozólag is várni fogjuk felséges rendelkezését”*. I. Péter az osztrák javaslatra írt április 8-i (március 27.) végzésében kertelés nélkül kijelenti: *„A magyar ügyre vonatkozólag: hogy a császárnak katonaságot és pénzt adjunk, ez a pont mindenképpen teljesíthetetlen”*.

Az orosz kormány nemcsak abba nem egyezett bele, hogy részt vegyen a felkelés elfojtásában, vagy hogy pénzt adjon Ágostnak, hanem, saját érdekeinek szem előtt tartásával, erélyes lépéseket is tett, hogy megakadályozza a szász csapatok részvételét a magyarországi hadműveletekben. 1708. május 23 (12)-i levelében Golovkin így ír erről Péternek: „*Urbih leveléből, felséges uram, nem csekély csodálkozással látjuk, hogy Ágost király lovasságával először a magyarok ellen akar indulni, és ott segíteni a császárnak... Ennek megelőzése végett irtunk Litnek [orosz megbízott Berlinben — V.S.J.], hogy minden lehetőség felhasználásával iparkodjék Ágost királyt a Lengyelországba való közeli visszatérésre bírni, mégpedig közvetlenül, nem háborgatván a magyarokat, mert ahhoz felségednek semmilyen érdeke nem fűződik, hogy ő, Ágost a magyarok ellen hadjáratot indítson s ott időzzék.*”

Az orosz kormányznak ez a nyílt ellenakciója megakadályozta a szász beavatkozást, amelytől annyira tartottak a szabadságharc vezetői 1708 elején, és amely kétségtelenül halálos csapást mért volna a magyar nép szabadságharcára.

Ilyen körülmények között merült fel az a gondolat, hogy az oroszok közvetítsenek a császár és Rákóczi között. „*Rendkívül szorgalmasan kell törekednünk erre – írta I. Péter 1708. április 8-i (március 27-i) végzésében –, ennek érdekében írni kell Urbihnak, beszélni kell Nedeczkyvel, és küldeni kell valakit Rákóczihoz... és az említetteket mindenféleképpen meg kell békéltetni, amiből nagy haszon származhatik*”. Az orosz kormányznak azonban föltétlenül látnia kellett azokat a nehézségeket is, amelyekkel egy ilyen közvetítés szembetalálja majd magát. Hiszen Gavriil Golovkin kancellár I. Péterhez intézett 1708. április 29 (18)-i levelében helyesen állapítja meg, hogy „*a császáriak nem fogadják majd el*” a közvetítést. Urbih bécsi orosz követ pedig abban a jelentésében, amelyik Rákóczinak a pozsonyi országgyűlést összehívó császári dekrétumra adott feleletével foglalkozik, következőket írja: „*Az elmúlt napokban Rákóczi rendkívül gúnyos hangú feleletet adott a császár országgyűlési felhívására, s ezért nyilvánvaló, hogy sohasem engedi majd jó szóval meghajlítani magát*”.

Az a tény, hogy Ukrajnacevet mégis elküldték Magyarországra, arról tanúskodik, hogy az orosz diplomáciának a közvetítésen kívül más céljai is voltak. Az orosz kormány kétségtelenül úgy vélekedett, hogy ez ellen a küldetés ellen a bécsi udvar sem tehet semmilyen ellenvetést, ilyenformán tehát úgy döntött: teljesíti a magyarok több ízben kifejezésre juttatott kívánságát és orosz megbízottat küld Magyarországra.

Jóllehet Ukrajnacev nem állandó rezidensként, hanem csak rendkívüli követi megbízatással ment Rákóczihoz, végeredményben küldetésének a célja az volt, hogy az ő révén tovább mélyítsék az orosz-magyar kapcsolatokat. Nem szabad azonban elfelejtenünk azt sem, hogy a Magyarországgal való kapcsolat fenntartása és kiépítése azért volt fontos Oroszország számára, hogy bizonyos érdekközösség álljon fenn közte és Franciaország között. A francia közvetítés továbbra is fontos volt Oroszország számára, ugyanakkor az orosz diplomácia arról a tervéről sem mondott még le, hogy a magyarok révén a franciákat rábírja: ne támogassák a svédeket, a továbbiakban pedig lépjenek szövetségre Oroszországgal. Bajos dolog lenne megállapítani, eredetileg kinek az eszméje volt a követküldés Magyarországra és mikor született meg. Tudjuk, hogy az 1708 április-májusi magyarországi tárgyalások idején Gizen volt bécsi orosz követ figyelmeztette Bercsényit és Rákóczit, hogy az osztrákok katonai előkészületeket tesznek, és a szabadságharc elleni küzdelemben megpróbálják bevonni II. Ágostot is. Gizen ugyanakkor felajánlotta az orosz

közvetítést. „*Minden voxa abbul állott* – írja Bercsényi 1708. április 23-án kelt, Rákóczihoz írt levelében – ... *hogy ha lehetne az idei campániára való készülletit az ellenségnek valamely békesség reménségivel eludálni, és azután erősíteni az foedusokat, ... épp úgy vehetnék üdűvel hasznát az urának is.*”

Rákóczi támogatta ezt az eszmét és Urbih bécsi követnek megírta, kéri a cárt, hogy közvetítsen békét közte és a császár közt azzal a feltétellel, hogy Erdély önálló marad. Mint Gizen 1708. május 6-án Szerencsről jelenti: Rákóczi elképzelése szerint az oroszok garantálnák a békét.

Nedeczky moszkvai magyar megbízott szintén helyeselte az orosz közvetítést azzal az egy kikötéssel, „*hogy ez a dolog egyáltalán ne történjék németek útján*”.

Ami a követ személyét illeti, a választás Ukrainecevre esett. „*Kit küldjek Rákóczihoz?* – kérdezte I. Péter Golovkinhoz intézett levelében. – *Talán Ukrainecevet, ha más valaki, jobb nem akad?*” Nedeczky Rákóczihoz intézett június 3-i levelében érdekes adatokat közöl a közvetítés megindításáról. A cár utasítása alapján felhívták a minisztériumba – írja –, „*hogy absolute valami békösségrül való projectumot kérjenek tülem kin vélhetném, hogy Fölséged és a magyar nemzet a császárral való alkuban megállapodhatnék*”. Nedeczky, mint írja, nagyon „szorongattatván” a minisztériumtól, papírra vetette a conditiókat, melyek Ukrainecev utasításába is belekerültek.

Jemeljan Ivánovics Ukrainecev nem volt már fiatal ember (1641-ben született), és a Péter udvarában szolgálatot teljesítő államférfiak idősebb nemzedékéhez tartozott. Külpolitikai kérdésekben igen nagy tapasztalattal rendelkezett. Diplomáciai szolgálatát még a 60-as években kezdte, 1686-tól 1699-ig pedig a *Poszolszkij prikáz* (akkori külügyi hivatal) vezetője volt. 1699-ben Konstantinápolyba küldték, s az ő sikeres tárgyalásainak köszönhető, hogy létrejött az Oroszország számára kedvező 1700. évi konstantinápolyi szerződés. 1707-től 1708-ig lengyelországi követ volt. 1708. június 12-én (1-jén) Ukrainecevet részletes utasításokkal látták el és átadták neki I. Péternek Rákóczihoz írott levelét.

Az Ukrainecevnek adott írásbeli utasítás fontos történelmi dokumentum, mert meggyőződhetünk belőle arról, milyen jól ismerték az orosz diplomaták mind az európai nagyhatalmak politikájának, mind a másodrendűbb nemzetközi kérdéseknek minden árnyalatát. Az utasítás első pontja értelmében Ukrainecev megbízást kap arra, hogy utazzék „*Rákóczi herceghez incognito*” és jelentse ki előtte, hogy „*a cár őfelsége Rákóczi és az egész magyar nép iránt táplált jóindulata jeléül, a köztük létre jött szövetség értelmében, követül küldi őhozzá és legjobb kívánságait tolmácsolja, s azzal a tanáccsal méltóztatott útnak indítani őt..., hogy kísérleteket tegyen olyan irányban, hogy kibékítse a császár őfelségével*”.

Ukrainecevnek figyelmeztetnie kellett a felkelés vezetőit az osztrák katonai készülődésekre, amelyekről az orosz kormány tudomást szerzett, és célzás történt arra vonatkozólag is, hogy az osztrákok Oroszországtól is segítséget kértek. „*A császár mai napság még jobban fegyverkezik a magyarok ellen, semmint az elmúlt esztendőök alatt* – olvasható az utasításban – *és nagyszámú katonaságot vezényel oda Itáliából, mind dánokat, mind pedig másokat... Iparkodik még azon is, hogy katonaságot kapjon Ágosttól és máshonnan is, hogy ezáltal erős támadást intézzen ellenük és őket saját hatalma alá hajtsa*”.

A második pont alapos elemzését adja a nemzetközi helyzetnek, amelyet az jellemez, hogy a spanyol örökösödési háborúban résztvevő hatalmak békét kívánnak kötni. A követ-

kező pont azokra a nehézségekre hívja fel a kuruc szabadságharc vezetőinek figyelmét, amelyekkel Magyarország akkor kerülne szembe, ha a Nyugaton létrejönne a béke. „Az felséges császár azt ítéli – olvashatjuk a Ráday által készített följegyzésben –, hogy mind a császár az *confoederatusokkal*, mind a francia, el unták a hadakozást és ez lészen az utolsó campania”.

Az utasítás hivatalos szövegében pedig arra hívják fel a magyarok figyelmét, hogy különösen hajlik a franciával a békére a császár, „kit egy évvel ezelőtt Anglia és Hollandia ... alig tudott a békétől visszatartani”. Az utasítás rátapint a szabadságharc gyenge pontjaira is, és első helyen említi azokat a belső ellentéteket, amelyek Magyarországon az osztrákok megerősödésével kiéleződnének: „Tartani lehet attól a veszélytől – olvashatjuk az utasításban –, hogy a nemesség és a nép megrettenvén a császár erejétől, és amnesztiát kapván, el ne maradjon ő mellőlük, mivelhogy, mint hallottuk, koránt sincsenek nagyon egyetértésben különben sem”. Ami a francia és a török segítség lehetőségét illeti, az utasítások szerzői itt is minden ízében tisztában vannak az említett államok politikájával. „A francia királyba pediglen – olvashatjuk az utasításban – nagy reményeket helyezni nem lehet ebben a tekintetben, mivelhogy az említett, ha saját érdekét látja, nem lesz hajlandó a békességtől elállani.” Az utasításokban hangsúlyozzák, hogy a francia diplomácia a legutóbbi varsói tárgyalások alkalmából mutatta meg igazi arcát, amikor „nemcsak hajlandóságnak volt teljesen híjával, de egyetlen javaslatot sem tett”. Ami Törökországot illeti, erre az országra az utasítás szavai szerint, „legkevésbé lehet számítani, nem lévén hajlandó a császárral való béke megbontására, különösképpen tartván említettnek a franciákkal való közeli megbékélésétől”.

A következő hét pont azokat a feltételeket tartalmazza, amelyeket a cár ajánl a császárral kötendő béke esetére. Melyek ezek a feltételek?

1. A császár adjon a felkelőknek általános amnesztiát.
2. Rákóczi továbbra is viseli az erdélyi fejedelem címet, és gyakorolja a fejedelmi hatalmat, de az Erdélyi Fejedelemség a császár fennhatósága alá kerül.
3. A Magyar Királyság visszakapja minden régi jogát és autonómiáját.
4. A jezsuiták magyarországi tartózkodása ismét engedélyezendő ugyanolyan feltételekkel, mint Lipót megkoronázása idején.
5. „Mindennemű porció és illeték a magyar földre és magyar alattvalókra az osztrák alattvalókkal egyenlő alapon vetendő ki, a kereskedésben és egyéb iparokban pediglen a magyar népnek ugyanolyan előjogokkal kell bírnia, amilyeneket az osztrák föld és más örökös tartományok alattvalói bírnak”.

6. A külszágiaknak adott címeket és rangokat az említettek halálukig használhatják, de a továbbiakban külföldieknek az országgyűlés beleegyezése nélkül rangok és címek nem oszthatók. Mindamellet azonban elvileg a császárt nem lehet megfosztani attól a jogától, hogy címeket és rangokat adományozhasson.

7. Ha a felkelés vezetői kirtartanak amellet, hogy Oroszország nemcsak a béke közvetítője, hanem keze is legyen, ebben az esetben a cár mindent elkövet, hogy Bécs kezésként elismerje, ha pedig a császár ebbe nem egyeznék bele, a cár ígérétét adja, hogy szóbelileg vállal kezeséget.

Ezeket a pontokat az angol és a holland közvetítők által az 1706. évi tárgyalások idején kidolgozott feltételek alapján állították össze, amelyeket, mint tudjuk, Nedeczky

adott át Golovkinnak. Az orosz pontok azonban egy lényeges kérdésben eltértek az említettektől: az angol-holland javaslattal ellentétben leszögezik, hogy Rákóczi továbbra is gyakorolja az erdélyi fejedelmi hatalmat és viseli a fejedelem címet. Azonkívül az angol-holland pontok nem körvonalazták ilyen világosan Magyarország autonómiájának kérdését és nem fejtették ki ilyen határozottan azt az elvet sem, hogy a magyar kereskedőknek és iparosoknak az osztrákokkal egyenlő jogok biztosítandók.

Ukrainevnek mindamellett hangsúlyoznia kellett a fejedelem előtt: a cár érdekelt abban, hogy Magyarországon helyreálljon a béke. Ha Rákóczi az eléje terjesztett méltányos feltételeket elvetné, Ukrainevnek végső esetben ki kell jelentenie, hogy makacs és merev magatartása következtében megfosztja magát a cár jóindulatától és ezért őt más politikára kényszeríti.

Bajos megállapítani, hogy Ukrainev pontosan mikor indult Magyarországra. Nem tudjuk azt sem, hogy milyen irányban tette meg az utat. Az utasítások szerint „*a lehető legrövidebb és legbiztonságosabb úton*” kellett Magyarországra igyekeznie.

Ukrainev Magyarországról keltezett augusztus 28-i (17-i) levelében a következőket írja: „*Habár nagy nehézségek árán, nagy hegyeken, meredeken köves utakon, sziklákon áthaladva, de Isten segedelmével augusztus 19-én (8-án) megérkeztem Rákóczi fejedelem őfelségéhez és a Magyar Királyság szövetkezett rendjeihez Eger városába*”. Ugyanezt a napot jelöli meg Ukrainev Egerbe érkezéseként Beniczky Gáspár, Rákóczi titkára is, aki leírja Ukrainev ünnepélyes fogadtatását.

„*A mosqua követ eleibe – írja Beniczky – ... küldtetvén három karabélyos sereg, kétszáz lovas granatíros, fele a nemes companiának, eő felsége fő-embere szolgálói, bejárói, inaszi és étékfogói két hintóval*”. Ezekután a követet „*solemniter béhozván... az első hintóban nemzeti Zibrik Miklós hopmester mosqua czár secretáriussával, a másodikban pedig tekéntes director Ráday Pál, Aemilianus Ignatovics Ukrainci nevű követtel és mosqua czár fő-miniszterivel ült, az kit is az elrendelt szállására vitték*”. Ukrainev Magyarországra érkezése közvetlenül a trencsényi csata utáni napokra esett. Magyarországról írott leveleiben e csatáról érdekes adatokat közöl, amelyeket valószínűleg szemtanúk szájából hallott. Ukrainev szerint a Heister és Pálffy vezényelte osztrák sereg hétezer főt számlált, „*a magyar lovasság és gyalogság pedig tizenötezerre tehető*”. „*A németek titokban, az erdőn át jöttek – írja Ukrainev egy másik levelében –, és támadást intéztek a magyarok ellen. Ennek következtében a magyar ármádiát nem a németek erős és vitéz támadása, hanem a védekezésre alkalmatlan hely és a váratlan támadás szakította ketté és soraiban zavart támasztott, minek folytán többen elestek vagy fogságba kerültek. A többi futásnak eredvén, az erdők és a völgyek felé tartott, a németek pedig nem üldözték őket. . . Trencsén pediglen felmentetett a magyar ostromtól. A német ármádia fele pediglen Trencséntől a Dunántúlra indult az Ausztriát sarcoló rácok és magyarok ellen. Az ármádia másik fele Trencsén alatt maradt.*”

A trencsényi vereség, mint tudjuk, a legsúlyosabb volt az egész szabadságharc folyamán. Annál nagyobb jelentőségű volt, hogy az orosz állam követe éppen most érkezett. A szabadságharc vezetői siettek is Ukrainev érkezését felhasználni nemzetközi tekintélyük megerősítésére, és a szabadságharc megbomlott belső rendjének visszaállítására. Ezt a célt szolgálta az orosz követ ünnepélyes fogadása is. Amikor Rákóczi Ukrainev megérkezése

alkalmából a békepontok megtárgyalására összehívta a szenátorokat, hangsúlyozta, hogy „a külföld lelkét, akaratát megtartásunkra, boldogulásunkra irányozza, közös munkára készíti és ügyünket mindenható kezére veszi. Most például az orosz követ kíván....a nemes haza rendével olyan dolgokat közölni, a melyek boldogulásunk megközelítését nagy mértékben illetik”. Jellemző, hogy ugyanakkor az egész országban azt a hírt terjesztették, hogy Ukraineccel együtt érkezett rangrejtve Alekszej, a cár fia is. Ezt a Magyarországon átutazó Borisz Kurakin orosz diplomata jegyezte fel, s az ő véleménye szerint a hír terjesztője maga Rákóczi, a fejedelem ugyanis ezzel „reményt akar nyújtani népének”.

Ukraineccel magyarországi levelei és jelentései elég részletesen tájékoztatnak bennünket a közte és a magyar vezetők közt lefolyt tárgyalások menetéről és mibenlétéről. Az orosz követ augusztus 28-án (17-én) kelt első levelében részletesen ír tárgyalásairól: „Augusztus 19-én (8-án) – írja – Eger városába érkeztem. A fejedelem őfelsége szívélyesen fogadott... Röviden közöltem vele cári felséged mediációját a felséges császárral való megbékülésben. Midőn ezt meghallotta tőlem, örvendeni kezdett és az iránta, s az egész magyar nép iránt tanúsított ily szívélyes magatartásért hálás köszönetet mondott; a kíséretében volt akkor egy Bercsényi Miklós nevű gróf, és a fejedelem lengyelül beszélt velem, Bercsényi pedig szlávul és azután mondottam a fejedelemnek, hogy fogadjon kihallgatáson a cári felség megbízó levelének átadása ügyében”.

A szabadságharc vezetői azonban, mivel az orosz követ jelenlétét szerették volna a legszélesebb körben ismertté tenni, nem akarták a cár levelét magánkihallgatás keretében átvenni. Mint Ukraineccel írja, Rákóczi kijelentette: „reggel nyilvános kihallgatáson fogad és a cári felség megbízó levelét a kellő tisztesség megadásával, a magyar királyság szenátorainak jelenlétében fogja átvenni. Augusztus 20-án (9-én) pedig nyilvánosan a fejedelem udvarába hajtottam és átadtam felséged megbízó levelét. És ugyanakkor a cári felség által rámbízott ügyről a kapott rendelkezésnek megfelelően magánkihallgatáson tárgyaltam vele”. Mindaddig a megbeszélések simán folytak és a hivatalos fogadtatás ceremóniája mindkét felet teljesen kielégítette. Azonban a további megbeszélések során jelentős ellentétek merültek fel a közvetítés módja körül. Nagyon érdekes ebben a tekintetben Ukraineccel szeptember 6-án (augusztus 26-án) kelt részletes levele Golovkin kancellárhoz, amelyben leírja a tárgyalások egész menetét.

Ezek az ellentétek akkor jelentkeztek, mikor a követ kérte, hogy adják át neki a békefeltételeket, hogy ezeket külön futárral Bécsbe küldje Urbih bécsi cári követnek. Rákóczi úgy vélekedett, „hogy a pontokat a maga részéről nem adhatja át..., mert a császárnak már két ízben ajánlott a maga részéről békepontokat... és utoljára a nagyszombati tárgyalások alkalmával, mikor az angolok és a hollandok közvetítettek..., de a császári udvar büszkesége megghiúsította a kiegyezést”. Ezután Rákóczi határozottan leszögezte, hogy „azokon a pontokon kívül, amelyeket Nagyszombatban adtak a mediátoroknak, ő és a magyar királyság népe más lépéseket nem tehet, akkor sem, ha a császár egész erejével ellenük forduland. És ők... védekezni fognak három, négy, öt, hat esztendeig, utolsó csepp vérükig, de nem tűrik ezt az igát és rabságot, amelyet a mai császár rakott a nyakukra”.

A fejedelem kérte, hogy fentebbi válaszáat „közölje Urbihhal, hogy az ismertesse ezt a császári udvar előtt és késedelem nélkül írja meg... milyen választ kap rája”. Mikor a követ továbbra is állhatatosan sürgette a pontok átadását, Rákóczi kijelentette Ukraineccel,

„*hogy azt, amit én ajánlok, a szövetkezett rendek beleegyezése nélkül nem teheti meg*” és addig is, míg a tanácsosok összegyűlnek, írjon Urbihnak, aki „*megértvén a felséges császári udvar szándékát, közölni fogja azt. És kitartott amellett, hogy feltétlenül azonnal írjak erről Urbihnak*”. Erre a követ azt felelte: „*A fejedelemnek a cári felség akaratával ellentétben álló ily válaszát... nem merem közölni Urbihhal, ha ellenben engedékeny és tisztességes feltételeket közöl*”, akkor rögtön elküldi ezeket Urbihnak.

A tárgyalásoknak ebben a szakaszában szakadtak meg a megbeszélések Ukrainev és Rákóczi között, Rákóczi pedig kijelentette, „*hogy másképpen ebben a dologban nem járhat el*”. Végül abban állapodtak meg, hogy az orosz követ megbeszéléseit a fejedelem „*directorával*”, Ráday Pállal folytatja tovább. Mielőtt kitérnénk a Ráday Pállal folytatott megbeszélések további menetére, először próbáljuk meg elemezni a magyar álláspontot. Elsősorban is az tűnik szembe, hogy a szabadságharc vezetői nyilvánvalóan azért halogatták a békefeltételek átadását, hogy ezzel időt nyerjenek. Úgy véljük, céljuk ezzel nem is annyira az volt, hogy kipuhatolják a bécsi kormány állásfoglalását, mint inkább az, hogy időt nyerjenek s megszilárdítsák a trencsényi csatavesztéssel megingott hadihelyzetüket, hogy a közvetlen megbeszéléseket kedvezőbb körülmények között kezdhessék meg. Eszterházy Antal csapatainak három oldalról történt betörése Ausztriába, Bottyán János sikeres portyázásai a Dunántúlon, Bercsényi erélyes lépései a bányavárosok védelmére mind nyilvánvaló siker volt, és ezeknek a sikereknek a továbbfejlesztésében bízva halogatta Rákóczi az érdemleges tárgyalások megkezdését.

Érdekes megemlíteni, hogy Ukrainev, de különösen Urbih nagy figyelemmel kísérték ezeket a hadmozdulatokat, így Ukrainev leveleiben megemlíti, hogy Bercsényi erélyesen újabb csapatokat toboroz, Urbih pedig Dolgorukijhoz, a dániai orosz követhoz írt részletes jelentésében nagy jelentőséget tulajdonít ezeknek a hadműveleteknek, melyek szerinte azt bizonyítják, hogy a trencsényi győzelem „*nem biztosított olyan előnyt, mely képes lenne rábírní Rákóczi pártját, hogy visszatérjen a császár engedelmségére, ellenkezőleg, a lázadók továbbra is mindenütt, mindent feldúlnak*”. Ugyanakkor, véleményünk szerint, ezeknek a hadműveleteknek egyik céljuk az volt, hogy az osztrákokat a fegyverszünet megkötésére kényszerítsék, fegyverszünetre ugyanis a trencsényi csatavesztés után a kurucoknak nagy szükségük volt. Erről tanúskodik különben Ukrainev augusztus 26-i (15-i), Urbihhoz intézett levelének utóirata, amelyben közli, hogy Rákóczi „*személyesen*” kérte őt, hogy Urbih járjon közben az udvarnál a fegyverszünet megkötése érdekében. És habár az osztrákok, mint Urbih írja, maguk is panaszkodtak a magyarok „*támadásai és pusztításai miatt..., mely nem lehet a béke jele*”, de a fegyverszünet megkötésébe, úgy látszik, mégsem egyeztek bele.

Ezek után kísérjük tovább figyelemmel Ukrainev magyarországi tárgyalásait, amelyeket, mint már említettük, Rádayval kellett folytatnia. „*Ugyanazon a napon elküldte hozzám Rádayt – jelentette Ukrainev a kancellárnak –, én pedig hosszabb bevezetés után közöltem vele a cári felség részéről javasolt békefeltételeket az utasításnak megfelelően és mindezeket szóbelileg ismertettem. És ő, feljegyezvén a feltételeket szavaim alapján, a fejedelemnek akarta átnyújtani őket...*”. Ezek a feltételek, amelyeket fentebb már ismertettünk, jó benyomást tettek a magyar államférfiakra, és Ráday minden kertelés nélkül kijelentette, hogy ezek a feltételek „*hasonlóak előző nagyszombati feltételeikhez*”. A hatás

mindjárt meg is volt, mert még ugyanaznap átadták a 10 pontba összefoglalt magyar békefeltételeket.

Azonban a magyarok ezek után is vonakodtak átadni a hivatalos iratot és csak abba egyeztek bele, hogy Ukrainev ezeket a pontokat lemásolja, és a saját nevében juttassa el Urbihhoz. Ezt viszont az orosz követ kereken visszautasította és kijelentette: mindez azt mutatja, *„hogy ők (a magyarok) lanyhán óhajtják a cári felség közbenjárását és a békéhez nem mutatnak hajlandóságot”*. Végül is hosszas huzavona után abban egyeztek meg, hogy a követ írásba foglalja küldetésének a célját, a magyarok pedig írásban adják meg erre a választ, amelyet Ukrainev eljuttat majd Urbihhoz Bécsbe.

A levelet Ukrainev a kapott utasítás alapján fogalmazta meg, de levele a hét orosz békepontot nem tartalmazza. Egerből augusztus 28-án (17-én) kelt válaszlevelében Rákóczi az orosz követ érkezését úgy értékeli, mint a cár jóindulatát *„az iránt az egykor virágzó, s mai napság ugyancsak régi szabadságának újfent való kivívásán verejtékező dicsőséges és szabad nép iránt”*. A levélben a továbbiakban hálás köszönetét nyilvánítja a maga, az egész királyság és a rendek nevében a követküldésért *„és kölcsönösen mindenféleképpen legőszintébb jóakarátát igéri”*. A válasz hangsúlyozza a magyarok béketörekvéseit és hogy a szabadságharc vezetői *„semmit el nem mulasztanak, hogy véget vessenek a keresztyén vér további ontásának”*. Elfogadják a felséges cár békeajánlatát, de ugyanakkor ragaszkodnak az angol és a holland kezességhez is. A békepontokra vonatkozólag megismétlődnek azok az érvek, amelyek a korábbi megbeszélések folyamán is szóba kerültek (a szenátusi határozat szükségességére vonatkozólag). A válaszirat kifejezésre juttatja, hogy *„a felséges fejedelem és a szövetkezett rendek vezére, a királyság jogainak biztosítására törekedvén, melyeket a királyok esküvel erősítettek meg, tisztességesen folytatandja a megbeszéléseket és semmit nem mulaszt el, hogy... megkötvé lássa a békét az egész keresztyénség üdvére”*. E válasszal egyidőben Ukrainevnek átnyújtottak egy okmányt a „magas cári minisztériumhoz” intéztetett emlékirat formájában. Ez az irat öt pontban foglalja össze a magyar békefeltételeket, melyek nem egészen azonosak a fentemlített tíz ponttal. Az első pont a külföldi kezeskedés feltétlen szükségességét tárgyalja és a nagyszombati feltételek első pontjával szó szerint egyezik, azzal a különbséggel, hogy a kezeskedő hatalmak nincsenek megnevezve benne. A második pont Erdély szabadságáról szól, s a szabad váltsággyakorlat és az általános amnesztia követelését tartalmazza. A következő három pont az 1687-i országgyűlés határozatainak hatálytalanítását, az idegen katonaság kivonását és a világi és papi méltóságoknak magyarokkal való betöltését követeli. Ez a három pont majdnem szó szerint megegyezik a nagyszombati feltételek harmadik, negyedik és tizenegyedik pontjával. Ez öt ponton felül követelik a magyar törvények szigorú megtartását, mint ahogy azokat megtartották a magyar királyok és e törvényeknek az országgyűlés előtti ünnepélyes megerősítését. A továbbiakban az okmány szerzői a szabadságharc okaira mutatnak rá és ügyének igazságosságát és törvényességet fejtegetik. Ugyanakkor az érdekes okmány szerzői jól tudták, hogy a koronás egyeduralkodó ellen intézett támadások nem találhatnak együttérzésre az orosz kormánynál, ezért támadásaik élet nem a császár, hanem környezetét s az osztrák tisztviselők és tisztek ellen irányítják, akik az okmány szavai szerint *„lábbal tiporják az igazságot, nem ismerik az isteni félelmet és a felebarát iránti szeretetet, a magyar jogokat arcátlanul sárba tapossák, s attól sem rettentek*

vissza, hogy a nemzetet önkényesen megfosszák jogaitól és szabadságától. Ezen hallatlan szorongattatások közepette egyesek a szegény nép köréből, hogy megfizethessék a porciót és az adót a német tiszteknek, kénytelenek eladni ártatlan gyermekeiket, . . . mások kénytelenek feleségüket, lányaikat paráznak kényének átengedni és ilyenképpen a németek igényeit kielégíteni és dühüket lecsillapítani.” A memorandum szavai szerint a császár környezetében levőket „a pénz szeretete, a góg és más népek lenézése” kerítette hatalmába. Előnyben részesítik „a gonoszságot, gazságot és a ravasz politikát... és ilyen és ehhez hasonló dolgok miatt késleltetik a békét, hogy a zavarosban könnyebben halászhassanak, hogy megtarthassák dicsőségüket és tovább űzhessék gonosz politikájukat, és nem a mai császár öfelsege, hanem egyesek, mint piócák és háрпиák akadályozzák a József császárral kötendő békét”. „Minden panaszt gúnnyal és szidalommal utasítottak vissza, becületünk megsértését, sérelminket semmibe vették s ezzel a nemes magyar népet arra kényszerítették, hogy igazáért fegyvert fogjon”. „Vegye tekintetbe a magas cári minisztérium – olvassuk a memorandum befejező részében –, hogy a magyar nép igaz okból és indítékból nyúlt fegyverhez... könyveket kellene írni mindazoknak a sérelmeknek elsorolására, amelyet a szegény magyarok egyes osztrák miniszterektől és tisztektől eltérni kénytelenítettek, de időnk ezt nem engedi, s a felsoroltakat csupán rövid híradásképpen írtuk”. A magyar békefeltételeket Ukraincev eljuttatt a Urbihhoz, magyarországi tárgyalásaitól azonban nem sok eredményt várt. „Én úgy vélem – írja Ukraincev a lehetőségeket értékelve –, hogy ez a dolog késedelmet fog szenvedni... Azok közül a magyar miniszterek közül, akik a többieknél hamarább hajlanának a békére, itt senkit nem látok, a fejedelem mellett csak két ember tartózkodik, a többi más városokban és helyeken van, az első ember pediglen itt gróf Bercsényi tábornok..., aki a megegyezésre egyáltalán nem hajlamos”.

Ami a bécsi udvart illeti, az engesztelhetetlen álláspontot foglalt el s elvben ellenezte az orosz közvetítést. Urbih, kinek utasítása volt: „hasson oda, hogy a császár elfogadja a közbenjárást ebben a békekötésben és igyekezzék a császárt hajlandóvá tenni a békekötésre”, mindhiába bizonygatta az udvarnak a béke szükségességét.

Jellemző, hogy a visszautasító választ azzal okolták meg, hogy ha elfogadná az orosz közvetítést, ezzel megbántaná a svédek és elégedetlenséget keltenének az angolok és a hollandok körében. Meg kell azonban említeni, hogy a bécsi udvar álláspontja ebben a kérdésben néhány hónappal előbb még más volt. Mint Urbih, még a pozsonyi országgyűlés bevégezése előtt, június 21-i (10-i) levelében jelentette, ekkor a bécsi udvar hajlandóságot mutatott arra, hogy elismerje a cárt „tényleges közvetítőként, de nyilvános cím nélkül (comme mediateur en effect, mais sans titre public), hogy ne sértsék meg a svédet, angolt és hollandot”. Az osztrák álláspontnak e változása nemcsak az osztrákok trencsényi sikerével magyarázható, hanem az oroszok július 15-i golovcsinói vereségével is.

Ukraincev magyarországi küldetése azonban nem korlátozódott csak a békeközvetítésre. Az orosz diplomata e hivatalos megbízatása mellett magyarországi tartózkodását fölhasználta arra is, hogy kapcsolatba lépjen Desalleur tábornokkal, a Rákóczi udvarában tartózkodó francia megbízottal.

Az orosz diplomácia továbbra is szorgalmazta a francia közvetítést, s a francia megbízottal folytatott tárgyalások e körül a kérdés körül forogtak. De az eredmény nem volt valami kecsegtető. Desalleur elmondta, hogy a svéd király „Pétervár és a többi elfoglalt

várostart kérte, azonkívül kártérítést”. Rákóczi pedig a francia közvetítésre vonatkozólag arról tájékoztatta Ukraincevet, hogy a svéd király kijelentette: „*A cár öfelségével még elintézni valója van s a béke pillanata még nem érkezett el.*”

Ugyanakkor Ukraincevev jelenlétét a szabadságharc vezetői arra is igyekeztek felhasználni, hogy az ő révén megbéküljenek a szerbekkel, erre vonatkozólag ugyanis az orosz kormány még az 1707-es tárgyalások idején ígéretet tett. Bercsényi javaslata alapján Rákóczi elrendelte, hogy hozzák Egerbe a kurucok által elfogott Tököli János császári ezredest, az Arad vidéki rácok fő emberét, hogy az orosz diplomata beszélhessen vele. Ennek a tervnek a kivitelét azonban megakadályozta Ukraincevev betegsége és halála.

Ukraincevev magyarországi útja utolsó küldetése volt. Már szeptember 5-i (augusztus 25-i) levelében panaszodik, hogy magas láza van és nem bírja a magyarországi éghajlatot. Ukraincevev szeptember 11-én (augusztus 31-én) költözött el az élők sorából. Rákóczi udvari krónikása leírta az orosz követ szeptember 13-i (2-i) temetését, mely „*nagy ceremóniával*” folyt le. Mint Beniczky írja, a „*mosqua ... követ halálának a Felséges Fejedelem szánakodóan az egész templomokban harangoztatott*”.

Ukraincevet az egri szerb templomban temették el. A szabadságharc vezetői igen sajnálkoztak halálán, mert a magyar szabadságharc ügye iránt ő sokkal több jóindulatot tanúsított, mint Urbih. Rákóczi Golovkin kancellárhoz Ukraincevev halála alkalmából levelet intézett s ebben fejezte ki a részvétét.

Meg kell jegyeznünk, hogy az angol és a holland közvetítéstől eltérően az orosz közvetítést a szabadságért harcoló Magyarország iránti nyilvánvaló jóindulat jellemzi. Így Ukraincevev útján küldött levelében I. Péter azzal a megjegyzéssel ajánlja fel Rákóczinak a békeközvetítést, hogy úgy foglaljon állást ebben a kérdésben, „*ahogy azt saját érdeke az ügyek mostani állása mellett megköveteli*”.

Az orosz kormány jóindulata a magyar szabadságharc iránt a legbeszédesebben abban a memorandumban jutott kifejezésre, amelyet Urbih bécsi orosz megbízott nyújtott át 1708. szeptember 8-án I. Péter nevében az osztrák kormánynak.

Ez a memorandum hangsúlyozottan mutat rá arra, hogy a magyar szabadságharc az egész népre kiterjedő mozgalom, kifejti, hogy a megtorlások nem vezethetnek célra, hogy a császár még győzelme esetén sem veheti majd semmi hasznát ennek a feldúlt és koldusbotra juttatott országnak, mert „*az elnyomás alatt nyögő ... alattvalók ismét megragadják majd az első kínálkozó alkalmat, hogy újra fellázadjanak, s ilyenformán a császárnak sohasem lehet majd biztonságos nyugalma*”. Mint a memorandum hangsúlyozza, nyugalmat és biztonságot csak akkor lehet teremteni, ha a magyarokkal igazságos békét kötnek. A császárnak magyar alattvalóit a törvényeknek megfelelően kell kormányoznia, szem előtt kell tartani a az országgyűlés határozatait, tiszteletben kell tartani a magyarok kiváltságait. A bosszúnak még a gondolatát is el kell vetni, a múltat el kell feledni és igazságos békét kell kötni.

Bár az orosz közvetítés nem járt a kívánt eredménnyel, Ukraincevev magyarországi útja megszilárdította a magyar-orosz kapcsolatokat és küldetésének megvolt a maga pozitív jelentősége a magyar szabadságharc történetében. A trencsényi csatavesztés után a birtokos nemességnek a mozgalomban résztvevő képviselői egymás után mennek át a császárhoz (Ocskay árulása stb.). Ilyen körülmények között az orosz követ érkezése nemcsak a

szabadságharc nemzetközi súlyát és tekintélyét öregbítette, hanem jelentős mértékben elősegítette a belső konszolidációt is a szabadságharc táborában, erre pedig ebben a válságos időben igen nagy szükség volt.

Éppen ilyen jelentőséget tulajdonítottak különben az orosz követ magyarországi útjának osztrák katonai körökben is. Ukrainecev küldetése itt igen nagyfokú rosszállással találkozott. Ezt megjegyzi a már említett B. Kurakin is, aki Magyarországon való átutazása során találkozott Heisterrel, a magyarországi osztrák erők főparancsnokával.

Naplójában Kurakin 1708. szeptember 16-án (5-én) megjegyzi: *„Ami Magyarországra küldött követünket, Ukrainecevet illeti, az itteniek véleménye császári részről a következő: Gyanúval beszélnek arról, hogy az osztrák udvar ellenségeihez követet küldtek, mint-ha nem is volna barátság közöttünk, másodsorban: ez az említett udvar beleegyezése nélkül történt. A közvetítést pedig sohasem fogadják el abból az okból, hogy a szóbanforgó nép alattvaló. Ezen követküldés pedig, mind mondják, nem kis bonyodalmat okozott. Mikor Heister generális megnyerte a csatát, akkor a főrangúak közül sokan akarának ezredükkel együtt átmenni a császár hűségére; hanem midőn tudomást szereztenek a miniszter megérkezéséről, várván az általános békekötést, tartózkodtak ettől. De Rákóczi részéről pátensekkel erről mindenfelé hírt adtak és diétát hirdettek Egerbe. Azután szántsándékkal terjesztik, hogy velük jött a cár fia.”*

Azt, hogy Magyarország számára előnyös volt az orosz közvetítés, megállapíthatjuk abból a tényből is, hogy Ukrainecev halála után a szabadságharc vezetői állhatatosan kérték, küldjenek egy másik követet Ukrainecev megkezdett munkájának folytatására. Csakhogy erre nem volt lehetőség, mégpedig Golovkin szavai szerint *„az ellenség ellen mai napság szakadatlanul folyó hadműveletek és hadmozdulatok következtében”*. Feleletül Rákóczi ismételt kérésére Golovkin 1709. február 15-én (4-én) azt írta Rákóczinak, járjon közbe aziránt, *„hogy ő cári felsége elfogadtassék közvetítőként a császár őfelsége és nagyságod és az egész magyar nép között”* s ebben az esetben *„méltó személy küldetik”*. A levél hangsúlyozza, hogy míg *„a bécsi udvar nem egyezik bele ő cári felségének a közvetítésébe”*, és mivel a cári felség erőszakkal ezen közvetítő szerepébe nem léphet, Urbih utasítást kapott, hogy *„ezen közvetítő szerepet minden igyekezetével és iparkodásával, amennyire lehetséges, lássa el”*.

Az elmondottakból kitűnik, hogy Ukrainecev magyarországi küldetése megszilárdította az orosz-magyar kapcsolatokat, melyek a következő években még szorosabbá válnak. Ez a küldetés az akkori orosz-magyar kapcsolatok történetének egyik érdekes mozzanata és igen fontos helyet foglal el a Rákóczi-szabadságharc diplomáciai történetében.

Hanem elért-e valamit az orosz diplomácia? Ha tekintetbe vesszük, hogy az orosz diplomaták már előre tudták: a közvetítés vajmi kevés sikerrel járhat, akkor erre a kérdésre igenlő választ adhatunk. Legfontosabb céljait az orosz diplomácia elérte. A svéd támadás és Oroszország diplomáciai elszigetelésének körülményei között az orosz állam számára fontos volt a Magyarországgal való kapcsolat fenntartása már csak azért is, mert Magyarországot sajátserű összekötő hídnak tekintette Franciaország felé. A svéd invázió válságos napjaiban az orosz diplomácia számára fontos volt, hogy valami módon megtörje külpolitikai elszigeteltségét és megmutassa az európai hatalmaknak, hogy képes részt venni az európai kérdések megoldásában. Ebben a tekintetben Ukrainecev kül-

detése mintegy sajátzerű bevezető momentuma az alig egy év múlva kivívott poltavai győzelemnek. Ez után a győzelem után ugyanis Oroszország mint elsőrendű nagyhatalom fontos szerephez jutott a nemzetközi küzdőtéren.

JEGYZETEK:

A szatmári béke története és okirattára. Közzétette és bevezető tanulmánnyal ellátta dr. Lukinich Imre. Bpest, 1925. 8.

Anna Gaspariková. Povstanie Rákocziho a slovania. Sborník filologickej fakulty Univerzity Komenského. Roc. VII., Bratislava, 1931.

Márki Sándor. Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIII. kötet, VI. füzet, Bpest, 1913;

Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc, II. köt. Bpest, 1909.

Moszkvai Központi Levéltár. Magyar ügyiratok. 1707. fasc. 4, 5. 1.

Nedeczky Gábor. A Nedeczky család. Bpest, 1891. 280. 1.

Országos Levéltár. Rákóczi szabadságharc levéltára. I. 1. caps. E. 156. fasc.

Régi Okmányok Központi Állami Levéltára, Moszkva. Osztrák ügyiratok, 1707 fasc. 5, 7—8. 1.

Thaly Kálmán: Diplomátia versekben. Századok, 1895. 772—773. 1.

Thomasivszkyj István: Adatok II. Rákóczi Ferenc és kor a történetéhez. Századok, 1912, 9.

Perényi József. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. Magyar-orosz történelmi kapcsolatok c. munkában. Bpest, 1956, 52—96. 1.

II. MAGYAR MŰVELŐDÉS – MAGYAR KULTÚRA A XIX. SZÁZADBAN

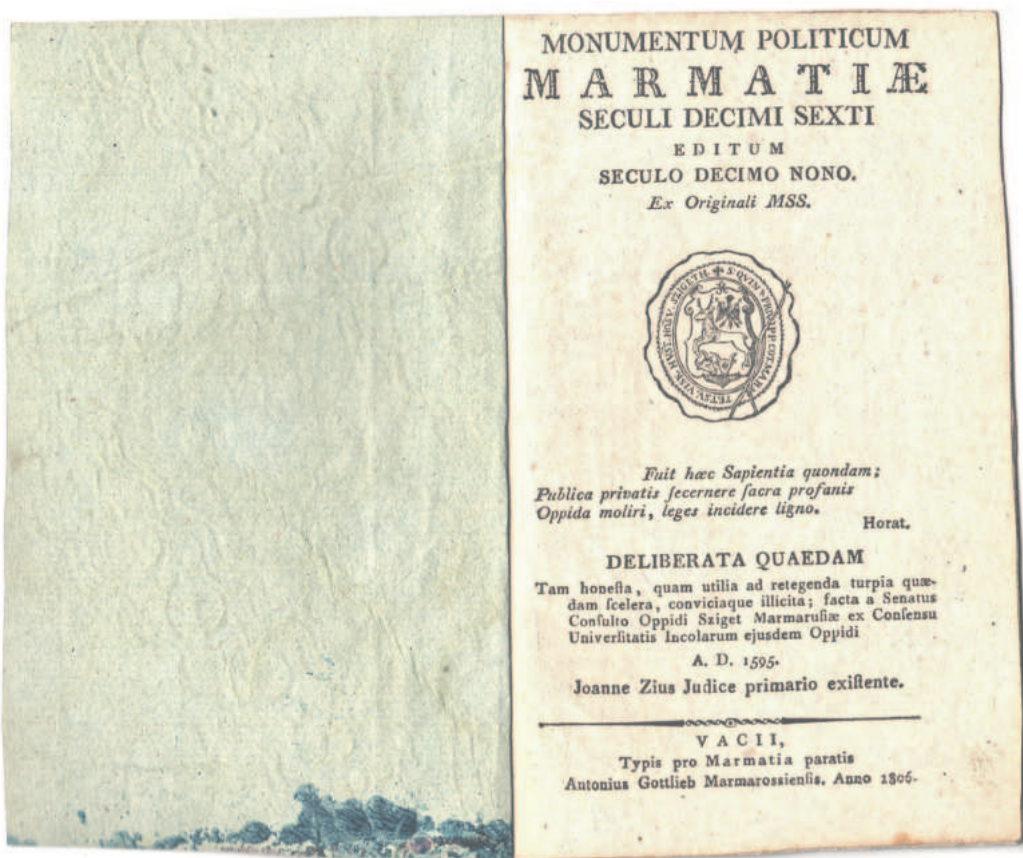
MÁRAMAROSI RÉGISÉGEK Egy régi magyar nyelvemlék és kiadója

*Máramaros földe foglal éppen véget,
Hol a magas hegyek érik majd az éget;
Itt van Huszt, Técső, Visk, Rónaszék és Siget,
Hol az áldott föld terem sőt eleget.*

A mindössze hat oldalas latin nyelvű aprónyomtatvány 1806-ban lett kiadva Vácott a következő címmel „*Monumentum politicum Marmatiae seculum decimi sexti. Editum seculo decimo nono, Ex Originali MSS*”, (Máramarosi kormányzási emlék a XIX. századból. Kiadva az eredeti kéziratból a XIX. században). Az ízlésesen kiállított címlapot a máramarosi öt királyi város (Sziget, Hosszúmező, Técső, Visk, Huszt) címeres pecsétje díszíti, amelyet I. Lipót 1701-ben adományozott a településeknek. Alatta egy Horatius idézett, még alább néhány sor a kiadott szöveg eredetéről szól, miszerint az erények betartását célzó és hasznos rendszabályok a trágár kifejezések és a szidalmak ellen irányulnak és ezeket a Máramaros Szigeti Városi Tanács a település összessége beleegyezésével az Úr születésének 1595. esztendejében hozta.

A címlapról ugyancsak megtudjuk, hogy a füzetecskét Máramaros megrendelésére a Máramarosi Gottlieb Antal nyomtatta ki váci tipográfiájában. A kiadvány három magyar nyelvű írást tartalmaz. Az első kettő 1595-ben fogalmazódott, és ezek a Szigeti Városi Tanácsnak „*Szius János bíráskodása*” idején keletkezett „rendtartások”, a harmadik 1603. február 3-ikán datált írás pedig Kézdivásárhelyi Mózesnek, a szigeti iskola rektorának végzése arról, hogy a „*czégér pénznek és temetésből való pénznek Szüts János Uram legien Gondiaviselője*”.

A füzetecske utolsó oldalán található jegyzetből megtudhatjuk, hogy az eredeti szövegben ékezet nélküli betűket az értelemről függően ékezettel közlik, az eo betűt ö-vel, az ipszilont i-vel és j-vel, a w betűt ü-vel, az e-t ö-vel, a ts-tcz-vel, az sz-t pedig z-vel helyettesítik. Azonban, amint a továbbiakból kitűnik, a nyomtatvány gondozója nem tartotta be következetesen ezeket a szabályokat. A jegyzet I. S. monogrammal van aláírva és ez nyilván a füzet gondozójára utal. Ennek kilétét az aprónyomtatvány rendelkezésünkre álló példányához mellékelt levélből sikerült megállapítani. De mielőtt erről beszámolnánk, ismertetjük a kiadvány tartalmát, amely úgy nyelv-, mind művelődéstörténeti szempontból figyelmet érdemel.

11. sz. ábra. Máramarosi kormányzási emlék a XII. századból.
Kiadva az eredeti kéziratból a XIX. században (fénykép)

Az első dokumentumban arról van szó, hogy „*az Szigethi Tanátsbeliek, és ez Város akaratóbul... és az Isten tiszteségének meg maradásáért, harmadzor az tisztátalan életnek ki nyilatkozásáért*” elhatározták, hogy „*minden tíz Háznak egy egy Tizedese légyen*”. A kinevezett biztos „*vigyázó légyen tíz ház körrül, hogy ha valami gonosz személ az Városunkba jövend’, a az tíz ház közül valahun szállása leend, ’s az Tizedesnek tudására leend. Annak felette az tíz háznál ha valami gonosságot ért, az Bírónak hite zerént tartozék megh mondani... És hogy ha valami teremtett állatot Kurvának zidant valaki, akar aszony állat légyen ’s akár pedig Firfi azt-is ugyan azon hite zerént tartozzék megh mondani az Bírónak*”.

Következnek az arra az esztendőre megválasztott „Eskütt Bírónak” az aláírásai, mármint „Lakatos Boldizsár, Gepelics Gergely, Bartha András és Ujhelj János Deák”.

Ezután fel van sorolva 21 tizedesnek kinevezett személy, olyanképpen, mint ezt az alábbi idézetből kitűnik, amely az első, valamint a huszonegyedik kiszemelt egyénre vonatkozik. „*I. Az Fodor Mihálj házáttól fogván, az Szőlösi Antal házáig az Bereg Mihálj fiát rendeltük Tizedesnek, ezek ő hozzá halgassanak*”. „*XXI. Az Szőlösi János házáttól fogván mind végig r(endeltük) az kisebb Acz Györgeot Tizedesnek. Ezek ő hozzá halgassanak*”.

Hogy pedig mind végik ötet rendeltük Tizedesnek ez az oka, mert nem telék tíz házon az ő utánna való számlálásban az az Szám.” Ehhez a rendelkezéshez csatlakozik a három írás után közölt záradék, miszerint „ha a Városbéli ember nem megyen az Tizedes zavára azt 1 forinttal bírságolják meg s ezen ’bírság, a vagi Jövedelmecke Biro Uram kezeibe zolgátatik, annak fele réze az Tizedesekké legyen”.

A második dokumentum a szidalmazást megtiltó és büntető rendszabály, amelynek szövegét kortörténeti érdekessége végett teljes egészében idézünk.

„POENA TRANSGRESSIONUM.

Anno praelibato 1595. mikor a Város akarattiból az Tizedeseket rendeltük volna az jo rendtartásnak, és az Isten tisztességének meg maradásáért az Nemes Uraimmal, és az mi Lelki Pásztorunknak Mezőgiani Balas Pappal az Tanátsbéli Uraim egjet értvén.

Az szitoknak meg tiltásának ellenére az ki vétkezik az Város illjen modot izent be az Tanats köziben, hogy az ki az lélekkel szitkozódik, az Lelkit el mondja, meg szidgia az Lelket, az kit az élő Istennek kellene tartanunk eloszer f. 1 vegienek rajta, ha abban az dologban mázzor szokásos nem vólt. Ha pedig másodszor el mondgia, az keze Kalodába vigjék pdicátiókor, ogy poenitentiára térjen, és mazzor ne mondgia. Ha pedig harmadszor el mondgia, az Város Piaczán marok vezzővel meg veriék, az Városnak előbbi végezése zerént. Ha ki pedigh, non obftant: Valaminémő teremtet állatot Kurvának zidant, akar firfi legyen, akar Aszszonji allat, akar gyermek, előzőr az Biro vigien den. 33 rajta; ha masodsor el mondgia den. 66 vegienek rajta, hogy ne vétkezzék maszor. Ha harmadszor- es el mondgia fl. 1. vegien az Biro rajta. Ha negiedzer is el mondgia, az kezi Kalodában vigiék érette, hogy testében meg saniargattassék az kereszténiek előt, hogy poenitentiára térjen, és többi abban az dologban, se egiebben, ne vitkezzék. – Melliet engedgien az úr Isten, hogy ez végezés giömölsös legien, és az szitkokat nem mondván senki, senki nem büntet.”

Az ismertetett aprónyomtatvány egy levéllel együtt Jankovics József munkácsi történész, iskolaigazgató, a helyi Lehoczky Tivadar nevét viselő múzeum egykori igazgatója hagyatékában maradt fenn.

Az 1806. szeptember 11-én Szigeten keltezett levélből, amely a Szigeti „Tekintetes Nemes Tanátshoz” van intézve, kitűnik, hogy a nyomtatvány gondozója ezen levél aláírója Simonchich Ince, a XVIII. századvégi magyar művelődés ismert személyisége. Az 1750-ben a Trencsén megyei Rovnán született és 1807. április 20-án Szigeten elhunyt Simonchich Ince János piarista tanár a rendjének különböző városokban található oktatási intézményeiben tanított (Nyitra, Nagykároly, Selmecbánya, Temesvár). 1778–1781-ben, majd 1785–1789 között tartózkodott Szigeten, végül 1796-tól halálig működött a városban, ahol magyar irodalmat tanított, és 1801-től a katolikus gimnázium igazgatója volt. Számos latin nyelvű értekezést tett közzé különböző szakfolyóiratokban, főként a numizmatika, a történelem és a pedagógia köréből.

A Széchenyi Könyvtárban kéziratban fenmaradt „Noétium: Marmaticarum vigiliae” című 1803–1805-ben készült kétkötetes munkájában a szerző Máramaros vármegye történetét és tipográfiai viszonyait vette vizsgálat alá. A többszáz oldalas munka egyes részeinek elnevezését Kosáry Domokos sorolja fel a *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába* című kézikönyvben, de a kéziratból sokat merítettek a vidék múltjával foglalkozó történészek, többek közt Kovássy Zoltán, a máramarosi részek

lelkes kutatója. Viszont a szóban forgó nyomtatvány nem szerepel Simonchich műveinek részletes könyvészeti adatait tartalmazó kiadványokban, és úgy tudjuk, mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét. A tudósnak, halála előtt jó egy fél évvel a Szigeti Városi Tanácshoz intézett ismeretlen magyar nyelvű levele azon túl, hogy felfedi a füzetecske gondozójának kilétét, más tekintetben is érdeklődésre tarthat számot, és ezért teljes egészében idézzük.

„Tekéntetes Nemes Tanács! Ezen Privilegialis Sziget Város Néhai Nemes Tanácsának Keresztényi Okos Rendszabárait az én kérésemre ki nyomtatta Vácson Marmarossi Gottlieb Antal; aki-ismár meg nyerte Felsőes Urunktól az arra kért engedelmet, hogy itt Szigeten fel állíthassa Könyvnyomtató Műhelyét.

Evvel a régi, szép, és dítséretes Munkával kedveskedem a T. Nemes Tanácsnak, ki kérésén, hogy annak egy Darabja a Városnak Archivumjában maradjon, a többi pedig a Tanácsbéli Uraké legyen.

Valóban meg érdemlik ez említett Rend Szabások, hogy azoknak hajdani meg tartása ujjonnan, vissza állíttassék. Mert nem tsak a Keresztény tiszta életnek fen tartására, hanem a Városbéli kívántt tsendességre is használ, mint régenten sokat használt. Ezzel a feljebb mondott Könyvnyomtató Urat a Tekéntetes Nemes Tanácsnak gratziajában, magamat pedig tapasztalt Szíves Barátságába ajánlván maradok.

a Tekéntetes Nemes Tanácsnak Állhatatos Jó akarója 's alázatos Szolgája.

*P. Innocentius Simonchicz,
a Királyi ajtatos Iskolák Directora s Könyvek Censora*

Datum Szigeth. 11' die Septembris Anno Domini 1806.”

A levélben említett Máramarosi Gottlieb Antal „kiváló és képzett nyomdász” Vácson kívül Nagyváradon is üzemeltett tipográfiát, amelyben többek közt Csokonai Vitéz Mihály verseinek első kiadását nyomtatták ki. Az, hogy a nyilván máramarosi származású Gottlieb Antal Szigeten is akart nyitni egy sajtónyomdát, szerepel az irodalomban, amely arról is tudósít, hogy a berendezés meg is érkezett a városba, de végül is a dologból nem lett semmi.

A XVI. század végén fogalmazódott rendszabály becses nyelvtörténeti emlékként értékelhető. Ennek keletkezése egybeesik a XVI. századi magyar nyelvanyag legfontosabb kiadványainak, Verancsics Faustus ötnyelvű (latin, olasz, német, dalmát és magyar) szótárának megjelenési évével. Az 1595-ös szigeti szóanyag részben megtalálható a Verancsics-szótárban.

Simonchich Incze jó kutató vénájára vall, hogy felfigyelt a jó két évszázaddal előbb keletkezett nyelvemlékre, amely ma, majd négy évszázad távlatából érdekesen világít rá elődeink nyelvezetére, szófűzésére, gondolatmenetére, kifejezőkészségére. Ugyanakkor az ismertetett emlék fényt vetít az Erdélyi fejedelemséghez tartozó Sziget városa a XVI. század végén zömében református lakosságának mindennapi életére, szokásaira és erkölcsére.

BUDAI ÉZSAIÁS ISMERETLEN LEVELE ÉS LÁTOGATÁSA VISKEN

12. ábra. Budai Ézsaiás portréja (Vasárnapi Újság, 1858)

Budai Ézsaiás (1766–1841) kiváló magyar klasszika-filológus, történetíró és jelentős egyházi személyiség (1831-től az MTA tiszteletbeli tagja) lappangó levelére kezdő kutatóként figyeltem fel több mint három évtizeddel ezelőtt. Az 1827. április 26-án Debrecenben keltezett levelét a viski református egyház megsárgult iratai közt őrizték a consistoriumi jegyzőkönyvekkel együtt. A levelet és a jegyzőkönyvek idevonatkozó bejegyzéseit átmásoltam, nemrég irataim rendezésekor még egyszer átolvasván, arra a meggyőződésre jutottam, hogy ez az anyag úgy művelődéstörténeti, mint kortörténeti, de más szempontból is (például mint nyelvtörténeti emlék), érdeklődésre tarthat számot.

1825. július 20-án Budai Ézsaiás a tiszántúli református egyház superintendensi minőségben (ezt 1822-től töltötte be) felkereste a máramarosi települést. Ezt követően néhány viski asszony a falu lakosai nevében hímzésekkel kedveskedett a tiszteletre méltó férfinak, aki levélben köszönte meg a figyelmet. Míg a viski látogatással néhány sor erejéig foglalkozik 1935-ben kiadott könyvecskéjében Peleskei Sándor, azonban a mindmáig ismeretlen levelet nem említi meg.

A máramarosi havasok alatt meghúzódó Visk elsőként IV. László 1271. évi adománylevelében szerepel és ekkori lakosai szász bevándorlók voltak. A XIV. század első felében a település Máramaros vármegye székhelye, s 1529-ben négy szomszédos helységgel együtt koronavárosi rangra emelték. A lutheri tanok itt a közben elmagyarosodott lakosság körében

még Mohács előtt, míg a többi máramarosi koronavárosban az 1540-es években terjedtek el. 1556-ban a viski lutheránusok, Pál nevű papjukkal élükön, Kálvin János tanításához csatlakoztak. A katolikus hívők száma az 1760-as években a sváb bevándorlók letelepítésével lett jelentős, míg a helyi lakosság egy része a görögkeleti, majd a XVII. század derekától a görögkatolikus vallást gyakorolta. 1817-ben a település lakossága 2880 fő, ebből 1160 a református. Az 1270-es években épült és ma is jó állapotban levő kőtemplom mellett a XVI. században keletkezett iskola. A műemlék jellegű monumentális templom tanúja volt II. Rákóczi György Lengyelországba induló seregei itteni gyülekezésének és a táborozás idején 1657 januárjában megtartott erdélyi országgyűlésnek. Az 1717-es tatárpusztítás idején a megerősített templom több mint egy méter széles kőfalával és ugyanolyan vastag kőkerítésével, menedékül szolgált a lakosságnak. Az anyakönyveket 1762-től latinul, majd 1785-től magyarul, míg jegyzőkönyveket 1792-től vezetnek, ugyancsak magyarul.

Amint az 1825. évi bejegyzésekből kitűnik, július 14-én és 17-én megtartott consistoriumi gyűlésen foglalkoztak a superintendensi látogatás megszervezésével, s a „*pléniumok helybe hagyatattak*”, a becses vendég „*mentől solemnisebb módon leendő fogadására nézve*”. Az ünnepélyes fogadtatás szcenárium a minden részletében ki lett dolgozva, de ahelyett, hogy ezt ismertetnénk, idézzünk a látogatást megörökítő ugyancsak a jegyzőkönyvben található „*historiai előadásból*”.

Ez elég terjedelmes, jól felépített írás, amely kitűnik logikus, következetes gondolatmenetével, ízes hasonlatokkal bővelkedő szép nyelvezetével, amely a következő címmel szerepel a „*protocollumban*”: „*Viski refor(matus) N(agy) T(ekintélyű), és Sz(ent) Ekléssiában a Fő Tiszteletű Can(onicus) visitatio elfogadásának Historiai előadása. Ki dolgozta és jegyeztette Ifjabb Czébel Mihály a Sz(ént) Ek(lésia) rend (es) jegyzője.*”

Ebből megtudjuk a vendéget kísérő és fogadó hivatalos személyek nevét és funkcióját, valamint az ünnepélyes fogadtatás majd minden mozzanatát, amely Lévay Borbély József prédikátor és Szabó János, a kurátor tervei alapján folyt le. A leírásból megtudjuk, hogy „*lehelébb is ezen... városunkba resideáló Tisztes Közönség a maga Tagjai és Ifjai közül tizennégy válogatott Huszár ruhában öltözött Csákos és Kardos Lovas legényeket küldött a Fő Tiszt(eletes) s Mélt(óságos) Can(onicus) Visitatio éléiben Urmezőre; kik a Hintók, melyek a városi Rendek által ki állított Czúgok által szállítanak, előtt és mellett lovagoljanak és az úton ne tán elő állható bajokat s akadályokat el hárítsák. Minthogy pedig len az Ekklesiánkba való bejöhetés a Tiszán által Hidasban kellett meg esnie; a Hidasban két Triumfális bolthajtásos kapuk kiipitettek zöld ágakból, és ugyan zöld ágakkal a Hidas két oldalai kirakatottak és minden öleimet elrejtő bátorsággal Tizen két válogatott viski fejezgyolts ruhában lobogos magyaros fejez ingbe öltözött, s ezen czélra ki rendelt Ekk(lési)ánk Tagjai által vizek által vezireltetett a Tiszt(eletes) és Mélt(óságos) Egyházi Visitatio... „*

Itt a consistorium által kirendelt és megrendezett „érdemes követek” üdvözölték az érkezetteket és egyszersmind „örömekeket nyilatkoztatták ki” afelett, hogy a gondviselés „ezen filelmesnek látszó helyen békességben” által vezérelte őket. Ezután a vendégek „*Kocsijokba ülven harangszó és ágyú dürrögtetések között be vezireltetett a Fő Tiszt(eletes) és Mélt(óságos) Can(onicus) Visitatio a Városban az annak előtte való nap hirdetett parancsolat szerint a Nagy Templomunk eleibe*”. Itt hangzott el a huszti születésű prédikátor, a nagyképzetségű Lévay Borbély József köszöntése, aki Peleskei adatai szerint szigeti és debreceni tanulmá-

nyai be végeztével „volt ezután rektor”. „Rektorsága után külföldre ment tanulni Göttingába, s más helyeken is több évet töltött. Hat nyelvet beszélt magyar anyanyelvén kívül. Külföldi útja után Viskre jött... s itt halt meg 12 évi (1817—1829) hű és kiváló pástorsága után.” „Nem tudnánk eléggé becsülni Sz(ent) Vallásunkat – hangzott el a beszéd bevezető részében –. Nem kostoltuk volna soha is igaz erejében annak áldásait. .. ha mi is a több ezerek között, ezen rég óhajtott szerencsénknek hálaadó érzékeny szívvel nem örvendeznénk. S Távolság is áll Töllünk ezen vétkes hidegség, melynek tanúbizonyságát ezen nagy számmal felsereglett Ekkle(s)iánk Tagjai buzgóságában helyesen szemlélni méltóztatik.” A szokványos köszöntő szavak után a szónok kifejtette, hogy „a mi helyheztesítésünk... sorsunk és állapotunk mezei földművelő életünk módja edgyügyü, mint a mi Szívünk is keveset ronthat azon a mesterséges tettetés. És ezen szempontból méltóztaték a Fő Tiszt(eletes) Can(onicus) Visitatio háládatos örömünk tisztaságát megmérni”. Tovább fűzvé a gondolatot a szónok egy sikeres hasonlattal fejezte ki, hogy „minden mily érzés, mint a Nagy fájdalom vagy néma vagy csak darabolt hangva rebegő...” Végezetül „tisztá öröm érzéssé olvadt szívvel” rebegte ki a befejező gondolatot, miszerint „bizony Istenek jelentek meg közöttünk hűbéri ábrázatban, kik is, Nagy és Nemes munkájuk, Áldásaikért ellyenek (éljenek – V. S. J.) boldogul sok időket e földön”. Végül is a még háromszor ismétlődő „Ellyenek”-re vonatkozólag a szerző megjegyzi, hogy „öröm érzések közt hangoztattak el ezen szavak a fel sereglett sokaság által is”. A magas vendég „illendő Testmozdulás által... Magát meg hajtva” méltányolta a beszédet, de „ezen elfogadás szavaira teendő feleletjét a Templomba való tételre” halasztotta. Az ide való bevonulás „nemcsak Hitünk sorossi, hanem szinte az egész város lakosai között” történt meg, a „kizöldágazott és Triumfális bolthajtásos kapuval el készített úton” folyt le, majd a becses vendég „Ditséret, Ditsőség s az Éneklések között a Templom kerítésén belül levő fel virágzott és tiszta fejr ruhába fel öltözött kezeikben is virágkoszorúkat tartó Ekkle(s)iánk negyven számból két rendben álló Szüzei között az Anya Sz(ent) Edgyházban be kísértetett...” ahol „áldásait Ekkle(s)iánkra s ennek buzgó Tagjaira osztogatta”.

„Ezek után viszont Kocsijokba ülven, – folytatódik az elbeszélés –, harangszó és ágyú dürrögtetések között a holt Tiszán által Templomunktól Távolság és ó Parochiánkra kerülő utón elvezéreltetni kellestén; az alatt az Anya Sz(ent) Edgyházban fel sereglett sokaság és Oskolás gyermekeink a nagy Hídon által és zöld fűvel be hintetett utzában az Oskoláiuul kezdve két sort szembe formáltak külön a férfi nem és ifjak, külön az asszonyi nem és Szűz Leányok – a Parochiához közel pedig Oskolás Fíú és Leány csemetéink honjok alatt tartott könyvekkel: ezen solemnitással ünnepi pompák háládatos öröm érzések, éneklések és ditséret mondások között kísértetett be a Parochiáig, s be a Parochiális házba – holott is fogott Püspöki látogatása céljához. Legelsőben is meg nézte Ekkle(s)iánk Matriculáját, Protocollumainkat elő kérte a Fő Tiszt(eletes) Superintendentia által előre ki adott Visitationalis kérdésekre Ekkle(s)iánk által írásban készített feleleteinket és az Ur asztalához tartozó Clenodiumainkat, melyekben nem kevés csudálkozással szemlélte azok között... viski, gyoltsból saját keze által készített Sz(ent) végre tett számos ajándékainkkal... Innét vette Látogatását... a két rendbeli Fíú, és egyrendbeli Leány Oskoláink megvizsgálására; – itt is mindeneket jó rendbe találván meg illetődön szívvel ditséri, meg nem szűnt a Ekkle(s)iánkban észre vett és tapasztalt uralkodó szép rendet és buzgóságot. Úgyes bajos Felek is lévén ezek N(agy) T(ekintélyű) és Sz(ent) Ekkle(s)iánkban, kik alázatos esedezéseikkel a Fő Tiszt(eletes) a Mélt(óságos) Can(onicus) Vi-

sitációhoz fojajamodni batorkodtak. – Ezeket is nem Bírói tekintettel, mint a dolog természete kívánta; hanem Atyai kegyességével egész vigasztalással méltóztatott Magától elbocsátani. Mellyek után az udvaron készült zöld sátorban tartatott nyájas edgyügyü ebédhez ültek — ezt is végezvén Ekklesiánk kimutatott öröm érzéseit a Fő Tiszt(eletes) s Mélt(oságos) sat(öb-bi) Can(onicus) Visitáció meg köszönte s Püspöki Látogatása czéllját tovább folytatni akarván, nagy meg elégedést mutató tekintettel azon nap kisérő társaival edgyütt útnak indult”.

A Husztra menő vendégeket elkísérték a település határszélig, miután „e mi kísérő és vezérlő nemes ifjaink áldás vétellel vissza tértek”. A „história leírás” a derék szerző a következő befejező sorokkal zárja: „eddig terjed a viski...Can(onicus) Visitatio elfogadásának rövid Históriai ki árnyékolása – mert annak valóságos képét nyelvünk ki nem mondhatja, pennánk le nem írhatja; – ezt a Fő (Tiszteletű) s Mélt(oságos) Canon(icus) Visitatio részéről a meg illetődön s meg elégedéssel örvendező – Sz(ent) Ekk(é)si)ának részéről pedig a Sz(ent) buzgósággal s háládatos tiszta örömmel habzó szivemből lehet mint tüzökből leg tisztábban olvasni”.

És következék itt Budai Ézsaiás „köszönő és ajánló levele”, amelyet „Piros György Uram házánál levő Betsületes kereskedő Ur által” juttatott el a címzettekhez.

„Tiszteletes Tudós Prédikátor Lévy B(orbely) József Úrnak, és, a Viski-Helvétziai Val-lástételt tartó Szent Ekklesia Nagy Érdemű Nemes Consistoriumának megkülönböztetett tisztelettel.

Tiszteletes Nagy Jó Uram, Nagy Érdemű Nemes Consistorium! Elfelejtethetlen lessz örök-re előttem az a különös szívesség, mellyet a Viski Szent Ekklesia az 1825-dik Esztendőben tartott Visitáció alkalmatosságával erántam bizonyított. Mondhatatlan öröm foglalja el szíve-met most is, mikor azon Szent Ekklesia Nagyjainak, kicsinyeinek, Férfiainak, Asszonyainak, felserdült Ifjainak, virágzó Leányainak, Megagott öregjeinek, vagy Simeoninak és eszmélni tudó gyermekeinek a Visitáció bemenetelekor lett vigasságos felbuzdulására visszaemlékezem.

Úgy nézem ezt, mint az Isten Beszédének a Viski Szent Ekklesiában való foganatosságainak, annak minden Tagjainak Szent Vallásunk eránt való Buzgóságainak, a Superintendentialis, mintkét Rendem levő Felsőséghez való szeretetnek, tiszteletnek és engedelmességnek tsalhatatlan bizonyosságát. Midőn pedig a Viski Nemes S z(ent) Ekklesia Nagy Érdemű Consistoriuma erántam különösen a Maga Szívességét, Honnyi Asszonyainak varrott és rakott Munkáinak, a múlt 1826-dik Eszt(endő) October eleinn ajándéku lett küldésével is, kinyilatkoztatni méltóztatott: ezt a legérzékenyebb köszönettel vévén, és én is, viszontag való szívességemnek jeléül ajándékban, mint Ő Felsége igaz Hűségű Jobbágyinak, az Ő Felsége születése napjainn mondott és kinyomatott két rendbeli Prédikációimat ide rekesztve küldvém, kívánom szívem téljességévől a Felséges Isten virágoztatása a Viski Szent Ekklesiát, végye környül annak Elöljáróit és minden Tagjait kiváltképpen való kegyelmével és áldásával.

Egyébiránt, megkülönböztetett tisztelettel maradok Tisztelettel Nagy Jó Uramnak és a Nagy Érdemű Nemes Consistoriumnak Debretzenben Április 26-dikán 1827.

Igaz szívű szolgálja Budai Ézsaiás Superintended.”

JEGYZETEK

Peleskey Sándor: A viski református egyház története. Beregszász. Kiadja a viski református egyházközség. 1935. 11–12. old.

BALAJTHY JÓZSEF MUNKÁCS CÍMŰ KÖNYVE

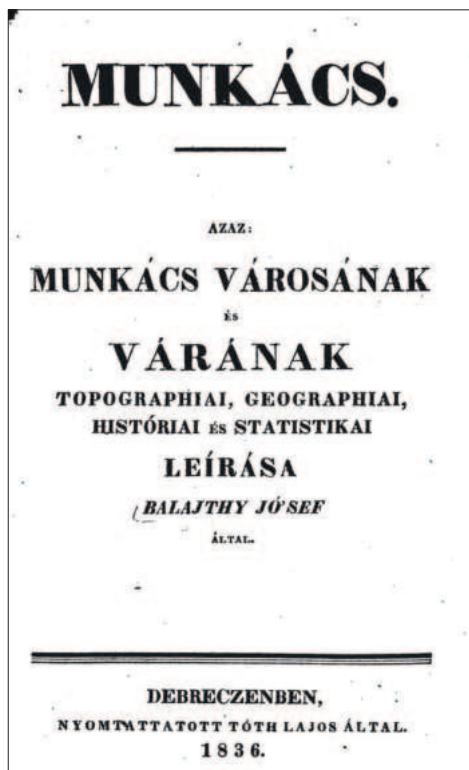
Vég Beregh vármegye szomszéd Ugocsával
Nagyon büszkélkedik Munkács várával
Itt Vári, Beregszász, Helmec falujával
S Oroszvég az orosz püspök lakásával.

Hármas kis-tükör,
Pest, 1849–1850. évi kiadás

„Magyar Országot Lengyel-Galicziától elválasztó Kárpát Hegyeinek mindég kisebbedő halmú szakadatlan láncza megszüntével délfelé messze terjedő síkság torkolatjában van épülve Munkács városa, és ahhoz dél nyugatra mintegy 2000 lépésnyire egy a síkon magában felemelkedett Szikla-Hegy tetején az Európában mindenfelé méltán elhíresedett Vár.”

Az idézetet egy másfél évszázada kiadott, 288 oldal terjedelmű könyvből vettük, amelynek címlapján a következő olvasható: „Munkács. Azaz Munkács városának és várának topographiai, geographiai, historiai és statistikai leírása. Balajthy Jó'sef által. Debreczenben, Nyomtattatott Tóth Lajos által. 1836.”

A szerző életrajzi adatait Szinnyei József 13 kötetes kézikönyvében találjuk. Eszerint Szőlősvégárdón született, de az itt feltüntetett 1816. év nyilván elírás. Elhalálzásának időpontja sincs Szinnyeinél feltüntetve, de abból kiindulva, hogy 1840-ben az ugyancsak Munkácson lelkészkedő Dóhovics adta ki Balajthy Beregszászi Nagy Pál című értekezését, feltételezhetjük, hogy a Munkács-monográfia szerzője ekkor már nem volt az élők sorában. Balajthy szépirodalmi, filológiai, történelmi tárgyú és természettudományi művei 1822-től kezdve a reformkor ismert folyóirataiban, a *Szépliteraturai Ajándékban*, a *Társalkodóban*, a *Tudományos Gyűjteményben*, de főleg a *Felső Magyarországi Minervában* jelentek meg. 1827-ben, amikor a folyóiratot még Kazinczy szerkesztette, itt látott napvilágot a szerzőnek *A Munkácsi várról* című közleménye. Ugyanitt jelentek meg 1824-ben, illetve 1836-ban Balajthynak *Némellye honi nyelvünk körüli felfedezések* című, illetve a Beregszászi Nagy Pál, muzsalyi születésű ismert filológus életével és munkásságával foglalkozó tanulmány. A folyóirat 1831-es évfolyamában találjuk a szerző *Kazinczy Ferenc halálára* című költeményét, amelynek utolsó előtti strófája így hangzik:

13. sz. ábra.

Balajthy József könyvének címlapja

*Oh, dicső lélek! Te levetkezéd már
Földi burkod s bár szemünk elől zár
Fed, de nekünk fényleni fogsz az égben
Minden időben.*

Kéziratban őrzik az Országos Széchényi Könyvtárban Balajthynak egy terjedelmes munkáját a munkácsi kolostorról, valamint 5 kisebb történelmi tanulmányát. Az 1821-től Munkácson élő szerzőnek *Munkács* című könyve a legjelentősebb munkája, amelyre gyakran hivatkoznak a város későbbi történései.

A könyv hat részre oszlik. Az első kettő a város uraira és múltjára vonatkozó adatokat tartalmazza, és itt igen részletesen tárgyalja a Thököly Imre, Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferenc nevével fémjelzett kuruc mozgalom történetét. A harmadik fejezetében a szerző a városban működő egyházakat veszi szemügyre, míg az ezt követőt a városnak adományozott királyi és fejedelmi kiváltságoknak szenteli.

Az igen terjedelmes és jelentős érdeklődésre számot tartható ötödik részben a város nevezetességeivel ismerkedhet meg az olvasó, elsősorban a vár történetével, amelyet egy ívnyi terjedelemben ad elő a szerző. Kifejti, hogy a XVIII. század 80-as éveiben II. József „*több Várak lerontását meghatározván*” a munkácsi várnak „*megkegyelmezett, s azt maga valóságában meghagyva a Status Rabjai Fenyítő-helyökké rendelte*”. A vár viszontagságokkal teli történetének felvázolását a szerző költői szavakkal zárja: „*Több vihar, vészes évszakok repültek el ezen Szikla-Vár felett, s merültek a múlandóság tengerében, s a levegő minden viszontagsággal dacolva, s azt több ízben ostromló ellenség ágyú golyóitól bár meg rongálva, de csak hamar ismét megújítva emelkedtek fel annak magas falai...*”.

A vár után Munkács egy másik nevezetességét veszi szemügyre: a város keleti részén a XIV. század végén Korjatovics fejedelem által alapított kolostort.

Ugyancsak a város nevezetességei közt tartja számon a szerző a püspöki rezidenciát, a Rákóczi-házhoz hozzáépített emeletes, építészeti emlékként valóban jeles Schönborn kastélyt.

A város nevezetességeként tárgyalja a könyv szerzője az 1811–1815-ben felépített, a Latorca vizét átszelő „*roppant Fa-Hídat*”, amelynek párja az országban „*még a nagyobb folyó vizeken is kevés van*”.

„*A két Híd fők négy szegletű faragott kövekből van építve – olvassuk itt –. Az egész Híd hossza 84 öl, szélessége pedig 51/2 61 (az öl két centiméter híján 3 méter – V.S.J.). Nyolc kapui közül a négy középső mindenik 11 öl széles, a végein levő boltozatok közül pedig mindenik 10 öl.*”

Itt megint szabadjára ereszti a könyv szerzője a költői képzeletét és így mereng: „*Kellemetes’ s elragadó kinézés esik erről a’ Hidról délre a’ szabad téren magában felemelkedett hegy tetején fejeződő Vár felé, északra pedig a Basilita Atyák jó ízléssel épült Klastromuk és a’ Lengyel Országgal határos fellegetek érő Havasok felé. Különösen meglepő, kivált kikeletkor, annak bájos látása, hogy midőn egy részről a’ jóltévő Anya Természet – megnyitván áldott keblét, – új zöld szőnyeggel borítja bé a’ föld színét és a’ közelebb eső Hegyek oldalait, s’ mindenütt életet, újulást s’ feltámadást ábrázoló megelevenülést tüntet a’ szembe – és midőn a’ madarak andalító zengedezéseik s’ a’ virágok bal’ samos illati töltik bé köröskörnyül a’ levegőt: akkor más részről a’ hóval, jéggel és faggal borított határ széli zordon He-*

gyek látása, az életet fogva tartó tél' halálos néma csendjére emlékezteti vissza az ezen hidra Tavaszszal friss levegőt szívni kísértált figyelmetes szemlélőt, ki erről egy tekintettel láthatja a" Természetben az életet és halált."

Nagy érdeklődésre tarthat számot mindaz, amit ebben a fejezetben találunk a város és környékének iparára vonatkoztatóan. A Schönborn-uradalom tulajdonában ebben az időszakban a városban és környékén több üzem volt: a timsó-, hamuzsír-, posztó-, keményítő- és a sörgyár, vashámor (Szelestó), papírmalom (Alsó-Hrabonicán), valamint egy üveghuta. Ezekben a manufaktúra jellegű üzemekben, amelyek a gyári, nagyüzemi termelésnek előfutárai voltak, kevés fizetésért a Schönborn uradalom jobbágjai güröltek. A legjelentősebb hasznot az uradalomnak a vastermelés és -feldolgozás adta, viszont a posztó és a keményítő gyártása nem hozta meg a várt jövedelmet, és ezért ezeket a XIX. század második negyedében megszüntették.

A hamuzsír termelésére vonatkozóan a könyvből megtudhatjuk, hogy *„ezen 10 hamuzsírt főző helyeken évenként készíttődik, mintegy 2500 mázsza hamuzsír, amely Debrecenbe, Pestre és Bécsbe szállítódván, az említett Uradalmak jövedelmeit szép summával növeli. De abban a tekintetben is nem megvetendő hasznot szerez, hogy sok kopár hegyek közt lakó Oroszoknak szolgáltat kenyer keresésre alkalmat."*

Figyelmet érdemel, amit a szerző a jó minőségű munkaszerszámokat, vaskályhákat, szépen kivitelezett műtárgyakat előállító ún. Munkácsi Vashámorról közöl. *„Az ügyes mesterek kezeik által itt készített borotvák, pennacsináló-, 's ebbeli vadász-, asztali-, konyhakések és villák, pálczatörök, ollók 's'a't. jóságukra 's csinos készületi szerkesztetésökre szembetűnök. A' kovácsoltvasbeli mű is tökéletesebbített, 'a itt jó minéműségi kapák, ásók, villák, borona, lécz, sindely' s más nemű szegek nagy számban készítettnek."*

Ugyancsak érdeklődésre tarthat számot a könyv utolsó, *Munkácsnak jelen állapotja* című fejezete. Ebből megtudjuk, hogy abban az időben a városban 780 házat számláltak, *„mellyek között 15 emeletesek vagynak, cserép zsindeellyel fedett 16, fa zsindeellyel 454, szalmával fedett pedig 310."* A szerző ugyancsak tudtára adja az olvasónak, hogy *„Munkácsi Lakosok Nemzeti eredetükre nézvé Magyarak, Németek, Oroszok, Sidók, Czigányok"*. Továbbá a szerző kifejti, hogy *„Munkácsnak jelenkori magyar lakosai, néhány úri rendben levöket s földművelöket kivévén, nagyobb részént... Mesteremberekből állanak; többnyire a polgári kiművelődésbe elébb menő, barátságos és szorgalmatos emberek"*. A németek ugyancsak *„szorgalmatos, munkás, barátságos, 's a magyar vendégszeretést tulajdonokká lett külömb-külféle mesterségeket s földművelést úzó emberek"*. A város ukrán lakói *„néhány Mesterembert kivévén, nagyobb részt földművelésből élnek"*. A szerző szerint a *„Városi kiművelődésnek némienemű nyoma látszik rajzok, ... szolgálati kégzséggel bíró, többnyire jószívű emberek"*. A zsidókra vonatkozólag megtudjuk, hogy ezek Lengyelországból áramlanak be, s *„többnyire kalmárok"*, de akadnak köztük *„ruha festők, ezüst, a arany mivesek, rézöntők, bádogosok, szabók, szappanosok, lábtyűsök (azaz cipészek – V.S.J.), asztalosok, mészárok, órások, pecsénnyomó metszők, lócsiszárok s.a.t."*. A cigányok viszont *„itt is csak Cigányok, muzsikálással, kovácsolással, sár gyurással, tapasztással, vályogvetéssel, 's egyéb effélékkel táplálják sanyarú életüket."*

Ezt követően ábécé sorrendben a szerző felsorol hatvan féle foglalkozást, amelyeket a város lakosai űznek.

A legtöbben voltak az ácslegények, akikből 150-et számláltak és 2 ácsmester szolgálataiban álltak, ezeket követték a kőműves legények 125-en, akik három mester keze alatt dolgoztak. Ezek után jöttek a csizmadiák (110-en), tímár és varga 69 szerepel a felsorolásban, a fazekasokból 52, a kofákból (piaci viszonteladók) 50. Elég népszerű foglalkozásnak számított a szabóké, akik 32-en voltak, a gubások (16-an), az asztalosok és kocsmárosok (mindegyikből 15), a cipész mesterséget pedig tizenketten űzték. A legritkább foglalkozásúak között találjuk a bádogost, a kesztyűst, a posztónyíró és a puszkaművest.

A felsorolásban szerepelnek a gyógyászzal foglalkozók is, és ebből kitűnik, hogy a városban mindössze egy orvos (Doctor medicinae), 3 sebész, 2 gyógyszerész és 9 bába működött.

A szerző kifejti, hogy a város környéki talaj „*homokkal elegy agyag*”, amely megkívánja, hogy „*az eső gyakran járja, mert különben nagy szárazságban megserepesedik*”. A mezőgazdaság fő termékei pedig a búza, gabona, árpa, zab, burgonya, hüvelyesek és kerti vetemények, kender, dohány, de kiváltképpen a tengeri. Külön említi a szerző a szőlőtermelést: „*Félhold formára vevén a' Hegyek környűl Munkácsot, azok szőlőfákkal bé vagnak ültetve és igen egészséges 's testtápláló bort teremnek, 's a jó esztendőben még kedves ízű asszú bort is készítenek a lakosok*”. Megemlíti a szerző, hogy „*a Szőlőhegyeken, azoknak allyaikban és a' Házi kertekben sokféle jó nemű 's nemesített és kedves ízű gyümölcsök is teremnek: u. m. cseresznye, meggy, alma, körtvély, barack, berkenye, noszpolya, gesztenye, dió, s kivált szilva...*”

Színesen írja le és élethűen ecseteli a szerző a vidék árucserében jelentős szerepet betöltő munkácsi kereskedelmet, s különböző áruk sokaságát felvonultató piacot, a heti és országos vásárokat: „*A mi' a Munkácsi piacot illeti: annak mindenféle nemű árukkal ellátott 40 boltja, melyek között fűszerszám, üveg, porcelán és más árukkal rakottan is vagnak: valamint a' városi, úgy a' vidéki lakosok szükségleteit is kényelmesen kielégítik. Messze terjedő vidékről legalábbis behozódik ide s' eladódik 30–40 ezer köből szemes élet évenként, u.m. búza, gabo, árpa, zab, tengeri, krumpli vagy borgonya, lencse, borsó, köles, kása s. a. t. Hat országos vásárjában is sertés, pálinka, gyapjú, bőrök 's egyebek. A' maga idejéhez képest vehetni itt mindenféle zöldséget, kerti veteményt, gyümölcsöt, tejet, vaját, turót s. a. t. Árultatik búza lisztből süttött kalács, kenyér és cipő, gabona és tengeri lisztből süttött kenyér, nyers és sült sertés hús, hal sütve is, 's az Oroszok kedves böjti eledelek hal, csik, főve is.*”

Könyvében a szerző közli sok eredeti okmány teljes szövegét, és művének fő értékét abban látjuk, hogy becses adatokkal szolgál a lakosság mindennapi életéről, gazdasági és szociális helyzetéről, valamint a város iparáról, mezőgazdaságáról. Ebben a tekintetben a könyv előnyösen különbözik más e korszakban megjelent hasonló tárgyú művektől.

„*Balajthy írta a legformásabb történeti és topográfiai ismeretést Munkács városáról*” – írja 1935-ben Sas Andor. „*Ebből – folytatja –, az ébredező középeurópai demokrácia frissebb légiáramlata árad felénk... Szeretettreméltó és rokonszenves írői egyéniségének közvetlenségével hat az olvasóra az ő könyve, melyben ... a maga idejének Munkácsáról tanulságos és érdekes képet ad.*”

LASSU ISTVÁN ÉS OROSZORSZÁG LEÍRÁSA CÍMŰ KÖNYVE

Az Orosz Birodalom statisztikai, geographiai, és históriai leírása címmel 1827-ben jelent meg egy kiadvány, amely Oroszország első önálló kötetbe foglalt magyar nyelvű leírását tartalmazza. A „*Pesten, Petrózai Trattner Mátyás betűivel*” kisedett 178 oldalas mű szerzője Lassú István, aki ezidőtájt a „*királyi udvari magyar kamara registraturájának kantzellistájaként*” működött, a máramarosi Visk szülötte.

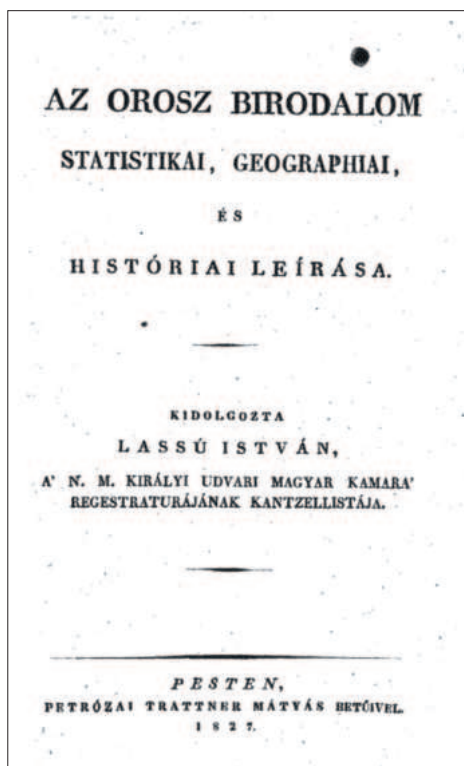
Az 1797. április 12-én született Lassú szülőfalujában járt iskolába, majd Máramaroszigeten, a református főiskolán végezte tanulmányait, ahol bölcseletet, teológiát és jogot hallgatott. 1823-tól az udvari kamara írnoke és lajstromozója Budán, majd 1846-tól alirattárnoka. Hivatali teendőin kívül tudományos munkával is foglalkozott. Tíz kötetet tesznek ki geográfiai, történelmi és statisztikai leírásai kora különböző országairól (Franciaország, Nagy-Britannia, Lengyelország, Algéria stb.).

Kötetei nem önálló kutatómunka eredményei, az idegen nyelveken megjelent művek anyagaiból állította össze a XIX. század első felében, azonban így is jelentős szerepet töltek be a kor magyar nyelvű tudományos irodalmában, az általános földrajzi és részben a világtörténelmi ismeretek terjesztésében. Könyveiben tekintélyes mennyiségű statisztikai anyagot találunk, a statisztikának, mint tudományagnak Lassú István az egyik első magyarországi művelője. Ebben a tekintetben figyelemreméltó *A statisztikába való bevezetés* (Pest, 1828) című könyve, amely 1831-ben második kiadásban is megjelent. A Nagy-Britanniáról írott művének előszavában meg is magyarázza, hogy miért tartja fontosnak és szükségesnek ezen alkotásait: „*Hazám tudósainak hallgatások vitt ezen vakmerő lépésre; a' honnan én ezen munkámmal tzélotmat minden esetre el érem, még azon esetben is, ha Hazám azzal meg nem elégszik, ekkor ugyan is legalább szunnyadozó Tudósaink, kiknek talán éppen ezen Tudomány a' Pállyájok felszerkennek és az én botlásaim által egy tökéletesebb munkának kidolgozására felébresztetnek*”.

Az olvasóközönség általában kedvezően fogadta könyveit. 1833-tól pedig, a Magyar Tudományos Akadémia – munkásságát elismerendő – levelező tagjává választja.

Az Orosz Birodalomról írott könyvét négy év múlva átdolgozva és alaposan kibővítve 247 oldal terjedelemben újra kiadta. Négy fejezetre tagozódik, amelyek az ország földrajzának, lakosságának, államformájának és történelmének jellemzését tartalmazzák.

A felhasznált német forrásművek szerzőit Lassú megnevezi. Ezek között találjuk a mai

14. sz. ábra. Lassú István könyvének címlapja

Észtországban (tehát az Orosz Birodalom határain belül) született Burchardt Heinrich Wichmann (1776–1822), aki a Dorpati (ma Tartu) egyetem elvégzése után Pétervár egyik középiskolájában tanított történelmet és statisztikát. Lassu István feltehetően az 1821-ben kiadott *Chronologische Uebersicht Der Russischen Geschichte* (A legújabb orosz történelem vázlata) című könyvet forgathatta. A felhasznált források közt szerepelnek Johann Georg August Galetti (1750–1828) és Karl August Malchus (1770–1840) statisztikai és történelmi tárgyú művei. A felsoroltakon kívül a szerző idézi Johann Gottfried Herdernek (1744–1803), a német felvilágosodás kiváló képviselőjének az orosz múlt-ra vonatkozó megállapítását.

Érdeklődésre tarthat számot a második kiadás első fejezete, amelyben a birodalom kormányzásáit, illetve ezek székvárosai jellemzését kapjuk. Számszerű adatokat tartalmaz a könyv az akkor 1 millió 200 ezer lakosú Moszkva múltjától, iparáról, kereskedelméről, a szerző felsorolja a város kerületeit, jeles épületeit, „díszes templomait”, oktatási és művelődési intézményeit. Ugyancsak bő ismertetést találunk a birodalom akkori fővárosáról a 350 ezer lakost számláló „Peterburg”-ról.

Kijev leírásánál a szerző jellemzi a városrészeket, felsorolja a művelődési intézményeit. Különösen kiemeli Kijev kereskedelmi jelentőségét, miszerint „*vásárja oly híres, hogy 30 000 törökök, örmények, anglusok, helvétziaiak, németek és más nemzetbeliek is jelennek meg rajta*”. Odesszáról szólva, amely akkor az ország negyedik jelentősebb települése volt (Moszkva, Pétervár és Riga után) a szerző megjegyzi, hogy „*híres város a Fekete tengernél, mellynek 35 000 lakosai, egy gymnaziuma, hajózást tanító s kereskedő oskolája, játék színe, bazárja... a régi művekre nézve museum, 30 fábrikái, vára, igen szép és erős kikötője és földői vannak*”. A Balti-tenger melletti „provinciákról” értekezve a szerző ismerteti a 48 ezer lakosú Rigát, a 25 ezres Vilmát (ma Vilnius), 15 ezres Revelt (ma Tallinn), valamint a Kaukázus hegyein túl fekvő Tifliszt és Erevánt (lakosainak száma 25, illetve 15 ezer).

A szerző beszél a birodalom nemzeti, vallási osztálytagozódásáról és felsorolja az itt élő nemzetiségeket és népeket: „*s 40 különböző nyelveken beszélő népek és nemzetek közzül, mellyek az Európai s Ásiai Orosz Birodalomban összességel találtnak, Európára mintegy 17 jönnek*”. Kiemeli „a tulajdonképpen való oroszokat”, amely az országnak „fő népe”, és a „kozákokat vagy kis oroszokat” (azaz az ukránokat) és róluk a továbbiakban általánosítva, mint „slávusokról” beszél. Megállapítja, hogy az oroszok általában hosszú életűek, amit egészséges életmódjuknak köszönhetnek. „*A test megkeményedesse, mivel a' hideg éghajlat, a' sok földés, melly után az Orosz a' legnagyobb hévséget a' legnagyobb hideggel tseréli fel, annyira megkeményitik a' testet, hogy ez a' nemzet tsak nem érzéketlen és igen ritkán beteg. Ezen tulajdonságoknak köszönhetik az oroszok az 1812-ben a' frantziákon nyert győzelmeket, mivel ezek az éghajlat keménységét ki nem állhatták, ők pedig fel se vették*”.

Lassu jellemzése szerint az orosz nép különösen alkalmas az egész föld golyóbissain akárhol megtelepedni s elélni – de amint Herder *Philosophieder Geschichte der Menschheit* című művére hivatkozvaan megjegyzi – szereti ő még is hazáját és nem hagyja el olyan könnyen mint a németek. A szerző kitér az oroszok fő jellemvonásainak ábrázolására is, miszerint e „*nép nemzeti tulajdonságának egy fő vonása a' vidámság; éneklés és tántz nélkül a' slavus el nem él*”. Emellett hangsúlyozza a szlávok „hajlandóságát a' zsbárosságra, kereskedésre és hajókázásra”, ezenkívül pedig kiemeli, hogy „*megelégedő, társaságos, ven-*

dégszerető, és bátor 's hűséges katona". Ebben a tekintetben rámutat az oroszoknak „*az út-
közvetben való megrettenthetetlenségére és állhatatosságára*”.

Ugyanakkor a szerző felsorolja azokat a hibákat, amelyek véleménye szerint jellemzőek az oroszokra, például az „*erős italokkal való mértéktelen élést és babonaságot*” és még néhány negatív jellemvonást, de hangsúlyozza, hogy mindez „*nem annyira nemzeti tulajdona e népnek, mint azon rabszolgasághoz hasonló örökös jobbágyának a következtése, mellyben ez a nemzet eleitől fogva élt 's résszerént még most is él*”.

A mezőgazdaság, az anyagi javak előállításában, de főleg az ipar fejlesztésében a szerző kiemeli a XVIII. század elején megvalósított reformok jelentőségét, de ez ipari fejlődés különös meggyorsulását a XVIII–XIX. századforduló idejére teszi, amikor is adatai szerint „*a' manufaktúrák és fabrikák*” száma 1779-től 1815-ig (tehát 36 év alatt) 501-ről 3253-ra emelkedett, a munkások száma pedig 1804-től 1825-ig megduplázódott.

Az orosz iparfejlődés legkiugróbb eredményeit a vászon-, a posztógyártás, a kötélverés; a nyers bőrök feldolgozása terén szemlélteti. Ugyanakkor előrelépést tapasztal a vas- és acélgégyártás terén, minek eredményeképpen a fegyvergyártás fejlődése mellett a fémipar előállíthatott „*11 820 pud (egy pud – 16 kg) sarlót, 58 500 kést és ollót, 88,5 millió főt, 22 763 darab veres rézedényt és 61 200 tutzat fémgombot*”.

Külső országokba főleg nyersbort, vásznat és kötélárut exportál. Főleg az utóbbiból, amelyből 1812-ben több mint 2 millió rubelt tett ki a hajó és más nemű kötelek kivitele „*és az ezzel való kereskedést nem is úzi egy státus is, mint ez*”. Mindazonáltal a szerző úgy látja, hogy ebben a „*roppant birodalomban más státusokhoz képest rendkívül kevés manufaktúrák és fabrikák vannak*” és ennek okát helyesen látja „*a városi népesség sűrűségének és tömörségének hijánosságában, a' gyakorlott munkásoknak ... nem létében*”, valamint bizonyos nyersanyagok hiányában.

Itt kell megjegyezni, hogy Lassu könyvének hangvétele objektív, az ország lakossága iránti jóindulat jellemző rá. Ebben a tekintetben a leírás különbözik azoktól a külföldön megjelent művektől, amelyek szerzői tendenciózusan írtak Oroszországról és népeiről.

Azonban az ismertett könyvben az ország lakossága iránti rokonszenve párosul az önkényuralom egyes képviselőinek, például I. Sándor cár (1800–1825) idealizálásában. Ehhez bizonyára hozzájárult az a tény, hogy uralkodása idején vívta meg az ország népe az 1812-es honvédő háborút. Ekkoriban valósultak meg az igen jelentős művelődési reformok, számos iskola nyílt, több kultúrintézményt és egyetemet alapítottak (pl. Harkovban, Kazanyban, Péterváron, Dorpatban (Tartu) és minderről a könyv részletes adatokat tartalmaz.

Ugyanakkor a hivatalos Oroszország egyes vezetőjének alaptalan dicsőítése nem csap át az orosz önkényuralmi rendszer igazolásába, amelyet a szerző elítél. „*Az uralkodás formája átaljában határtalan – olvassuk a kiadvány harmadik fejezetében – vagy semmi törvények által határok közzé nem szorított egy személy uralkodása, a kinek kezében van egyedül az egész Státus kormánya, az ő legszélesebb kiterjedésében*”. A könyv egy másik helyén a parasztság helyzetét jellemezvén a szerző hangsúlyozza, hogy az örökös jobbágy „*nem tsak nem szabad személyére nézve, ha nem úgy nézettetik, mint fekvő jószághoz tartozó dolog és a' birtokosoknak tellyes tulajdona a' ki mind vele, mind azzal, a mije van, ki vévén az életét, azt teheti a mit akar*”.

A könyvnek Oroszország történelmével foglalkozó részében a szerző felvázolja Oroszország történelmi múltját, elidőzve a Kijevi Rusz, a mongol-tatár hódoltság időszakában, majd kitér Moszkva felemelkedésének és megerősödésének körülményeire. Igen nagyra értékeli I. Péter cár személyiségét és tevékenységét, aki miután megszabadult „uralkodásra áhító nőjének (azaz Sófia mostoha nagynénje) ellene való fenekedéseitől, legottan az ország javítására és mind annak a mi más Európai Státusokat virágzókká tett példának okául a szép és kézi mesterségeknak, tudományoknak, a tengeri erőnek országába való bévivésére s tökéletesítésére fordította figyelmességét”.

Lassu munkája figyelemreméltó volt a maga korában, hisz valójában egyedül végezte el ezt az úttörő jellegű munkát. A magyar olvasók különös érdeklődésére számíthatott Oroszországnak a leírása, amely a szerző szavaival élve „a legnagyobb status, amelly valaha volt a világon, egy ötöddel nagyobb mintha Europa két annyival volna nagyobb, mint a millyen most”.

Lassu István 1852. január 9-én halt meg. Halálakor Toldy Ferenc, a kiváló irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia titkára méltatta munkásságát. Emlékbeszédében a tudomány „becsületes köz munkásának” nevezte, akinek az életét a „buzgó közremunkálás és a fáradhatatlanság diszesítette”. Hangsúlyozta kitartó törekvését, szorgalmát, szándékát, de egyúttal megjegyezte, hogy noha Lassu István művei nem teljesen önállóak, azok még így is érezhető „bézagot pótolnak irodalmunkban, amennyiben a

15. sz. ábra. Lassu István síremléke (Budapest, Kerepesi temető)

felsorolt államok történetére néha bővebben is kiterjeszkednek, és sajnálni lehet, hogy szerzőjük elkedvetlenül írói társai élesebb megnyilatkozatai által végig nem ment az Európán kívüli világrészekén”.

Lassu István fenntartotta a kapcsolatot szülőfalujával. Amikor csak tehetette, felkereste „a kedves szülőföldet, melynek erdős vidéke, őszinte, értelmes lakossága, s erősítő ásványvizei az üdülés egy kiváló pontjává teszik az elszigetelt községet”.

1896-ban Viskén emléktáblát helyeztek el a szülőháza tőszomszédságában levő iskolaépület falán (ma is ott látható a jelenlegi magyar tannyelvű iskola épületén), amelyen a következő szöveg olvasható:

„Ezen épület baloldalán fekvő
szomszédos telken fennállott házban
született 1797. évi szeptember hó 27-ik napján
LASSU ISTVÁN
s ezen emléktáblát hálás kegyelet jeléül állította föl
Magyarország ezredéves ünnepén
1898. évi július hó 12-ik napján
Máramaros vármegye és Visk kiváltságos koronaváros közönsége”.

ÓVÓBÁCSIK ÉS A REKTORTANÍTÓK (Tallózások vidékünk közoktatási múltjából)

A közoktatás, a gyermekek képzése, előkészítése a hasznos tevékenységre mindig is foglalkoztatta a társadalmat. Az iskoláztatás, a pedagógiai kérdései döntő hatással voltak a kultúra fejlődésére és végső fokon meghatározták a művelődés színvonalát. Napjainkban, amikor a nép gyermekei előtt szélesen megnyíltak a közoktatás intézményeinek kapui, amelyekben anyanyelvükön olthatják tudásszomjukat és kötelezővé vált a középiskola elvégzése, az oktatás, valamint a nevelés problémái fokozott érdeklődést és figyelmet váltanak ki. Jelenleg a szovjet közvéleményt élénken foglalkoztatják a közoktatásban végrehajtandó reformok tervezetei és a sajtóban széleskörű vita bontakozott ki az átalakítások körül. A kérdések megtárgyalásában aktívan részt vesz vidékünk közvéleménye, a tömegtájékoztató szervei, így a Kárpáti Igaz Szó is. Szűkebb pátriánk társadalmát többek között érzékenyen érintik az anyanyelvű oktatás és az iskolai tanítást megelőző óvodai képzés és más kérdések.

Ezért úgy gondoljuk, hogy időszerű felvillantani néhány képet a területünkön folyó iskoláztatás történetéből. Ezek néha mosolyra készítenek az olvasót, de ugyanakkor találkozunk elgondolkodtató megszívlelendő jelenségekkel is. Például megtudjuk azt, hogy nem csak az iskolában tanította a gyereket a tanítóbácsi, de a kisdudovákban is gyakran találkozhattunk a rokonszenves óvóbácsikkal. Ma, amikor számos iskolánkban a férfitanító fehér hollóként tűnik fel, ezek a történeti tapasztalatok elgondolkodtatók. Ugyanakkor a társadalom gondoskodott arról, hogy a családfenntartó férfi tanító el tud-

ja látni szeretteit, ne legyenek anyagi gondjai és ezáltal is meg tudja őrizni méltóságát és tekintélyét. Ugyancsak megszívlelendők az ismeretek játékkal kapcsolódó oktatása, amelyet felhasználnak a mai pedagógusok is, de, úgy tűnik, hogy az utóbbi időben ez egy bizonyos fokig háttérbe szorult.

Ovodai szabályok 1869-ből

Az első kiseddóvók vidékünkön a múlt század 60-as éveiben keletkeztek. Megjelenésükre hatással volt Brunszvik Teréz, a magyarországi óvodaügy úttörőjének tevékenysége, aki 1828-ban Budán nyitotta meg az Angyalkert elnevezésű óvodát, majd 1834-ben Kossuth és hívei támogatásával igyekezett létrehozni a kiseddóvó intézetek felállítását szorgalmazó mozgalmat.

A mai területi székvárosunkban az 1860-as évek elején létesült egy óvodai tőkealap, amelyet 1865-ben kamatoztatásra az Ungmegyei Takarékpénztárnál helyeztek el. 1868 novemberében Homolay János alapnevelő- és kiseddóvó folyamodványt nyújtott be a városi képviselőtestülethez, s ebben egy magánóvoda megnyitására kért engedélyt. *„Ebből kifolyólag – olvassuk a november 17-én felvett jegyzőkönyvben –, a városi főbíró annak adott kifejezést, hogy miután a kiseddóvó oly célszerű intézet melyben különösen a városnak iparos s földműves, valamint más szegényebb rendű lakosai, folytonos elfoglaltatásuk miatt gyermekeiknek otthon a szülői háznál az alapnevelést megadni nem képesek vagy pedig gyermekeiknek testi és szellemi megóvása s kiképzésében akadályozva vannak, azokat a nappali órákban a legjobb gondviselés alá helyeztetik, de másrésztől az intézetben a gyermek szívének képzésére s értelmének kifejtésére s a tudnivágy felébresztésére, egyszóval a későbbi iskolai nevelésre való előkészítésre a legnagyobb gond fordítatik, indítványozza, hogy egyelőre kísérletképpen egy évre folyamodónak a kért engedély megadassék, a folyamodványhoz csatolt jegyzékben kimutatott felszerelvényeket a város szerezzze meg s a lakbér és fűtési költségek a város pénztárából fedeztessenek.”*

Az óvóbácsi 1874-ben bekövetkezett halála után az „óvoncok” oktatására az elhunyt özvegye kapott engedélyt, míg 1880. január 1-től az intézmény alapnevelőjének Farkas Balázs okleveles óvodást nevezték ki immár állandó 240 forint évi fizetéssel. Nyugdíjaztatása után Fenczik Rózát választották meg óvónőnek 400 forint évi fizetéssel, és kiegészítőül egy dajka alkalmaztatott 100 forint évi díjazással a Radvánci utcán bérelt házban levő intézménynél.

Ugyancsak az 1860-as években létesült kiseddóvó Huszton is. Az intézmény irányelvei fennmaradtak a Budapesten élő dr. Kovássy Zoltán családi levéltárában. Vidékünk szülötte, a máramarosi végek múltjának avatott tollú kutatója rendelkezésünkre bocsátotta ezt az érdekes és értékes iratot. Különben, amint ebből kitűnik, a huszti óvodában is óvóbácsi oktatott, de a növendékek csak tanulni jártak, otthonról hozott elemőzsiát fogyasztottak és haza jártak ebédelni.

Ime az irányelvek szó szerinti szövege:

„Óvodai szabályok”.

1. *Regel fel kelve meg mosodván, imádkozik, s Szülőinek kezet csókol s jó regelt mond, regelizvén, ovodába megy az utczán szépen.*

2. *Az ovodába be lépve köszön, kezet csókol, ruháját a helyére rakja s leül a helyére.*

3. *Heljét nem cserélgeti, csendesen ül, nem taszigálódik.*

4. *Mikor ki menni szüksége van, szépen kérezik, szükségét végzi és azonnal bejön, helyére ül.*

5. *A tanítás alatt egymással beszélni vagy hangosan lármázni nem szabad, aki ez ellen vét, térdepelni fog.*

6. *Tanulás után mindenki elő veszi amit hozott enni és azt ülve a helyén meg eszi, másét nem kéri.*

7. *Mikor a bácsi engedelmet ad a jáczásra, szépen együtt játczanak, nem taszigálódnak, nem durczáskodnak, ruháikat nem szagatják.*

8. *Csufolódni vagy csúnya neveket adni egy másnak, vagy olcsmány szókat mondani nem szabad büntetés alatt.*

9. *A midőn utánna jönnek szépen felöltözik, kezet csókol, társait köszönti mondván Isten veletek, haza megy, az utcán szépen megy, nem nyargal, nem hajgálódik, ösmerőseit szépen köszönti s kezeit csokolom vagy jó regelt, vagy jonapot mond.*

10. *Haza érve szüleit köszönti s kezet csokol, s magát szépen viseli, nem durczáskodik, ebéd után ismét kezet csokolva az ovodába megy.*

11. *Az utcán ismét szépen viseli magát, nem nyargal, szépen megy, mindenkinek köszön.*

12. *Az ovodába érve, ha sár van, a sárt letisztítja lábairól bejövet, Jónapot társaim, a bácsinak kezet csokol, ruháit a szokott helyre le rakja, hogy pontosan azokat meg találja, s le ül azonnal a helyére. S mikor a tanító kérdi, felel szépen, más beszédjébe nem szoll bele, nem árulkodik, nem hazudoz, nem csufolódik. Ezeket meg tartva jo gyermekek lesznek mindenkinek örömére s szüleinek szeretetére”.*

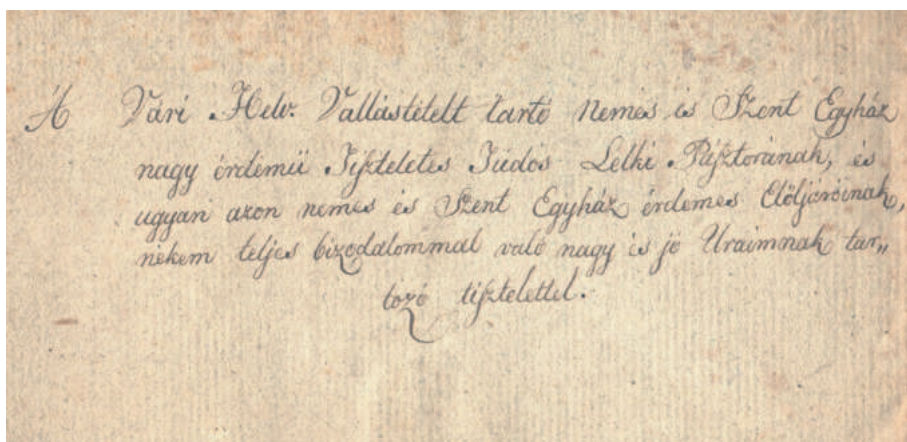
Iskolamesteri kinevezés 1838-ból

A faluhelyen működő oktatási intézmények felekezeti iskolák voltak, amelyek 1868-ban a népiskolák 96,5 százalékát tették ki. Vidékünk magyar falvaiban 1945-ig főleg a református egyház tartotta fenn az iskolákat, amelyek oktatói a múlt században praecceptor vagy rektor néven voltak ismertek. Ezek a tanítók a református főiskolák, főleg a patinás Sárospataki Kollégium növendékei közül kerültek ki. A munkahelyre megérkezésekor a tanító kötelezettséget vállalt, hogy lelkiismeretesen látja el teendőit és ezt az iratot, az un. reverzálíst a főiskola igazgatójának és tanári karának ajánló soraival együtt mutatta be.

Az alábbiakban a kerek másfél évszázada, 1838-ban Váriba irányított Fábíán Ferenc tanító kinevezésével kapcsolatos iratokat ismertetjük.

1838. március 30-án keltezett Molnár Józsefnek a sárospataki főiskola „seniorának”, azaz igazgatójának átirata „a Vári Nemes Reformata eklézsia (egyházközösség) minden renden levő” elöljáróihoz és tagjaihoz, amelynek bevezető része így hangzik:

„Ezen ifjunak, a ki a felsőbbek parancsolatjából a Vári Szent Eklézsia, kissebb oskola Tanítónak ki bocsáttatott, magát a maga oskolai, és más hivatalbeli munkáira szorossan le kötelező, és collégiummunkának nagy érdemu Rectora előtt saját neve alá írásával is megerősített Reversális levelét, olyan véggel küldöm, hogy azt a nemes Eklézsia ládjába be tévén, onnan mikor szükséges lészen mindenkör elő vehesse, és szorossan fogadott kötelesegeiben, ugy amint kell, el nem járna, tehát velle ezen Reverzális ereje szerént bánhasson...”

16. sz. ábra. Molnár József, a sárospataki főiskola seniorának átírt a Vári Nemes Reformata Eklézsiához (fénykép)

Ugyanezen dátum alatt íródott „a S/áros/ Pataki oskola Professorai” nevében kiállított dokumentum, amelyben ezt olvassuk: „Jeles ifjú Fábrián Ferencz általunk a Vári Reformata Szent Eklézsiá kissebb oskola tanítójának, ki jeletetvén, midőn már szándékoznék hivatala folytatását véget töllünk el válni, általa meg kérettettünk, hogy néki illendő, s tisztességes bizonyság levelet adnánk. Bizonyítjuk azért, hogy miolta a fent nevezett jeles ifjú Anyaoskolánk keblébe jött, mindig úgy viselte magát mint anya oskolánk szelid jámbor és tisztességes hivatalra méltó tagja”. Az ujonnan kinevezett iskolamester reverzálissa a következőképpen szól: „Én alább írt, a nemes S. Pataki Anya oskolának mostani érdemes Rectorától a Vári Református/ oskolának igazgatására, és az abban levő tanulóknak oktatására, és egyszersmind a közönséges Istentiszteletbeli éneklésnek kormányozására kibocsátatvan, szentül és igaz hittel fogadom, hogy azon iskolának megmaradására nevedésére, és épületére egész tevékenységgemmel, jó lélek szerint, vigyázni fogok, a reám biztatandó tanulókat mind a Helv/ét/ Confessio/ szerént, a Keresztény vallásra, mind a tisztességes tudományokba, a nevezett anya oskolába bévétetett rendi, és módja szerént fogom tanítani, mind pedig a jó erköltsökre és valóságos kegyességre egész szorgalommal fogom oktatni. És e mellett a fenytésben is a mértékletességet fogom követni és fogadom, hogy nem komor, haragos, veszekedő és kegyetlen fogok lenni, hanem szelid, jámbor és nyájas, időmet nem heveréssel, ide s tova való járkálással, vendégeskedéssel, gyanus társalkodással, feletébbi hasznom vadászásával, hanem a reám mind a Templomban, mind az oskolában néző hivatalbeli hasznos munkákkal fogom töltöni...” „Mind ezekre Istennek kegyelme velem lévén magamat egészen ajánlom és kötelezem. Hogy ha pedig ezen fogadások szerént hivatalbeli munkáimban ...el nem járok, szabad legyen engemet a Sz. Eklézsiá előljáróinak a nagy tiszteletű Egyházi vidék Tisztelendő Esperessjének akármelly időszakban és e hivatalomtól annak jövedelmétől megfosztani. Ha pedig én hivatalomat rendes időm eltelése előtt törvénytelen... odahagynám, akkor minden szükséges bizonyság Levél nélkül hagyathassam.

Költ S/áros/ Patakon Márc 30-ándik napján 1838-dik esztendőben.
Fábrián Ferencz.”

A tanító jövedelme

Erre a kérdésre egy ugyancsak Váriban 1837 márciusában kiállított irat alapján adhatjuk meg a választ, amely a következő címet viseli: „*Kiváltságos Vári m/ező/ Várossa Reformata oskolájában a kisebb fiu gyermekeket tanító Praeceptor esztendei fizetése.*” Ebből kitűnik, hogy a pedagógusnak nem volt egyszer s mindenkorra megállapított fizetése és ezt a helyi szervek irányozták elő. A dokumentumból nemcsak a díjazásról tudunk meg egyet s mást, de kitűnik belőle az is, hogy a betűvetés és a számtan, valamint a templomi éneklés tanításán kívül a harangozás is a tanító foglalkozási köréhez tartozott.

A dokumentum első pontja előírja, hogy készpénzben a pedagógusnak évente 250 „Rhenus forint” járt. Eredetileg (a középkorban) a rajnai forint arany, de a megnevezett időben már ezüstpénz volt. De így is jelentős vásárló ereje volt, mert a közel korabeli Csokonai száz forintról mint „Dárius kincseről” szól.

Ezt egészítette ki a temetések alkalmából járó harangozási díj. „*Halotra menésért: ha nagy haranggal duplán harangoznak 18 kr/ajcár/ – ha simpliciter /azaz egyszerű haranggal/ – 12 kr/ajcár/, ha kis haranggal – 6 kr.*”

A mindennapi megszólaltatásáért járó fizetség fele a tanítót akkor is megillette, ha történetesen nem ő kongatta meg a rézszerkezetet. Erről részletesen szól az irat ötödik pontja, amelyből az is kitűnik, hogy a „mezőváros” gazdáinak a száma három és félszáz volt, és ez egyezik azzal az 1897-ből származó adattal, miszerint Vári lakossága 2137 lelket számlált. De idézzük a dokumentum idevágó részét: „*Minthogy hajdan a két Praeceptorok harangoztak, –harangozás bért fizet minden gazda egy negyed rész életet, vagy annak folyó árát; a gazdák száma többre megy 350-el, s ha a praeparatorok harangoznak, két egyenlő mértékbe osztoznak rajta, – ha pedig az Eklésia fogadott harangozója harangoz – akkor a nevezett jövedelemnek fele a Harangozóé, a más felén pedig a két Praeceptorok egyenlően osztoznak.*” A szövegben szereplő „élet” szó a gabonára vonatkozik. A számbeli utalás egy negyed köbölt jelentett. Igen ám, de ez az űrmérték 64,94 és 125 liter is lehetett. A metrológia nevű történelmi segédtudomány tud munkácsi, beregszászi, salánki stb. köbölről, de nem adja számbeli meghatározását. De ha vesszük a legkisebb számot, és megszorozzuk a 16-ot (negyed köböl) a 350-el (a gazdák számával) akkor is több mint 50 mázsa gabonát kapunk. Ha viszont a tanító nem vállalkozott maga a mindennapi harangozásra, akkor is megkapta ennek a mennyiségnek a negyedét. Azonkívül alapfizetesként is járt neki 5 köböl „élet”. Természetbeli díjazásként ugyancsak megillette a tűzifa, „*a temető kertbeli gyümölcsösnek kilenzed része*”, valamint „*az oskoleai kertnek felerésze*”.

„*Melly fizetésért, – olvassuk az irat befejező részében – köteles leszen hiven és szorgalmatosan tanítani. Költ Váriba Martius 10-én 837.*” Ezt követik az aláírások: „*Kiadta Lukács Károly kiváltságos Vári városa hites jegyzője*” és „*N/agyságos Kerékjártó László eclesia fő kurátora*”.

A betűvetés tanítása

A korabeli iskolának egyik alapvető feladata az olvasás és írás ismeretének a gyerekek által való elsajátítása volt. A falusi tanulónak nehezen menő tudományt a játék alapján törekedtek könnyebbé tenni. Zatlukál Elemér, a századunk első felében élt munkácsi tájkatató irataiban találtunk egy korabeli verset a betűvetés oktatásáról. „*Az alábbi iskolai*

versecske – írja a kutató – érdekesen mutatja, hogy mi módon tanították hajdan a beregi rektorok a magyar iskolában a gyerekeket az olvasás tudományára.”

Kis igenyes (azaz egyenes – V.S.J.) egy punktummal: i

Kis igenyes gácséfarkkal: r

Igenyes a szára, jobbra a pofája: b

Hogyha aztán hátrafordult: d

Fejtetőn áll a kis asztal: k

Tekerőzik a kis kígyó: s

Kis karika két kis ponttal: ö

Ha lenyalod a két pontot: o

Kiharapod az oldalát: e

Szeme nő oszt farkat ereget: g

Püspök botja, lelógatja: t

Hogyha majd ez talpra áll: f

Rektor uram meggyfabotja: i

Hátatokon összetörve: z.

JEGYZET:

Fincicky Mihály. Polgármesteri jelentés Ungvár város közállapotjáról. Ungvár, 1909., 195 old.

BEREGI VIGADALMAK

„*Lármás vigadalmak, eltikkasztó bálók, Bennetek mely kevés örömet talállok!*” Így merengett a magyar felvilágosodás kiemelkedő poétája, Csokonai Vitéz Mihály.

A sok évszázadokon át megrögződött szokás szerint a beregiek táncsal, dalolással, vigadalommal ünnepelték az újesztendőt, a farsangot, szüretet, menyegzőt, a lakodalmat, a keresztelőt. Karácsony és Újév ünnepköre az év legrövidebb napjaiban kezdődött, szilveszterrel, a háromkirályok, vízkereszt ünnepével folytatódott, és a farsangba torkollott. Nagy muzsikás toroknak, újévi ajándékozásoknak, köszöntéseknek, dínomdánomoknak, látványos játékoknak volt az évada, és tartott húshagyókeddig, illetve hamvazószerdáig, azaz február végéig, március elejéig, amikor megkezdődött a húsvét előtti 40 napos böjt. Ezek az ünnepek tulajdonképpen az ősi, még a pogány kori népszokásokban gyökereztek; és csak később sajátította ki őket az egyház. A farsang a lakodalmak szokásos ideje is volt, bár a közmondás úgy tartotta, hogy a „*farsangon kívül is esik leányvásár*”, azaz hogy a farsang után is elkel a jó lány, de ami biztos, az biztos, a legtöbb esküvőt akkor rendezték. Így például Petőfi elbeszéléséből is tudjuk, hogy „*farsang folytával megesküdünt a fakó leány és a pej legény*”.

Az esküvő fénypontja a lakoma. Idézünk egy 1646-ban megjelent írásból, amelyben a „tiszaháti népelet” szokásait örököltette meg a vidék szülötte, Uszkay Mihály „beregi ju-

rátust”. A meghívott vendégsereg „a vacsorájukat a vőfélek verses beszédei közt költik el, kik is minden tál étel felhozatalakor sajtáságos, s igen jellemző verseket mondanak a nevető lakodalmas nép zajgásai közt. Az étek közt a kása legfőbb mulatságot szerez, mert ennek árát meg kell adni a vendégeknek, vagy ha nem akarja valaki, az izmos főzőkanállal járó szakácsasszony érezhető ütleget szór a késedelmező, fája kezével. Az étek közt és előtt, az áldomás minden ajkon szóródik, s míg a fiatalok, a falu leányait édes beszéd közt húzzák, – ez táncrahívást jelent –, a forgó magyarra: adig az idősebbek, gyakran megtekintik a palack fenekét, miben vidékünkön inkább pálinka, mint bor hever. A kásapénzt beszedve, nyult erővel fognak a tánchoz, és járják kivilágos kiviradtig, az élesebb elméjü táncoló jellemzetes verseket kiáltgatván... Másnap reggel kezdődik a menyasszonytánc... a felkontyolt menyasszonnyal kilép a vőfél a vendégek elibe, így szólva hozzájuk:

Szerencsés jó reggelt egész compánia
Szép ujságot hoztam tessék meglátnia
Ujság az; még ötet senki így nem látta,
Nem terbeli fejét már a hitvány párta.

S vele megfordulva a násznagyhoz viszi, ki is szinte fordul vele egyet s visszaadja a vőfélnek, letévén a táncolásért szokott díjat, a kétgarast... a begyült pénzen tánc után italt hozatnak, s ismét idogálnak békével s kevés költséggel vesznek be különös ürügy alatt”.

A farsanghoz a beregiek jóelőre készültek, volt úgy, hogy még a szilveszteri mulatság előtt. Legalábbis erről tanúskodik a Kárpátaljai Területi Levéltárnak Beregszász múltjára vonatkozó irata. E szerint a város előljárósága még 1857 decemberében „szerződményt” kötött Szikora Józseffel, „az Ungvári Zene karok főnökével”, amelyben kikötötte, hogy az ennek vezetése alatt álló együttes a farsangi mulatságok idején tartandó két „vigalomra eljövendő és azokba tizenkettőmagával működendő”. De a zamatos nyelvezetű iromány egyes passzusa idézése helyett inkább közöljük ennek teljes szövegét, amely így szól:

„Szerződmény

Egyrésztől én Fischer József, mint Beregszász várossa megbizója; másrészt Szikora Josef, mint az Ungvári Zene karok főnöke közt kötött: oly módon, hogy fennirt Zene főnök Zene karával a Beregszász várossa által 1858. évi január 20-án s kórház számára és február 10-én Real iskola javára tartandó Zene vigalomra eljövendő és azokba 12-es magával működendő. A két Zene vigalomért, 160 azaz százhatvan forintokért – melyet a Bál elvégeztével tartozik az illető ki fizetni. Pótlékul a bál elején egy-egy vacsorát adni az egész Zene karoknak. Azon esetre, ha a Zene kar hanyagság vagy más ok miatt el nem jönne, 60 azaz hatvan ezüst forintok rögtön befizetésére kötelezi magát.

Ungvár, 1857. december 17-én

Szikora József
Fischer Josef”

A szerződésből nem tűnik ki, hogy Szikora Józsefnek milyen muzsikusi voltak. Mivel 12 tagú volt a zenekar, nyilván itt nem cigánybandáról van szó. Hiszen a cigányosan játszó együttesekben mindössze néhány hangszer: hegedű, cimbalom, esetleg brácsa vagy pikula szólt. Viszont a falusi bálokon ez idő tájt általában cigányok játszottak. Ez tűnik

ki például Gvadányi Józsefnek, a magyar felvilágosodás és nemzeti ellenállás ismert költőjének *Badalói kvártélyozás* című elbeszélő költeményéből, amelyet 1763–1766 közötti itt-tartózkodása idején írt.

A költemény egyik legsikerültebb része a farsangi táncmulatság leírása, amelyen Putyu, a cigány húzta a nótát. Itt is a település előljárósága rendezte a vigadalmat és a bált a falu bírāja nyitotta meg.

*„Fel-állt: szabad a tántz! Aztat kiáltotta,
Mihent a legénység szavát meg-hallotta,
Ez a lyánnak kezét, más másét kapkodta,
Kedvére mindenik tántzát aprította.”*

A mulatság egyik kulcsfigurája a zenész Putyu volt, aki, amint a költeményből kitűnik, egyedül muzsikált.

*„Uttzu táncba fiak! Egy nagyot rikkantott
Putyu egy fujtáros nótát erre rántott.*

...

*A Legények Üssed! Üssed! Kiáltották,
A sarkantyujukat öszve tsatogtatták,
Magokat a tántzba kényesen ingatták,
Mint szél a vitorlát, lyányokat forgatták.”*

A táncmulatság leírása a költemény legügyesebben leírt része. Színpompásan festi le a költő a vigadalmon részt vevő leányzók és legények öltözetét és viseletét. Az előbbieket vörös csizmát húztak lábukra, „*meg igazították fejeken pártákat, szélnek eresztették függő pántlikákat*”. A legények pedig „*voltak öltözve csinosan, két üstökben hajuk befónva módossan, nagy volt sarkantyujok, csörgött is hangosan*”. Felsorolja a költő a felszolgált ételek és italok sokaságát is:

*„Leányok mint szokták, ittak szemérmessen,
Ist – így köszönték-el, egymásan tsendesen,
Szájok megtörölvén, tsipkézzék ékessen,
Ki allyig várta, hogy tántzra mehessen.
Hondám a bírónak, hogy had vigadgyanak,
Az iffiak mikor tettzik tántzollyanak,
Hogy ha szomjuhozna, bort, sert-is igyanak,
Meg-töltve a kantsók asztalan állanak.”*

Azt is megtudjuk a költeményből, hogy a vigadalom hajnali pirkadatig tartott, mert „*Két fertályt el-ütött immár négy órára, Még is csak ugrottak Putyu nótájára*”.

A lakodalmi és farsangi mulatságoktól szerényebben tartották meg a keresztelő ünnepséget. „*Az ujszülött megkeresztelése után – újra Uszkay Mihályt idézzük –, az örvendő atya által, a ház minden ismerősei meghivatnak komának; és van köszöntés, van sok beszéd, sok ivás, szóval minden, amivel vigágukat kifejezhetik; s az egyetértést feltartja köztük a pálinka, mint hatalmas kapocs, s ez által mintegy közelebb forradva egymáshoz, a koma nevetet elkezdődik, s kik azt elfeledék mondani, s ajkain más közönségesebb nevet ejt ki ...ki megfeledkezve magárul, vagy is komájáról, azt nem komájának szólítja, néhány garasos birság alá esik, mi a keresztatyánál tetetik le, s az itt begyült pénzt pálinkára szán-*

ják, s ezt ismét a legkedvesebb beszédek s zajgások közt költik el, a büntetett végbevívőket is részeltetve a pénzükön vett pálinkába.”

Az egyik legkedvesebb mulatságként tartották számon a fonóházban télidején lezajló munkálatok befejezésekor „Vasárnap két templom után tartandó kalákát”. Megint csak a vidék szülöttét szólaltajuk meg: „A ház, melynek belsejéből tompa zaj, majd éles, visító szavak, magánosan reszkető egyhuros hegedű zagyva lármája hangzik, kint minden utcán elmenőt bámulásra sőt betérésre csalogat. A téli idő dacára is nyitott ajtókkal levő ház tehát csak hamar telve lesz, s az izzadva táncoló sereg büszke öröm- s andalgó érzettel járja el egyetlen táncát, a forgó magyart, mely, mint mondani szokták és hiszik is, elkényesedett izlés elpuhult csoszogásokkal, szemtelen kacérkodásokkal, kopár egyoldalúsággal, tudő-ölő szabályokkal el nem miveltetvén, eredeti ős tisztaságában megmaradván, a tiszta örömeiket nem elfordítva, hanem eredetileg tisztán tükrözi.”... Benn a lakban ... a mulatság legfőbb tényezői, a cigányok vannak, a primás, mint nevezni szokták, két serdülni kezdő fiával, kiknek egyike a művészetnek oly fentfokára lépett, hogy egyhuru hegedűjével a legcsiklandósabb hangokat tudja kicsalni, apja bepókhálósodott, töredező hegedűje nyikorgó szava után, mint egy selyem, egy görcsörbe szenvedő bélhur eszközöl. A 3-ig hangász a leglármásabb eszközt kezeli: nekie ugyanis egy szita forma hangműszere van, melyre hat rész karika van szegezve, de úgy, hogy helyökön szellemesen foroghatnak, s a szita beljét, mely legkeményebb bőrből van készítve, ujjáival, sőt mosdatlan kormos karjával rettentő döngetések és taktus verések közt ijesztgeti...

A jellemzetes örömet mutató ifjak táncukat a ... hangászok cikornyás nótájára járnak, izmos tenyerőkről harsozó taps, piros ajkukról, a tévedező cigányt nógató szavak, vagy egyes töredezett versek hangjai hallatszanak, melyekkel az előttök komoly arccal forgolódnó táncosnőt ügyekeznek mintegy mélájából kiábrándítani s megnevetteni.

A kis ideig tartó szünetek alatt csak kissé pihennek meg, a táncukat ismét elkezdik, izzadt fejkéről a kupeces forma kalapot világért se tennék le, mindenik feltett kalappal néz táncos nője szeme közé, s hangos torokkal dudolja el:

Ha betöröm kalapom tetejét,
Ugy nézem galambom természetét,
ég a rózsa is lepattog róla,
Ugy nézem a galambom alóla.

S kétszerezett erővel forgatja meg a tánc szellemétől szelid bus örömet, tüzet föllekkesedve érző szemérmes leányt, s hatalmasan szorító kezéből eleresztve őt, megcsattogtatja sarkatyus csizmáját, kalapját félreccapva a barna hangász kar felé fordulva mondja el:

Uj a csizmám most vették,
Fényes szegzel kiverték,
Debrecenbe fejezték,

mi közben tánchelyét nem változtatva, mint egy büszke önérzettel kacsint legénytársa szemébe.

A tánc késő estig tart, s eddig semmi frissítő szerekkel nem szolgálhatnak táncoló kedveseiknek a lovagias legények: mert a házi asszony muzsikuson és szálláson kívül ritkán ad valamit, s fonó lányait csak táncal vendégli meg; s így a szünetek kevés percig tartó idejében csak tréfás szavaktól fűszerezett beszédekkel kell beérniük; s ők mégis megelekedve térnek el a kalákából hétköznapi életük panasztalan folytatására.”

Másképpen, de ugyancsak kiadósan vigadtak a városi céhekben tömörülő iparosok, kézművesek. A céhek még XV–XVI. században keletkeztek és fennmaradtak a feudális korszak alkonyáig, a XIX. század közepéig, illetve a 70-es évek elejéig. A céhintézmény a tapasztalatnak és a szükségletnek megfelelőleg hosszú idők folyamán alakult ki, s mintegy patriarchális szövetkezete volt az iparúzóknak. Vidám és barátságos összejövetelekre nemcsak a tisztújítás, remeklés, felszabadítás és mesterré avatás, hanem számos más mozzanat is nyújtott alkalmat. Farsang idején pedig egymással versenyeztek a céhek abban, hogy báljukat minél fényesebbé tegyék.

Táncvigadalmaikon, melyeket a maguk választotta biztosok és rendre ügyelők vezettek, s melyeken az összehordott étkek sokasága főszerepet játszott, különösen a szűcsök tettek ki magukért, akik a termet és a karzatot különféle kidolgozott vadbőrökkel, kitömött rókákkal, farkasokkal és medvékkel díszítettek

A legérdekesebb szokás volt úgy Munkácson, mint Beregszászon a céhládának ünnepélyes átvitele az új atyamesterhez. Ez rendszerint harsány zene, újongás és énekszó mellett ment végbe. A menetet a kengyelfutó nyitotta meg. Utána lépdelt méltóságteljesen két vörös bugyogóba öltözött török, kaftánban, turbános magas fezzel, lecsüngő nagy bajusszal a hosszúszerű füstölgő pipával. Ezeket négy daliás huszár követte, kik kivont kardjait gyakran összeütögették. A huszárok mögött egy bohóc ugrándozott, kinek ülepére bocskorbőr-darab volt felvarrva, hogy a ráért gyakori puffogó ütlegetek ne érezze.

Ezt az ünnepélyt este rendszeresen táncvigadalom és lakmározás is követte. A mulatság fényét emelték az álarcosok, akik a céh mesterségi mivoltát jelképező jelmezben jelentek meg. A lakmározásban boldog-boldogtalan részesült, szokás lévén, hogy ilyenkor a „mesteremberek leányai” a legidősebb leányzó házánál összegyűltek, s ott csörögét süttötek, mellyel azután a bálósokat megvendégelték.

Az iparosoknak és az egyszerű városlakók számára rendezett vigadalomtól különbözőek a gazdagabb rétegnek szánt un. nemesi bálók.

A megsárgult papírok közt fennmaradt egy magyar és német nyelvű hirdetemény, amely szerint a munkácsi Arany Csillag vendégfogadó bérlője meghívja a közönséget az 1844. január 7-én 8 órai kezdettel tartandó bálra. Ime a két nyelvű hirdetemény magyar szövege:

„Ma Szerdán 17^{dik} január 1844.
és azon napon az egész farsang által
az
arany Csillaghoz címzett tánczteremben
Munkácson
egy finom
tánczvigalom
viaszgyertya világitásnál
és a
tánczterem új kiékesítésénél fog tartani.

Alólírottnak szerencséje vagyon a t/ekintete/s n/eme/s Uraságokat, cs/ászári/, kir/ályi/ katonaság Tisztikart, és a t. cz/imzetes/ közönséget alázatosan meghívni szerencséje vagyon. – Hogy pedig ezen Táncz mulatságot fényesebben előadhassa, tehát alólírt semmi költséget sem kimélt ezen táncztermet egészen újonnan kidiszíteni és viasszal kifényesíteni

17. sz. ábra. Meghívó a Munkácsi Polgári Kaszinó Egyesület 1848. évi táncvigadalmára (fénykép)

hagyni, mellyoknál fogva a ts. ns. Uraságoknak, valamint a t.cz. Közönségnek egy kellemes estyét szerezni kíván.

Egy jól elrendezett első Ungvári hangászkar legújabb tánczokat fogja előadni: a jó készületű étkekről, italolról, valamint mindenféle czukrászi frissítőkről, és serénységi szolgálatról legjobban gondoskodván, számos látogatókat reményl

*Halpert Salamon,
Vendégfogadó.*

*Belépti díj egy személyért 40 p. p.
Kezdeté 8 órakor.”*

A szövegben szereplő „finom táncvigalom” úgy értelmezendő, hogy a bál a módosabb polgársághoz, illetve a nemességhez tartozandóknak rendeztetett, amiről a német szöveg is tanúskodik, amelyben a „Nobel Ball”, tehát Nemesi bál kifejezéssel találkozunk.

Különben a Csillag vendégfogadóról megemlékezik Balajthy József 1836-ban kiadott Munkácsról szóló könyvében: „A Városon létező 3 Vendégfogadók közt legnevezetesebb a Csillag Vendégfogadó – írja a szerző. – Ennek tágas táncz termében tartatnak, kivált a farsangi napokban a tánczmulatságok; ugyan csak az ezen teremben olykor felállított Játékszinben mulattatják a Közönséget a Thália vándor papjai és papnéi. Itt nyitodott 1832-ben úgy nevezett Kávé-Ház; ámbár már annak előtte is volt az emeleten egy szoba e végre szánva, mellyben Billiárd is volt; holott némelyek munkától üres óráikban magokat mulattaták”.

A városokban rendezett táncvigadalmaknak, báloknak megvoltak az íratlan és írott szabályai, rendtartásai, melyeket a rendezők kötelesek voltak betartani. Beregszász előjárósága gondoskodott a megfelelő rendtartás kidolgozásáról. Ime az 1857-ben kibocsátott „bál-szabályok”.

„Rendtartás

Melyszerint a bált-adó felelős az alábbi megírtak feltartására ügyelni, és ha bármi következménye lenne a meg nem tartásnak, az azonnal a bál elmultával rögtön kifizetni – és a kárt megtéríteni köteles.

1-ször. A bálházban, vagyis a tántzteremben menők hegyes patkószeggel tántzolni, vagy hegyes végű botokkal a tántzterembe sétálni: tilos.

2-ször. A tántzterembe bármi bál alkalmával dohányozni, vagy szivarozni meg nem engedhető. Átallajában tilos.

3-ször. A tántzterem kórussára csak egyes egyedül a zenészek mehetnek fel, azoknak is a dohányzás, vagy szivarozás kétszerezve tiltatik.

4-ször. A tántzterem környezete az az gangok elegendően kivilágítva legyenek, vagy akármi cselédség ottan, kik a mulátságához nem tartoznak, azoknak ott hely nem adhatik.

5-ször. Felelős a bált-adó minden kihágások és minden zendülés felől, mely a békét megzavarná.”

Nem tudom, mennyire mélyült el a kedves olvasó a rendszabályok tanulmányozásában, én minden pontját boncolgattam, de arról ott nincs szó, hogy a mulatozások résztvevői nem élvezhették volna a város feletti dombok nedűjét. Igenis, a „rendtartás” tiltotta a rendzavarást, dohányzást, a szivarozást, de ez nem vonatkozott a szőlő kisajtolt bogyójának fogyasztására. Így ház a vigadalomban hallatszatott a népdal rigmusa: „*Haj dínom-dánom! Tölts bele, nem bánom*”.

JEGYZETEK:

Uszkay Mihály. Tiszaháti népelet Bereg megyében. Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld és népisme, statisztikai és történeti folyóirat. Szerkeszti és kiadja Vahot Imre. Pest, 1846. Reprint kiadás. 5–6. old.

KTL. 721. fond, 4. sz. katalógus.

Lehoczky Tivadar.

A hirdetmény a szerző gyűjteményében található.

Balajthy József. I.m.

EGY ZSENI INDULÁSA – BARTÓK BÉLA NAGYSZŐLŐSÖN

Bartók Béla 1923-ban írott önéletrajzában olvashatjuk, hogy „... már kilencéves koromban kezdtem apró zongoradarabokat komponálni és 1891-ben Nagyszöllősön mint „zeneszerző” és „zongorista” a nyilvánosság előtt is felléptem”. A leendő mester első szereplése fontos állomása a felfelé ívelő pályának és jellemző, hogy az esemény szerepel a zeneszerző 1921-ben keltezett német nyelvű önéletrajzában is.

A sikeres fellépés meghatározta a kiváló tehetséggel megáldott gyerek további útját és ennek következményeként született az elhatározás, hogy a család egy nagyobb városba költözzön, ahol lehetőség nyílna a továbbképzésre. A sikeres nyilvános szereplés teszi

18. sz. ábra. Nagyszőlős hetivásárkor (korabeli képeslap)

szükségessé, hogy bővebben jellemezzük az esemény színhelyét, szemügyre vegyük az induló művész környezetét, az iskolát és ennek oktatóit, és hogy tisztázzuk a szereplés körülményeit és részleteit.

Az elemista, majd polgári iskolába járó Bartók 1889–1892-es évi itt-tartózkodása idejére vonatkozó források feltárása során meglepetéssel konstatálhattuk a források gazdagságát. Rendelkezésünkre állnak a zeneszerző önéletrajzi, gyerekkori feljegyzései, a polgári iskola első 11 évében, azaz 1881-től 1892-ig kiadott iskolai értesítők; az intézmény igazgatójának 1891-ban megjelent értekezése a tanintézet tízéves működéséről; egy könyv a vármegye oktatásügyéről az 1880–1902-es esztendőik között, a megyei tanfelügyelő tollából; kézikönyvi adatok és újsághíradások a megye oktatásügyéről és a városról. Megemlíthetjük még, hogy 1896-ban megjelent egy visszaemlékezés a helyi *Ugocsa* című újság történetéről, arról a hetilapról, amelynek 1892. május 8-i számában egy ismeretlen szerző először használja Bartókra vonatkoztatóan a zseni kifejezést, kinyilvánítván ezáltal újságírói merészségét, lévén a megnevezett mindössze 11 esztendő. A források aránylagos gazdagsága és sokrétűsége még azt a benyomását is keltheti a kutatóban, mintha a városra és az iskolára vonatkozó írások szerzői tudat alatt érezték volna a pillanat jelentőségét, figyelmesen rögzítvén a XX. század zenei géniuszának indulása körülményeit.

Az anyag ismertetését megkezdhetjük a mindentudó *Pallas* lexikonnal, amelynek 1897-ben nyomdafestéket látott 15. kötete a következőképpen jellemzi a Tisza menti kisvárost, rögzítvén az 1891-es esztendő adatait:

„Nagy-Szőllős (Szevljus), nagyközség Ugocsa vármegye Tiszán inneni járásában, (1891) 774 házzal és 5187 lakossal (közte 2437 magyar, 742 német, 1947 rutén), a vármegye tör-

19. sz. ábra. Bartók Béla 1903-ban (korabeli fénykép)

vényhatóságának, a járási szolgabírói hivatalnak, csendőrparancsnokságnak, államépítészeti hivatalnak, királyi tanfelügyelőségnek, járásbírósnak, királyi közjegyzőségnek, és magyar királyi erdőgondnokságnak széke; van adóhivatala, pénzügyőrsége, ipartestülete, szeszgyára, gőzmalma, vármegyei (Perényi-) közkórháza, vasútja, posta- és távirathivatala és posta-takarékpénztára. A község felett emelkedő hegyen Kankó- vagy Ugocsa vár romjai vannak, melyről a vármegye nevét vette”.

Tehát Nagyszőlős (ma Vinogradovo), vagy az akkori ukrán elnevezése szerint Szevljus, kereken mintegy 5 ezer lakosával még nem volt városi rangra emelve, és egyike az ország azon igen kevés megyei székhelyének, amely nem rendelkezett ilyen státusszal. A helység azonban nemcsak jogilag, de külsőre is falusi jellegű. A közel 800 ház néhány kivétellel földszintes, nagyrészt zsidó-, illetve szalmafedelű, vályogból készült építmény.

Közülük kiemelkedett a XIX. század második felében emelt vármegyei székház, a XVII. századi monumentális barokk stílusú Perényi-kastély, a település központjában fekvő emeletes Ferenc-rendi zárda és templom, valamint a szemben levő XV. században

20. sz. ábra. Bartók Béla édesanyja, Voit Paula (korabeli fényképek)

épült másik templom. A már említett tanfelügyelő, a Bartók család sorsa alakulásában szerepet játszó Aczél László díszes kiállítású – *Ugocsa vármegye oktatásügye (1880–1902)* című művében található kitűnő minőségű felvételeket láthatunk a városka oktatásügyi intézményeiről, közte az azóta lebontott polgári iskoláról, a jelentősebb építészeti emlékekről és jellemző, hogy az említett patinás korai gótikus templom előtt egy nagy juhnyáj és néhány pásztor látható.

Különben az idézett lexikon-cikk nem említi a polgári iskolát. Ez 1881-ben (a zeneszerző születési évében) nyitotta meg kapuját hosszan tartó és nehéz vajúdas után, a következő évben pedig az intézmény a város által megvásárolt volt Szarvas vendéglő egy-szintes épületében helyezkedett el, amely mint az említett „Iskolánk tízéves múltja” értekezéséből kitűnt, „iskolai célokra átalakított”.

Bartók Béla hét és fél éves korában, 1888-ban veszítette el apját. Özvegyen maradt édesanyja, Bartók Béláné, született Voit Paula, a helyi elemi iskolában kapott kinevezést, és így került két gyermekével 1889 nyarán Torontál megyéből (Nagyszentmiklósról) az ország másik végébe, Ugocsába. A család Niczky István kovács- és lópatkoló Perényi utcai házában (ma Szovjet utca 35. szám) bérelt lakást. A centenáriumi megemlékezések során a ház falán emléktáblát helyeztek el. Fennmaradt Bartók gyerekkori jegyzéke itt

szerzett műveiről, amelyet noteszlapokra írt. A jegyzékben a következő beosztás szerint vannak rögzítve a Nagyszőlősen, az 1890–1892-es években komponált művek: A darab címe, Kinek van ajánlva, A darab neve, Hány éves koromban? Hol? Végül következik az opus száma. Így az 1891-ben, 10 éves korában írt 9. számú opus „*Katinka polka Kovács Katalin kisasszonynak*”, a 11. számú „*Jolán polka Jasszenszky Jolán kisasszonynak*”, míg a 12. számú, ugyancsak 1891-ben komponált „*Gabriella polka Lator Gabriella kisasszonynak*” lett felajánlva.

Az 50-es évek végén Sándor László megtalálta az akkor még életben levő és Szőlősen lakó Buttykay Menyhértné Lator Gabriellát, aki 1958. szeptember 13-án kelt levelében többek közt a következőket írta: „*Bartókék Nagyszőlősen a mi közvetlen szomszédságunkban laktak, s így játszótársak voltunk, kb. egyidősek... Anyám többször meghívta Bartókékat vasárnaponként ebédre... Egy ízben elmentünk a Tisza-hídhöz. Béla a bakon ült a kocsis mellett, s nem szólt útközben egy szót sem. Haza érkezvén elmondotta, hogy útközben komponált egy darabot, s mindjárt leült a zongorához és eljátszotta nekünk. Címe: „A Tisza folyása” volt. Mikor elköltöztek Pozsonyba, onnan még küldött nekem néhány gyermekes zongora darabot „Lator Gabriella kisasszonynak ajánlva.”*

A levélíró vagy nem emlékezett pontosan a darab címére, vagy a jegyzékben a 20. szám alatt rögzített, 1891–1892-ben komponált *A Duna folyása* előzetes elnevezését említi, amely „*a mamának, özvegy Barta néninek*” van ajánlva. Különben a jegyzékben a 23. szám alatt szerepel még egy *Szóllósi darab* című, Lator Gabriellának szentelt mű. A kislányhoz, akiről a leendő művész minduntalan megemlékezik a későbbi Váradról az édesanyjához intézett leveleiben, nyilván gyermekkori szerelem fűzte.

Az 1889–1890-as tanévben a kis Béla a helyi elemi iskolában ismételtén látogatta a negyedik osztályt, és ebben az iskolában tanított az édesanyja. Ezt követően elvégezte a polgári iskola első osztályát, majd 1891 szeptemberében beiratkozott a nagyváradi gimnázium második osztályába, azonban, mivel bukásra állt latinból (ezt a polgárban nem tanították), 1892 tavaszán hazajött édesanyjához, és így kerülhetett sor részvételére az 1892. május 1-jei polgári iskolai rendezvényen.

Az 1921-es és 1922-es Bartók-önéletrajzban szereplő 1891-es dátum valószínűleg téves, Denis Dille, a kiváló belga Bartók-kutató az 1921-es német nyelvű önéletrajz-jegyzeteiben foglalkozik ezzel a kérdéssel és megemlíti, hogy a művész édesanyjának a visszaemlékezései, és az *Ugocsában* publikált tárca Bartók első fellépését 1892-re teszi. Valóban, özvegy Bartók Béláné 1921-ben unokájához intézett levelében olvashatjuk, hogy „*... áprilisban (1892) azután (Bartók) hazajött, május l-én valami jótékony célú dalestély volt, hol ő is szerepelt; ez volt első nyilvános fellépése*”.

Denis Dille szerint ez a visszaemlékezés nem meghatározó, mert hiszen ezt olvashatta a fia, aki 1923-as önéletrajzában ismételtén 1821-re teszi első fellépésének az idejét. Dille véleménye az, hogy nem lehet perdöntő a helyi lap tudósítása sem, s így a kérdés nyitott maradt. Az *Elindultam szép hazámból* című, Székely Júlia 1965-ben megjelent népszerű Bartók-életrajzában nyilván a zeneszerző önéletrajza alapján 1891-et jelöli meg a Bartók-debüt idejeként, amikor is a fiatal művész előadta a *Walzer*, a *Tavaszi dal*, a *Scherzo* és *A Tisza csobogása* című szerzeményeit (az első mű címe szerepel a gyerekkori műjegyzékben, a második pedig *Tavaszi hangok* címmel).

Ujfalussy József, a Bartók-hagyaték egyik legavatottabb kutatója az 1974-es *Breviárium* egyik jegyzékében (de más publikációiban is) az 1891-es dátummal kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy Bartók valószínűleg téved. A hangverseny mind édesanyjának emlékezte, mind a helyi sajtó dátuma szerint 1892. május 1-jén lehetett.

A jelen írásom első, 1981-ben a Kárpáti Igaz Szóban megjelent változatában, nem ismertetvén a kérdés történetét, az utóbbi álláspontra helyezkedtem, annál is inkább, mert az itt elsőként felhasznált újabb forrás – az iskola értesítője – megintcsak 1892-re teszi az első fellépést.

Ezt követően ugyanazon lapban megjelent Keresztyén Balázs nagyszőlősi pedagógus, kutató tartalmas írása, amelyben a Székely Júliánál szerepelt adatokra támaszkodva 1891-et jelöli meg az első fellépés időpontjának. 1988-ben közzétett cikkében az iskolai értesítők áttekintése után a szerző már árnyaltabban fogalmaz: „1891. június 29-én évzáró ünnepélyt rendeztek az iskola fennállásának tizedik évfordulója tiszteletére... Talán éppen ez az ünnepély volt alkalom Bartók fellépésére. Bár egyes Bartók-kutatók úgy tartják, hogy Bartók mint „zeneszerző és zongoraművész” 1892-ben szerepelt először a közönség előtt. A polgári iskola értesítőjében közli a műsor programját, amely valóban nem tartalmazza Bartók fellépését, de mégsem elképzelhetetlen, hogy műsoron kívül ne szerepelt volna úgy, ahogyan azt Székely Júlia „Elindultam szép hazámból” című könyvében megírja”.

Az 1892. május 1-jei koncertről, illetve „dal-estről” részletesen tudósított a polgári iskola 1891–1892. éves értesítője, amelynek előző évre vonatkozó füzetében is találunk az első osztályos Bartók Bélára vonatkozó adatot. Az értesítő 11 összefűzött kötete, amelyet magánkézben őriztek meg a városban, gazdagon dokumentálja az oktatási intézmény tevékenységét. Az évkönyvek közül a legterjedelmesebb az 189-es értesítő. A 71 oldalas füzet címe *A Nagyszőlősi műasztalossági polgári fiú- és leányiskola tizedik értesítője az 1890–1891. iskolai évről. Szerkesztette Baranyi Gyula igazgató, Nagyszőlős, Nyomatott Székely Simon könyvnyomdájában 1891.* Első részében az iskolai oktatók értekezéseit tartalmazza, köztük az *Iskolánk tíz éves múltja* című írást. Az évkönyv 48. oldalán található az első osztályosok érdemjegyei. Ezek szerint 31 növendék közül csupán Bartók osztályzata kitűnő, míg magaviselete még két osztálytársával együtt „dicséretes”, szorgalma pedig „kitartó”. A füzet 67. oldalán még egy Bartókra vonatkozó adatot találunk: a leendő művész neve a jutalmazottak között szerepel.

Az iskola igazgatója, valamint felesége, született Quincz Emília, aki történelmet, német nyelvet, a lányoknál pedig magyar nyelvet tanított, pártolták a kis Bartókot. Jellemző, hogy özvegy Bartók Béláné később is levelezett az igazgató feleségével, értesítvén őt a gyerek előrehaladásáról és más hírekről.

Az iskola igazgatója a tíz éve oktató Baranyi Gyula, az értesítő szerint képesítéssel rendelkezett „felső nép- és polgári iskolákra”, és a természettudományi tantárgyak oktatásával foglalkozott. Bartók osztályában számtant tanított, más osztályokban pedig számvitel-tant, éneket és tornát is. Hivatalos tevékenységén kívül az értesítő felsorolja az igazgató és a tantestület még néhány tagjának „társadalmi és irodalmi működését” is. Ezek szerint az intézmény vezetője „az országos közoktatási tanács kültagja” volt, azon kívül betöltött más funkciót is. Ő volt a helyi „korcsolyaegyesület elnöke”, az ipartestü-

leti dalkar karmestere, a tűzoltóegyesület szertárosa, a betéti társaság pénztárosa. 1891-ben Baranyai kiadott egy *Természetrájs* című tankönyvet a népiskolák számára, tanügyi kérdésekkel foglalkozó értekezései megjelentek a *Felső nép- és polgári iskolai közlönyben*.

Nagy Gábor tanító, aki a magyar nyelvet, éneket és földrajzot tanította, az első polgári osztályban, a helyi korcsolyaegyesület első titkára volt és közérdekű cikkeket közölt a *Szatmár és vidéke* és az *Ugocsa* című hetilapokban.

Ugyancsak ebben az osztályban a német nyelvet oktató Kaszás Ferenc „*Etnohráphia, topografiai és társadalmi érdek*”-cikkeket írt az *Ugocsában*. A testület egyik legértékesebb tagja, Mihalik József (1860–1925) volt, a későbbben ismertté vált művészettörténész. 1906-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta és kinevezték a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjének, de Horthy hatalomra jutása után a Tanácsköztársaság melletti kiállása miatt elmozdították állásából. A leendő tudós 1890 szeptemberében kezdte meg munkásságát a polgáriiban és 1892-ben Bartók elutazásával egyidejűleg ő is elhagyta az iskolát. Az agilis, 31 éves tanár Jan Amosz Komensky 400 éves születése alkalmából jubileumi megemlékezést szervezett a városban, tanulmányai jelentek meg az *Archeológiai értesítőben*, a *Turisták naptárában*, az *Ugocsában*, valamint az iskolai értesítőben is. Az 1891-ben kiadott évkönyv leközölte a máig is mérvadó 22 oldalas értekezést, *Ugocsa vármegye lakói a Prehisztorikus korban és a történelmi kor elején*, és ugyanitt találjuk az iskola éremtárának hat oldalas tudományos lajstromát.

Mihalik József osztályfőnöke volt Bartók Bélának, és természetrájsra és mértanra is tanította. A leendő művész érintkezése a széles látókörű, nagy tudású, s alapos műveltségű osztályfőnökkel hatással volt eszmerendszerének és világnézetének kialakulására.

Itt jegyezzük meg, hogy a tantestület majd minden tagja értett a zenéhez, játszott valamilyen hangszeren, és néhányan közülük éneket is tanítottak. A gyakori műkedvelő előadásokon, mint az értesítőkből kitűnik, mindig szólt a zene. A kórust az igazgató vagy Nagy Gábor vezényelte, zongorán pedig Mihalik József kísért.

Egy ilyen műkedvelő előadáson a Vármegyeházán, 1892. május 1-jén lépett fel először a közönség előtt a kis Bartók Béla. Az *Ugocsa* ez év május 8-ai számában jelent meg az aláíratlan *Hangverseny* című tudósítás erről az eseményről, amely kiemeli Bartók szereplését.

„*A helybeli polg(ári) iskola ifjúsága – olvassuk a lapban – a szegény tanulók segélyalapja javára f., év 1-én egy sikerült hangversenyt adott... De mindezeknél (a többi szereplő) még nagyobb mértékben magára vonta a közönség figyelmét a kis Bartók Béla II-od osztályos gymnásiumi tanuló, ki zongora művészetét bemutatandó, vendégszerepelni jött N.-re. Az előadott klasszikus darabok a legnagyobb kézi ügyességre vallanak, és hogy a zongora művészetre a tízéves fiúnak nagy hivatottsága van, kétségen kívül elárulta az eljátszott darabokkal. A fiatal genie kompozíciójából is bemutatott egy darabot, „A Duna folyása”, mely szintén sok tapsot nyert. A kis Bartók Béla első nyilvános fellépése alkalmából kapott több diszes csokrot. Méltó elismerés illeti meg Nagy Gábor karmestert és énektanárt, valamint Mihalik József urat, kik fáradságtalan buzgósággal működtek közre az est sikerében.*”

De ki volt az idézett tárca jó fülű, éleslátó tudósítója, aki a tizenegyéves gyerekben felismerte a zsenit? Úgy gondoltuk, hogy a szerzőt a tantestületben kell keresni, és ez

az elképzelés helyesnek bizonyult. Az oktatógárda társadalmi tevékenysége figyelmes áttanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy a Spolarih János nevű tanár, és „az ipari és rajztanítója” egyúttal az *Ugocsa* társszerkesztőjeként is működött, és a lapban „tanügyi, közgazdasági és egészségügyi” kérdésekről jelentek meg írásai. Később, 1896-ban ezek egy kötetben összegyűjtve külön is megjelentek *Élet és iskola. Szemelvények tízévi hírlapirodalmi dolgozataimból* címmel. Sajnos, ez a kiadvány, valamint a szerző *Az Ugocsa története* című könyve nem áll rendelkezésünkre, de az elmondottakból is feltételezhetjük, hogy Spolarih János lehetett az idézett tudósítás szerzője. Erről a feltételezésről írtunk egy 1981-ben megjelent cikkünkben. Azonban ezt nem tartja megalapozottnak Keresztyén Balázs, mert fogalmazása szerint feltehetően Nagy Gábortól „származik a Bartókot méltató, seignóval ellátott cikk is”. De ő nem közli az anonim tárca befejező mondatát, amely kiemeli a vezénylő Nagy Gábor érdemeit. Márpedig egy olyan kis városban, amelyben a tárca szerzőjének kiléte ismert volt az olvasóközönség előtt, nem igen elképzelhető egy ilyen öndicsérő írás megjelenése.

A lapban megjelent híradást a koncertről szerencsésen egészíti ki az 1891–92-es iskolai értesítőben lévő ismertetés a dalestről, amelyet mindeddig nem értékesítettek a Bartók-irodalomban.

Idézzük az évkönyv idevágó szövegét:

„1892. május hó 1-én a polg. iskolai tanulókkal dalestélyt rendeztünk, melynek tiszta jövedelmét 50 fr 30 krt., a szegény tanulóknak tankönyvekkel való ellátására fordítottunk. Emlékezés okáért álljon itt e dalestély műsorozata:

Ima, Verdi „Nabucco” című dalművéből. Zongora-kisérettel éneklük a polg. iskolai növendékek.

Az ünneprontók, Tompa Mihálytól. Szavalja Löwi Róza 4. oszt. tanuló.

a/ Spanyol standchen, Grünfeld A.-tól.

b/ Impromptu valse, Raff J.-tól. Zongorán előadja Bartók Béla, 2. oszt. tanuló.

4. A tavasz érkezése, daljáték. Irta Várady Antal. Zenéjét szerzik: Erney József és Pol-dini Ede. Zongorán kíséri Mihalik József ur, Éneklük a növendékek.

5. A vén cigány. Vörösmartytól. Szavalja Ötvös Károly. 5. oszt. tanuló.

6. Sonata. Beethoven-tól, op. 53. Allegro, Zongorán előadja Bartók Béla.

7. Nemzeti dal. Petőfi Sándortól, Zenéjét szerzik: Boldis Ignác. Zongora-kisérettel éneklük a polg. iskolai növendékek.”

Az idézett forrás nem említi Bartók saját szerzeménye előadását, amely bizonyára nem szerepelt a programban, és a kis művész nyilván a sikeres zongora interpretáción felbuzdulva adott elő. Viszont fontos megjegyeznünk, hogy az eddig felhasznált források alapján az irodalomban csak a Beethoven *Waldstein*-szonátát (op. 53) említik, mint előadott művet. Így a zeneszerző édesanyja már idézett 1921-es levelében írja, hogy fia játszott több darabot, köztük egy Beethoven szonátájának allegróját (op. 53.), és végül egy saját szerzeményét, *A Duna folyását*.

Az értesítőben közzétett műsorból láthatjuk, hogy a pályafutása kezdetén álló művész nemcsak a klasszikus hagyatékot ismerte és játszotta, de a XIX. században modernnek számító Raff Josef Joachim (1822–1882) svájci zeneszerző, valamint az idősebb kortárs Grünfeld Alfréd (1852–1924) osztrák mester műveit is.

Ugyanakkor a kultúrtörténeti jelentőségű iskolai koncert teljes programjának megismerése lehetőséget ad az iskolában uralkodó légkör jobb megértéséhez, a pedagógusok és a növendékek művelődési törekvéseinek érzékelésére. A tizenegy éves művész sikeres hangversenye fordulatot hozott a Bartók család életében. *„E fellépésnek köszönhettem az ottani tanfelügyelő jóakarátát – emlékezik özvegy Bartók Béláné –, ki segítségemre volt, hogy egy évi szabadságot kapjak; ezt felhasználtam és elmentünk mindenestül Pozsonyba, hol reményem volt állást szereznem. Ott azután jó kezekbe került zenei oktatása”*.

De a leendő mester fejlődésére a tárgyalt időszakban nemcsak az iskola, hanem a több nemzetiségű városka és környéke is nagy hatással volt. Sándor László veti fel ezt a kérdést 1960-ben megjelent írásában és így válaszol rá: *„A szőlőkertekkel borított hatalmas Feketehegy tövében vegetáló Nagyszöllős – olvashatjuk Sándor Lászlónál –, az akkori Magyarország nemzetiségi peremvidékén fekvő kisvárosainak jellegzetes képét mutatta. Csendesen folydogált benne az élet, s csak a vásári napok és sátoros ünnepek hoztak a hétköznapok egyhangúságába némi mozgalmasságot, amikor betódult a városba a magyaron kívül a vidék ukrán és román lakossága, és tarka népviseletben ellepte a tereket és utcákat, eredeti, friss színt adva a városnak. A kis Bartók itt szokott hozzá az idegen nyelvek muzsikájához, bizonyára itt figyelt fel egyre jobban tudatosodó aggyal a szláv és a román népdalok eredeti ritmusára és dallamára”*.

Az értesítőkből is kitűnik, hogy a többnapos vásárok második napján az iskolában szünetelt a tanítás, és ekkor a növendékek elvegyülhettek a városba betóduló zibongó tarka néptömegek közé. A helybeli vásáron megjelenő ukrán, magyar és román paraszttípusokról elképzelést kaphatunk a már említett Aczél László könyve alapján. A magyar megye népesedési viszonyait tárgyaló XI. fejezet képanyaga közt láthatunk néhány csoportképet (például *„Román lakosalmások Nagytarnán”*, *„Aratni menő orosz nő Kistaránán”*, ugyanitt láthatunk egy román mátkapárt és menyecskét népviseletben, valamint orosz (azaz ukrán) menyecskét és favágót bemutató képeket, amelyek érzékeltetik a környék lakosságának életét és szokásait.

A serdülő művész emlékezetébe bevésődhettek más, itt szerzett emlékek is. Itt gondolunk a környék és a város műemlék jellegű épületeire, az elevenen ható történelmi múlt-ra, a kuruc és különösen a 48-as hagyományokra. A 90-es évek elején még éltek azok, akik személyesen ismerték az 1849-es véres leszámolás egyik mártírját, a megye főispánját, Perényi Zsigmondot (1783–1849). Az országos Honvédelmi Bizottság tagja, a *Debreceni függetlenségi nyilatkozat* egyik aláírója, a 66 éves Perényi az egyik legidősebb 1849-es vértanú. A városban még ma is él a legenda, miszerint az elhurcolás előtt az ősz báró meghagyta, hogy addig ne csukják be a kastély kapuját, míg vissza nem tér. De 1849. október 24-én Haynau utasítására kivégezték, így aztán nyitva maradt a kastély kapuja. A forradalmi vértanú emlékét és a hozzá fűződő mondát nyilván ismerhette a leendő nagy zeneszerző, aki az első nagyszabású művében a Kossuth-szimfóniában fejezte ki harcos 48-as meggyőződését, és állított emléket a szabadságharc hőseinek.

A 10-12 esztendő s leendő zenei lángész Ugocsa vidékén eltöltött három éve éppen a világra táruló értelem első és meghatározó érvényű benyomásainak évei voltak. Itt ismerkedett meg először az ukrán és román nép életével, és ez kihatott egész életművére. A nagy művész és humanista egyik jelentős érdeme volt a magyarral egy sorban élő né-

pek hagyományainak, népművészetének kutatása és propagálása. A kezdő mester e vidéken szerzett tudása és tapasztalata, az első nyilvános fellépés átütő sikere, nem kétséges, mély nyomot hagyott a művész emlékezetében, és egy bizonyos fokig meghatározta későbbi életútját.

JEGYZETEK

Bartók Breviárium. Összeállította és az előszót írta Ujfalussy József, Szerkesztette Lampert Vera. Bp., Zeneműkiadó 1974, 16. old.

Dille Denis. Bartóks Selbstbiographie aus dem Jahre 1921. Dokumenta Bartókiana. Heft 2. Bp., Akadémiai Kiadó 1965, s. 117 a. Lásd még a jegyzetet a 120. oldalon.

Aczél László. Ugocsa vármegye oktatásügye 1880–1902. Bp., 1908. 128. old. Lásd még: „Nagyszöllős látképe” 119. old., „A nagyszöllősi állampolgári iskola” 123. old., „A nagyszöllősi Ferencrendi zárda és templom”, „A vármegyeháza”, „A nagyszöllősi várrom”, „Kápolna a nagyszöllősi várromon” 132–135. old.

A jegyzék fényképmásolata: Bónis Ferenc, Bartók Béla élete képekben és dokumentumokban. Centenárium kiadás, Bp., 1981, Zeneműkiadó, 36–37. old.

Sándor László. Bartók Béla nyomában Kárpátontúlon. 1960. évi Naptár. Kárpátontúli Területi Kiadó, Uzsgorod, Összeállította Kovács Vilmos és Kulin Zoltán. 114. old.

Székely Júlia. Elindultam szép hazámból.

Kárpáti Igaz Szó, 1981. márc. 15.

Keresztyén Balázs.

III. 1848 ÉS A PETŐFI-EMLÉKEK

PETŐFI ZRÍNYI ILONA-KÉPE

Közismert Petőfinek a történelem, különösen a magyar múlt iránti érdeklődése. Egyik első életrajzírója hangsúlyozza, hogy „*a haza története legkedvesebb tudománya volt, melyben jártasságát társai bámulták*”.

„*A történetet lapozván*”, így kezdi a költő *Az ítélet* című versét. „*Figyelemmel átforgatom a történet lapjait*” – írja *A magyar nemzetben*. Valóban, a magyar múltnak kevés jelentős alakja van, akit ne említett volna műveiben. Jelentős figyelmet tanúsított Petőfi a XVII–XVIII. századforduló szabadságmozgalmainak is.

Az 1848-ban keletkezett *Rákóczi* című versében a fejedelem a „hazánk szentje”, a „szabadság vezére”, „sötét éjben fényes csillagunk” és hasonlóképpen viszonyul ő az 1703–1711. évi kuruc mozgalom vezetőjéhez más műveiben is. Így *A szent sír* és *A majtényi síkon* című verseiben forró rokonszenvvel viseltetik a kor szabadságmozgalmainak más jeles egyéniségei – Wesselényi Ferenc, Nádasdy Ferenc, Frangepán Ferenc, Thököly Imre, a Zrínyiek – Miklós, Péter és Ilona – iránt is.

II. Rákóczi Ferenc édesanyját Petőfi háromszor említi műveiben. A második felső-magyarországi útját megörökítő *Úti levelekben*, az 1847. július 12-én keletkezett levélben, amely ugyanazon év októberében látott napvilágot a *Hazánk* című folyóiratban, a munkácsi várban tett látogatásáról szólva a költő megemlíti Zrínyi Ilona itt látható arcképét. Az ugyanaznap írott *A munkácsi várban* című versében, amely jóval a költő halála után látott napvilágot, Zrínyi Ilonát a vár védőjeként méltatja. Néhány héttel halála előtt írott drámatöredékét Petőfi a munkácsi várostrom idején működő eperjesi vésztörvényszéknek szenteli. Itt újra találkozunk Zrínyi Ilona nevével, még hozzá egész váratlanul, egy ruhadarabja – viganója – ürügyén.

A költő Zrínyi Ilona-képében meghatározó *A munkácsi várban* című vers, amelynek kiindulópontja és központi eszmei hőse a fejedelemasszony.

*Itt tűzi föl piros zászlaját
a Szabadságnak Zrínyi Ilona?*

– teszi fel a költő a kérdést mindjárt a mű elején, és ezt követi a vigasztalan válasz:

*A szabadság hősinek tanyája.
Ime, ime most rabok hona.*

A vers eszmei tartalma és felépítése irodalmi reminiszcenciákra utal. A költő történeti szemléletének alakulására nagy hatással volt a *Himnusz* szerzője, Tamási Anna *Petőfi és a magyar történet lapja* című tanulmányában állapítja meg, hogy „*Petőfi mint nagy tisztelője Kölcseynek – ezen a nyomon lép tovább*”. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy

a Petőfinél „*kialakuló Rákóczi-képhez közvetlen előzményt Kölcsey „Rebellis” versének állásfoglalása jelent*”.

A Zrínyi Ilona-motívumot frappánsan felvillantó *A munkácsi várban* című műnek közvetlen előzményét szintén megtaláljuk Kölcsey irodalmi hagyatékában. 1831-ben vetette papírra a *Himnusz* leendő szerzője *Munkács* című versét, amely mintegy modellül szolgált Petőfi a munkácsi várnak szentelt művének megalkotásához.

Íme a hatsoros epigramma teljes szövege:

*Hol fejedelmi terem fogadott fejedelmi lakókat,
S küzde nemes harcot Zrínyi leánya soká:
Bérceket Munkács, keserű gond üli lebegvén
Rémalakok szomorú a fogoly álma fölett.
Büszke tekintettel mit nézsz a sikra, bús lak!
Jön az utas, lát, s fut messzekeerülve tovább.*

Feltétlenül ismerte Petőfi a hozzá közel álló Garay János 1845-ben írott *Zrínyi Ilona* című versét is, amely a hősnő munkács vári bátor kiállításával indul:

*Munkács várában ül Zrínyi Ilona,
Körötte vérbiborba a tájék alkonya.*

Petőfi más forrásokból is olvashatott az 1685–1688-as ostromról. Tudjuk, hogy a költő ismerte Fessler Ignác német nyelvű *A magyarok történetét*, amelyből merít történeti tárgyú művei megírása során, s ebben is található említéseket a munkácsi vár ostromáról. Ugyancsak forgatta Horváth Mihály 1842–1846-ban Pápan kiadott négyrészes *Magyarország történetét*, amelyben többek közt „Thököly hős lelkű nejeről” olvashatott.

De a fejedelemszöny hősies kiállításáról tudomást szerezhetett Petőfi Balajthy János 1836-ban kiadott *Munkács, azaz Munkács városának és várának topographiai, geographiai, historiai és statistikai leírása* című művéből is. A tudós munkácsi prédikátor könyve számos helyén beszél az 1685–1688-as ostromról, többek közt *Munkácsnak Urai* című első részében, ahol a szerző úgy fogalmazott, hogy Zrínyi Ilona „*a Várat megrettenhetetlen s nemét felülhaladó hősi bátorsággal oltalmazta*”.

A munkácsi várban című vers, illetve első sorának vitatott kérdése, az itt feltüntetett piros zászló, illetve ennek történelmi forrása. A költő a történelmi realitáshoz híven beszél Zrínyi Ilona piros zászlajáról, és erről tanúskodik az ostrom átélője, Dobay Zsigmond, akinek a naplóját fontos történelmi forrásként tartják számon.

„*Asszonyunk ő nagysága*– olvassuk az 1686. március 15-ki bejegyzésben –, *kitétette a veres lobogókat mindenfelül az várbul, úgy a palánkbul is, azután egy lövist is tettek minden bástyáruul az ágyukbul*”. Igen, de Dobay naplója csak 1868-ban jelent meg nyomtatásban. Ezen az alapon Lukácsy Sándor úgy véli, hogy Petőfi ebben a versében „*a történeti tények ellenére, illetőleg azok ismerete nélkül választotta a piros zászlót a szabadság jeléül*”. Az ismert Petőfi-kutató 1968-ban megjelent tanulmányában veszi szemügyre a piros zászló megjelenését a költő műveiben és az 1846 végén írott *Egy gondolat bánt engemet*, az 1847 nyarán keletkezett történeti tárgyú *A csonka torony*, és *A munkácsi várban* című versekben előforduló piros lobogók összevetésével jutott erre a következtetésre.

Az első versben félreérthetetlenül a „világszabadság” szimbólumának tekinti a költő a piros zászlót. *A csonka torony*ban a Bocskay szabadságharc bajnokainak emelt ő emléket,

21. sz. ábra. Zrínyi Ilona feltételezett portréja (Vasárnapi Újság, 1896)

de Lukácsy megállapította, hogy az 1604–1606-os mozgalom történeti forrásai nem támaszkodnak arról, hogy a felkelők piros zászlók alatt harcoltak volna.

A kutató felveti annak a lehetőségét is, hogy Petőfi esetleg a munkácsi szájhagyomány alapján szerezhette tudomást Zrínyi Ilona piros zászlairól. De ilyenről ő nem tud és mi sem tudunk. Viszont ismert dolog, és erről esetleg Petőfi is tudhatott, hogy II. Rákóczi Ferenc lobogói pirosak voltak. Azonban Lukácsy kizárt dolognak tartja, hogy „*Petőfi a pirosat, mint a kurucok színét vetítette vissza korábbi eseményekre. Rákóczi zászlainak színéről egyébként Petőfi soha nem is szólt*”. Felveti Lukácsy azt a feltételezést is, hogy Petőfi esetleg kéziratban ismerkedhetett meg Dobay naplójával, amelyet az eperjesi evangélikus kollégium könyvtárában őriztek. De fejtegetéseiben nem tartja valószínűleg ennek lehetőségét: „*Ha valaki azt állítaná – írja Lukácsy –, hogy Petőfi innen szerzett tudomást a munkácsi piros zászlókról, annak előbb azt kellene bebizonyítania, hogy a költő olvasta a kéziratot*”.

Ezt bizonyítani nehéz feladat, de a költő eperjesi tartózkodásának beható tanulmányozása alapján valószínűnek tűnik, hogy Petőfi tudhatott Dobay naplójáról. 1845 tavaszán Petőfi egy hónapot töltött a városban Kerényi Frigyes költő barátjának társaságában és itt gyakran összejött Tompa Mihállyal is, aki egy egész évet költött Eperjesen. Petőfi találkozott a városban az itteni Nyelv- és Művelődési Társulat tagjaival, jelen volt összejövetelü-

kön. Az 1899-ben megjelent *Petőfi Eperjesen* című cikk tanúsága szerint „*Petőfi körében különösen gyakran fordultak meg ... a kollégium jeles tanárai is*”.

Tehát Petőfi közvetlen környezetéhez tartoztak annak az evangélikus kollégiumnak a professzorai, amelynek a könyvtárában őrizték Dobay Zsigmondnak a munkácsi ostrom idején írott becses naplóját.

Nos, a tudós tanároknak tudomásuk volt arról, hogy Petőfit komolyan foglalkoztatták a munkácsi ostrommal kapcsolatos eperjesi vésztörvényszék tragikus eseményei. Ekkor keletkezett *Úti jegyzetei*ben megemlíti a munkácsi várat és Eperjest is ostromló Caraffát, akinek „*az ágyui ordították a mártinvárosra: rettegj!*”. Eperjesi tartózkodásakor megtekintette Sáros várának, „Rákóczi egykori fészke” romjait és Késmárkon „Thököly várat”.

Petőfi eperjesi napját megörökítő írások tanúsága szerint itt fogamzott meg az 1686-os vésztörvényszéket felelevenítő dráma eszméje. Tudomást szerevén a kor iránti érdeklődéséről, itteni barátai felhívták figyelmét Rezik Jánosnak, a kollégium hajdani igazgatójának 1806-ban kiadott *Az eperjesi vértörvényszék* című német nyelvű könyvére, amelyet valószínűleg, a városban tartózkodásakor el is olvasott.

Ezek tudatában minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy eperjesi barátai, ismerősei, köztük a kollégium tudós tanárai figyelmébe ajánlhatták Petőfinak a könyvtár magyar nyelvű XVII. század végi kéziratát, vagy pedig beszéltek neki ennek tartalmáról, a vár védőinek „*veres lobogóiról*”, és ennek alapján ír a költő *A munkácsi várban* című versben Zrínyi Ilona „*piros zászlajáról*”.

A Zrínyi Ilona-motívum a versben való nyomatékos szereplésének volt még egy szilárd forrása – a várban megpillantott arckép. „*Egy teremben – olvassuk a Munkácson keletkezett levélben –, többek között ott van Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona arcképe is. Más helyen órákig elnéztem volna e dicső képeket, de itt csak futólag szemléltem őket...*”.

Tabódy József *Munkácsi múltja és jelene Magyarország történetében* (Pest, 1860) című könyvéből tudjuk, hogy a vár parancsnokának szobájában nyolc oly festmény függött a falon, amelyek a vár és a város múltjának jeles egyéniségeit ábrázolták: Fedor Korjatovics fejedelmet²⁶, a vár XIV. századbéli urát, Vaszil Taraszovics XVII. századi munkácsi püspököt, Károlyi Sándort, aki 1711-ben II. Rákóczi Ferenc háta mögött megkötötte a császáriakkal a szatmári békét, a kuruc mozgalom leverése után uralkodó III. Károly (a császári trónon VI. Károly) Habsburg császárt, Báthory Zsófiát²⁷, a szabadságharc vezérfejedelmének nagyanyját, ennek egyik elődjét, Báthory István lengyel királyt²⁸, valamint a Petőfi által említett I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona arcképeket.

Ezek közül hármat – Korjatovics portréját, Báthory Zsófia és Zrínyi Ilona mellképeinek rajzmásolatát – megtaláljuk Tabódy könyvében. Az eredeti Korjatovics arcképet ma a csernekhegyi kolostorban őrzik, a többi festmény hollétéről nincs tudomásunk. Si-

²⁶ A legújabb kutatások szerint a Korjatovics Tódornak tulajdonított festmény III. (Sobieski) János lengyel királyt ábrázolja.

²⁷ A Báthory Zsófiának tulajdonított festmény voltaképpen Pethe Ferencné Elisabeth von Saurau grófnőt ábrázolja.

²⁸ A Báthory István lengyel királynak tulajdonított festményen gróf Czobor Ádám látható.

került azonosítanunk a Zrínyi Ilona olajfestmény reprodukcióját, amely Horváth Mihály *Zrínyi Ilona életrajza* című 1869-ben kiadott könyvében látható. A festmény fekete-fehér fotóreprodukciója alatt a következő aláírás olvasható: „*Zrínyi Ilona. A munkácsi várból a budai hadi parancsnokságra, onnan nem rég Bárány Antal birtokába került olajfestményről*”.

Ez a Petőfi által látott és őt megihlető arckép hasonlít arra a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Zrínyi Ilona-olajfestményre, amelyet a XVII. században készített az ismeretlen piktor. Ugyanaz a gyöngyökkel ékesített hullámos haj, a nyakat övező gyöngysor, a csipkés ruhát díszítő boglár. Azonban ezen az arcképen, amely feltételezhetően az eredeti portré alapján készülhetett, a fejedelemasszony jóval fiatalabbnak van ábrázolva. Míg az előbbi olajfestmény mellkép, a reprodukción látható arckép az alak háromnegyed részét ábrázolja, és ezen igen szépen érvényesülnek az ugyancsak gyöngysorokkal díszített kecses kezek és a fejedelemasszony öltözéke: a derekat szorosan átfogó, lejjebb pedig igen széles, egy darabból álló tarka ruha²⁹.

Egyébként a reprodukció figyelmes tanulmányozása esetleg fényt vetíthet az előbbiekben említett vitatott kérdésekre, így a vörös lobogó forrására is. A fejedelemasszony bal oldalán ábrázolt drapéria az eredeti arcképen bizonyára piros színű volt. A falon csak egy kis részét takaró redőben aláhulló kelme, amelynek feltételezhetően vörös színe a festmény egészét megvilágíthatta, akár lobogóként is felfogható, s innen származhatott a vers piros zászlaja.

Nincs kizárva az sem, hogy az 1849-ben keletkezett drámatörredékben a Munkácson megpillantott arcképre, illetve az itt látott öltözékre emlékezve írt Petőfi Zrínyi Ilona viganójáról. Erre a drámatörredékre az eperjesi népkertben lejátszódó első párbeszédében kerül sor. A mesterségére utaló Lakatos a lánya ruháját hasonlítja össze azzal a „viganóval”, amelyet a „szultán küldött Zrínyi Ilonának”. A császári katonák viselkedésétől megrettenő szabómester figyelmeztetését követően, miszerint „*válogassa meg a beszédét*”, a lakatos beismeri vigyázatlanágát, és így méltatlankodik: „*micsoda rettentő idők! Egy szó tönkre teheti az embert!*”

A jelenet az eperjesieken uralkodó félelem hangulatát érzékeltette a vérengzést kiváltó ürügy kapcsán, hogy támogatják a munkácsi várban beszorult kurucokat. Ami a Zrínyi Ilonának prezentált szultáni ajándékot illeti, ennek anekdotikus jellege nyilván arra utal, hogy a császáriak a fejedelemasszonyt a törökkel való együttműködéssel vádolták, s ugyanezt vetették az eperjesiek szemére is. A munkácsiaknak nyújtott szultáni támogatás valótlanságát hangsúlyozhatta ki a költő az anakronikus „viganó” említésével is, hiszen a szó csak a következő század végén keletkezett, és az irodalomba Csokonai vezetete be. De az is elképzelhető, hogy a költő nem volt tisztában a szó eredetével és a munkácsi portrén látott ruhát, amelyet esetleg a festő sem ábrázolt korhűen, tévesztette össze a XIX. század első felében divatos viganóval.

²⁹ A Zrínyi Ilonának tulajdonított portré a legnagyobb valószínűséggel III. (Sobieski) János lengyel király feleségét, a francia származású Marie Casimire Louise de La Granged'Arquien-t ábrázolja. // Serfőző Szabolcs. Egy képmás metamorfózisa: Zrínyi Ilona arcképének eredete és recepciótörténete. *Folia Historica*, XXXVI. 2021, 32 p.

Lényegbevágó az egészben Zrínyi Ilona említése a drámatörredékben – az, hogy néhány héttel a halála előtt is kísértette a költőt a hős fejedelemszony. A róla kialakult kép, amelynek keletkezéséhez hozzájárultak a költői elődök sorai, a historikusok méltatásai, na meg a Munkácson megpillantott olajfestmény is, jelen volt Petőfi történettudatában, mélyen beleágyazva a magyar szabadságmozgalomról vallott nézeteibe.

JÁRT-E PETŐFI A CSERNEK-HEGYI KOLOSTORBAN?

1847 júliusában Petőfi egy napot és két éjszakát töltött vidékünkön. 11-én a mai területi székvárosunkban, a Fekete Sas vendégfogadóban (a hasonló nevű piactéren) szállt meg (jelenleg az Újraegyesülési tér³⁰), másnap folytatta útján a Latorca-parti metropolis felé, ahol megtekintette a várat, és este a Vérke-parti Oroszlán szállóban halt meg.

A költő területünkön való tartózkodását hirdeti az Újraegyesülési téri iskolán elhelyezett emléktábla. Tavaly (1989-ben – a szerk. megjegyzése) ünnepélyes keretek közt lepleztek le a hajdani Oroszlán épületén ugyancsak egy emléktáblát, míg Badalóban a templomon 1936-ban elhelyezett kőtábla hirdeti, hogy e falak mellett utazott át a költő, amikor Szatmár felé vevén az útját elhagyta szűkebb pátriánkat.

A Latorca felett emelkedő patinás vár hosszúra nyúlt restaurációja után nyilván itt is elhelyezik az emlék jeleit. De ezek nemcsak a költő, hanem a történelmi múlt más jeles alakjainak itt-tartózkodását is hirdetik majd (itt gondolok Fedor Korjatovics XIV. századi fejedelemre, aki kivette részét az erődítmény építésében, Zrínyi Ilonára, II. Rákóczi Ferencre, Kazinczy Ferencre, a Puskin által dicsőített Alekszandr Ipszilantira, aki orosz tábornokként részt vett az 1812-es honvédő háborúban, és a görög nép nemzeti hőseként vált közzismertté).

Egy nemrég megjelent tanulmányban pedig azt olvashattuk, miszerint „dokumentumok igazolják” Petőfi Sándor július 17-i kolostori látogatását, illetve a Csernek-hegy megmászását. A nagy költő innen gyönyörködött a város panorámájában, utána pedig felkereste a várat... A cikk az Ulan-Udéban megjelenő *Bajkál* című folyóiratban látott napvilágot, a szerzője pedig A. Tyivanyenko kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája szibériai tagozatának a munkatársa.

Három évvel ezelőtt (1987-ben – a szerk. megjegyzése) már volt alkalmunk vitába szállni azzal az állításával, miszerint Petőfi nem esett el Segesváron, és hogy 1856-ban hantolták el Burjátijában. Ehhez ő azután is ragaszkodik, miután a magyar tudományos körök, többek közt olyan ismert Petőfi-kutatók, mint Kiss József (a költő összes művei akadémiai kiadásának a szerkesztője) és Fekete Sándor (Petőfi életrajzának a szerzője) egyértelműen elvetették a szibériai legendát.

Jelen írásunkban a *Bajkál*-ban megjelent terjedelmes Petőfi-cikknek csak azokkal a kitételeivel foglalkozunk, amelyek vidékünk múltjára vonatkoznak. A kolostori látoga-

³⁰ Ma Petőfi Sándor tér.

22. sz. ábra. A Csernek-hegyi kolostor (Vasárnapi Újság, 1863)

tásra való kategórikus állítás elsősorban azért látszik kétesnek, mert Petőfi ezt nem említi július 12-i XIII. levelében, (Lásd *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*), amelyben beszámol a vár megtekintéséről és a városban való tartózkodásáról. Különben a költő nem 17-én, amint ezt Tyivanyenko írja, hanem öt nappal előbb járt itt. Ebben a levélben azt olvashatjuk, hogy „*A mai utamban vagy nem figyeltem, vagy csakugyan nem volt semmi említésre méltó, kivéven Munkácsot!*”

Ez nehezen egyeztethető Tyivanyenko állításával, hiszen a költő nyilván említésre méltónak találta volna a kolostort és a Csernek-hegyet, ha kitért volna az útjától, és ezeket valóban látta volna.

Igen, de a Petőfi-idézetben szerepel a „kivéven Munkácsot”, és ez esetleg vonatkoztatható a kolostorra is. Azonban ez akkor nem tartozott a városhoz, hanem Klastromaljához (Podmonasztir), amely 201 lakosával önálló közigazgatási egységként van feltüntetve Fényes Elek 1851-ben kiadott Magyarország geográfiai szótárában.

A Tyivanyenko szerint Petőfi Csernek-hegyi látogatását igazoló dokumentumokról Vaszilij „arhimandrita”/”Zárdafőnök!” (nasztojatyel) tudósította V. Pagirja irodalmárt, aki különben az ún. „szibériai legenda” egy fő újraélesztője és védelmezője. Az említett papot, aki se nem arhimandrita, se nem zárdafőnök (hiszen a kolostorban apácák tartózkodnak és élükön az apátnő áll), mi több mint három évtizede személyesen ismerjük. V. Pronyin néven publikál régészeti tanulmányokat, és ő valóban a „tájtörténet hú krónikása”, amint a cikkben is olvashatjuk. Éppen ezért megkértük egyik ismerősünket, keresse őt fel és tisztázza, hogy milyen iratok kerültek elő Petőfi ottani látogatásáról. Vaszilij atya megerősítette, hogy V. Pagijával folytatott beszélgetése során egy monda alapján szólt Petőfi Csernek-hegyi tartózkodásáról.

A történésznek viszont illik tudni, hogy mi a különbség a történelmi irat, dokumentum és a legenda, a monda között.

A Petőfi személyével kapcsolatos eddig ismeretlen monda érdeklődésre tarthat számot. De mert monda, a népi képzelet szüleményének tekinthetjük. Hasonlóképpen értékelhetjük a cikk még számos állítását, amelyeket viszont a szerzőtől kérhetünk számon.

Így a vidékünk múltjára vonatkozik a következő monda, amelyet szó szerint idézünk: *„Tulajdonképpen a munkácsi vár volt az 1849-es magyar forradalom utolsó védőbástyája. Védői a hajdani foglyok, akik lerázták a rabság béklyóit, védelmezték a várat még egy hónappal azután is, hogy az osztrákok (a cári Oroszország segítségével) vérbe fojtották a magyar nemzeti szabadságmozgalmat”*. A Latorca-menti vár nem egy hónap múlva, hanem 13 nappal a világosi fegyverletétel után kapitulált (augusztus 26.). Ezt követte a péterváradi erődtítmény, amelynek kapuit szeptember 5-én nyitották meg az osztrákok előtt. A szabadságharc tényleges utolsó védőbástyája, a komáromi vár viszont másfél hónappal Világos után (szeptember 27-én) adta meg magát, miután az ellenség szabad elvonulást és büntetlenséget biztosított a várőrség 30 ezer tagja részére. Ami a munkácsi várban raboskodó foglyokat illeti, akik 1848 májusában szabadultak, ezeknek a jegyzéke ismert. Egyik sem tartozott közülük a vár védelmezőihez.

De térjünk vissza a kolostori látogatáshoz, és vizsgáljuk meg még egy szempontból. Volt-e a költőnek arra fizikai lehetősége, hogy útban a Vérke-parti város felé, egy nap alatt (két kitérével) megtekintse a várat és a kolostort is, és még a hegyre is felkapaszkodjon?

Ma a területi székvárosunktól a Latorca-parti településig kevesebb, mint egy óra alatt el lehet jutni. Egyenes vonalban a 42 kilométeres távolság ma is ugyanaz, viszont akkor az út még megkerülte a meredek emelkedőket, és a hossza (az említett földrajzi szótár szerint) hat magyar mérföld, azaz több mint 50 kilométer volt (egy mérföld – 8 km 350 m). A lovaskocsi a nagy melegben („Rakja a Nap a tüzet erősen” – olvassuk az aznap keletkezett versben) az utat körülbelül két óra alatt tehette meg, hiszen útközben még meg is kellett pihennie.

„Ungvárról korán reggel vagy tulajdonkép későn reggel indultam el s délután értem Munkácsra” – írja a költő. Ha közben a kolostort is útbavette és a hegyre is felment (ehhez legalább három óra kellett volna, akkor a költő estefelé érkezik a városba, és ott már nem az ebédet, hanem a vacsorát fogyasztja. De a feltételezett Csernek-hegyi várakozása alatt a kocsis meg is etethette volna a lovakat, és ezen esetben Petőfi nem kényszerül a tikkasztó hőségben gyalog kívánszorogni a várhoz. *„Míg kocsisom megkapatta lovait, én hirtelen megebédeltem, s siettem ki a statusz-börtönné alakult várat megtekinteni, mely a várostól egy jó negyed órányira fekszik a róna közepén egy magas kerek dombon”*.

A költő aligha juthatott ennyi idő alatt a várig. Az oda-vissza útja legalább két órát vett igénybe. Fent a várban is bejárta az „udvarokat és egypár szobát”, és ehhez is kellett egy vagy másfél óra.

A napi végcélhoz való eljutáshoz is szükség volt még három órára. Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy nem későn érkezett oda, hiszen még volt rá ideje, hogy megfogalmazzon (ha nem is végleges formában) egy levelet és két verset. A XIII. levél keltezése „Bereg-szász, július 12.” Ugyanezt olvashatjuk a *Meleg dél van* szövege alatt. *A munkácsi várban*

című vers keltezése „Munkács, július 12.”, de valószínű, hogy ezt is este, megérkezése után vetette papírra a költő.

Eszmefuttatásunkból kitűnik, hogy a költő nem járhatott a Csernek-hegyen. Így az itteni kolostor falára aligha kerül Petőfi-emléktábla. A történelmi múltat nem szóbeszéd vagy szájhagyomány, hanem hiteles iratok alapján, a forráskritika módszereinek alkalmazásával lehet rekonstruálni. S a mondákkal, legendákkal teletűzdelt történelmi múltunkat, amelyeket néhányan a tudományos fokozattal rendelkező szerzők közül is szívesen elfogadnak, fölösleges újabb valószínűtlen mendemondákkal terhelni. Hiszen ezek igen szívósaknak bizonyulnak, egyik munkából a másikba vándorolnak, és kigyomlálni őket nehéz dolog. Padig a történelmi valóság, a történelmi igazság feltárása és megismerése szempontjából erre igen nagy szükség van.

HÁROM ISMERETLEN NYOMTATVÁNY

A Lenkey századot hazahívó röpirat

1848. augusztus 20-án látott napvilágot Petőfi Sándor *Lenkei százada* című forradalmi verse, amelyben „koszorút kötött cserfa-levelekből” és ezen „harmat csillogott örömkönnyeimből”.

23. sz. ábra. Lenkey János portréja

*Kinek adnám én ezt,
Kinek adnám másnak,
Mint vitéz Lenkei
Huszárszázadának!*

A versben egy ismert történelmi eseményt örökített meg a költő. 1848 május végén Lenkey kapitány huszárszázada hazaszökött a Sztaniszlótól (a mai Ivano-Frankovszk) északkeletre fekvő Mariampolból, ahová Galícia elnyomott népeinek megfélemezésére lett kirendelve.

A Galíciából megszökött 131 huszárt az ország lakossága kitörő örömmel fogadta, és a közvélemény nyomására a hadügyminisztérium elállt a katonai fegyelmet megszegő század felelősségre vonásától. A Lenkey-huszárok védelmére indított megmozdulás egyik legfrappánsabb megnyilatkozása Petőfi *Lenkei százada* című verse volt.

Később a szökött huszárok a tábornokká előléptetett parancsnokuk vezetésével a Hunyadi lovasezred kötelékében hősies részt vállaltak a szabadságharc küzdelmeiben. Példájukat követte több más idegen területen tartózkodó huszáregység, de – mint Kossuth Lajos hangsúlyozta – „a Lenkey kapitány százada, a Württemberg huszárokból, megmutatta az utat, megmutatta, miként kell a hű magyaroknak cselekednie”. A világosi fegyverletétel után Lenkey az aradi vértanúk 1849-es perének egyik vádlottja, de mert a várbörtönben megőrült, az eljárást megszüntették ellene. A következő év elején a börtönben lelte halálát.

A romantikus történet iránt az utóbbi időben fokozódott az érdeklődés. Ezt mutatja Csoóri Sándor és Sára Sándor *80 huszár* című nagy sikerű filmje, amelynek alapjául a hazatért század története szolgált. A megélelénkült érdeklődésről tanúskodik számos közlemény, amelyek közül megemlítendő: Urbán Aladár *Lenkey százada* (1962), Benkő Samu *A história és a vers?* (1972) és Losonczy Ildikó *Adalékok Lenkey huszárszázadának hazatéréséhez* (1979) című tanulmánya. Ezekből kitűnik, hogy a közismert versen túl Petőfi, illetve a költő forradalmi versei hatással voltak a huszárok elhatározására. Az esemény egyik résztvevőjének 1869-ben megjelent visszaemlékezéseiből tudunk arról, hogy az egyik huszárnak május 26-án szülőföldjéről levele érkezett, amelyben két nyomtatvány is volt zárva, az egyik a nagy költő, Petőfi híres „*Talpra magyar, hi a haza*” buzdító szabadságdala; a másikban lelkünkre volt kötve, hogy minden áron és mielőbb hazasiesünk a hon iránti tartozásunkat leróni, amely szült és táplált bennünket. A nyomtatvány a század tizedeséhez került, aki feljelentést tett a főtiszteknek. Ezt követően egy Fiáth Popmejus nevű főhadnagy a huszárok jelenlétében a forradalmi röpiratot „*ezer darabokra szétszaggasztotta*”. A megsemmisített nyomtatvány szerepet játszott a huszárok elhatározásában, amit különben valamennyi forrás és feldolgozás megerősít.

Kőrösligetre (Jaszinya) érkezése után Lenkey János levelet intézett Máramaros vármegye törvényhatóságához, és ebben jelentette, hogy a „*hazámból közvitézseim kezébe tudtom és hírem nélkül került röpirat folytán hó 28-án a parancsom alatt álló közvitézsek összeesküdtek, hogy Hazájukba visszamennek, és a Tiszteket is magokkal viszik*”. Azonban e fontos irat tartalma eddig ismeretlen volt. Losonczy Ildikó, a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa, a Hadtörténelmi Levéltár³¹ osztrák ügyiratai közt fedez-

³¹ Ma a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum részeként működik.

24. sz. ábra. A Lenkey század útvonala

te fel a nyomtatványnak a bécsi hadügyminisztérium számára készített német fordítását és ezt 1979-ben közzétette tanulmányai jegyzeteiben. Később a *80 huszár* című filmről szóló könyvben, amely az *Öilettől a filmig* című sorozatban jelent meg, a szerző a német fordítás magyarra visszafordított szövegét tette közzé.

Ez a felfedezés erejével ható publikáció sugallta az ötletet, hogy érdemes lenne utánanézni, nem őrizték-e meg a galíciai helytartótanács Lvovban (Lemberg, Lviv) található gazdag levéltári anyagában az eddig ismeretlen magyar nyelvű 1848-as nyomtatványt?

1982 novemberében néhány napot töltöttem a Köztársasági Történeti Levéltárban és felhasználtam az alkalmat, hogy érdeklődjek az említett röpirat iránt. Aki ismeri a levéltári bűvárkodás csínját-bíjját, tudhatja: két-három nap arra sem elég, hogy a kutató kézhez kapja a katalógusokban kikeresett és átnézésre kiszemelt anyagot. De ez alkalommal hozzám szegődött a szerencse. Az archívum folyosóján összeakadtam egy régi ismerőssel, a levéltár munkatársával, aki ezt megelőzően az ugyancsak Lvovban működő V. Sztefanik nevét viselő akadémiai könyvtárban dolgozott.

Humenyuk Jevgenyij, aki jó néhány évvel ezelőtt segédkezett nekem egy Kazinczy-lel felkutatásában, kitűnően ismeri az akadémiai könyvtár kéziratárának anyagát. Ő hívta fel a figyelmemet egy bizonyos Ostermann nevű sztaniszlói³² körzeti főnök ott

³² Ma Ivano-Frankivszk néven megyeszékhely.

található irataira. Amikor kézhez kaptam a három vaskos kötetbe fűzött és mintegy 2 ezer lapot kitevő krónikaszerű feljegyzést, kitűnt, hogy a német nyelvű apró gótikus betűkkel írott szöveg igen nehezen olvasható. Már-már úgy tűnt, hogy az eredményes kutatás kilátástalan, amikor nagyító segítségével sikerült kibetűzni néhány részletet, majd felfigyeltem arra, hogy a pedáns körzeti főhivatalnok lemásoltatta krónikájába a fontosabb dokumentumokat és ezek között szép számmal akadtak lengyel és ukrán nyelvű iratok is. Az első kötet közepe táján tartottam, amikor a 423. lapon magyar nyelvű szövegre bukkantam. „Néhány szó a Külföldön levő Katonáinkhoz!” – akadtam meg a címen, majd „Petőfy” Nemzeti dalának bevezető sorai következtek. Az irat befejezéséért: „Pest, Május 4.ik. napján 1848. – Egy Invalidus” volt aláírva. És akkor meggyőződtem arról, hogy a megszökött huszárok közt ismeretlen eredeti szövegét másolta le a lelkiismeretes és a magyar nyelvben járatos írnok.

Ezután sikerült kibetűzni a körzeti főnök feljegyzéseit is az eseményről, amely azért fontos, mert a Lenkey század Mariampoltól Jaszinyáig vezető útjának pontos menetvonalát tartalmazza. „1848. május 28-ról 29-re éjszaka a Mariampoli állomáshelyéről Fiáth főhadnagy vezetése alatt lovastól és felszereléssel dezertált a Württembergi huszárokhoz tartozó Lenkey-század. Az Uzin, Uhornyik, Tiszmenyica, Cucilin helységekben keresztül Nadvornáig vonult és innen Lenkeyvel együtt Delatyin, Mikulicin és Jablonyicán át Magyarországra szökött. Lenkey, az esetleges gyanút elkerülve, az éjszakát Sztaniszlóban töltötte. Amikor már a század az uhornyiki térségben a Tyszmenyica felé vezető Császári országúton haladt, és amikor jelentették a szökést, maga Lenkey Kalányi tábornok beleegyezésével, a századot a Liszice–Bohorodcsányi kerülőúton vezette, azzal a látszattal, hogy rábeszélje a visszatérésre, de maga sem tért vissza.

1848. június 28-án felső utasításra már hivatalos teendők miatt és egyben ezen ügy intézése végett, kiszálltam Mariampolban, ahol kézhez kaptam az itt talált nyomtatott felhívást, amely a következőképpen hangzik.”

A feljegyzések alapján ugyancsak megállapíthatjuk, hogy a huszárokat hazahívó nyomtatvány nem egy példánya volt található a század állomáshelyén. Ennek egyikéről készült a másolat, amely alapján a röpirat majd tizennégy évtized hallgatás után most újra megszólalhat:

„Néhány szó Külföldön levő Katonáinkhoz!
Talpra Magyar! hi a Haza:
Itt az idő; most, vagy soha;
Rabok legyünk vagy szabadok?
Ez a kérdés –válasszatok!”

Petőfy

Hallottátok-e kedves vitéz Hazánkfit, milly szép alkotmányt vívott ki Nemzetiünk? S tudjátok-e, hogy magyar ezredeinknek mind haza kell jönni? Ha ezeket hallottátok, miért nem siettek haza, hol apáitok s testvéreitek olly nyugtalanul várják megérkezéseteket, s hol rátok oly nagy szükség van? Miért késtek lefizetni tartozásotokat a honnak, melly szült és táplált titeket, s Rokonaitokat? Hát elkorcsult nemzetiségünk kebletekbe a Külföldön? Avagy arra való a magyar Katonaság, hogy azt más nemzetek nyakára járomnak használják? Mellyik igaz magyar kívánja egy nemzet elnyomására hitvány eszközkénti felhasználását?

Egyéb a baj, vagy barátim? Másokban van a hiba. – Elöljárótok közt sok a koros ivadék, hitvány kor szülöttjei, kik elég gyalázatosan igyekeznek minden jobb érzést, mely szeretett hazánk iránt kebletekben fel-feldobog, megfojtani: mert igen tudják, hogy hazajöveletekkel helyöket magyarok fogják felváltani, s fáj nékiek! Igen fáj, hogy orrunk alá több tormát a német nem reszelhet, de hiába „az úr aláz és magasztal” mondja az irás: az úr meg elégedvén kinainkat, mellyeket századokon át az ausztriai zsarnok sas szárnyai alatt szenvedtünk, megadá a rég megjósolt „szébb jövődöt Árpád nemzetének” – azért szeretett Honfitársaim, ha honfiai meleg érzestől egészen ki nem hült, és sziveitöknek meg van egy verése, mely kedves öveitek fele dobog: ne engedjete az hitvány béreit, kopasz ígéretékért kialunni, hanem siessetek haza újdontan alakult pályatársaitok – Nemzet őrségünk – betanítására, kikkel kezet fogva legszentebb célunkat – Hazánk szabadabbá és nagygyá tételét elérhetjük!

Szabadság! Szabadság! beh nem ismer tégedet különösen a magyar katona, kitől még csak a hazájában lakás is el volt tiltva, s kit jelenleg is az érette vivő nép lemészárlására kívánnak felhasználni: mintha bizony katonaságunknak feje lágya be nem nőtt volna.

A német lapok is telvek különféle csipősségekkel – haragszik a pásztor – mert nem engedjük katonáinkat az olaszok hóna ellen követetni. – Azonban a jámbor német sógorok csipéire kevélyek vagyunk, s rá még fittyet sem vetünk.

Fel, Vitézek! Fel, Barátim! Hazánk legszentebb ügye szólit a haza jövetelre; vessétek félre a rabláncot, mellyel olly rég le vagytok bilincselve. Nem szabad magyar az, ki német félség alatt kíván tovább is nyomorogni, s ki nem siet menekülni a Külföldtől, mellyen ellenségnek nézetik. – Szólítsátok fel tiszta lelkű magyar Tiszteiteket, hogy minél előbb veletek kezet fogva siessenek oda, hol az Istennek legfőbb áldásait élvezhetik. Vagy, ha tán – borzasztó feltétel! – ki halt volna Tiszteitekből: hála, szeretet és szent kötelesség, mellyel korunknak tartoznak – „bocsássátok meg nékijek, mert nem tudják, mit cselekednek”, s jertek ti, kikben a jobb érzés még eleven színben piroslik, jertek! s nézzetek egyesülve milly erős lesz Országunk, s mekkora a szabad magyar nemzet! – Pest, Május 4-ik napján 1848. – Egy Invalidus”.

A magyar zsidók felhívása 1849-ből

1849. július 28-án fogadta el a magyar forradalmi nemzetgyűlés Szegeden azt a törvényt, amely kimondta a magyarországi zsidóság politikai és vallási egyenjogúságát. Ezzel elismerte a zsidóság hazafiúi érdemeit, „...hűségben és munkásságban nemzeti háborunk körül...” A magyar zsidók 1848–1849-es szerepéről több publikáció és feldolgozás tanúskodik. A forradalmi események félévszázados fordulója alkalmából jelent meg Bernstein Béla könyve *A negyvennyolcas szabadságharc és a zsidók* (1848), amelyhez Jókai Mór írt előszót. Ehhez van mellékelve a szabadságharcban részt vett honvédkatonák és tisztek névsora, amely több mint 2200 személy adatait tartalmazza, köztük 243 tiszt és altiszt nevét.

Zsoldos Jenő, az 1948-ban megjelent alapvető gyűjtemény szerkesztője és gondozója bevezetőjében hangsúlyozza, hogy a magyar zsidóság 1848–1849-ben „erkölcsi és anyagi erejével, személyes szolgálatával, tollával, lelkesedésével és katonai kötelességteljesítésével mintegy kierőszakolta a maga számára az elégtételt a távoli és közeli múlt szenvedéseivel”.

ért. Ezen az önzetlen, hősi magatartáson nyugszik a kormány debreceni javaslata a zsidók egyenjogúságáról...” Sem Zsoldosnak, sem más, a kérdéssel foglalkozó szerzőnek nincs azonban tudomása a magyar zsidók külpolitikai lépéseiről, arról, hogy egy kiáltvánnyal fordultak Galíciai hittársaikhoz, hogy támogassák a magyar mozgalmat. Hiszen a szóban forgó dokumentum mindeddig a levéltárban lappangott és róla még csak említés sem történt az irodalomban. Pedig a héber betűs, jiddis nyelvű felhívást nyilván Magyarországon nyomtatták. A nyomtatvány a Lvovi Történelmi Levéltárban, a városban székelő Tartományi Igazgatóság iratai közt található.

A 27 lapot kitevő iratcsomó első dokumentuma a Bukovina határában fekvő Kolomeából van keltezve 1849. január 19-én. Ebben a városka előjárója értesítette Galícia azelőtti kormányzóját, az újonnan kinevezett és Kremsierben székelő császári kormány mindenható belügyminiszterét Franz Stadion grófot, hogy kezébe került egy, a magyar „insurgensek” által terjesztett röpirat. Erről értesítést kapott a Lvovban székelő helytartótanács is, mert itt készült el január 29-én az ide eljuttatott nyomtatvány német fordítása.

Ezt követően február 16-án a helytartótanács körlevelet intézett a járási hivatalnokokhoz, amelyben kifejtette, hogy *„Magyarország Galíciával határos részein a zsidóság kezén forog egy irat, amelyben a magyar felkelők kérik az ottaniak támogatását és együttműködését. Tudomásunkra jutott – olvassuk a körlevélben –, hogy ezt az iratot minden eszközzel terjeszteni akarják Galíciában. Meg kell akadályozni a felhívásnak terjesztését, ha már tényleg átjutott a határon. A határőrséget és a vámhivatalokat értesítsék az ügyről és utasítsák, hogy működjenek közre a nyomtatvány elkobzásában”*.

Ezután a bürokratikus apparátus mozgásba lendült. Sorozatosan futottak be a jelentések, amelyek tudatták, hogy a megfelelő hivatalokat ráállították a megfigyelésre és jellemezték a határmenti területeken élő zsidóság körében uralkodó hangulatot. Ezekben a nyomtatvány újabb előkerüléséről nincs utalás. Viszont egy másik aktacsomóban, amely egy bizonyos Franz Stokovski nevű sztaniszlói ügynöknek a magyarországi eseményekre vonatkozó információit tartalmazza, található egy jelentés a röpirat egy másik példányáról, amelyhez csatolva van ennek egy újabb német fordítása.

A császári kormánynak és a helyi hatóságoknak volt miért nyugtalankodniuk. 1848. március 17–18-án a nyugat-galíciai Krakkóban, illetve az országrész keleti felén levő Lvovban kezdődő megmozdulások Európa 1848. évi forradalmi mozgalmának szerves részét képezték. A helyi hatóságok kénytelenek voltak engedményeket tenni és április 22-én Lvovban, majd 25-én Krakkóban is kihirdették a feudális terhek törlését. Ugyanakkor az április 26–27-i krakkói, lvovi és sztaniszlói események során kinyilvánult, hogy az ellenforradalmi erők ellentámadásba lendültek. Az országrész városaiban szervezkedett a nemzeti gárda, a forradalmi diákság és a plebejus elemek a mozgalom vívmányainak megvédésére és ennek előmozdítására 1848 augusztusában Lvovban (*Lemberg/Leopolis* – a szerk. megjegyzése) tartózkodott az európai forradalmi mozgalmak egyik legjelesebb személyisége, Bem tábornok. November 1–2-án a tartományi székhelyen népi felkelés robbant ki, amelynek utcai harcaiban vállvetve harcoltak a város lengyel, ukrán és zsidó lakossága. Azonban a császári hatóságok véres kézzel levertek a felkelést, és ezáltal lehetőséget kaptak újabb erők bevetésére Magyarországon. Ezután az országrész forradalmi erői a magyar forradalom újabb fellendülésére építették további terveiket, és ennek elő-

mozdítására számos galíciai lakos lépte át a magyar határt, hogy a lengyel légió kötelékében harcoljon az ellenforradalmi erők ellen.

Ilyen körülmények közt fogalmazódott meg feltehetően 1848 decemberében az itt közölt nyomtatvány. Az ószövetség betűivel írott felhívás szenvedélyes kiállítás a szabadságharc ügye mellett, és a röpirat egyes túlzásait és részrehajlását ugyanaz a forradalmi hev hatja át, mint a magyar 1848 más hasonló írását. A bibliai fordulatokkal és példázatokkal bővelkedő felhívás ótestamentumi indulatossággal védelmezi a forradalom szent ügyét és szór átkot annak ellenségeire.

A szövegközlésünk alapjául az 1849. január 23-án készült német fordítás szolgált, amelyet kollégánk, Koppelman Lajos vetett össze a nyomtatvány eredeti jiddis nyelvű szövegével.

„A magyar izraeliták felhívása galíciai hittestvéreikhez

Testvéreink!

Kétségkívül értesülhettetek, hogy hazánkban hónapok óta véres háború dúl, amely akadályozza a kereskedelmet, az ipart, és hazánk java részét pusztítja.

Azonban nem mindnyájan tudjátok, miért van ez így és mi a szerencsétlenség oka? Ezt mind meg akarjuk nektek magyarázni.

Magyarország több évszázadon át független ország volt, és körülbelül 300 éve a Habsburgokat, illetve Ausztriát választotta uralkodó dinasztiának. Ezen uralkodóházból származó királyok kénytelenek voltak esküvel kötelezni magukat, hogy hűek lesznek az alkotmányhoz és a nemzet törvényeihez. Ezek azonban sohasem tartják be esküjüket. Ellenkezőleg, állandó törekvésük az volt, hogy megsemmisítsék ezt az alkotmányt, vagy legalább gyengítsék az ország erejét és kincseit a maguk céljára használják, az ország nemzetiségét eltöröljék és a népet rabságba tartásuk, megtörjék erejüket.

S nekik megvesztegetéssel és ármánnyal és minden más eszközzel, ami az uralkodónak rendelkezésére áll, sikerült a rendek egy részét megnyerni, a másik részét pedig egyenletlenség szítása által meggyengíteni, a különböző vallású felekezeteket egymás ellen uszítani. Ezáltal a nemzet erejét megosztották, és az érdekes hazafiaknak a szabadság helyreállítására irányuló törekvéseit erőszakkal és csellel elnyomták.

Magyarországnak részt kellett vállalnia az osztrák uralkodók háborújában, még akkor is, ha a nemzetnek nem is volt hozzá semmi köze, és ráadásul a magyarok mindezt lelkesen csinálták, mindahányszor, amikor erre felkérték őket, és hősiek önfeláldozásukkal többször megmentették az osztrák trónt. Jutalmul némelyek a hatalmasok közül még hatalmasabbakká váltak, de a nemzetet mindinkább megfosztották szabadságától és függetlenségétől.

Végül a nemzet jobbik része elhatározta, hogy ezt a szegyenletes játékot nem folytatja, és hazafias elhatározással úgy döntött, hogy megvédi az ország szabadságát, és az egész lakosságnak biztosítja azt. E nemes célból minden eszközt felhasználtak – a sajtót, az iskolát, egyesületeket –, hogy a nép öntudatát felébresszék, a különböző vallásokhoz és pártokhoz tartozókat felvilágosítsák és megbékítsék.

A szabadság eszméi és az igazság gyökeret eresztettek a népben. A hazafiak egyletekbe tömörültek és az osztrák kormányval állandó ellenzékben voltak. Az oppozíció legnemesebb vezéreit a kormány szolgállelkű bérenceivel üldöztette, gyanúsította és gyalázta. Bör-

tönt és rabságot kellett elszenvedniük, de mégsem tudták őket tévútra vezetni, mert továbbra is folytatták küzdelmüket az igazságos ügyért.

Ez különösen megnyilvánult a négyévenként összehívott országgyűléseken, ahol a párt hívei küzdöttek a kiváltságokon kívüliek jogaiért, a paraszti terhek megkönnyebbitéséért, a nemzeti iskoláért, a felekezetek egyenjogúságáért stb. Úgy, hogy a kormány kénytelen volt ennek eleget tenni. Ők voltak azok, akik elsőként emelték fel hangjukat értünk, elnyomott izraelitákért, s megvédték bennünket az ellenséggel szemben. Ők harcolták ki számunkra a több jogot, többek közt a szegénytelen türelmi adó eltörlését. Ezek a nemeslelkű emberek minket teljesen szabaddá akartak tenni, de az osztrák kormány ennek ellene volt, hogy Galíciában és Ausztria más tartományában se kerülhessen hasonlóra sor.

És íme eljött az 1848-as év és vele a nagy vihar, amely az igazságtalanság és a zsarnokság számos oszlopát ledöntötte vagy megrázta. Mindannyian tudjátok, hogy ami itt történt, annak eljött az ideje, miszerint a többi elnyomottal egyetemben visszaszerezzi szabadságunkat. Az ellenzék Kossuth vezetésével nyíltan és bátran lépett fel. Hogyan tűrhetjük mi azt, kérdezték, hogy fiaink osztrák katonákként vérezzenek, hogy szolgasorba taszítsák a szerencsétlen lengyeleket, akik a szabadságért küzdenek, vagy gyilkolják tovább az olaszokat, vagy pedig azt, hogy a parasztok igavonó barmok maradjanak? A szorongatott kormány kénytelen volt engedni, és átadta Magyarország önálló kormányzatát az ellenzéki pártnak. Az ország győzelemittas volt, végre a vezetés és az igazságszolgáltatás jó kezekbe került.

De már ott lapult a kígyó, hogy szúrjon mérges fogával. Az osztrák kormány a végső eszközhöz folyamodott, még inkább kifejlesztette a gyanakvás, az árulás és besúgás rendszerét, hogy a szerzett értesülésekkel sakkban tartsa a népet. Izgatott a nemzeti párt ellen és igyekezett egymás ellen uszítani a különböző feleket, amint kedves testvéreink nálatok, Galíciában is csinálja. Azt állították, hogy az urak a parasztokat a király ellen akarják vezetni, hogy aztán el lehessen őket nyomni. Másutt azt terjesztették, hogy a magyarok, azaz az ország magyar lakosai el akarják nyomni a többi nemzetiségeket. Ezen igyekezetük sajnos jól bevált. A rágalom elérte célját és a megtévesztettek dühének első hulláma ránk, zsidókra zúdult. A pozsonyi, neustadti és más helységeken lezajlott pogromok jelek voltak a parasztlázadáshoz, amely az ország különböző pontján fellángolt, pusztítván hazánkat. Egymást követték a hazánkban lakó szerbek, horvátok, románok felkelései és pusztításai, akik élvezték az ország valamennyi kiváltságát, hogy elpusztítsák azokat, akik kivívták ezeket a jogokat.

A magyar vezetés igyekezett levernü a felkeléseket, azonban az osztrák kormány ezt akadályozta, azáltal is, hogy a magyar katonákat nem vonták ki Itáliából. Az idegenek, élükön tisztekkel, titokban támogatták a zendülőket és fosztogatókat. A várak az árulók kezén voltak. A helyzet nap nap után veszélyesebbé, a határ villongások és az árulások ártalmasabbá váltak. Ilyen körülmények között a nép fölébredt és új módszerekhez folyamodott. Mindenfelől özönlöttek az önkéntesek, hogy megvédjék a haza igaz ügyét. Mi, magyarországi zsidók, büszkén állíthatjuk, hogy nem utolsók voltunk ebben az igazságos küzdelemben. Fiataljaink örömmel és bátran ontották vérüket a hazáért. Ekkor az osztrák kormány már nyíltan fellépett és nagy hadsereggel elindította a rebellis Jelačić bánt Horvátországból a főváros ellen. A mi csapataink a hadvezetőség árulása folytán kénytelenek voltak visszavonulni a főváros alá. Azonban a nép lelkesedése diadalmaskodott a hadierő és a zsarnokság

25. sz. ábra. Magyarország zsidók felhívása 1849-ből (fénykép)

fölött. Jelačićot a határon túlra üzték, seregének egy része megsemmisült, egy másik pedig fogságba esett. De így járjon minden ellenségünk.

A nemzet fokozta lelkesedését az igaz, nemes ügy iránt, de az ellenség minden oldalról felújult dühvel támadott, és a mi ártatlan országunkra nem kevesebb, mint tíz oldalról törtek rá. Az áruló osztrák kormány a végsőkig levetette álarcát és újabban Galíciából is katonaságot vezényelt az országba, és minden eszközt felhasználta, hogy a galíciai parasztokat és titeket is, drága testvéreink, ellenünk, magyarok ellen uszítson! Ezért tartottam szükségesnek benneteket felvilágosítani a mi helyzetünkről.

Az élő Isten tudja, és Izrael is tudná, hogy a mi harcunk az igazságosság és a szabadság harca az erőszak és a zsarnokság ellen, hogy a magyar nemzeti kormány törekvése szabadságot és igazságot hoz mindenkinek az országban, barátságot és belátást a szomszéd hatalmakkal. Ez különösen vonatkozik lengyel szomszédainkra, akik régtől fogva a magyarok barátai és szövetségesei voltak. Ők ugyanazon rendszer elnyomását szenvedték, és ma ugyanolyan elszántsággal küzdenek az igaz ügyért, mint mi. Ők nemcsak barátaink és

szövetségeseink, hanem egy olyan nemzet, amely valamennyi nép szabadságáért, a miénkért is, a legnemesebb fiai vérét áldozta. Galícia szabadsága a mi szabadságunk, a mi (magyarok) szabadságunk, ha az Isten is úgy akarja, Galícia szabadságát is magával hozza.

Testvéreink! Örömmel értesültünk galíciai testvéreink által, hogy részt vesztek a galíciai hazafiak törekvéseiben, hogy harcoltok, ahol ők harcolnak és szenvedtek, ahol ők szenvednek. Ne hagyjátok megteveszteni magatokat a hamis kormánypárt ígéreteitől és csábításaitól. Ennek törekvése az, hogy a hazafiakat gyanússá tegye és a nép különböző rétegeit egymás ellen uszítsa, hogy aztán újra el tudja nyomni. Mindent megígérnek, amikor bajban vannak, de ígéreteiket azonnal megszegik, ha szükségét látják.

Testvéreink! Támogassuk kölcsönösen egymást törekvéseinkben, támogassuk a hazafiakat Magyarországon és Galiciában tettel és tanáccsal, de leginkább azzal, hogy felvilágosítottjuk az egyszerű népet valódi érdekeiről. Ezt szent kötelességből tesszük Isten törvénye szerint, mely így szól: „Testvéred vére láttán nem maradhatsz közömbös”. Hirdessük ezt azoknak is, akik közülünk gyengébbek, mert a mi érdekünkben tesszük. Szabadságot csak a szabadság harcosaitól kaphatunk, de sohasem azok ellenségeitől. Há! Istennek, mi is azok közül vagyunk, akik ennek a hazának egyenrangú fiai lehetnénk!

És ismét testvéreink! Ne higgyünk a hamis nyelve álnok szavainak! Támogassuk a szabadság derék és nemes barátait és kerüljük az elnyomókat! Isten áldása legyen a jog és a szabadság harcosai fölött! Isten átka érje az árulókat!”

A fordítás megfelel a héber eredetinek, ezennel tanúsítom.

Lvovban 1849. június 23.

Peter Tarlor

Teleki Sándor körözése

Az egykori Galíciai Helytartótanács Lvovban (*Lemberg/Leopolis – a szerk. megjegyzése*) található aktáinak tömkelegéből került elő az az 1850-ben keltezett falragaszos hirdetmény, amelyen szembeszökő nagy betűkkel van feltüntetve „Alexander Teleky” neve. Ismerve szereplését az 1848–1849-es szabadságharcban, a várbörtönből való szabadulásának, szökésének és halálra ítéelésének körülményeit, a körözüvnyt Teleki Sándor hányatott életpályája törvényszerű fejleményének fogtuk fel. Tulajdonképpen csak azon lepödtünk meg, hogy a dokumentum most került elő, hiszen a magyar szabadságharc több más tevékeny szereplőjének (köztük Kossuth, Petőfi, Bem, Táncsics, Vasvári) körözőlevele már rég ismert az irodalomban. A több mint tizenhárom évtizedes lappangás nyilván azzal van összefüggésben, hogy a hirdetményt Lvovban nyomtatták, terjesztették és természetesen az ottani levéltárban őrizték, ahol a magyar múlt kutatói mindeddig nemigen fordultak meg.

De miért éppen Lvov és Galícia más helységeinek házfalaira függesztették ki ezt a hirdetményt? Hiszen 1849-ben Teleki utolsó ismert tartózkodási helye a déli határ közelében levő Arad vára volt... Az alábbiakban megpróbálunk erre is választ adni. De előbb lássuk a körözött sorsát.

Teleki Sándor (1821–1892) Petőfi barátja volt, gyakran váltottak levelet, s a költő egyik versét is neki szentelte. Első pesti találkozásukat Teleki örökítette meg, aki elbe-

26. sz. ábra. Teleki Sándor portréja

szélte, hogy Haray Viktor, kolozsvári színészbarátja mutatta be neki Petőfit, aki azonban őt arisztokrata származása miatt igen hidegen fogadta. S csak miután Teleki találóan visszavágott a költő epés megjegyzéseire, s megnyugtatta afelől, hogy ő amolyan „vad gróf”, tört meg a jég. Később Petőfi boldog és alkotásokban gazdag heteket töltött Kol-tón, Teleki vendégszerető házában. Itt született a *Szeptember végén*, valamint a költői ciklus még néhány gyöngyszeme.

Teleki életútja más tekintetben is fölöttébb érdekesen alakult. Nemhiába jövendölte meg a család egyik ismerőse az iskoláskorú gyermekről, hogy az élénk eszű fiúból „regényíró, vagy regényhős leend”. Németországi tanulmányait megszakítva Teleki részt vett a spanyol háború (1833–1840) befejező szakaszában, majd Berlinbe való visszatérése után eleget tett Liszt Ferenc felkérésének, hogy kísérje el 1843-as pétervári és moszkvai hangversenykörútjára.

Résztvételét a szabadságharcban közkatonaként kezdte. Később az erdélyi hadsereg főhadbiztosaként, ezredesi rangban, Petőfivel együtt részt vett Bem hadjáratában.

Emigrációs éveit Párizsban, Londonban és Itáliában töltötte, részt vállalt Garibaldi oldalán az olasz felszabadító mozgalomban, és egy ideig az olasz földön küzdő magyar légio parancsnoka volt. Közben Párizsban fél évet töltött az adósok börtönében, Yersey szi-

getén pedig munkásként dolgozott egy gyertyagyárban. Ugyanakkor közeli kapcsolatba került Alexandre Dumas-val, Victor Hugóval, az orosz forradalmár Alekszandr Herzenel, aki visszaemlékezéseiben „a legkedvesebb magyarnak” nevezte Telekit.

Az 1867-es kiegyezés előtt tért haza. Amnesztiában részesült, és ezután születtek meg rövid, tárcaszerű visszaemlékezései, melyekben leírta találkozását Petőfivel, Liszttel, Bemmel, Victor Hugóval, Garibaldival és más híres személyiségekkel. A *Hogyan menekültem meg?* és *Mikor engem föllakasztottak* című írásaiban szökéséről és haditörvényszéki elítéléséről számolt be.

A világosi fegyverletétel után Teleki is az aradi várbörtön foglya lett, s órá is az aradi vértanúk sorsa várt. Egy jóindulatú várparancsnok és egy korrupt katonai orvos közbenjárására azonban szabadon bocsátották. Később keresték, de félreeső tanyákon bujkált, majd Rózsa Sándor betyárjai vették oltalmukba. 1850 februárjának elején egy szerb tábornok kocsisának öltözve Szerbiába, innen pedig Törökországon keresztül Franciaországba menekült.

Mint az alább közölt hirdetményből kitűnik, először 1850. február 24-én, majd március 10-én adtak ki ellen elfogató parancsot, és ezeket követte a március 20-i körözüvény. 1852. május 6-án hirdették ki a pesti haditörvényszék ítéletét, miszerint a „vad gróf” többek között bűnösnek találtatott abban, hogy „*mint élelmezési biztos (Indentant), a felkelő vezér Bem hadtestébe lépett (és) ez állomásaiban legnagyobb eréllyel gondoskodott a felkelők élelmezéséről*”. Az ítélethozatalban a továbbiakban kifejtik, hogy „*ámbár csak intendáns volt, mindamelllett a cs/ászári/k/irályi/ csapatok ellen több csatában a legnagyobb bravúrral részt vett, és ezért Bem által ezredessé léptetett elő, és a 3-ik osztályú Kossuth-renddel ajándékozott meg*”. A haditörvényszék ezért Telekit kötél általi halálra ítélte, amit jelképesen végre is hajtottak: a bitófára táblát függesztettek Teleki nevével.

Teleki egyik 1878-ban megjelent tárcájában, melyben Bem erdélyi hadjárataról írt közvetett utalást találunk arra, mi készítette a bécsi hatóságokat, hogy Galíciában keressék a szökevényt. Eszerint a már megnevezett Haray Viktor, aki ez idő tájt Teleki hadsegéde volt, Bem utasítására fontos kiküldetésben járt Lvovban. Sajnos, ennek jellegéről a szerző nem tudósít, mindössze annyit mond el, hogy az utat Haray, „*meg is járta szerencsésen, s igen fontos tudósításokat hozott a külföldről*”, s ezért Kossuth 5 ezer forinttal jutalmazta meg. Bizonyára a bécsi hatóságok tudomására jutott Teleki hadsegédjének a kiküldetése. Feltételezhetjük, hogy a szökésben levő gróf igénybe veszi galíciai összeköttetéseit, és Lvov felé veszi útját. Különben Teleki említést tesz visszaemlékezéseiben egy olyan tervről, amely szerint Galícián keresztül menekült volna külföldre. Mindenesetre a Lvovban kiadott körözüvény alapján feltételezhetjük, hogy az ottani levéltárakban esetleg bővebb információ is található Haray, illetve Teleki galíciai kapcsolatairól. Ugyanakkor a lvovi levéltárak csak részben feltárt és feldolgozatlan magyar vonatkozású iratai (de különösen a Köztársasági Történelmi Levéltár (ma Ukrajna Állami Központi Történelmi Levéltára³³) anyaga, ahonnan a szóban forgó hirdetmény is származik) azt sugallják, hogy Galícia 1848–1849-ben igen fontos, jelentősége szerint kellőképp nem értékelt támpontja volt a magyar szabadságharcnak.

Ime a körözüvény szövege:

³³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів:

3 5654 sz.

Személyleírás A III. Császári és Királyi Hadsereparancsnokság 1850. február 24-én Pesten kiadott 1 494. sz. parancsa alapján és ugyanezen Hadsereparancsnokság karhatalmi ügyosztályán folyó év március 10-én kiadott 1 780. sz. rendelkezése alapján elrendeljük, hogy az alább megnevezett személyeket megjelenésük esetén gondos megfigyelés alatt kell tartani, zavargások idején feltartóztatni és biztos kísérettel a nagyszabedi hadbírósnál előállítani.

Gróf Teleki Sándor Erdélyben, Kolozsvárott született, kora 28–29 év, katolikus vallású, nőtlen, magas, karcsú termetű, kerek, egy kissé sovány, de jó arcszine van, homloka közepes, haja szőke, szeme kék, egyenes hosszúkás orra van, ajka jellegtelen, bajuszt, oldal- és álszakállt visel.

Különös ismertetőjele: homloka felett kopasz, néha vendég haját visel. Nevezett beszél az angol, francia, olasz, német, magyar, román és latin nyelvet.

Bethlen Gergely, kora 40 év, Erdélyben született, nőtlen, református, nagy, erős, izmos testalkatú, arca hosszúkás, arcszine barnás, közepes homloka, kurta, barna haj, kicsi kék szemek, egyenes orr, kis száj, bajusz, áll- és oldalszakáll.

Különös ismertetőjele: fent nevezett igen jó lovas és lószakértő, beszél angolul, franciául, olaszul, németül, magyarul, románul és latinul.

A Császári és Királyi Városi Főkapitányságtól. Lvov, 1850. március 20.”

A közölt dokumentum szó szerinti fordítása az eredeti német szövegnek. Az itt feltüntetett másik körözött, „Bethlen Gregor”, illetve Gergely (1810–1867) az 1848–49-es erdélyi hadjárat ismert egyénisége, a Bem-hadsereg huszárezredének szervezője, majd lovasságának parancsnoka volt. Teleki közeli barátja. Együtt harcoltak, raboskodtak, menekültek külföldre és az emigrációban sem hagyták el egymást. Bethlen Gergely részt vett az itáliai szabadságmozgalomban, később megszervezte az olasz hadsereg lovasságát és olasz tábornoki rangban vonult nyugalomba. Hazájában távollétében 12 évi börtönre ítélték.

A hirdetmény személyleírásai nagyjából megfelelnek a „vad gróf” és Bethlen Gergely ismert arcképeinek és hozzájárulnak az ábrázolások jobb érzékeléséhez (az arcképek *Teleki emlékezései* 1967-es kiadásában található). Ugyanakkor a mind ez ideig lappangó körözvény adalék a magyar és az európai szabadságmozgalmak két tevékeny alakjának életútjához, annak teljesebb feltárásához.

KATONADAL 1848-BÓL³⁴

A Területi Állami Levéltár könyvtárában az egyik könyv hátfedelének belső oldalán egy feljegyzésre figyeltünk fel. Szerzője, „Joann Gerzanic” iskolaigazgató, 1935. szeptember 1-jén Munkácson keltezte a feljegyzést, egy ismeretlen kárpátaljai népdal kottáját és szövegét, amely az 1848–49-es magyar szabadságharcra kapcsolatos.

³⁴ A tanulmány társszerzője Árpai István, a zenetudományok kandidátusa, az Ungvári Zeneművészeti Szakiskola tanára.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar nép egyik legnagyobb társadalmi-történelmi eseménye, visszatükröződik az ún. negyvennyolcas dalokban is. A szabadságharc emléke a magyarokkal szomszédos, velük egy államkeretben élő nemzetiségek (románok, szlovákok, németek) népköltészetét is ihlette és éllette. Az anyanyelvükön keletkezett dalok különböző beállítottságúak. Ezt elsősorban a forradalom irányában megnyilvánuló álláspont, a helyeslés, illetve az ellenszenv befolyásolta. Az Osztrák Monarchia területén élő ukránok esetében ez attól függően is differenciálódott, hogy az adott népcsoport egy része az osztrák fennhatóság alatti Galíciában és Bukovinában élt, míg a vidékünkön élő ukránok a Habsburg-monarchia által ugyancsak elnyomott Magyarországhoz tartozott.

A magyar szabadságharc iránti rokonszenv a legeggyöntetűbben az osztrák elnyomás ellen 1848–49-ben aktívan harcoló bukovinai ukrán parasztság körében nyilvánult meg. Az itteni forradalmi megmozdulás élén Lukjan Kobilica (1812–1851) legendás hírű és tragikus sorsú parasztvezér állt, akinek egyes adatok szerint kapcsolata volt a magyar forradalom egyes vezetőivel, és a magyar honvédsereg tervbe vett bukovinai betörésére és segítségre számított. Lukjan Kobilicával kapcsolatos igen gazdag néphagyományra támaszkodott Jurij Fegykovics (1834–1888) ismert bukovinai ukrán költő, aki a hatvanas években keletkezett *Lukjan Kobilica* című költeményében örökítette meg a népvezér rokonszenves alakját.

A bukovinai népdalból merít a költő, amikor megfogalmazza a következő verssorokat:

*„Nosza, fiúk, nosza gyorsan,
Mit se késlekedve,
Lovat ide, jó paripát,
Nyerget a hátára,
Hadd vágjatok magyar honba,
Egyenest Budára.
Szabadságért küzd a magyar,
Megsegít majd minket.
Egyenlőre műveljétek,
Nyugton földjeinket,
De ha tőlem magyar honból
Üzenetet kaptok,
Testvéreim akkor nyomban
Lóhátra pattantok”.*

(Lásd: Drávai Gizella. Irodalom. Az Ukrán SZSZK magyar tanítási nyelvű iskoláinak 9. osztálya számára. Kijev-Uzsgorod, 1982., 258. old.)

A galíciai ukrán parasztok főleg azáltal kerültek kapcsolatba az 1848-as eseményekkel, hogy az osztrák hadseregben teljesítve szolgálatot kénytelenek voltak a honvédsereg ellen harcolni. A galíciai negyvennyolcas ukrán dalok főleg ebből az élményből fakadtak, és ha nem is helyesléssel szóltak a forradalomról, sajnálatukat fejezték ki leverése és Kossuth tragikus sorsa miatt. Ezekből a népdalokból egy csokornyit gyűjtött össze Ivan Franko. A *Kossuth i kosutszka vojna* (*Kossuth és a kossuth-i háború*) című értekezését a kiváló ukrán demokrata gondolkodó és író 1894-ben, e magyar forradalom vezérének halála alkalmából publikálta a *Zsittyje i szlovo* (*Élet és szó*) című folyóiratban. Ebben kiértékeli Kossuth Lajos történelmi szerepét is.

A Franko-értekezés alapján idézzük a komáromi vár ostromát és feladását megörökítő ukrán népdal egy részének magyar fordítását:

„Bömböl, sivít, zúg az ágyu
 Komárom falánál,
 A sok erős bástya
 Szerte hul, szerte mál.
 Öreg templom és a nagykapu
 Bedőlt nemsokára,
 Fehér zászlót tűztek rögtön
 Im a vár fokára.
 Öreg magyar állott elő
 Város kapujába:
 – Haj, kegyelem!
 Vért ne ontsunk
 Jó lelkek, hiába!
 Öreg magyar kijött hozzánk,
 Térdre borult ottan: –
 – Haj, kegyelem! Jó emberek,
 Bort adok legottan!
 – Nem jöttünk mi, Kossuth Lajos
 Borod ivására,
 Hanem jöttünk életedért,
 Készülj a halálra!”
 (Sztripszky Hiador fordítása)

Vidékünk ukrán lakosságának érzelmei az 1848-as forradalom iránt megoszlottak. Egy kisebb részük felült a bécsi udvar agitációjának. Nem viseltetett együttérzően a szabadságharc iránt a magyar forradalmi kormány helytelen nemzetiségi politikája miatt sem.

Ezt tükrözi egy bizonyos fokig a *Szidity Kossuth, szidity na viszokij drabini* című népdal, amelynek néhány változata ismert. Az egyiket Ivan Franko jegyezte le Sztrij környékén, a másikat a hajdani Bereg vármegyei Volócon a munkácsi származású Sztripszky Hiador (1875–1946), míg a harmadikat a nyugat-ukrajnai Jakiv Holovackij (1814–1888) ismert etnográfus adta ki a *Narodnyi pisznyi Halickoj i Urohrszoj Ruszi* című gyűjtemény harmadik kötetében (Szentpétervár, 1878). Ez utóbbiból, amelyben magyar szavak is találhatóak (tehát szintén vidékünkön keletkezett), idézünk alább:

«Сидить Кошут, сидить на високий
 драбині,
 Пише листи, пише по Угорський
 країні.

.....

Кошуте, Кошуте, нашто нас вербуєш?
 Мало маш пинязи, чим нас вигодуєш?»

*Üldögelget Kossuth, magas létrán
 üldögel
 Levelet írogat küldözgeti
 (Magyarországon) szerteszét.*

....
*Kossuthunk, Kossuthunk, miért
 verbuválsz minket?
 Kevés a te pénzed, mivel látsz
 el minket?*

(Szttripszky Hiador fordítása)

Vidékünk ukrán parasztságának java része azonban rokonszenvezett az 1848-as szabadságharc eszméivel. Ezt tükrözi a két négysoros versszakú népdal:

*Добре було, добре
 В Мадярській країні,
 Доки Кошут сидів
 в Краснім Дебрецині
 А як пішов Кошут
 Та із Дебрецина,
 заплакала за ним
 Мадярська Країна.*

*„Magyar honban életünk
 Folyt-haladt szép rendben,
 Amig Kossuth Lajos
 Volt szép Debrecenben.
 Amint Kossuth elment,
 Debrecen siratta.
 Könnyét a magyar föld
 Érte hullajtotta.”*

(Balla Gyula fordítása)

Ezt a népdalt Ivan Szenyko, a helyi ukrán folklór ismert kutatója, az Ungvári Állami Egyetem (*ma Ungvári Nemzeti Egyetem – a szerk. megjegyzése*) előadója jegyezte fel az öregektől Mezsgorje vidékén. Véleménye szerint ez a népdal másutt is fellelhető, és nincs kizárva, hogy valamely változata nyomtatásban is megjelent.

De térjünk vissza az Ivan Gerzanics által feljegyzett, eddig publikálatlan népdalra. Ez tulajdonképpen egy ismert ukrán katonadal, amelynek keletkezése, de a tartalma sincs közvetlenül kapcsolatban az 1848–49-es szabadságharc eseményeivel. Azonban a feljegyző által adott címből arra lehet következtetni, hogy a népdalt a szabadságharcosok seregében szolgáló ruszin-ukrán lovaskatonák dalolhatták. Feltételezhető, hogy a feljegyző erről a tényről a családi hagyományok vagy pedig az adatközlők visszaemlékezései

alapján szerezhett tudomást. Ime, az eddig ismeretlen, eredeti katonadal szövege, valamint magyar fordítása:

«Єдна сестра брата мала,
 єдна сестра брата мала*
 На войну го вложовала
 Коника му оспонадує,
 В праву руку кантар дала,
 Ить братику, ить небоже,
 Най ти пан бог допоможе.
 А кто там перед веде
 Єден сотник конем иде.
 Дробен дождик попадаує,
 Вишитко войско маширує.
 Маширує вдень и вночи,
 Буть им Боже на помочи.
 Бандо, бандо, грай весело
 Тай ти ступать войско смило.
 Чорний ворон пипу курить,
 Муї братик ся нич не журиць.
 Ти вороне, ти пташино
 Чи видив ти брата мого.
 Я го видив, я го знаю,
 Я щї з него кости маю.
 А кулями обсияний
 Чорнов смертьов зволочений.»

*A továbbiakban az ismétlődő sorokat nem tüntettük fel.

KATONADAL 1848-BÓL

Volt a lánynak egy fivére,
 Volt a lánynak egy fivére,
 S hogy kísérte a harctérre,

Hátaslovát felnyergelte,
 Hátaslovát felnyergelte,
 Kantárt adott jobb kezébe.

– Eredj, bátyám, várnak téged,
 Eredj bátyám, várnak téged,
 Az uristen legyen véled!

*S a nyeregben vígan vágat
A nyeregben vígan vágat
A százados és a század.*

*Sűrű eső csak csepereg,
Sűrű eső csak csepereg,
De az uton már a sereg.*

*Mennek nappal, mennek éjjel,
mennek nappal, mennek éjjel,
Istennek segedelmével.*

*– Most huzzátok, haj, zenészek,
most huzzátok, haj, zenészek.
Ne féljenek a legények!*

*Szürke varju leng a füstben,
Szürke varju leng a füstben,
Szegény bátyám jár eszemben.*

*– Hej, te holló, tőled kérdem,
Hej, te holló, tőled kérdem:
Nem láttad-é a testvérem?*

*– Láttam, bizony, felismertem,
Láttam, bizony, felismertem,
Csontjai közt szedegettem.*

*Teste szitává volt löve,
Teste szitává volt löve.
Gyászos éj a szemfedője.*

(Vári Fábíán László fordítása)

Az idézett balladaszerű dal nem alkalmas menetelésre, inkább valamely lovassági egység énekelhette. Az oktávugrás alkalmazása ugyanis több ismert katonadal jellegzetessége. Ilyenek például *A jó lovas katonának* vagy a *Zaszvisztali kozacsenyki*. Feltételezhető, hogy a beregszentmiklósi hajdani Rákóczi-kastélyban szolgáló lovasság énekelhette. Ott ugyanis ruszin, ukrán huszárok is el voltak szállásolva. A szembeállított pontozott ritmusok a láb kengyelbe helyezése utáni felugrást imitálják.

A szöveg egyes motívumai szerepelnek vidékünk ukrán katonadalaiban. Holovackij kiadványának második kötetében találjuk Olekszandr Pavlovics (1819–1900), vidékünk ismert ukrán költőjének Makovica környékén (ma Kelet-Szlovákia) 1860-ban feljegyzett népdalait. Az egyik katonaeének első négy sora majd szó szerint egyezik az idézett szöveggel.

«Старша сестра брата мала,
На войну го выправляла.
На войну го выправляла,
Коника му осидлала.»

Szövegünk 11. és 12. sora pedig Petro Miloszlavszkij által 1943-ban Hudljovo faluban (Ungvári járás) feljegyzett katonadalának néhány sorára emlékeztet, amelyek így hangzanak:

«Конопля ся зелениють,
Хлопци в войну маширують.
Маширують вдень и в ночи,
Будь им боже на помочи.»

Ivan Gerzanics iskolaigazgató több mint fél évszázada lejegyzett szövege és kottája hozzájárul a vidék folklóryanagának behatóbb megismeréséhez és tanulmányozásához. Az itt közölt szöveg – népdal a javából. A két szomszédos – magyar és ukrán nép – kölcsönös nyelvi és népzenei hatásának elemeit villantja fel. Gondolunk itt a szövegben fellelhető magyar szavakra (kantár, banda), a zenéjében pedig a kvintváltás alkalmazására, ami a magyar népzene régi rétegeire jellemző.

És ami a legfontosabb, a katonadal – és ez kitűnik a feljegyző által adott címből – az 1848–49-es dicső magyar forradalmi szabadságharc katonáinak ajkán zengett.

EGY PETŐFI-VERS NÉPIES VÁLTOZATA

Petőfi és a népdal – kiapadhatatlan téma. A népdalköltészet tiszta forrásából merítette témáit, költői képeit, szókincsét, a nép pedig ajkára vette verseit. De keletkeztek műveinek népies változatai Egy ilyen szövegre és ennek dallamára területi székvárosunkban bukkantunk rá.

Az 1847-ben írott *A munkácsi várban* című vers Petőfi egyik vidékünkhez kötődő műve. Július 12-én, második felső-magyarországi útja alkalmával a költő felkereste a város peremén elterülő domb tetején álló patinás várat, amely megihlette e mű megírására.

A Rákócziak által birtokolt várerőd a kurucmozgalmak egyik legjelentősebb támaszpontja volt, amely az 1685–88-as, Zrínyi Ilona vezetésével kiállott ostrom idején vált Európa-szerte ismertté. Az 1703–11-es Rákóczi-szabadságharc leverése után a várerődöt huzamosabb ideig nem használták, a század nyolcvanas éveiben pedig II. József utasítására politikai börtönné alakították át. Itt sínylődött a magyar és az európai szabadságharc számos jeles bajnoka, köztük Kazinczy Ferenc, Alekszandr Ipszilanti, az 1821-es görög szabadságharc hőse, valamint a XIX. század 30–40-es évei forradalmi mozgalmainak több jeles képviselője.

Kölcsey Ferenc hatsoros *Munkácsban* fájó szívvel állapítja meg, hogy „*keserű gond üli*” Munkács bércét, ahol valamikor „*küzde nemes harcát Zrínyi lánya soká*”. 1845-ben Garai János *Zrínyi Ilona* című balladájában is említi Munkácsot, amelynek „*magas várában ül*” a hős fejedelemasszony.

A *munkácsi várban* című vers a plebejus forradalmárrá vált költő jellegzetes politikai, forradalmi műve, amely a szerző életében nem láthatott nyomdafestéket. A hírhedt politikai vár zord valóságának a múlt szabadságharcos emlékeivel való szembeállítását a romantika és a realizmus sajátos ötvözetét képezte és a forradalom ügyét szolgálta.

A Petőfi-vers népies változatát Ungvár egykori lakója, Kaszits Júlia közölte a nyolcvanas évek elején. A szöveg ismertetője a Latorca-parti városban élte le gyermekkorát Hornyák István csizmadia családjában. A múlt század 30-as éveiben született mester házában élénken emlékeztek az 1848–49-es szabadságharc eseményeire és tisztelték a forradalom hagyományait. E tekintetben különösen kitűnt a legkisebb Hornyák fiú (később Hollósi József). Boszniai katonai szolgálatából hazatérve ő adta elő az itt közölt dalt, amelynek hol a *Várbörtön*, hol pedig *Búcsúdál* címet adta. A szöveg, illetve a dallam keletkezését összefüggésbe hozta egy ukrán származású katonacimborájával, aki a boszniai szolgálat előtt raboskodott a várbörtönben, amely ezt a funkcióját (de már nem politikai fegyházként) a (XIX.) század végéig töltötte be.

Tudván azt, hogy Boszniát és Hercegovinát 1875-ben szállta meg az osztrák-magyar hadsereg, a népies változat keletkezését legkorábban a nyolcvanas évek elejére tehetjük, amikor már a Petőfi-mű is közismert volt.

Az itt közölt dalszövegben csak egy kurta szóval kibővített refrén egyezik a Petőfi-verssel. De egybeesik ezzel a népies változat alapgondolata: a várbörtön szomorú valóságának szembeállítását a dicső történelmi múlt „meggyalázott, eltemetett” emlékeivel.

Íme, az ismeretlen dal szövege és kottaképe:

VÁRBÖRTÖN

*Munkács vára, mivé lettél,
Emberiddel óh mit tettél?
Szabadságnak virradatját
Börtön mélyén vérbe fojtják!
Bátran tudnék a vérpadra lépni,
Óh, de ez a börtön... ettől
félek én!*

*Szabadságnak hősi tettét,
Vérrel írott üzenetét,
Erejét és megtört testét,
Meggyalázták, eltemették.
Bátran tudnék a vérpadra lépni,
Óh, de ez a börtön. ettől
félek én!*

A balladaszerű népies változat műfajilag a rabnóta és a börtönnóta közti átmenetet képviseli. Az előbbi a Magyar Néprajzi Lexikon meghatározása szerint „a szabadságtól megfosztott személy fogságáról, szenvedéseiről szóló panaszos ének”, míg az utóbbi „a szabadságtól politikai okokból megfosztott rabok fogságáról és személyéről szóló ének”. A jelen esetben a népies változat értékelésében meghatározó jelentőségű a Petőfi-vers forradalmi pátozának a hatása.

Ami pedig a lejegyzett dallamot illeti, az egyezik a *Csorna hora neorana* (A fekete hegy nincs felszántva) elnevezésű ukrán dal melódiájával. A közismert kárpátukrán népdal nyolc ütemének metroritmusa azonos a *Várbörtön* zenei szerkezetével. Az eltérés a Petőfi-vers refrénszerű szövegének tragikus beütésű dallamában jelentkezik. Itt közöljük a perecsenyi járási Szimerki faluban feljegyzett *Csorna hora neorana* című dal első két versszakát:

ЧОРНА ГОРА НЕОРАНА

(с. Симерки)

*Чорна гора неорана, лиш кулями
засіяна,*

*Летить куля за кулями, тече кровця
поточками.*

*А в тій крові вояк лежить, над ним
чорний коник стоить*

*Не стуй, коню, надо мною, неси
мамі вістку тую.*

*Возьми, мамо, піску жменю, та посій
го по каменю.*

*Коли з піску жито йзыйде, тогды
твуй сын з войны прийде.*

*Нема жита, та не сходить, нема
сина и й не приходить;*

*Нема жита, тай не йзыйде, нема
сына, тай не прийде.*

(Lásd: Zádor Dezső, Pjotr Miloszlavszkij, Jurij Kosztyu 1944-ben Ungváron kiadott gyűjteményében)

Megállapíthatjuk tehát, hogy az ismeretlen népies változat keletkezésében elsődleges a Petőfi-mű, amelynek a refrénje átszövi a szöveget. Ebben a tekintetben a lejegyzett változat és az erről szóló fejtegetéseink hozzájárultak *A munkácsi várban* című vers elterjedésének, népszerűsítésének feltérképezéséhez, a vers utóéletének megismeréséhez.

Ugyanakkor a magyar-ukrán kultúrkapcsolatok szempontjából érdeklődésre tarthat számot a *Várbörtön* című változat ukrán eredetű melódiája. Ez avatja az ismeretlenség homályából kiemelt változatot a szomszéd népek közti érintkezés és kölcsönhatás szép példájává.

MUNKÁCS KAPITULÁCIÓJA 1849-BEN

Az 1848–1849-es szabadságharc színterének északkeleti peremén magasló munkácsi vár jelentős szerepet játszott a Habsburg-ellenes mozgalmak történetében. A Zrínyi Ilona vezetése alatt 1685–1688-ben hőiesen ellenálló várórség utolsóként kapitulált a Rákóczi-szabadságharc idején is – 1711. június 24-én –, majdnem két hónappal a majtényi fegyverletétel után. 1848–1849-ben a hadászat fejlődése következtében a vár elvesztette stratégiai jelentőségét. Jól megerősített falai, hadászati lag kiváló fekvése miatt mégis figyelembe vették az 1848–1849-es hadműveletek során. 1849 tavaszán – írja a századvégi krónikás – elterjedt a hír, miszerint „*Petőfi Sándor honvéd őrnagy fog a munkácsi vár parancsnokává kineveztetni, mire, mint állítják, ő valóban vágyott is; azonban az ország déli részein és Erdélyben rohamosan megváltozott körülmények e terv kivételét megakadályozták*”.

1849. június 2-án a forradalmi kormány a cári intervenció sereg betörésének megakadályozására Kazinczy Lajos ezredes (az író, irodalomszervező Kazinczy Ferenc fia) hadosztályát irányította az északkeleti végekre. A későbbi tizenötödik aradi vértanú egyúttal Máramaros, Bereg és Ung megye főparancsnokává nevezték ki. A hadosztály vezetőjének volt alárendelve az 1848 novemberétől a honvédsereg kezében levő vár is. A várparancsnoki tisztséget 1849 februárjától kezdve a császári hadseregből átállott Mezőssy Pál töltötte be, akit 1849. június 13-án neveztek ki honvéd őrnaggyá.

Miután Kazinczy Lajos hadosztálya augusztus 6-án elindult a munkácsi táborból Arad felé, hogy a kapott utasítás szerint csatlakozzék Görgey seregéhez, a várban a 21. és 91. zászlóalj és a német légió egy osztálya — összesen 32 tiszt és 1329 közlegény — maradt. Augusztus 19-én Beregszásztól jöve érkeztek a vár alá a cári követelések Karlovics altábornagy vezetésével, akinek a parancsnoksága alatt közel tizenötezer főnyi sereg állt. A várba bevezetett bekötött szemű parlamenterek, amint az alábbiakból kitűnik, felmutatták Görgeynek, a Világosnál kapitulált honvédsereg vezérének Kazinczy Lajoshoz intézett levelét, és kérték a vár feladását. A tisztikar rövid tanácskozása után a várparancsnok kijelentette, hogy a vár feladásáról csak akkor bocsátkoznak alkudozásba, ha a fegyverletételről valósággal meggyőződnek.

A korábbi történetírók munkái alapján eddig úgy tudtuk, hogy ezt csak szóban közölték a parlamenterekkel, a moszkvai Hadtörténeti Levéltárban azonban fennmaradt egy 1849. augusztus 19-én Munkácson kelt *Munkács vára összes tisztikarától* című, eddig ismeretlen, de feltétlen érdeklődésre méltó irat, amely így hangzik: „*Munkács vára összes tisztikarától. Az orosz hadsereg főparancsnokának, Karlovics altábornagy úrnak. Kelt Munkácson, 1849. augusztus 19-én. Az orosz hadsereg parlamentere által tett felszólítására kinyilatkoztatjuk.*

1-ör: *Görgey altábornagy levelét nem ismerjük el tőle írottak, s így előtt*

2-or: *A várat jelenleg semmi szín alatt fel nem adjuk, azt utolsó csepp vérig védendjük, s hogy a magyar haza előtt tisztában maradjunk, s semmi által ne gyaníttathassunk hazánk iránti hűtelenségről, utolsó esetben készek vagyunk a várat égbe repíteni, hogy az örökre haszonavehetetlenné tétessen.*

3-or: *Mindezáltal elkerülhetetlenül szükséges lévén, hogy a haza dolgai s állásáról biztos tudomást szerezhessünk, s hogy a velünk közölt és állítólag Görgey altábornagytól Ka-*

27. sz. ábra. A munkácsi vár (fénykép)

zinczy ezredeshez írott levélnek valóságáról s így az orosz seregnek irántunk jó indulatául meggyőződhesünk ezennel illő tisztelettel fölhívjuk nagys. urat, miszerint a demarcationalis vonalt kijelölve, három általunk Görgey altábornagy úrhoz küldendő futárunknak biztos menetet eszközöljön, ki is Görgey altábornagyot vagy Kossuth Lajos kormányzó urat felkeresve, a haza dolgainak állásáról hiteles tudomást szereze, tőle magunk mihez tartása iránt rendeletet hozzon, — melly rendeletben, ha ama velünk közöltek valóknak nyilvánulandának, a parlamentter által ma tett követelésnek magunkat alája rendeljük, — ellenkező esetben a várat védeni hazafi kötelességünknek ismerendjük. Magától értetvén: miszerint követeinknek Görgeytől leendő visszatértéig mind két rész, mi s az orosz sereg a demarcationális lineán belül minden ellenséges magatartást elkerülend. Egyszersmind tisztelettel felkérjük az orosz hadsereg főparancsnokát, miszerint ezen ünnepélyes nyilatkozatunkra szintén írásban válaszolni szíveskedjék. Mezőssy Pál őrnagy, Munkács vára parancsnoka, az egész tiszti kar nevében.”

Ugyancsak augusztus 19-én keltezték Nagylucska faluban Karlovics német nyelvű levelét, amelyet már régebben kiadtak. Karlovics kijelentette, hogy beleegyezik a tisztek Görgeyhez való menesztésébe, és ezek visszatéréséig az orosz csapatok tartózkodnak a harctevékenységtől. Másnap három tiszt Kralovánszky László térszázados vezetésével útnak indult, és Görgeynek Nagyváradon augusztus 24-én írt, Mezőssyhez intézett levelével tért haza. A levél többek közt megerősítette, hogy „Kossuth, Szemere, Batthyány Kázmér, Horváth Mihály a miniszterek közül megszöktek, a többi fogva van; hogy a tábornokok közül a fele szintén megszökött, a fele fogva, hogy nem csak minden magyar fegyveres erő – Kazinczy hadtestén kívül, mely még Zsibó táján tartózkodik – le van fegyverezve, hanem még Arad vára is megadta magát feltétlenül az orosz hadvezéreknek; hogy tehát Ko-

máromot és Péterváradot kivéve semmiféle pont nem létezik Magyarországon, mely vagy az orosz, vagy az osztrák hatalmában ne volna: – amely körülményekből, az következik, hogy bizony a munkácsi vár sem fogja megmenteni ügyünket s őrnagy úr alig ha nem fogna okosabbat cselekedni, ha a várat a vele szemközt álló orosz hadi erőnek átadja.” Augusztus 25-én Nagylucskán írásba foglalták a vár feladásának feltételeit, amelyek szavatolták a helyőrség tisztjeinek szabad elvonulását és vagyonuk biztonságát.

Karlovics azonban másnap keltezett levelében, amelyben kitűzte a vár átadásának az idejét, közölte, hogy a cári hadsereg fővezérének utasításáig a tisztek hadifoglyokként kezelendők, és csak családtagjaik szabad elvonulását biztosítja. Ugyanaznap, augusztus 26-án, majdnem két héttel a világi tragédiát követően a vár felső udvarában felsorakozott csapatok letették a fegyvert, és kitűzték a fekete-sárga lobogót. A vár készleteinek átadásakor 26 ágyút, 600 lőfegyvert, 12 ezer töltényt, valamint egy hónapra való élelmiszert vettek nyilvántartásba. A fogoly tiszteket ideiglenesen a városban levő Schönborn-kasztélyban helyezték el, a legénységet Kassára kísérték, és azok – mint Lehoczky írja –, *„kik útközben el nem szöktek, mit a kísérő orosz katonák nem igen akadályoztak, a császári parancsnoknak átadattak”.*

A hadifogoly tiszteket szintén kiadták az osztrák hadvezetőségnek, és ezt követte a kegyetlen megtorlás. Az osztrák hadbíróóság Aradon hozott ítéletei értelmében Petrovics András volt császári nyugalmazott kapitány, majd a 21. honvéd zászlóalj századosa tizenkét évi várfogházra kapott. Ugyancsak tizenkét évi várfogházra ítélték el Földváry Mihály és Mecséry Gusztáv volt császári, majd honvéd tiszteket, Frantz Mihály – *ugyan-csak átállott* császári tiszt – négyévi börtönbüntetést kapott. A várparancsnok Mezőssy Pál halálos ítéletét 1850. január 30-án hirdették ki. Majd kegyelemben részesült, és tizenhét évi várfogházra és vagyonekbobzásra ítélték. Az osztrák hadvezetőség nagy jelentőséget tulajdonított a munkácsi vár elfoglalásának. A péterváradon vár szeptember 7-i feladása után Franz Liechtenstein herceg altábornagy aláírásával ellátott nyomtatott hirdetményben adták tudtára az ország lakosságának, hogy *„a Munkácsi vár is, és íredig augusztus 26-án magát feltétlenül megadta”.*

IV. RUSZINOK, UKRÁNOK ÉS MAGYAROK

KIJEVI DIÁKOK MAGYARORSZÁGON A XVIII. SZÁZADBAN (Részlet az ukrán-magyar kulturális kapcsolatok történetéből)

A Kijevi Akadémia, amelyet 1632-ben alapított a hírneves Pjotr Mohila metropolita, jelentős szerepet játszott Ukrajna kulturális életében. Ennek az iskolának növendékei közül került ki a XVII–XVIII. század ukrán és orosz kultúrájának több kiváló egyénisége. Említésre méltók Sztefan Javorszkij (1658–1722) ismert író és egyházi férfiú, Feofan Prokopovics (1681–1736), a hírneves költő és közéleti személyiség, aki Nagy Péter segítőtársa volt, végül a XVIII. századbéli ukrán felvilágosodás kiemelkedő alakja, a kiváló ukrán költő és demokrata gondolkodó, Grigorij Szkovoroda (1722–1794).

A Kijevi Akadémián nemcsak oroszországi, belorussziai és moldáviai diákok tanultak, hanem voltak köztük a délszláv területről, a román fejedelemségekből, sőt, még Erdélyből is. Az 1736–1737-es tanévben például 367 diák közül 127 volt külföldi, az 1737–1738-as évben pedig 372-ből 122.

Ivan Franko, a kitűnő forradalmi demokrata író, az *Ukrán irodalom* rövid vázlatában, amelyet az *Egyetemes irodalomtörténet* c. magyar kiadvány részére írt, megállapítja, hogy ebben a korban az „egész orthodox Keleti Európa számára az iskolai oktatás főtűzhelye” a Kijevi Akadémia volt. Ez azonban a Kijevi Akadémia nemzetközi kapcsolatainak csak egyik része. A szovjet ukrán történészek *Kijev története* című kétkötetes munkájukban megállapítják, hogy „a Kijevi Akadémia végzett diákjai közül a XVIII. században több mint negyven külföldön fejezte be tanulmányait”. A könyvben felsorolt városok között szerepel Pozsony, Pest és Tokaj. Közleményünk célja, hogy amennyiben lehetséges, nyomon kövessük az említett diákok magyarországi tartózkodását. Nemcsak azokkal foglalkozunk, akik itt tanultak, hanem olyanokkal is, akik más célból jöttek Magyarországra, és bizonyos szerepet játszottak a két ország kultúrkapcsolatainak történetében.

Az ukrán-magyar kapcsolatnak ezt a kétségkívül érdekes mozzanatát még nem elemzte részletesen sem a szovjet, sem a magyar irodalom. A témának csak egyes részleteit érintette a kijevi iskolák történése, a későbbi ukrán-szovjet akadémikus, Nyikolaj Petrov.

Az általunk ismert kijevi diákok közül az első, aki Magyarországon járt, **Vaszil Grigorovics-Barszkij** (Василь Григорович-Барський) ukrán utazó volt, kinek szentföldi zarándoklását megörökítő leírása három kötetben jelent meg.

Grigorovics-Barszkij magyarországi útját említi Tardy Lajos *Magyarországi útiélmények és magyar irodalmi vonatkoztatások a XIX. sz. első negyedében megjelent orosz kiadványokban. Tanulmányok a magyar orosz irodalmi kapcsolatok köréből* című művében

Barszkij 1716-ig tanult az akadémián (tanítói között volt F. Prokopovics is), 1723-ban pedig Lembergbe (Lvov) utazott, hogy ott folytassa tanulmányait. Azonban itt kitudódott gondosan titkolt ortodox vallása, és kénytelen volt abbahagyni tanulmányait. Ekkor szentföldi utazásra adta a fejét, és az első ország, melyet útjába ejtett, Magyarország volt. Gyalog szelte át az országot, érintve Kassát, Miskolcot, Gesztet, Tardot, Gyöngyöst, Egert, Budát és Komáromot. Barszkij emlékiratai arról tanúskodnak, hogy a szerzót vallási kérdéseken kívül az építészeti emlékek, az iskoláztatás és általában a kultúra kérdései érdekelték. Így például Egerből megjegyzi: ottan „*latin iskolák vannak és retorikát is tanítanak*”. Más városokról, így például Gyöngyösről is megjegyzi, hogy iskolái vannak. Az utazó, aki tudott latinul, helyenként lemásolja a régi épületek latin felírásait, érdeklődik kéziratok iránt is. Részletesen leírja a szerbekkel való találkozását Budán és több más városban. A szerbek melegen fogadták, és anyagilag is segítették a vándor szerzetest. Barszkij kiemeli Magyarország lakosainak vendégszeretetét, különösen az osztrák tartományokhoz viszonyítva. Magyarországi benyomásait Barszkij a következő szavakban összegezi: „*Tudja meg mindenki, hogy habár a magyar földön különböző vallású emberek élnek, azonban mindnyájan vendégszeretőek*”. Meg kell jegyeznünk, hogy Barszkij emlékiratait értékesnek tartotta Ivan Franko és Csernyisevskij is; az utóbbi különösen kiemelte az első kötet, értéket, amelyben a magyarországi út leírása is megtalálható.

Grigorovics-Barszkij emlékiratai először 1778-ban láttak napvilágot Péterváron, de jóval kinyomtatásuk előtt már ismertek voltak Ukrajnában. 1774-től kezdve, az utazó hazaérkezése és halála óta a kézirat az édesanyjánál volt, aki – mint az akadémia első történésze írja – „*akárkinek rendelkezésére bocsátotta másolás céljából*”. Az első kiadás bevezetőjében is olvashatjuk: „*íme már harminc éve, hogy ezt a könyvet ..., a szerző elhunytá óta a legnagyobb mohósággal másolták le mindazok, kiknek a legkevesebb tudomása is volt létezéséről. Kis-Oroszországban (azaz Ukrajnában (V J. S.) és a környező tartományokban nincs egyetlen jelentős helység vagy ház, ahol ne lenne meg a másolata. Majdnem minden oroszországi szemináriumban... többször másolták le áhítatos emberek*”.

Az idézetet azért közöljük, mert fontosnak tartjuk annak a véleményünknek alátámasztására, mely szerint 1750-ben, mikor az akadémián tanuló Szkovoroda magyarországi kiküldetését kérte, már ismerte Barszkij emlékiratait. Lehetséges, hogy Szkovorodának voltak más ismeretei is Magyarországról, azonban az emlékirat adatai a magyarországi latin iskolákról, a lakosság vendégszeretetről, a viszonylagos vallási türelemről (különösen Lengyelországhoz és Ausztriához viszonyítva), bizonyára hatást gyakoroltak Szkovoroda elhatározására, hogy Magyarországon fejezze be tanulmányait. Szkovoroda jó barátja és első életrajzírója, Mihail Kovalenszkij, akinek az írása fontos forrás Szkovoroda életútjának tanulmányozásához, így foglalja össze a költő magyarországi utazásának előzményeit: „*Nem találta kielégítőnek a Kijevben tanított tudományok körét. Idegen országokat óhajtott látni. Erre hamarosan alkalom nyílt, és ő ezen szívesen kapott is. Az udvar kiküldte Magyarországra a tokaji hegyekhez Visnyevszkij tábornokot, aki embereket keresett, köztük papokat és kántort az ottani orosz templom részére. Szkovoroda zenéhez értő ember hírében állott, ismert volt továbbá jó hangjáról, nyelvismereteiről. Tudták róla, hogy szeretne idegen országokat látni, így kedvezően Visnyevszkij pártfogásába vette*”.

28. sz. ábra. Hrihorij Szkovoroda (modern színes ábra)

A tokaji orosz borvásárló bizottság története ismert B. Raesinszkij múlt századi orosz történész részletes cikke és Tardy Lajos könyve alapján. A bizottság, melynek tokaji kirendeltsége 1747-ben kezdte meg működését, szőlőtermesztéssel és a boroknak a cári udvarba való szállításával foglalkozott. A kirendeltség sajátos szerepet játszott nemcsak a két ország közötti gazdasági csere, hanem a kultúrkapcsolatok történetében is. A kirendeltség írnoki vagy segédlelkézi állását gyakran diákok töltötték be, akik azért utaztak Magyarországra, hogy ott egészítsék ki tudományukat. Az akadémia fentebb idézett történésze, Petrov, aki a Magyarországon élt kijevi diákokkal is foglalkozott, megállapítja, hogy ezek általában a szegény tanulók közül kerültek ki. Nem volt lehetőségük fedezni a távoli és költséges németországi vagy angliai tanulmányok költségeit, Magyarországon viszont „segítséget kaptak az azonos vallású szerbektől, görögöktől, a Bécsi követségtől és a tokaji bizottságtól”. A bizottság tevékenységére vonatkozó levéltári anyag egyes adatai arról tanúskodnak, hogy a szállítmányokat időnként a Tokajba tartó vagy onnan visszatérő diákok kísérték. Így például egy szállítmány kíséretéhez, amely 1750 októberében érkezett meg Magyarországról a vaszilcsikovi határállomáshoz, a levéltári kimutatás szerint a következők tartoztak: „két lovas, két dragonyos, két katona, egy ember, egy görög, egy diák (kiemelve tőlem — V. S. J.), öt magyar és két kijevi kisorosz fuvaros...” Ivan Falkovszkij kijevi diák, akinek magyarországi tanulmányairól az alábbiakban lesz szó, 1783-ban 8 éves

ott-tartózkodás után – amint naplójában írja – szintén mint egy borszállítmány kíséretének tagja tért vissza hazájába.

Kovalenszkij idézett jegyzeteiben említett Gavril Visnyevszkij alezredest (Kovalenszkijnél hibásan tábornok) 1750-ben nevezték ki a tokaji bizottság élére elhunyt apja helyett, aki 1747–1750-ben vezette a kirendeltséget. G. Visnyevszkijt Magyarországra 20 ember kísérte, köztük Szkovoroda. Kíséretének valamennyi tagját Visnyevszkij maga választotta ki Kijevben. Az ukrainai születésű Visnyevszkij bizonyára tanult ember volt, erről tanúskodik az is, hogy poggyászában sok könyvet vitt magával Tokajba. Szkovoroda bizonyára jó viszonyba került a kirendeltség főnökével, és erre jellemző, hogy 1753-ban, mikor az utóbbit visszarendelték Magyarországról, a költő is hazatért. Kovalenszkij írja, hogy Visnyevszkij pártfogolta Szkovorodát, és lehetőséget adott neki, hogy felutazzék Bécsbe, Pozsonyba, Budára és „*más környékbeli városokba*”. M. Molnár szlovák irodalomtörténész szerint bizonyos adatok arról tanúskodnak, hogy Szkovoroda a nagyszombati egyetemen is megfordult. Kovalenszkij Szkovoroda magyarországi tanulmányairól azt írja, hogy Szkovoroda „*kedve szerint kielégíthette kíváncsiságát, és arra törekedett, hogy megismerkedjen olyan emberekkel, akik tudományukkal és ismereteikkel szereztek dicsőséget... Meg is nyerte a tudósok barátságát és jóindulatát, és ezzel együtt újabb ismereteket szerzett, amelyekkel nem rendelkezett és nem rendelkezhetett hazájában*”.

Szkovoroda egy életrajzában, amelyet a XIX. század elején írt meg I. Sznegirev, aki Kovalenszkij írása mellett felhasznált más forrásokat is (Hess Gusztáv de Kalve és Vernet emlékiratait), azt olvashatjuk, hogy Szkovoroda Magyarországot „*gyalog bejárta és megismerkedett minden érdekes várossal, előadásokat hallgatott felső iskolákon és tudós magyarokkal folytatott beszélgetéseket*”. Adatok hiányában nehéz megállapítani, kik voltak azok a „magyar tudósok”, akikkel az ukrán költő összeköttetésbe került, és milyen új ismeretekkel gyarapította Magyarországon a tudását. Feltételezhető, hogy a XVIII. századbeli Magyarországon, ahol a latin tudományosság dominált, elsősorban a klasszika-filológia terén szerzett hasznos ismereteket, hiszen a klasszikus nyelvek Szkovoroda életművében, aki több versét latinul írta, jelentős szerepet játszottak. Felmerül a kérdés, milyen hatást gyakorolt Szkovorodára, miképpen tükröződik vissza műveiben a hároméves magyarországi tartózkodás. Hogy jut ez kifejezésre e „különös férfiúnak” alkotásaiban, aki Franko szavaival élve, „*bölcselő és moralista, zenész és költő volt*”, és „*félig mint remete, félig mint szabadgondolkodó élt Ukrajna pusztaságában, ahol szóban és írásban magasztos erkölcsi elveket, tiszta emberiséget és a világtól ugyan elforduló, de azért az életnek még mindig örvendező bölcséletet hirdetett*”. Meg kell jegyeznünk, hogy a költő már magyarországi utazása előtt megjárta Pétervárt, ahol egy ideig énekes volt az udvari kórusban. Azonban a magyarországi út, a kortársak véleménye szerint sokat jelentett Szkovoroda intellektuális fejlődésében. Így Kovalenszkij megjegyzi, hogy az idegen földről visszatért költő „*tele volt tudással, ismeretekkel, de üres volt a zsebe*”. Érdekes megemlíteni, hogy Lev Tolsztoj, Szkovorodával foglalkozó kisebb cikkében a költő magyarországi tartózkodását szintén fordulópontként értékeli eszmei fejlődésében.

Szkovoroda magyarországi benyomásai mélyebb szövegelemzés nélkül is fellelhetők egyes alkotásaiban. A *Szike és a vadkan* című állatmeséjében a magyar hegyekről beszél. Egy korai filozófiai művében, az 1766-ban írt *A keresztény erkölcsösség kapuja* című

értekezéséhez az istenről szóló fejezet egyik helyén megemlíti az isten magyar nevét. „Egy bizonyos országban most is istennek nevezik őt”. Egy másik, 1776-ban írt művében szintén magyar szó található („kakas”). Az 1772-ben írt Párbeszéd arról, hogy az igazaknak könnyű élni című bölcséleti művében Szkovoroda melegen emlékezett meg a „szívének kedves Hungáriáról”.

A Magyarországon járt diákok közül a legrészletesebb adatokkal Ivan Falkovszkijra vonatkozólag rendelkezünk, aki később a Kijevi Akadémia és az ukrainai kultúrélet ismert egyénisége lett. Az ukrán írók életrajzi és könyvészeti adatai gyűjteményének nemrég megjelent első kötetében Falkovszkijról többek között a következőket olvashatjuk: „Számos vers, vallástudományi, bölcséleti, történelmi és földrajzi tárgyú mű szerzője, írt tanulmányokat az orvostudományok, a statisztika, a csillagászat, a matematika köréből, továbbá tankönyvek, naptárak stb. szerzője”.

Ivan Jakimovics Falkovszkij (1762–1823) tizenhárom éves gyerekként 1775-ben került Magyarországra a Kijevi Akadémia mellett működő gimnázium első osztályának elvégzése után. Vele volt testvére, Sztefan és apja, Jusztin pap, aki azért kérte tokaji kiküldetését, hogy fiainak külföldi tanulmányi lehetőséget nyújtson. Jusztin Falkovszkij, mint Petrov írja „*azt akarta, hogy gyermekei Szkovoroda nyomdokain haladva képezzék ki magukat*”. A Falkovszkij-testvérek két évig a tokaji piaristáknál tanultak. Különben velük együtt jártak ugyanabba a gimnáziumba Rarog őrnagynak, a kirendeltség főnökének a gyermekei is. I. Falkovszkij 1777-ben, testvére halála után, akit egyébként a gimnázium diákjai és professzorai kísérték ünnepélyesen utolsó útjára, megpróbálkozott bejutni a bécsi egyetemre (vagy bizonyára ennek előkészítő szakára), de nem vették fel ortodox vallása miatt. Az 1778–79-es tanévben a pozsonyi protestáns gimnáziumban folytatta tanulmányait, ahol először próbálkozik az irodalommal. (Ebből az időből vallásos tárgyú versei maradtak fenn kéziratban latin és orosz nyelven.)

A következő tanévben Falkovszkijt már naplója szerint a „*virágzó tudományok városában, Pesten*” találjuk, a piarista gimnáziumban. A pesti piarista kollégium már ekkor szép hírnévnek örvendett. A tanárok tudományos felkészültsége, az előadott tantárgyak széles köre viszonylag magas szintre emelte a tanítást. Más katolikus iskolához viszonyítva a piaristáknál bizonyos fokig szabadabb szellem uralkodott, amely kifejezésre jutott nemcsak a másvallású diákok felvételében, hanem a természettudományi tantárgyak tanításában is. (Tanították Galilei és Newton elméletét is.)

1779 végén Falkovszkij sikeres előmenetele alapján átlépett a felső bölcséleti osztályba. Ugyanabban az évben Tokajban meghalt az apja, ettől kezdve rendszeres segélyben részesült a bécsi orosz követség részéről. Ekkor, mint a követségnek küldött előmeneteli beszámolójában írta, „*két nyelvet tudok, a németet és a latint, részben a harmadikat is, a magyart*”. A fiatal diák részletes feljegyzése és naplója érdekes adatokkal szolgál a tanítás módszereiről, a tantárgyakról és a kollégium tanáraitól. A bölcséleti osztályban, Falkovszkij egyik levelét idézve, „*fontos tudományokat tanultam; logikát, történelmet, matematikát, melyek közül az utóbbit, mivel ezt Kis-Oroszországban nem tanítják, különleges figyelemmel hallgattam és tanulmányaim végén vizsgáztam belőle*”. Naplóiban Falkovszkij felsorolja tanárait, akik közül Horányi Elek és Benyák Bernát a XVIII. század végi magyar kultúrélet ismert egyéniségei voltak.

„*A tudományokat ugyanaz a négy tanár tanította – írja Falkovszkij naplójában –, és mindegyik kitűnt nyomtatásban megjelent munkáival. A logikát és történelmet, bölcséletet és metafizikát Horváth könyve alapján professzor páter Benyák tanította, aki nyomtatásban kiadta saját filozófiatörténetét, és ennek alapján, valamint Brucker könyve alapján tanított bennünket. Matematikát, avagy algebrát és mértant, azaz alkalmazott trigonometriával együtt a budai egyetem kiadványa alapján páter Zymányi tanította. Pragmatikus magyar és világtörténelmet ugyanazon egyetem kiadványa alapján professor Historiarum Horanyi tanított, és végül is a mezőgazdaság tudományát, melyet a fizika professzora, R. P. Caietanus Poor tanított. A gimnázium igazgatója Emeritus professzor et. A. A. L. L. ac. Philisophiae doctor R. P. Leopoldus Schafrad.*”

Az 1780–81-es tanév elején Falkovszkij tanárai tanácsára átment a budai egyetemre. Erről ír levelében barátjának Bécsbe, aki ott a követségen dolgozott. „*Elvégezvén a logikát, kísérleti fizikára (amely Pesten nincs) a tudósok tanácsára átmentem a budai várba, ahol a következő években ezt tanítani fogják. Habár itt a lakások igen drágák, s ezért bizonyos hiányokban leszek részem. Azonban ez nem akadályoz meg abban, hogy ilyen nemes tudományt tanulmányozzak, melyet mint a szeretett Hazám számára hasznos többi ismeretet, én mindig szerettem.*” Rövidebb ideig tanult Budán, de az anyagiak és más okok miatt kénytelen volt abbahagyni egyetemi tanulmányait, és 1781–1782-ben Pesten, a piaristáknál vizsgázott. 1782 őszén már Tokajban találjuk őt, ahol a bizottság főnökének, Gorev kapitánynak a gyermekeit tanította, és 1783 elején visszatért Kijevbe. Iratai között fennmaradtak az iskolai és egyetemi előadások vázlatokkal és ábrákkal ellátott részletes jegyzetei, önálló tudományos értekezései és irodalmi próbálkozásai. Bizonyos fokú érdeklődésre tarthat számot a *Magyarországnak földrajzi leírása*, amely kéziratban maradt fenn. Erről a munkájáról a szerző a következőket jegyzi meg naplójában: „*Mivelhogymagyarországi tartózkodásom alatt írtam többek között egy dolgot Magyarországnak földrajzi leírásáról orosz nyelven, de nem fejeztem be, a fennmaradt töredékek alapján és Tomka-Szászky magyar szerző Általános földrajza alapján, mely Pozsonyban jelent meg, mellékelek itt egy rövid tudósítást Magyarországról és a velem sok jót tevő szerb nemzettről mindenkor emlékül.*” Ez a 11 apróbetűs oldalon megírt mű hét paragrafusból és az említett mellékletből áll, s ennek megírásához a szerző a megnevezett kiadványon kívül felhasználta Bél Mátyás írásait is.

Falkovszkij Magyarországon írt irodalmi zsengei javarészt vallási tárgyúak. Világi témájú művei közül érdeklődésünkre tarthat számot egy latin vers Vergilius stílusában a keresztes hadak magyarországi átvonulásáról Bouillon Gottfried vezetésével, melyet mint vizsgái dolgot mutatott be az 1779-es húsvéti vizsgák alkalmával. Amint Falkovszkij feljegyzi, írt egy verset Az 1779-es tokaji tűzvész leírása címmel is, amely azonban az 1812-es háborúban eltűnt.

Irodalmi igénnyel van megírva Falkovszkij két terjedelmes levele Tokajban tartózkodó barátjához Andrej Sztavinszkijhoz, aki szintén kijevi diák volt. E levelekben a szerző leírja vidám és kevésbé kellemes kalandjait egy utazás alkalmából, mikor Tokajból Pestre igyekezett Zombor, Ónod, Keresztes, Kál, Hatvan és Gödöllő érintésével. A levelekben a diákokra általában jellemző csínyek és könnyelmű cselekedetek leírása a jellegzetes, mely az ukrán humor könnyed, kellemes fordulataival párosul. A szerző leírja,

miként próbálkozott a pénztelen szegény diák minél gyorsabban a céljához érni, de minimális kiadások árán. A levelekben a magyar táj, helységek és falvak színes leírását váltja azoknak a legkülönbélebb embereknek a bemutatása, akikkel a szerző a vendégfogadókban és az úton találkozott, hisz az út javarészét a balszerencsés diák kénytelen volt gyalog megtenni az őszi latyakban. És íme, már kirajzolódnak Pest épületeinek körvonalai: „Örömben nem mentem, hanem száguldottam – végzi az író második levelét –, de megbűnhődtem könnyelműségemért: a várost csak teljesen átázva és besározva pillanthattam meg. Olyannyira, hogy amikor külvárosba értem, az egyik pesti közrendbeli járókelő a következő szavakkal üdvözölt [és itt a szerző magyar szavakat használ]: «Ejnye, be szép kepenyeye vagyon kennek!» — «Quam pulchrum pallium habes!» Egyébként erről az utamról elmondhatom:

És Kálig mindenütt
csak sárba ragadt lábam,
Kálon túl szárazon,
majd homok földön jártam,
és Pest előtt ismét oly szurtos-sáros lettem,
hogy én, szegény diák, majd szégyenkeztem Pesten.³⁵”

Visszatérése után Falkovszkij felmutatta „a pesti piarista atyák királyi gimnáziumának eléggé jó bizonyítványát, mely tökéletesen jóváhagyta mind a tanításomat, mind a viselkedésemet is, ellátva a gimnázium igazgatójának, Schafrat Lipót atyának és a fizika nyilvános és rendes tanárának, Kajetán Poor atyának aláírásával”.

Tanulmányai befejezése céljából beiratkozott az akadémia teológiai osztályába, de még ugyanezen év decemberében kinevezték az akadémia tanárának. Falkovszkij tanári minősítése magyarországi tanulmányáról a következőket állapítja meg: „1775-től kezdve folytatta tanulmányait idegen földön, ahol 8 évet töltött, előbb Tokaj magyar városban tanult, utána pedig Pozsonyban, az alsó osztálytól a retorikáig, azonkívül történelmet, földrajzot, számtant, német és magyar nyelvet, azután Pest városában bölceletet, algebrát, mértant, polgári építészetet, fénytant, hidraulikát és kísérleti fizikát hallgatott.”

Az akadémián, melynek húsz éven át volt tanára, Falkovszkij főképpen a természettudományokat adta elő: elméleti és gyakorlati számtant, földrajzot, mértant, algebrát, építészetet, mennyiségtant, úgyszintén német nyelvet, bölceletet és történelmet.

Falkovszkij hazatéréseivel majdnem egy időben az akadémia tanárainak nevezték ki Andrej Sztavinszkijt és Aron Pekalickijt is, akik szintén Magyarországról jöttek vissza Kijevbe. Ott-tartózkodásukról csak Falkovszkij hagyatékából tudunk meg egyet-mást. Mind a kettő az akadémia növendéke volt, és több évet töltött Magyarországon. A Pekalickij 1779-ben utazott Tokajba, és Falkovszkij elhunyt édesapja helyét töltötte be. Tudományos érdeklődését úgy elégítette ki, hogy a helybeli görögöktől tanulta az újjörög nyelvet, úgyszintén tanulmányozta a klasszikus filológiát. A Sztavinszkij, mielőtt Magyarországra jött volna, már megjárta Szászországot és Ausztriát, de schol nem maradt hosszabb ideig. A 70-es évek vége felé került Magyarországra. Tanult a pozsonyi protestáns gimnáziumban, járt Pesten, végül is Tokajban mint írnok kötött ki. Az előbbi gö-

³⁵ Balla László fordítása.

rög nyelvet tanított az akadémián, az utóbbi — történelmet, földrajzot és német nyelvet. Amikor 1783-ban az akadémián bevezették a mennyiségtan, földrajz és a történelem egyetemi színvonalú előadását — N. Petrov szavai szerint — a megnevezett tanárok, *„kik külföldi felkészültséggel rendelkeztek olyan tantárgyakból, melyeket ezideig egyáltalán nem, vagy rosszul tanítottak a Kijevi Akadémián, kívánatos és szükséges oktatóknak bizonyultak.”* Különösen jelentős szerepet játszottak a fentnevezett tanárok az 1786-os oroszországi iskolai reform után. Mint ismeretes, a reform megvalósításában nagy szerepe volt a magyarországi szerb származású Jankovics Tódornak, aki részt vett a Ratio educationis megvalósításában Magyarországon. Ez szolgált különben az 1786-os orosz iskolareform alapjául.

Végezetül a Kijevi Akadémia még egy növendéke, *Andrej Szamborszki* (1732–1815) magyarországi tartózkodásáról szeretnénk szólni, habár ő nem tanulmányai folytatására jött az országba, de figyelmet érdemel, mert nyomot hagyott a magyar-ukrán kultúrkapcsolatok történetében. Meg kell állapítanunk, hogy Szamborszki tevékenysége alig van megemlítve. A szovjet történészek műveikben csak röviden szólnak róla, habár megállapítják, hogy kortársaihoz viszonyítva haladó gondolkodású ember volt. Érdemes megjegyezni, hogy Dmitro Bagaleja, kiváló ukrán történész, a későbbi szovjet akadémikus, egy kisebb cikkében még 1912-ben felhívta a figyelmet Szamborszkiira, és a kutatókat felszólította ez eredeti egyéniség működésének tanulmányozására. A. Szamborszki 1765-ben végezte el az akadémiát, és ekkor Angliába küldték a mezőgazdaság tanulmányozására. 16 évet töltött ott, később angol nőt vett feleségül, kitűnően beszélt angolul, és alapos ismerője volt a szigetországi mezőgazdasági irodalomnak. 1797-ben megválasztották az orosz Szabad Gazdasági Társaság tagjának, és kinevezték a Pétervár melletti Carszkoje Szelóban alapított gyakorlati mezőgazdasági iskola igazgatójának. 1798-ban megjelent Szamborszki műve, *A földművelés és a mezőgazdaság gyakorlati iskolájának a helyzete*. Ez a nagyformátumú, rézkarcokkal szépen illusztrált könyv részletesen tárgyalja az iskola programját, a növendékek elméleti és gyakorlati kiképzését. Az illusztrációk bemutatják az iskola épületeinek a terveit, melyeket szintén Szamborszki részvételével dolgoztak ki, és melyek különös figyelmet fordítanak a gyakorlati oktatás céljait szolgáló építményekre.

Szamborszki 1799-ben küldték ki Magyarországra, mint Alekszandra Pavlovnának, József nádor feleségének a lelkészét. Sebestyén Ede Alekszandra Pavlovna magyarországi tartózkodásáról szóló cikkében mint széles látókörű emberről emlékszik meg róla. Szamborszki egyik emlékiratában, amelyet hazatérése után készített, rokonszenvvel ír a magyarokról, és megértéssel beszél *„Ausztriától való elszakadásra”* irányuló törekvéseikről.

Szamborszki majd öt évi itt-tartózkodása alatt kapcsolatban állt az ország többi közéleti személyiségével és kultúrtényezőjével. Így ismerkedett meg Tessedik Sámuellel is. Önéletrajzában a nagy magyar tudós és gondolkozó következőképp emlékszik meg Szamborszkiéről: *„Nádorné öfelsége Alexandra Paulovna gyóntatóatyjának Zámboorszky Andrásnak részint szóbeli, részint írásbeli felszólítása folytán átadtam az intézet szervezésének kidolgozását, s egyúttal a magam költségén lefordítottam egy e szakba vágó orosz mesterművet ... Ki kereste volna Oroszországban ezt az orosz szerzőtől megjelent mesterművet, amíg nem tudták, hogy azt Sándor cár egykori nevelője, Zámboorszky írta, aki mint orosz követségi lelkész sokáig lakott Londonban, és az angol mezzei gazdaságot tanulmányozta.*

29. sz. ábra. Andrij Szamborszkij portréja (korabeli festmény)

Ezt a munkát előfizetés útján akartam kiadni Pesten. De minthogy a képek miatt mintegy 50 forintba kerülő munkára csak 45 előfizető jelentkezett, kénytelen voltam a vállalatot felhagyni.”

Szamborszkij könyvének gondolatai, praktikus tanácsai, a növendékek gyakorlati kifejezésére vonatkozólag bizonyára hatást gyakoroltak Tessediknek, mint a Szarvasi gyakorlati iskola igazgatójának tevékenységére. Ugyanakkor Tessediknek, a magyar parasztság nehéz helyzetét leíró első könyv szerzőjének a hatása szintén kimutatható Szamborszkij későbbi tevékenységében. Oroszországba való visszatérése után Szamborszkij rövid ideig Péterváron tartózkodott, majd leutazott birtokára, Ukrajnába, Sztratimirovke faluba, a Harkovi tartomány Izjumi járásába. Itt mintagazdaságot rendezett be, és nagy gondot fordított a parasztek helyzetének megjavítására. A faluban orvosi rendelőt, kórházat, iskolát, árvaházat és aggmenhelyet alapított. Birtokán korszerű mezőgazdasági gépeket használt, amelyeket külföldről szerzett be. Fajjuhok tenyésztésével foglalkozott, kisebb üzemeket létesített, és helyben dolgozott fel egyes termékeket. Azonban akárcsak Tessedik működése Szarvason, Szamborszkij tevékenysége is, különösen a parasztek helyzetének javítására irányuló munkálkodása, gyűlöletet váltott ki iránta a szomszéd földbirtokosok részéről. Végül is Szamborszkij, akárcsak Tessedik, kénytelen volt felhagyni a próbálkozásokkal. Visszaköltözött Pétervárra, ott élte le hátralevő éveit. A. Rozen, az ismert dekabrista, aki bejáratos volt Szamborszkij pétervári házába, és később feleségül vette unokáját, emlékirataiban nagyra értékeli Szamborszkij haladó törekvéseit. „Róla el lehet mondani – jellemzi őt Rozen –, hogy felkészültsége és eszméi alapján egy egész évszázaddal előzte meg kortársait.”

A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG RUSZIN TAGJA – VASZIL DÓHOVICS ÉLETÚTJA ÉS MUNKÁSSÁGA

A Magyar Tudós Társaság 1831. február 17–21-i nagygyűlésén, amikor a rendes tagokat választották meg (Berzsenyt, Kazinczyt, Kisfaludy Sándort, Kölcseyt, Vörösmartyt), sor került 20 levelező tag megválasztására is. Köztük volt Vaszil Dóhovics (1783–1849), akit a kárpátukrán felvilágosodás jeles alakjaként tartanak számon. Az utóbbi időben szülőföldjén fokozottan érdeklődnek a bölcsele, költő, pedagógus és zenész Dóhovics életműve iránt. Tanúsítja ezt az Ungvári (Uzsgorodi) Állami Egyetem (ma Ungvári Nemzeti Egyetem) filológiai karán születésének 200. évfordulója alkalmából megrendezett konferencia megszervezése. A bicentenáriumi jubileum tiszteletére szülőfalujában, valamint Huszton utcát neveztek el róla, és ez alkalomból vele foglalkozó cikkek és tanulmányok sora látott napvilágot, köztük néhány a Kelet-Szlovákiában megjelenő ukrán nyelvű időszaki kiadványokban is.

A Kárpátok északnyugati oldalán élő kárpátukránok (korabeli elnevezésük – oroszok, ruszinok) közt a XVIII–XIX. századfordulón indult a felvilágosodás. Ennek egyik első gyümölcseként értékelhetjük Ioanniki (Ivan) Basilovits 1799-ben és 1805-ben Kasán megjelent „*Brevis notatio foundationis Theodori Koriatovits*” című hat részből álló két kötetes művét, amely a kárpátukrán történelmi múltat volt hivatva feltárni. Ebben az időben bontakozik ki a kárpátukrán felvilágosodás kulcsembere, Andrej Bacsinszkij püspöknek (1732–1809) a tevékenysége.

Az un. „bugyityel”-ek (ébresztők) nemzedékéhez tartozott Mihajlo Lucskay (1789–1843) a *Grammatica Slavo Ruthena* (Buda, 1930) és a négykötetes *Historia Carpatho-Ruthenorum* kéziratban fennmaradt mű szerzője, valamint Alekszandr Duhnovits (1803–1865) költő, publicista és pedagógus, a kárpátukrán nemzeti irodalom megalapítója.

Ehhez a generációhoz tartozott a Huszttól mintegy négy órányi járásra levő Ötvösfalván (Zolotarjevo) 1783 március elején született Dóhovics (eredeti nevén Dohánics) Vaszil. Az Akadémiához benyújtott magyar nyelvű Önéletrajzában ő büszkén vallja, hogy jobbágyivadék, vagyis „köz terhek alá vetett sorsú szüléktől” származik. 1840-et írunk, a reformkor tizenötödik esztendejében járunk, és a szerző zárójelben megjegyzést is fűz származásához, miszerint „*obscura patria, obscura parentes*” – „szegény haza – szegény szülők”.

„*Orosz literaturát honjában tanulván ki (tehát szülőfalujában sajátította el az anyanyelvű olvasást és betűvetést – V.S.J.) magyarhoz Huszton fogott 13 esztendő korában – olvassuk az önéletrajzban. – Diák alsóbb oskoláit Máramaros Szigethen végzé; philosophiát Váradon, theológiát Nagy-Szombatban s Unghvárt*”.

A huszti plébániához harangozóként elszegődött kiváló képességekkel megáldott ifjúra felfigyeltek, s a továbbiakban felkarolta a szigeti katolikus gimnázium tudós igazgatója, Simonchich Ince János (1750–1807), aki 1803-ben eljuttatta a harmadéves gimnazista Bacsinszky nevenapjára írott versét a püspökhöz, aki megkérte az igazgatót, hogy gondoskodjon a tehetséges tanuló továbbképzéséről. A leendő tudós intellektuális fejlődésének jelentős állomása a váradi Akadémia, ahol két évet töltött (1806–1807). Itteni tanárai közt a korabeli magyar művelődés több ismert alakját találjuk: Keresztúry József bölcseleti doktort (1755–1825), számos történelmi mű szerzőjét, Varga Márton

természettudóst (1766–1818), akiknek csakúgy, mint Simonchichnek is, latin verseket szentelt. Elégiát írt Valkovszky Jánoshoz, a logika professzorához, aki, mint Kazinczytól tudjuk, váradi kinevezése előtt Dayka Gábor „legérdemesb tanítványa” volt az ungvári gimnáziumban és megőrizte a korán elhunyt tanárának néhány kéziratát. Epigrammákat írt Dóhovics a korszak két ismert költőjéhez, a városba látogató Hannulik Jánoshoz (1745–1816), és a váradi főiskola elcsapott tanárához, Tertina Mihályhoz (1750–1808). Az utóbbi egyengette Dóhovicsirói útját, Tertina ajánlatára a váradi Akadémia növénydekét felkérték, hogy vegyen részt a századforduló egyik jelentős irodalmi vállalkozásában. 1806-ban Kovachich Márton György történész fiatal felesége Ioanna emlékére egy gyászversgyűjteményt szándékoztak kiadni számos költő részvételével. Tertina közvetítésével jött létre a találkozó Kovachichcsal, aki megbízta egy ukrán, valamint magyar vers megírásával. Végül is a gyűjtemény nem látott napvilágot, de Dóhovics latin ódája 1807-ben önállóan megjelent, az ukrán vers pedig fennmaradt hagyatékában.

Ugyancsak Váradon ismerkedhetett meg a fiatal Dóhovics Csokonai költészetével, akinek egy versét később lefordította ukránra. A nagy magyar költő életének utolsó éveiben gyakran megfordult a városban, ahol sokan olvasták műveit. Feltehetően a Lilla versek költőjének példájára Dóhovics tanítványa, Ágnes iránti vonzalmát örököltette meg egy lírai ciklusban. De a dolog komolyra fordult és Dóhovics kénytelen volt elhagyni a várost.

„Még gyermeki ösztönénél fogva húzott a poésishoz, és fiatal korát ezzel gyakoroltatá leginkább. Írt verseket 3 nyelven: diákul, magyarul, oroszul... – olvassuk önéletrajzában. – E tüzet nem sokára eloltá a philosophia iránti láng – mihelyt t.i. philosophiát izlelé meg: csak hamar ez lett a fő uralkodóvá minden tanulmányai között a mai napig”.

A bölcselettel nagyszombati szeminarista korában kezdett foglalkozni. Elbűvölték Kant tanításai. „Németül – írja –, mihez korában nem vala kedve – csak Kantot megért-hetni való czélből kezdett. Kant, Fichte, Schelling egyedüli bálványai valának sok ideig...”

Ezirányú vizsgálódásainak eredményei a kéziratban fennmaradt vaskos kötetek: *Critica purae rationis Kantiana* (Nagyszombat, 1808); *Critica practicae Rationis ex operibus Immanuelis Kant et Bendavid*. (U.o., 1809); *Extractus ex Psychologia Samuelis Kanpe et thelematologia Georgii Fejér* (Tyrnaviae, 1809 et Munkacsini 1834). Ugyancsak Nagyszombatban keletkezett a közel 600 filozófiai definíciót tartalmazó *Lexicon philosophieum*, amelyben sok kiváló bölcselő szerepel (Baumeister, Werderman, Wolf stb., a magyarok közül pedig Fejér György, Horváth István, Sárvány Pál).

Az 1811-től 1824-ig áldozó papként, majd alesperesként a máramarosi Dolhán (ukr. Dovhe) működő tudós itt is folytatta bölcséleti vizsgálódásait, amiről a *Systema Jurisprudentiae* (1813) című kötet tanúskodik (a kéziratok az ungvári egyetem könyvtárában vannak).

Első nyomtatásban megjelent bölcséleti értekezése *A világ megnézéséből a teremtő és a gondviselő Isten léte természetesen mutatva* (Buda, 1823.). Ezt követően a Vörösmarty által szerkesztett *Tudományos Gyűjteményben* és a Kazinczy jelzett *Felső Magyarországi Minervában* láttak napvilágot filozófiai és természettudományi értekezései. Ezek közül kitűnik *A világ alkotmányáról egy lépéssel feljebb, mint Cartész, és Neuton* című munka. Ebben az 1825–1826-ban folytatásban megjelent terjedelmes értekezésben (a *Felső-Magyarországi Minervában*) Dóhovics eltávolodik a téma hagyományos vallási megközelí-

tésétől, és a természettudományok eredményének figyelembevételével ítélkeznek. Például bírálván Descartes rendszerét azt veti a szemére, hogy „*Istent belehozni ilyenbe* (a rendszerbe – V. S. J.), *annyit tesz, mint semmit okoskodni*”. Ugyanezért kritikusan értékelni Neuton rendszerét is, akinek „*theoriájában még több a hiány. Ez is Isten segédelmével vi-szi ki felét a nehézségnek*”.

A természettudományok és a bölcselet folytatólagos tanulmányozása során Dóhovicst mind kevésbé elégítették ki a korabeli német filozófusok nézetei és saját kifejezése szerint „megpróbált ezek fölött erölködni”. Kísérletet tett egy eredeti, saját kidolgozása „új systema alkotásához, melynek az emberi ész természete felőli vizsgálódását veté alapul”. Ezek szerint az 1840-es évek elején (amikor önéletrajzát papírra veti) Dóhovic eljutott a racionalizmusig, a teológiával, a miszticizmussal szemben álló filozófiai irányzathoz, amely az emberi ész erejét és megismerő képességét hirdeti. Ennek az irányzatnak kiváló képviselői a XVIII. századi francia materialisták voltak, Magyarországon pedig elsősorban Bessenyei és Csokonai terjesztették a racionalizmus eszméit.

„*Azonban tudományos munkái kidolgozásában kevésre mehete mind ekkoráig is – sajnálkozik önéletrajzában. – A nagy Eklésiákban szünet nélkül folyó hivatalos dolgok mindenét elfogták – idejét, életét főképpen a templomok építtetése, mellyel minden stációjában küzködik. Csak időt lopva tehet valamit a tudományra vágyó szelleme következtében – azt is akadályok ellenére – mások kedvezése nélkül – maga kárával*”. Valóban, a Nagylucskán eltöltött évek során (1824–1828), majd Munkácson is a tudós kénytelen volt gazdasági, templomépítési kérdésekkel foglalkozni. Sok energiát követelt a Munkácson kibontakozó pedagógiai munka. Dóhovic ellátta az általa szervezett ruszin (ukrán) nyelvű iskola igazgatói és oktatói teendőit, megvetette az intézmény pénzügyi alapját, írt néhány iskolai tankönyvet (ezek közül kettő fennmaradt kéziratos hagyatékában) és ellátta az ukrán nyelvű iskolák inspektori funkcióját is.

Az elmondottak után meglepő, hogy „*ennyi mechanizmusok*” között nem parlagozott be mégis a tudományok iránti szelleme, „*...hanem vasszorgalma következtében ennek is minden években tudott ő áldozni*”. Az Akadémiához beküldött életrajzához mellékeli tudományos és szépirodalmi műveinek terjedelmes jegyzékét, s az ezt követő *Észrevételekben* pedig megjelöli kutatásai irányzatait, amelyek „nyelvészetre, szónoklatra, zenére, költészetre, philosophiára, theológiára, jog- és természettanra, főképp antropológiára terjeszkednek”. Ehhez még hozzátehetjük, hogy Dóhovic jól kezelte az ecsetet és sikeresen működött zeneszerzőként is.

1839-ben Dóhovic ismertetést írt Petőcz Mihály Nógrád megyei főorvos *Weltausseer* 1833-ban Pesten megjelent könyvére. A terjedelmes tanulmánynak beillő 70 oldalas *Psychicizmus vagy a csupa lélekbéli világ vizsgálata* című írásban a recensens megpróbálta áthidalni a materializmus és az idealizmus közti szakadékot. A Tudós Társaság választmánya nem tartotta érdemesnek az ismertetés leközlését, s a szerző más folyóiratba igyekezett azt elhelyezni. Az írásról tudomást szerzett a Királyi Tanács, amely eretnokséggel vádolta Dóhovicst. A Tanács utasítására az írásnak 1841 júniusában a szerző által újra átmásolt példánya a *Tanulmányok* kassai kerületi igazgatóságához lett benyújtva. Az 1842. február 21-i döntés alapján az írás kinyomtatása megtiltatott, s az inkriminált szöveg, valamint a határozat a munkácsi püspöki hivatalhoz leküldetett.

szólt az ismert etnográfus úttörő munkájáról, de erőteljesen hangoztatja fenntartásait egyes állításával szemben. Kategórikusan kifogásolta, hogy Csaplovics bántóan szól az országban élő egyes nemzetiségekről, nem kímélvén még a magyarokat sem, akiknek az idegen javak eltulajdonítása iránti vonzalmáról beszél. Ugyanakkor Dóhovicis tiltakozik a népét és a románokat bántó kijelentések miatt is. *„Az orosz p(éldának) o(káért) és az oláh olly isszonyú vonásokkal be van feketítve, hogy annak portréjában ugyan egy mákszemnyi se marad ditsérni való”*. Tendenciózusnak és logikátlannak látja a szerzőnk azt, hogy míg az egyik helyen Csaplovics azt állítja, hogy *„az orosz (mármint a kárpátukrán – V.S.J.) csak az irtásokkal szeret bajoskodni”*, addig egy oldallal odébb már azt, hogy *„a tunyaság miatt az óra (orra) előtt is be nő minden bokrokkal”*. *„De talán egy orosz (individuum) szeret irtani – folytatja fejtegetéseit Dóhovicis – más nem szeret...de ethnográfiát irunk! Igy hát t.o. orosz annyit tesz, mint nemzet (natio) – akár akarja az író, akár nem, mert az ő kétes értelmű amphiboliáját nem tartozik tudni a logicus”*.

Természetesen Dóhovicis írásán (nemcsak ezen) erősen érződik a tudományág kidolgozatlansága, a magyar tudományos nyelvezet akkori pallérozatlansága, különösen a néprajzi kifejezések kiforrotatlansága, mindazonáltal polémikus hangvételű cikke nem nélkülözi a maradandó gondolatokat és meglátásokat. Túlzott szerénység nélkül ezt maga a szerző is hangsúlyozza, miszerint *„az ethnographia tökéletesítésére – ha ugyan úgy akar ki rukkolni valaha, mint tudomány – szolgáltam nem tsak tisztítást tárgyazó észrevételekkel, hanem egész alkotmányára való útmutatással röviden”*.

Azonban szerzőnk erélyes hangvételének pátozását az értekezését bezáró mondat magyarázza meg igazán: *„Nekem néhány nemzet betsületéjér méltó volt merésznek lennem, ha még több bécsi író ellen is.”*

Míg vitáírásában Dóhovicis saját és az országban élő más nemzetiségek becsületéért szállt síkra, egy másik írásában a ruszin (ukrán) művelődés kiváló alakjának állított emléket. *Bacsinszky András munkácsi megyés püspök élete* című cikkében, amely a Kazinczy által szerkesztett *Tudományos Gyűjteményben* látott napvilágot 1827-ben, a szerző felvázolja a kárpátukrán felvilágosodás kiváló tényezőjének életútját. *„Bacsinszky alig közép-szerig testében – olvassuk a tanulmányban – nagy lélek lakott, s nagy dolgok megfogására született, elméjének a sasi éles szem, s hirtelen keresztül mérés igazán megfelelt, egész ábrázolja méltóságot mutatott. Nemzete, s megyéje előtt emlékezetbe fog maradni örökre”*. *„A magas cédrusok nem szoktak hozzánk lehajlongni – mint a szomorú fűz – írja Dóhovicis cikke egy más helyén –, az önn-szeretet ritkán tagadja meg magát. A nagy Bacsinszky kivételt szenved.”*

A felvilágosodott egyházi férfi, a Jénai Minerológus Társaság tagja, aki mintegy 7 ezer kötetből álló könyvtárt hagyott hátra, példát mutatott az anyanyelvi művelődés ápolásában és fejlesztésében, s egyengette több író és tudós, köztük Dóhovicis útját.

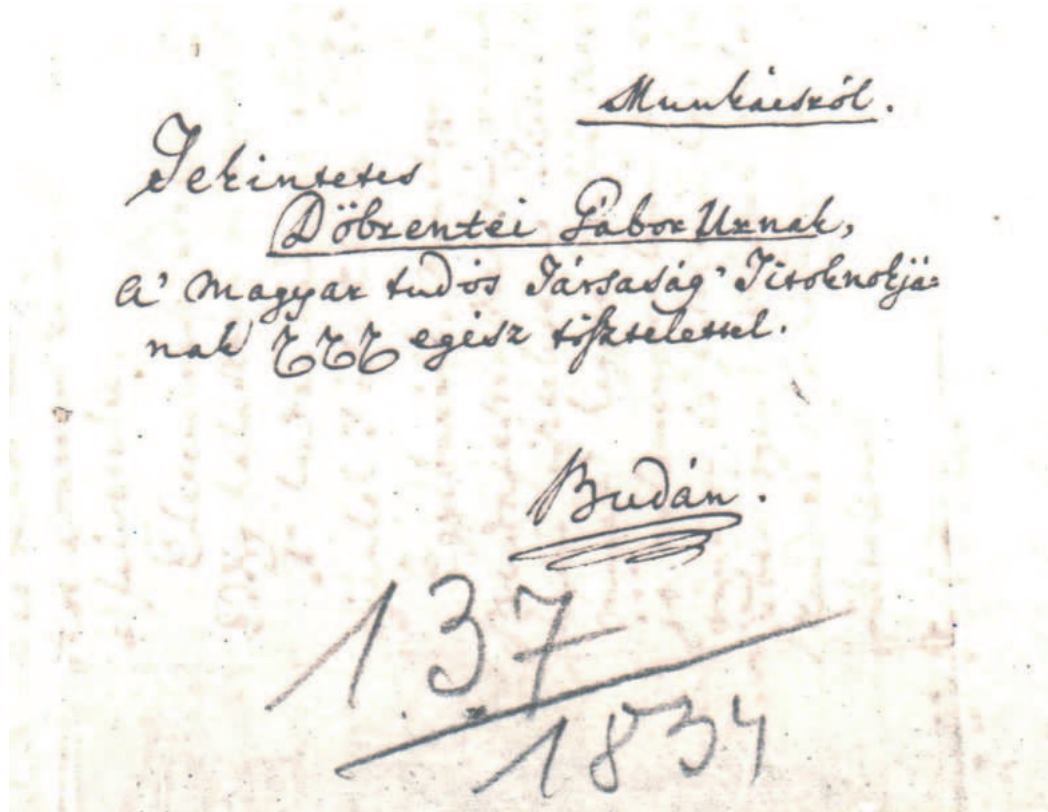
A jeles férfiú iránti tisztelet megnyilvánult már a gimnazista Dóhovicis versében, később pedig 1808-ben a Nagyszombatban tanuló munkácsi szeminaristák nevében ukrán nyelvű versben köszöntötte névnapja alkalmából, majd 1810 januárjában az elhunyt főpap emlékének szentelt egy verset, amely nyomtatásban is megjelent.

Az 1827-es forrásértékű tanulmány Bacsinszky életének és működésének mindmáig legterjedelmesebb vázlatát, amelyből merítették és ma is merítenek a vele foglalkozók.

Nyilván ezen írás adatait használta fel Kazinczy Ferenc is, aki *Magyar Pantheonjában* örökítette meg a munkácsi püspök emlékét.

A nyomtatásban megjelent és publikálatlan művein kívül érdeklődésre tarthatnak számot Dóhovicznak az Akadémia vezetőihez címzett levelei (a MTA könyvtárában) találhatóak. A Teleki Józsefhez, a Tudós Társaság elnökéhez, valamint Döbrentei Gáborhoz, a testület titoknokához intézett sorokból megtudjuk, hogy Dóhovic részt vállalt az Akadémia által kezdeményezett munkálatokban.

1831. november 24-i leveléhez csatolva Dóhovic eljuttatta Telekinek a „*filosophiai hasznávéltre megmagyarosítani való mesterszavak*” (azaz kifejezések –V. S. J.) jegyzékét. Az itt felsorolt latin szavak némelyike mellett olvashatjuk a munkácsi levelező tag által ajánlott magyar kifejezést (progressus – haladás; propositio – feladás; imaginata – képzelés; ratio – okosság, ész; qualitas – minőség, stb.). A lajstrom utójegyzékében hangsúlyozza, hogy három idegen nyelv alapos ismerete (orosz, német, latin) „*melyek bőségére nézve Európában nincsen hozzáfogható*” tanácsot tud adni „*az új magyar szó mineműsége eránt*”, viszont új szavakat alkotni „*magyarul nehéz, mert nem vagyok magyar*”. De azért hozzáteszi, hogy „*azon szókat, mellyeket koholám vagy negyvenet, a Tudós Társaság grammaticussai ítélete alá bocsátom; úgyszintén kérem a többi eránt méltóztatnak ezeket kidolgozni, vagy ha készek már, velem közleni, mert nagyon szükségesek*”.

31. sz. ábra. Vaszil Dóhovic levele Döbrentei Gáborhoz (fénykép)

Ugyancsak mellékelte azon latin kifejezések jegyzékét, amelyeket nézete szerint, „*indigináltatni* (honosítani – V.S.J.) *kellene*” a magyar tudományos nyelvben. Ezek közt szerepel az analógia, cathegoria, examen, forma, planum, systema, sympatia, theoria, chemia „*és a tudományok nevei általjában ú(gy) m(int) phylosophia, physica*” – összesen mintegy hat, hét tucat latin szó. Véleménye alátámasztására logikusan érvel, miszerint „*rettentő sok volna egyszerre az új szó, és tán nem is értenénk meg egymást Eröltetni a dolgot, vagy siettetni szerfelett nem jó... a német még most is érdemesebb előadásokban több latin szavakkal él, mint a magyar, kinek pedig most kezd nyilni csak a nemzeti tudomány hajnala*”.

Dóhovics kapott még egy megbízást az Akadémiától, hogy járuljon hozzá a magyar nyelvű technikai nomenklatura kidolgozásához, de ennek nem tudott eleget tenni, mert mint írta „*ezen a tájékon mindenféle mesterember német technicizmussal él többnyire*”. Viszont sikeresen oldotta meg a feladatot, hogy készítse el a magyar nyelv keletzláv jövevényszavainak a jegyzékét. Az Akadémiai Könyvtárban található tanulmány a következő címet viseli: *Kijegyzése azon szóknak, melyek hasonhangzásuak, vagy értelműek mind a magyar, mind az orosz nyelvben*. Ebben több mint háromszáz keletzláv eredetű szót sorol fel. Munkájával megteremtette a téma tudományos feldolgozásának az alapjait.

Azonban *Önéletrajzában* panaszodik, hogy Munkácson nem férhet hozzá a legfontosabb irodalomhoz, de azt is tudjuk egyik Döbrenteihez intézett leveléből, hogy szűkös anyagi körülményei néha még abban is akadályozták, hogy eljuttassa írásait Pestre. „*A Posta fizetés miatt – olvassuk az 1831. november 2-i leveléből – minthogy szűk a pénz, sokszor elhalasztja az ember a legérdemesebb conceptusait is – ingyen való alkalmakra várván... Rajtam történt ez sokszor, mert Munkáctól Pestre ritkán járnak az irományokat vihető alkalmak*”. Egy másik, Döbrenteihez címzett levelében pedig azt fájlalja, hogy nincs reménye „*Budapestre mehetni valaha, s ottan személyesen tehetni tiszteletemet tekintetes Ur személye iránt*”, Ezúttal kérte a Társaság titoknokát, „*hogy Méltóztasson jó véleményben lenni...a távol levő eránt*” és biztosította arról, hogy „*a magyar tudomány érdekében igen is tehetek valamit – ha az élet kedvezend és a körülmények*”.

Azonban a körülmények nem alakultak szerencsésen a Tudós Társaság levelezője számára. De mielőbb felvázolnánk életútja kedvezőtlen végkifejlődését, szólnunk kell Dóhovics szépírói, költői hagyatékáról, amely mostanában fokozott érdeklődést vált ki. Verseit tartalmazzák nemcsak a kárpátukrán, de az egyetemes ukrán irodalom fejlődését tükröző költői antológiák is (a magyar és latin nyelven írott műveit ukrán fordításban közlik).

Az 1803–1820 között keletkezett költői alkotásait Dóhovics 1832-ben egy füzetbe másolta le, amely *Poemata Basilli Dohovits* címmel maradt ránk. Ez mintegy 200 verset tartalmaz, amelyből több mint 40 magyar nyelven íródott. A Szigeten írt latin nyelvű zsengéket követi a Váradon keletkezett magyar nyelvű Ágnes-ciklus, amely a költőnek tanítványa iránti romantikus vonzalmát tükrözi.

1832-ben az ezekhez a versekhez írott jegyzeteiben tartózkodóan emlékezik meg érzelmeiről. Eszerint Ágnesnek „*a philosophia tanulására nagy esze és tüze vala, s azért, minthogy alkalma volt, hozzája járt praelectióra* (előkészítő foglalkozásra – V. S. J.) *majd minden nap. Magyar nyelven kellett tanitania philosophiára, és ennek köszöni a szerző*

magyarságát. A leány nemcsak ábrázatjára és teste állására, de eszére és erkölcsére is valóban gyönyörű személy volt, miért is mindenét dicséri verseiben”.

Valóban a ciklus első nyolc verse a 17 éves hajadon külsejét és tulajdonságait ecseteli. Ez kitűnik a verscímekből is: *Ágnes orcája, Szemöldök, Vizer Ágnes szeme tékintetének hatalma, Ajaka, Vidámitó mosolygása, Ágnes erkölce, Tudománya, Ágnes neve.*

Azonban az ezután következő vers (*Cupidonak könyörgés, hogy Ágnest tegye erántam szerelmesnek*) és a többiek az érzelmek szenvedélyes tobzódását fedik fel. Ebben a tekintetben jellemző az *Ágnes vádoltatik általam a csók-lopásáról* című, amelyben a költő egy való vagy látomásszerű éjszakai jelenetet elevenít meg, és így fordul féltési szenvedélye tárgyához: „*Mintha mint sugnálhózzá közeledtél, / Mást cselekedtél / Az ajakán / Mit sughatsz szájnak? soha se hal ez; / A helyet érez, / Fülnek sugj. / Nem sugni, bizony, Ágnes akartál; / Csókokat loptál / Hamis lélek!*”.

A női viselkedés törvényszerűsége határozta meg a következő vers tartalmát és címét, amely így hangzik: *Mikor Ágnes megharagudott reám és megszűnt hozzám járni*, de ez mindjárt követi egy másik, amelynek a címe így hangzik: *Megengesztelődött az Ágnes és annak jeléül küld nekem egy óra-tartó maga kezével kötött selyem zacskót. A Háládatosság* című műben pedig már a boldog kibontakozás körvonalai rajzolódnak ki, hiszen a repetitor-poéta huncut pajkossággal veti papírra a kétsoros verset.

Ágnes kérdi: verseimért mivel háláljon

Az az: Leány a legénynek mivel szolgáljon??...

A ciklus további darabjaiból kitűnik, hogy a fiatalok „vétettek” és ez tudomására jutott a leány édesanyjának, Bihar megye hajdani főjegyzője özvegyének, aki a jobbágy származású házitanítónak kiadta az útját. Dóhovics kénytelen megválni a váradi akadémiától, szeretett tanáraitól. Osztályöntudatra nevelő tanulással és egy életre szóló érzelmi élménnyel hagyja el a Körös-parti metropolist. Az Ágnes-ciklus befejező darabjait sok év múltán veti papírra Nagyszombatban a seminarista papjelölt, jelezvén vonzalma állhatatosságát. Később, 1832-ben keletkezett önéletírásában bevallja, hogy a váradi évek életének legboldogabb szakaszát jelentették.

Az 1808–1810-es években Nagyszombatban bölcséleti és politikai ihletésű latin verseket ír, amelyekben Spinoza, Rousseau, Kant tanaival pereskedik-viaskodik, a napóleoni háborúk eseményeinek szentel számos művet, amelyekben méltatja Napóleon hadvezéri és államférfíui erényeit (leggyakrabban Bonapartnak nevezi). Verset szentel a francia császár rendeletének, amely arra vált hivatva, hogy javítsa az általa elfoglalt Rajnai konföderáció zsidó lakosságának a helyzetét, örvendezik a franciák hadisikereinek, de egy 1808-as versében (*Bonapart és az orosz Sándor*) jól látja, hogy Oroszország képviseli azt az erőt, amely sikeresen szembeállhat a francia császár világhuralmi törekvéseivel.

Az ungvári tartózkodása idején írott művek közt találunk egy drámai monológokat tartalmazó ciklust, amelyet a seminaristák előszóban adtak elő (Dóhovics részvételével). Ennek a hőse egy bizonyos Sándor, aki a szerzőnek egy szebb és jobb jövő iránti törekvéseit fejezte ki.

A Dóhovics költői credójának is felfogható *Sándor bizakodása* című énekben olvashatjuk: „*Én bízom, e szigetben, / Hogy lesz az a forrás!... Indulok hát, hogy leljem, / Legyen veszélyes bár; / Sem nyugtom, sem helyem / Nem lehet már.*” Dóhovics olva-

sottsága ismeretében, alkotó és életútja egészének tudatában, megkockáztathatjuk a feltevést, hogy a versben említett sziget esetleg Utópia szigete, a keresett forrás pedig Thomas Morus, vagy más szocialista utópista tanai. A ciklus egyik közjátékként hangzik el a népdal ihletésű „Bajadszó éneke”:

*Latzy, igyál,
Mig kedved áll!
Boldogságod az asztalnál
Csak most vigadjál
Majd ha csenget végső órád,
Akkor Latzy bú jön rád
Akkor Latzy bú jön rád!!!*

Valóban költői hagyatékának legértékesebb darabjai a főleg ukrán nyelvű folklori ihletésű dalok, amelyek Dolhán keletkeztek 1811 és 1821 között.

Ukrán és magyar népdalmotívumok felhasználásával írja a *Дівка на ярі співат* című verset, amelyet Mihajlo Lucskay kinyomatott 1830-ban megjelent nyelvtanában, mint a kárpátukrán folklór jellemző darabját. Ennek a dalnak Dóhovics egy magyar változatát is papírra vetette *Paraszt menyecske dicsérete énekben* címmel, amelynek második strófáját idézzük:

*Ha bocskor is öltözeted,
Angyal mégis a termeted,
Ha barna is az orcád;
De szép szemmel nincs pár hozzád.*

Ezekben a művekben a többi XIX. századi kárpátukrán írótól eltérően, akik az ószláv-nagyorosz keveréket használták (az un. jazicsiét), Dóhovics a nép által beszélt nyelven fejezte ki érzelmeit és a kárpátukrán, részben a magyar dalkincsből meríti motívumait. Ehhez a dolhai ciklushoz tartozik Csokonai *A csikóbőrös kulacshoz* című versének sikerült ukrán átültetése, amelyben érzékelhetjük az eredeti szöveg lüktető ritmusát, hamisítatlan népiességét. A tolmácsolás közvetlenségét és zamatát érzékelhetjük, ha összevetjük a mű első két verssorának eredeti és ukrán szövegét:

*Drága kincsem, galambocskám
Csikóbőrös kulacsocskám!
Érted halok, érted élek,
Száz leányért nem cseréllek.*

*Megvidító arcocskádat,
Csókra termett kerek szádat
Ha a számhoz szoríthatom,
Zsuzsiét nem csókolgatom.*

*Люба моя голубице
Зорілчана коржанице!
Не дав бем тя ї за сестру
І за май милу посестру.*

*В тебе ротик гей кругличка
А йще якi мудрі личка!
Коби ти мя цюловала:
Най би собі жена спала...*

A tolmácsolásból kimaradtak a Csokonai vers 4., 5., 8., 9., 10., 12. és 18. strófái, tehát az ukrán szöveg húsz helyett 13 versszakot tartalmaz. Ez jellemző a mű első fordításaira, amelyeknek a szerzői a *Szerelemdal* valamelyik, esetleg kéziratban elterjedt változatát magyarosították. Így például az 1820-as évek közepén, tehát a Dóhovics tolmácsolással néhány évvel később keletkezett anonim szlovák fordítások tartalmazzak a Csokonai-vers teljes szövegét.

Ezzel a fordításával, amely a kiváló magyar költő első idegen nyelvű megszólaltatása, Dóhovics bevonul a Csokonai-filológiába, s személyében a magyar szépirodalom első ukrán tolmácsolóját tisztelhetjük.

Népdal ihletésű egyik legsikerültebb, a költő életbölcességét tükröző *Miért maradtam muzsikus?* című verse is. Vaszilnak szemére vetik, hogy azután is, hogy élete java háta mögött van, ő csak vigad és muzsikál. Válaszában a szerző a mostoha körülményekre hivatkozik: („*Eltűnt a tisztesség. / Csak nyüvölünk, Ki-ki / Lohol, hasznát lesi / ...Hegedűm tart távol / E bűnös világtól. / Húrjain ha játszom, / Nem köt semmi járom / Ha sírok, sír velem, / S megosztja örömöm*” (Finta Éva fordítása).

Ugyancsak Dolhán írta Dóhovics a szociális töltésű magyar nyelvű *Első gazdaságomról fele vig, fele szomorú éneket*, amelyben emléket állít a jobbágysorban sínylődő édesapjának, a fiát becsületre nevelő jobbágnak, akinek „*Ház-padján kémény sints; / Mégis ő ember volt, / Hogy téged kikoholt*”.

A vers zárósoraiban a szerző a korabeli társadalom fonákságait ostorozza:

*Jaj, de a szegénység
Nálunk nem emberség!
A világ úgy tisztel,
Ha vagyonokat lel.
Ne búsulj, ebadtád
Jó Isten jót is ad,
Aki gazdag volt;
Világból elpatkolt
S ha még él, hogyan él?
Haláltól nagyon fél!*

Sajátos jelenség Dóhovics latin nyelvű *Önéletírása*, amelyben megcsillantja prózaíró képességét. Színes fordulatokkal és találó jellemzésekkel bővelkedő írásából a vidék korabeli életéről, hétköznapi eseményeiről, a szerző gazdag lelkivilágáról nyerünk elképzelést. Az *Önéletírás* feltárja a szerző családi viszonyát, megjelenti feleségét, aki nem értvén meg különönc férje törekvéseit, megbánta, hogy vele kötötte össze életét. Közben nyolc gyereket hozott világra, akik közül három maradt életben. Drámai erejű a szerző szenvedésének ábrázolása szeretett fia elvesztésekor.

A visszaemlékezés egy másik helyén Dóhovics elbeszéli, mennyire kedvelte a pontosságot és tudta értékelni az időt. Haragudott is azokra, akik elrabolták idejét az önképzéstől, az alkotástól és az ilyen embereket magyar szóval bitangnak aposztrofálta. A pontosság szeretete hozta magával az óraszerkezet megbecsülését. Mivel Dolhától csak nagy távolságra volt található órás, kitanulta az órásmesterséget.

Dóhovics életének utolsó tíz esztendejét elkeserítették az egyházi és földesúri hatalommal támadt ellentétei. Az Akadémiához benyújtott *Önéletrajzában* említi, hogy „egy hatalmas ellenese egész erejéből törekszik gátolására (bosszúból akarván visszatérni a költséget)”. A célzás Csaplovics Jánosra vonatkozik, aki 1813-tól a Schönborn-uradalom jószágigazgatói teendőit látta el Bécsben.

Valóban, Csaplovics a *Századunkban* bírálta bölcseleti és természettudományi írásait, Dóhovics pedig az *Athenaeumban* szándékozott válaszolni a kritikára, de polémikus jellegű *Akademikusok és csillagászat* című írása kéziratban maradt fenn az MTA könyvtárában.

Azonban Dóhovicsnak a feletteseivel keletkezett konfliktusának mélyebb okai voltak. Később a társadalmi feszültségeknek a közeledő forradalom miatt további kiéleződésével a konfliktus a végsőkig elmérgesedett.

Még 1838-ban megállapítást nyert, hogy Dóhovics a szerzője annak a közkézen forgó versnek, amely egy főpapot gúnyolt ki. Ezt követően 1840 márciusában feljelentések érkeztek ellene, amelyben többek közt egy esküvői szertartással és az ünnepi istentisztelet kapcsán elkövetett mulasztásait hányták fel. A beregszászi Területi Állami Levéltárban található feljelentésekhez csatolva találjuk Dóhovics magyarázkodását, amelyekben mulasztásait iskolai elfoglaltságával menti, de őszintén bevallja azt is, hogy a téli időszakban a hívőkre való tekintettel rövidítette a hosszú miséket. Az ismételt panaszok miatt Dóhovicsot az Esztergomban székelő felső egyházi hatóságok elé idézték, de ő az egészségi állapotára hivatkozva megtagadta a megjelenést. Közben azonban az egyházmegyei hatóságok birtokába újabb kompromittáló adatok kerültek, amelyekből kitűnt, hogy a nyakas lelkész az ukrán lakosságú Nagylucska és a magyarlakta Bótrágy jobbágyait izgatta a hajdani Rákóczi-javakat birtokló Schönborn-uradalom ellen. Egy Barankovics nevű lelkész, aki valamikor Dóhovics mellett segédpapként működött és szerepet játszott a gúnyvers szerzőségének feltárásában is, a tudós ellen vallott. Az Ung megyei szolgabíró által vezetett kihallgatáson arra a kérdésre, hogy „*ki izgatta ezen helységek lakosait, hogy folyamodványaitak egész Bécsig felvitték*”, Barankovics határozottan állította, hogy „*a Nagy Lucskaiak és Bótrágyiak nyughatatlanságainak, s bekövetkezett szerencsétlenségének, érett eszök után, nem más az oka, mint Dóhovits Ur... Dóhovits Ur és egyedül Ő positive et active előmozdította legyen, mint a Lutskaiak, mint a Bótrágyiak nyugtalanságait, erről oly bizonyos vagyok, mint arról, hogy ha tűz meleg, és a víz nedves*”.

Közben különböző álnevek alatt feljelentések érkeztek Dóhovics ellen a budai királyi kancelláriához is, amelyek alapján egy bizonyos Ferst nevű kancellista 1840. december 31-én jelentést tett az ügyben a bécsi hatóságokhoz. A rebellis lelkész elleni vádjait négy pontban foglalta össze: 1. A jobbágyparasztokat izgatta a földesúr ellen. 2. Több falusi közösség szószólójaként lépett fel az uradalommal folytatott perben. 3.

Egy bűntársa volt Bécsben, aki továbbította a felső hatóságokhoz a parasztok panaszát. 4. Bótrágy lakosait bújtogatta, hogy foglalják el a grófi földeket. A jelentés szerzője szerint a földesúr felizgatott jobbágysági részvételre számíthatnak, azonban Dóhovichs viselkedése ellenkezik papi méltóságával és állásával.

Mindezek után a földesúri hatalom elérte célját, hogy eltávolítsa az uradalom területéről a számára kellemetlen papot. 1843-ban Dóhovichs kénytelen volt távozni Munkácsról és Huszton telepedett le, megkapván az itteni lelkészi állást. Élete itt töltött utolsó éveiről egyet-mást megtudhatunk barátja és feleségének rokona, Vaszil Ljahovichs *Öreg Dóhovichs* című, 1854-ben írott elbeszélő költeményéből. Ennek egyik versszaka szerint a mellőzött és száműzött tudós *„Vissza nézve múlt éveire, / Sok csalattatásaira, / Rágondolt szép műveire, / Mosolygott, – s nem sirt.”* Játsván unokáival, ő volt a könyvtáros, a gyerekek pedig vásárolták a nagypapa kiadatlan műveit.

A jeles férfiú még megérezte a 48-as márciusi napokat, és több mint valószínű, hogy rokonszenvezett a forradalom eszméivel. Erről tanúskodik különben Toldy Ferenc 1850-es megemlékezésének az a kitétele, miszerint Dóhovichs „leghívebb társunk volt jó és rossz napokban!”. Néhány hónappal Világos után, 1849. december 13-án lehelte ki lelkét.

Idézzük az említett elbeszélő költemény egyik befejező strófáját:

*Bölcsész Dóhovichs sokat mert,
Lelkét az ég fogadja,
Porát a huszthi sírkert,
Emlékét a nép tartja.*

A patinás huszti várrom alatti régi temetőben Dóhovichs síremlékét hiába keressük. Arcképe sem maradt fenn az utókorra. A forradalom leverése utáni gyászos időben az Akadémia csak 1850 júniusában szerzett tudomást levelező tagja haláláról. Ekkor kapta meg a Tudós Társaság titoknoka Szilágyi István levelező tag 1850. április 14-én Szigeten keltezett levelét Dóhovichs haláláról, amelyben többek közt felsorolja az elhunyt 1840 után (tehát az önéletrajz megírása óta) keletkezett kéziratban fennmaradt műveit. Az Akadémia 1850 őszén emlékezett meg elhalálozott levelező tagjáról. Szeptember 14-én megtartott emlékbeszédében Toldy Ferenc kiemelte az eltávozott „orosz” származását, amire Dóhovichs, mint tudjuk, büszke volt. Toldy „önálló gondolkodóként” aposztrofálta a tudóst és hozzátette: *„néhai társunk megérdemli, hogy nevét kegyelettel említsük halottaink között”*.

Vaszil Dóhovichs valóban „sokat mert”. Akárcsak Táncsics, nem hazudtolta meg jobbágy származását, s a nép szociális törekvéseinek volt szószólója. A néphez való közelsége nyilvánult meg műveiben is. Dóhovichs jelentős helyet foglal el a XIX. századi kárpátukrán felvilágosodás történetében, ugyanakkor, mint a Magyar Tudós Társaság tagja, Csokonai Vitéz Mihály műveinek első más nyelvű tolmácsolója, az első magyar nyelvű tudományos folyóiratok szerzőgárdájához tartozó és a magyar művelődés képviselőihez fűződött kapcsolataival, Dóhovichs jelen volt a korabeli magyar kulturális törekvésekben is.

DÓHOVICS MAGYAR NYELVŰ VERSEI

Dóhovics Vaszilnak (1783–1849) a kárpátukrán felvilágosodás kiváló képviselőjének irodalmi hagyatéka számos magyar nyelvű írást, köztük költői művet tartalmaz. A Huszt környéki Zalotarjovon (Ötvösfalván) született író 13 éves korában került Husztra és itt hall először magyar szót.

Az 1840-ben írott magyar nyelvű *Önéletrajzában*, amelyet a Magyar Tudományos Akadémiának nyújtott be (ennek 1831-től volt levelező tagja), Dóhovics a következőképp beszél gyermekkoráról: „*Orosz literatúrát honjában (azaz szülőfalujában) tanulván ki, magyarhoz Huszton fogott 13 esztendőskorában. Diák (azaz latin) alsóbb oskoláit Szigethen (Máramaros) végzé; philosophiát Váradon, theológiát Nagy Szombatban, s Ungvárott.*” A szigeti gimnázium ekkori igazgatója Simonchich Ince (1750–1807) íróember és jóképességű tudós. Tanárai közt találjuk a költő Hari Pétert (1762–1828) is. Később mindkettőjüknek latinul írott versben rója le halálját. Ezek a művek, valamint a magyar és ukrán nyelvű költeményeit Dóhovics 1832-ben átmásolta egy füzetbe, amely ma Eperjesen – mikrofilm másolata pedig az Uzshorodi Állami Egyetem (ma Ungvári Nemzeti Egyetem) Könyvtárában – található. A *Poemata Basilii Dóhovits* című füzet 1805-től a 20-as évek elejéig írott 190 versét tartalmazza, köztük 41 magyar nyelvűt.

Idézett *Önéletrajzában*, amelyben harmadik személyben vázolja fel életútját, pályakezdéséről így emlékezik meg: „*Még gyermeki ösztönénél fogva húzott a Poésishoz, és fiatal korát ezzel gyakoroltatá leginkább. Írt verseket három nyelven; diákul, magyarul, oroszul (azaz ukránul) – oly ügyességgel, hogy sokaktól született poétának neveztetni, versezeteit pedig még oskolás korában kinyomtatni látni szerencsés vala.*” Verseket Váradon kezdett írni, ahol 1806–1807-ben tartózkodott. Az intellektuális törekvégeket serkentő váradi légkör kedvezően befolyásolta a fiatal poéta fejlődését.

Élete utolsó éveiben (1802–1804-ben) gyakran tartózkodott a városban Csokonai Vitéz Mihály, itt jelentek meg művei első kiadásai Máramarossi Gottlieb Antal könyvkereskedőnél, aki előnevéből ítélve, földije volt Dóhovicsnak. A nagy magyar költő művei igen olvasottak voltak Váradon, Dóhovics feltétlenül ismerte Csokonai alkotásait, hiszen lefordította ukránra a *Csikóbőrös kulacshoz* című versét, elsőként szólaltatván meg más nyelven a nagy költő líráját.

Dóhovics váradi tanárai között a helyi Akadémián, a korabeli magyar művelődés több alakját találjuk. Keresztúry József (1755–1825) bölcséleti doktor, számos történelmi mű szerzője a historiát, Varga Márton (1767–1818), a kor jónévű természettudósa a fizikát adta elő. Ezeknek szintén latin nyelvű verseiben állított emléket, valamint a XVIII–XIX. századforduló ismert költőinek Hannullin Jánosnak (1745–1816) és Tertina Mihálynak (1750–1808).

A Nagykárolyban élő, de Váradon gyakran megforduló Hannullint a századforduló egyik legkiválóbb latin költőjeként tartottak számon, akit „*Magyarország Horatiusának*” neveztek, és híre túlnőtt az ország határain (Oroszországgal is kitűnő kapcsolatai voltak).

Tertina Mihály 1804-ig volt a nagyváradi Akadémia tanára, de ekkor léha életmódja miatt elvesztette állását. Latin nyelvű prózai és verses műveit a kortársak elismeréssel említették. Úgy látszik az elcsapott tanár fenntartotta kapcsolatát a főiskola diákjaival,

és, amint az adatainkból kitűnik, egyengette Dóhovics költői útját. Tertina ajánlatára a kezdő költőt felkérték, hogy részt vegyen a századforduló egyik jelentős irodalmi vállalkozásában. 1806-ban az Kovachich Márton György történész fiatalon elhunyt felesége, Iohanna emlékére egy gyászversgyűjteményt szándékoztak kiadni számos magyar költő részvételével. Windisch Éva irodalomtörténész egy részletes tanulmányt szentelt a gyűjtemény történetének, amelyből megtudjuk, hogy Tertina közvetítésével Dóhovics latin és ukrán nyelvű verseivel szerepelt a készülő kiadványban, amely végül is nem lett kiadva. Windisch megállapította, hogy Dóhovics versei hiányoznak a kéziratban maradt gyűjteményből. Nos, a két vers megtalálható a *Poemata Basilii Dóhovits* című füzetben.

A magyar költemények sorát a mintegy húsz versből álló Ágnes-ciklus nyitja meg, amely a költőnek tanítványa iránti romantikus vonzalmát tükrözi. Ezek az eddig ismeretlen szerelmi versek igen érdekesek, hiszen egyesek amolyan – világi dolgok iránt érzéketlen – papi írónak igyekeznek feltüntetni Dóhovicsot. Ugyanakkor az Ágnes-versek néha döcögő rímei mögött is felfedezhetjük Csokonai Vitéz Mihály Lillához írott verseinek hatását. Ezek első összegyűjtött kiadása *Lilla érzékeny dallal III könyvben* címmel 1805-ben láttak napvilágot Nagyváradon Máramarossi Gottlieb Antal betűivel. Szerelmi lírájához később, 1832-ben írott jegyzeteiben Dóhovics tartózkodóan emlékezik meg érzelmeiről. Eszerint Ágnesnek „*a philosophia tanulása nagy esze és tüze vala, s azért, minthogy alkalma volt hozzája járt praelectióra (előkészítő foglalkozásra), majd minden nap, magyar nyelven kellett tanítani philosophiára, ég ennek köszöni a szerző magyarságát. A leány nemcsak ábrázatjára és teste állására, de eszére és erkölcsére is valóban gyönyörű személy volt. Azért is mindenét dicséri verseiben.*”

Valóban, a sorozat első nyolc verse a 17 éves hajadon külsejét és jellembeli tulajdonságait ecseteli. (*Vizer Ágnes kisasszony szépségéről, Ágnes orcája, Vizer Ágnes szeme tekintetének hatalma, Ajaka, Vidámitó mosolygása* stb.) Azonban az ezek után következő költemények az érzelmek szenvedélyes tobzódását fedik fel.

*Tégy Cupido valamit hát,
Hogy Ágnes is szeressen,
Eressz belé isten, nyilat,
Hogy ne járjon kényesen!*

olvassuk a *Cupidonak könyörgés, hogy Ágnes tegye irántam szerelmes* című versben. A szerelemföltés kínjait tükrözi az *Ágnes vádoltatik általam a csók lopásairól* című vers, amelyet egy megtörtént vagy képzeletbeli éjszakai jelenet ürügyén írt. Ebben a költő emígy vádolja kedvesét:

*„Mintha mint sugnál, hozzá közeledtél
Más cselekedtél
az ajakán.
Mit sughatsz szájnak? Soha sem hal ez;
A helyet érez
Fülnek sugj.
Nem sugni, bizony, Ágnes, akartál
Csókokat loptál,
Hamis lélek!”*

A női viselkedés törvényszerűsége határozta meg a következő vers tartalmát és címét, amely így hangzik: *Mikor Ágnes megharagudott reám és megszűnt hozzám járni*, de ezt mindjárt követi egy másik, miszerint *Megengesztelődött Ágnes és annak jeléül küld nekem egy óra tartó maga kötött zacskót*. Az *Ágnes háládatosságáról* című műben már a boldog kibontakozás körvonalai rajzolódnak ki, a továbbiakból pedig kitűnik, hogy a fiatalok „vétkeztek” és ez tudomására jutott a leány édesanyjának, Bihar megye hajdani főjegyző özvegyének, aki a jobbágy származású házitanítónak kiadta az útját.

Dóhovics kénytelen megválni az akadémiától, szeretett tanáraitól. Osztályöntudatra nevelő tanulással és egy életre szóló érzelmi élménnyel hagyja el Váradot. Az Ágnes-versek befejező darabjait sok év múltán veti papírra a seminarista papjelölt, jelezvén vonzalma maradandóságát. Később, 1832-ben keletkezett latin nyelvű önéletírásában a váradi éveket élete legboldogabb szakaszának nevezi.

A szerelmi verseket egy érettebb, társadalmi problémákat felvető ciklus követi, amelyben a lírai hős – Sándor – fejezi ki a szerző törekvéseit. Dóhovics költői crédójának is felghatjuk a *Sándor bizakodása* című versét:

„*Én bízok e szigetben
Hogy lesz az a forrás!*

*Indulok, hogy leljem,
Legyen veszélyes bár;
Sem nyugtom, sem helyem
Nem lehet már.”*

Feltételezhető, hogy ez áhított sziget Thomas Morus *Utópia*, vagy Francis Bacon *Bensalemszigete*, a keresett forrás pedig az igazságos társadalmi rend megvalósításáról szóló tanítás. Szülőföldjére hazatérve Dóhovics felfedezi az anyanyelv költőiségét és ezen írja verseit, amelyekben a folklór tiszta forrásából meríti témáit, de ebben az időszakban is ír magyar nyelvű verseket.

Ukrán és magyar népdalmotívumok felhasználásával írja a «*Дівка на ярі співат*» című szép verset. Füzetébe átmásolta ennek magyar változatát is, *Egy paraszt menyecske dicsérete énekben* címmel, amely azonban különbözik az előbbitől. Idézzük a magyar változat második versszakát:

*Ha bocskor is öltözeted,
Angyal mégis a termeted,
Ha barna is az orcád,
De szép szemmel nincs pár hozzád.*

Dolhai tartózkodása elején, ahol 1811-től 1824-ig lakott, írta társadalmi és szociális problémákat feszegető *Első gazdaságonról fele víg, fele bús ének*et, amelyben a jobbágy-sorban sínylődő földművesnek, a fiát becsületre nevelő édesapjának állít emléket.

*Első gazdaságonról fele víg, fele szomorú ének
Mit gondolsz te szegény
Felséges legény?! –
Nincs több a' háznál
Két fehér libánál! –*

Ne búsulj, ebadtád
 Jó Isten jót is ád,
 Apádnál sem nagy kints,
 Ház-padján kémény sincs;
 Még is ő ember volt
 Hogy téged kikoszolt.
 Jaj, de a szegénység
 Nálunk nem emberség!
 A világ úgy tisztel
 Ha vagyonokat lel.
 Ne búsulj, ebadtád
 Jó Isten jót is ád.
 A ki gazdag is volt
 Világból elpatkolt;
 S ha még él, hogyan él?

Dóhovics Vaszil jelentős szerepet játszott a XIX. századi kárpátontúli ukrán felvilágosodás történetében és helyét Duhnovics Olekszandr, Lucskay Mihajlo és Pavlovics Olekszandr társaságában jelölhetjük meg. Ugyanakkor, mint a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az első magyar nyelvű tudományos folyóiratok szerkesztőgárdájához tartozó Dóhovics jelen volt a korabeli magyar művelődési törekvésekben is.

A huszas évek elején Dóhovicsot mind kevésbé elégíti ki gondolatai költő kifejezése, Amint maga írja, a poézia iránti „*tűzét nem sokára eloltá a philosophia iránti láng, – mihelyt t.i. a philosophiát izlelé meg: csak hamar e 'lett a fő uralkodóvá minden tanulmányai között*”.

Míg versei, egy Ágnes-vers kivételével, életében nem láttak nyomdafestéket, bölcseleti, néprajzi és történelmi tárgyú művei közül több is megjelent a korabeli magyar tudományos folyóiratokban (a Kazinczy Ferenc nevével fémjelzett *Felső Magyarországi Minervában* és a Vörösmarty Mihály által szerkesztett *Tudományos Gyűjteményben*) és ez alapozta meg tudományos hírnevét és hozta magával az akadémiai tagságot.

ASBÓTH OSZKÁR ÉS IVAN FRANKO

„1907 telén a berlini szlávista, A. Brückner tanácsára hozzám fordult Asbóth, a budapesti egyetem professzora, hogy írjam meg a magyar világirodalmi enciklopédia számára az ukrán irodalom történetének vázlatát, amelyet a Budapesti Tudományos Akadémia fog kiadni”.

Ez a Franko-idézet az 1910-ben Lvovban megjelent *Az ukrán irodalom történetének vázlata 1890-ig* című könyvből való, pontosabban az írónak a könyvhöz írott előszavából. Itt megemlíti a témával foglalkozó előbbi munkáit, többek között a Brockhaus és Efron cégek által Pétervárott kiadott 90 kötetes *Enciklopédiai szótár* számára orosz nyelven készített terjedelmes tanulmányát, amely 1904-ben látott nyomdafestéket. Azonban

Franko megjegyzi, hogy *„az Asbóth professzorral folytatott levelezésben megegyeztünk, hogy én német nyelven egy egészen új feldolgozást készítek, teljesen függetlenül az oroszától. Ezt a munkát Asbóth professzor ellenőrzésével egyik tanítványa fordította le. A fordítást tavaly tavasszal láttam, mikor Budapesten tartózkodtam és felkerestem Asbóth professzort a lakásán. A fordítás már készen volt és én még egy kis kiegészítést is írtam hozzá... Hogy megjelent-e már a munka Budapesten, még nem tudom.”*

A tanulmány az 1911-ben az *Egyetemes Irodalomtörténet* negyedik kötetében kapott helyet. Ami pedig levelezést illeti, annak csak egy része került elő.

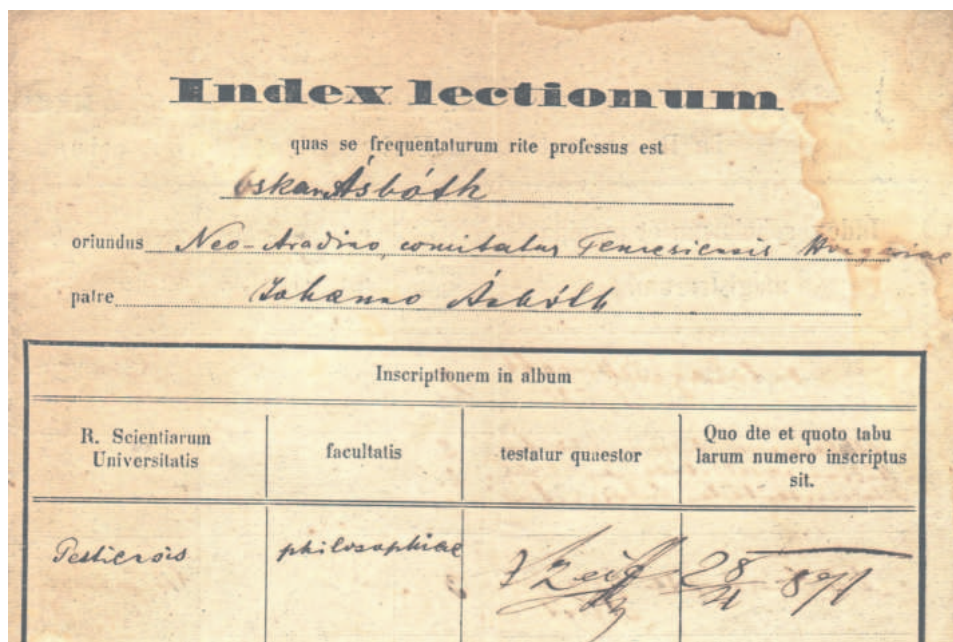
De mindenekelőtt néhány szó a Franko által említett budapesti professzorról. Asbóth Oszkár (1852–1920) előbb a budapesti, majd a lipcsei, berlini és göttingeni egyetemen tanult. A fiatal Asbóth nagy érdeklődést tanúsított Berlinben Jagic Vatroslav horvát származású professzor előadásai iránt, aki előzőleg az odesszai egyetemen is tanított. Az ő hatására kezdett foglalkozni az orosz nyelvvel, és 1879-ben lefordította magyarra Turgenyev egyik elbeszélését. 1881 óta tanított a budapesti egyetemen és a későbbiekben a szlavisztikai tanszék vezetője, akadémiai tag volt és a magyar tudományos szlavisztika elismert művelőjeként vált ismertté. Magyar, német és orosz szakfolyóiratokban közölt nyelvészeti munkái kivívták a külföldi tudományos körök elismerését, Több külföldi Akadémia és Tudós Társaság tagja és 1906-ben a Szentpétervári Akadémia is levelező tagjává választotta.

1919-ben Asbóth lelkesen üdvözölte a magyar proletár forradalmat, a Tanácsköztársaság idején a budapesti egyetem bölcsészkarának dékánja volt. A forradalom leverése után kizárták az Akadémiáról és eltávolították az egyetemről.

Asbóth Oszkár öt német nyelvű levelét, melyet 1905–1907-ben írt Ivan Frankóhoz, az Ukrán Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének kéziratárában őrzik. Az első 1905. december 26-án írt levelében (tehát Franko nem jól emlékezett, amikor 1907-et írt) a magyar tudós megírja, hogy Brückner tanácsára fordul Frankóhoz és kéri egy-két ív terjedelmű tanulmány elkészítésére:

„Egy tekintélyes magyar könyvkiadó, magyar nyelven Egyetemes Irodalomtörténetet ad ki. Ennek egy fél kötete, 20 nagy nyomdai ív terjedelemben, a szláv irodalmat öleli fel. A fél kötetnek a szerkesztésével engem bíztak meg. Az orosz irodalom számára megnyertem a berlini Brückner professzort... Brückner kolléga még a nyáron közölte velem az Ön címét és a legmelegebben ajánlotta Önt nekem. Kérem, ne vegye ezt rossz néven, s engedje meg nekem, hogy megkérjem, küldjön nekem mielőbbi egy kisebb tanulmányt az ukrán irodalomról. Ebben az igen korlátolt terjedelemben csak alig 2 nagy nyomdai ívet tudok az ukrán irodalomnak szentelni, s ezért ívenként 60 koronát fizetek. Az eredeti kéziratot nyomtatás után visszakapja, és ez a kézirat más helyen is közölhető, mivel az Ön munkája magyar fordításban jelenik meg. Örülnék, ha kéziratát nekem német nyelven küldené, hogy ne legyek kénytelen az magam lefordítani. Ha ez azonban Önnek bizonyos nehézségeket okozna, hiszen Ön született ukrán, akkor természetesen megírhatja a tanulmányt orosz vagy akár ukrán nyelven. Örülnék azonban, ha a munkát február végéig kézhez kaphatnám.

Szeretnénk a nagy, de válogatott közönség számára könnyen érthető nyelven képet adni az ukránok irodalmi törekvéseiről. Kérem, hogy egész rövid bevezetés után anélkül, hogy hosszasan időzne a régi évszázadoknál (Igor-ének és más korai művek), térjen át az új, de

32. sz. ábra. Asbóth Oszkár egyetemi leckekönyve (fénykép)

most kevésbé ismert, s ezért jelentős érdeklődésre számot tartó irodalomra és ennek összefüggéseire az orosz irodalommal. Vácsolja továbbá az ukrán irodalom képviselőinek ellentétes vonásait, a népköltészet jellegét, stb. Ezt úgy értelmezem, mintha egy született ukrán bemutatná ennek az irodalomnak érdekes mozzanatait egy nagyképzettségű barátjának, aki nem ismeri ezt a nyelvet és ezt az irodalmat. Kérésem megismételve maradok baráti üdvözléssel”.

A következő, Budapesten 1906. február 16-án keltezett levelezőlap arról tanúskodik, hogy Franko határidő előtt eljuttatta Pestre a cikket.

Az 1906. március 9-én kelt levelében pedig Asbóth Oszkár a befejezett munkát köszöni meg. „Tanulmányát elejétől végig a legnagyobb érdeklődéssel olvastam és ismételten köszönöm Önnek hazai irodalmának ily melegséggel és gazdag adatokkal megírt tanulmányát. A második részben egyetlen változtatni való szót sem találtam”.

1907. július 23-i levelében Asbóth az ukrán nevek magyar átírásával kapcsolatos kérdésekben kérte ki a szerző véleményét. A november 13-án papírra vetett soraiban pedig Asbóth arról tudósította a címzettet, hogy megszerkesztette tanulmányát és a fordítással foglalkozik. Asbóth és Franko alkotói kapcsolatai folytatásaként értékelhetjük az 1909. évi találkozásukat, amikoris Franko bizonyos javításokat eszközölt tanulmányában.

Ami Franko válaszleveleit illeti, azok nem kerültek elő. Ezirányú budapesti kutatásaink nem vezettek eredményhez. Az állásból elbocsátott tudós 1920-ban bekövetkezett váratlan halála után a hagyatéka nem került az Akadémia, vagy valamelyik más könyvtár kéziratárába.

Budapesti kollégáink segítségével megtaláltuk Asbóth Oszkár akkor még életben levő menyét, ifjabb Asbóth Oszkárnet. A beszélgetés során vendéglátónk elmondta, hogy a lakóházuk alagsorában őrzött iratok a háborúban elpusztultak, csak néhány családi do-

kumentum maradt fenn. De Franko-iratok itt sem voltak, viszont felfedeztük Asbóthnak az 1882. évi oroszországi utazása alkalmából vezetett naplóját.

Ebben az általunk azóta kiadott naplóban Asbóth beszámol a Moszkvában, Szentpétervárott, Kijevben, Nyezsinben és más városokban szerzett benyomásairól és megtaláljuk a nyomát annak is, hogyan érlelődött a fiatal tudósban az orosz, valamint az ukrán nép kultúrája iránti érdeklődés.

1904–1911 között jelent meg az Egyetemes Irodalomtörténet négy vaskos kötete. A szépen illusztrált, nagyformátumú kiadvány Heinrich Gusztáv (1845–1922) germanista irodalomtörténész, akadémikus általános szerkesztésében látott napvilágot.

A negyedik kötet első része, amelyet Munkácsi Bernát akadémikus szerkesztett, az urál-altáji népek (köztük a fin, észt, török) irodalmának van szentelve. Az Asbóth Oszkár által szerkesztett második rész orosz, ukrán, lengyel, cseh, szlovák, szlovén, szerb-horvát és bolgár irodalommal foglalkozó fejezeteket tartalmaz. Amint Asbóth szerkesztői bevezetőjében kifejtette, *„amennyire lehetett, arra törekedtem, hogy minden népnek a saját fia adja elő irodalmának a történetét, de ez nem sikerült teljesen”*. Valóban, az orosz irodalom történetét a lengyel származású Alekszandr Brückner (1856–1939), a Pétervári Tudományos Akadémia levelező tagja írta meg, aki a Lvovi egyetemen Franko évfolyamtársa volt.

A szerkesztő sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a fordítás és néhány vázlat átdolgozása során *„sok elveszett az eredeti (szövegek) elevevességéből és közvetlenségéből”*, de kifejezte azt a reményét is, hogy *„így is érdeklődéssel és nem kis okulással fogja a magyar olvasó végigkísérni a szlávok irodalmi törekvéseit, nemcsak a nagy nemzetekéit, hanem az apró népekéit is, hisz az irodalomban a népek lelke lüktet és az irodalomtörténet egyúttal egy darab intím története a népnek”*.

Ivan Franko több mint két ív terjedelmű tanulmányában valóban egy új, eredeti munkát adott a magyar olvasóknak, amelyben nem ismétlődik meg az orosz lexikonban megjelent terjedelmesebb munkájának egyetlen mondata sem.

A későbbi, 1910-ben könyv formájában megjelent 25 ív terjedelmű ukrán irodalomtörténet szövegében is alig mutatható ki az előbbi tanulmányok megfogalmazásainak az ismétlődése.

Tehát a magyar *Egyetemes Irodalomtörténet* fejezete Franko eredeti, kimondottan a kiadvány számára írott tanulmányát tartalmazza, amelyet mindeddig nem fordítottak le ukránra és a Franko-kutatók előtt, mondhatni, teljesen ismeretlen. Ebben a munkájában a neves ukrán forradalmi-demokrata megcsillogtatja nemcsak tudósi, hanem szépírói kvalitását is.

Ez megnyilvánul mindjárt az első bekezdésben; ez különben a tanulmány egyetlen olyan szövegrésze, amely majd szóról szóra egyezik az 1910-es könyv bevezető soraival. *„Van valami az ukrainai vagy kisorosz nép történetében és jellemében – olvassuk itt –, ami arra utal, hogy évezredek át benső összefüggésben volt az általa lakott földdel: ugyanaz a folytonosság és egységesség a részben mutatkozó tarkaság mellett, ugyanaz a pusztának sajátos búskomorságában párosult verőfényes nyájasság és élénkség”*. A tanulmány szerzője az ukrán írásbeliséget az oroszok, valamint más szláv népek (különösen a beloruszok és lengyelek) irodalmával való szoros összefüggésben tárgyalja, de ugyanakkor, a kiadvány jellegéből is kifolyólag az ukrán irodalmat az egyetemes irodalomtörténet szerves részeként érzékelhetjük.

A Kijevi Rusz írásos emlékeinek bemutatásánál Franko eltér Asbóth szerkesztői utasításaitól, miszerint ne „*időzzön hosszan a régi évszázadoknál*” és elég részletesen taglalja az időszak írásos emlékeit, mivel meggyőződése szerint, a három keletsláv nép közös irodalmi örökségének egy igen jelentős és eredeti – világirodalmi szempontból is sajátos – megnyilvánulásáról van szó. A szerző említést tesz a bizánci, illetve az óbolgár irodalomból átvett fordításokról, a szentek életét bemutató művekről, az évkönyvekről, valamint az apokrif emlékekről és mindezt az Igor-ének mesteri jellemzésével koronázza. Nyilván a felsorakoztatott tények gazdagsága és meggyőző volta hatott a szerkesztőre, mert végül is a tanulmány negyede a mongol pusztítás előtti korszak irodalmát taglalja.

Jelentős teret szentel a szerző népe művelődése azon korszakának bemutatására, amikor az ukrán nép lengyel-litván uralom alá került. Kiemeli az „*aszkéta és egyúttal néptribun*” Ivan Viszenszkij tevékenységét, akivel a szerző külön tanulmányban is foglalkozott. A XVI. századi polémista „*radikálisan egyházellenes és a nép iránt barátságos szelleme* – Franko szavai szerint – *az akkori eszmekörön túl messze a jövőbe nyúlt*”. A tanulmány kihangsúlyozza az egyházi unió negatív jelentőségét az ukrán művelődés történetében; az uniót, mint írja, a kormányzók „*a kormányzottak részvétele nélkül és óvása ellenére*” kötötték. A szerző megfogalmazása szerint Nyugat-Ukrajnában a „*túlsúlyra emelkedő unió... elidegenítette a kevés számú értelmiséget, különösen a papságot... a néptömegek érdekeitől, igen fontos történeti műveket latin és lengyel nyelven írnak... a kiváltságok által védett baziliánusok rendje csak a saját kasztja részére dolgozott*”.

Franko kiemeli a Petro Mohila által 1632-ben alapított Kijevi Akadémia művelődéstörténeti jelentőségét, amely „*az egész ortodox Keleti Európa számára az iskolai oktatás fő tüzehelye volt*”, majd áttér a kobzosok által művelt jellegzetes kozák népi epikus énekek, az úgynevezett dumák jellemzésére, amelyek az ukrán népnek a krími tatárokkal, a törökökkel folytatott sokévszázados küzdelmét és a lengyel nemesi elnyomás elleni szabadságharc eseményeit örökítették meg.

Mélyrehatóan jellemzi a XVIII. században született modern ukrán irodalom keletkezésének körülményeit, kiemelve a „*bölcselő és moralista, zenész és költő*” Hrihorij Szkovoroda szerepét, aki külföldi tartózkodása után „*félig mint remete, félig mint szabadgondolkodó élt Ukrajna pusztaságában, ahol szóban és írásban magasztos erkölcsi elveket, tiszta emberiességet és a világtól ugyan elfordult, de az életnek még mindig örvendező bölcséletet hirdetett*”.

Ugyanitt foglalkozik az író a XVIII. századi ukrán művelődés másik jelentős személyiségeivel, Ivan Kotljarevskijjal, aki „*alapos műveltséget szerzett, a klasszikus műveken kívül francia munkákat is olvasott és a közönséges nép iránti szeretettől indítatva annyira behatolt az ukrainai ember élet- és gondolkodásmódjába, mint ritkán valaki az ő idejében*”. Ivan Franko hangsúlyozza, hogy travesztált Aeneisével, a paródiás bohózataival Kotljarevskij „*sok tekintetben régiebb ukrainai művekhez csatlakozik... és mégis, ami műveltségét és világnézetét illeti, teljesen művelt ember... emellett kiváló irodalmi tehetség, kit teljesen joggal neveznek a modern ukrainai irodalom atyjának*”.

Ivan Franko ukrán irodalmi vázlatának középpontjában Tarasz Sevcenko, az ukrán költészet „*tündöklő csillaga*” áll, akinek egy betétes lapon reprodukált ismert önarcképe díszíti a tanulmányt. A költőnek az irodalmi porondon való megjelenését Fran-

ko „rendkívüli dolognak” aposztrofálja. Megfogalmazása szerint az 1840-es *Kobzosban* közreadott költemények „*oly sajtáságos varázsszal és oly erővel*” voltak megírva, hogy egyhangúlag azt kiáltotta az egész Ukrajna: „*Vége itt egy valódi költő*”.

Ivan Franko Sevcsenko lírájának egyik legmértőbb folytatója, magyar nyelven megjelent tanulmányában felteszi a kérdést: „És mivel ihlette őt (a) muzsa?”. Majd így válaszolt rá: „*Minden oly egyszerű volt, oly népdalszerű és mégis egyúttal egészen más, jelentős egyéniség rejlett e mögötte... Nem ragaszkodik esztétikai szabályokhoz, mindenféle művészi hagyománnyal szemben oly szabadon áll, mint maga a népdal és mégis költeményeiből költők is meríthetnek tanulságot, ami képekben való gazdagságukat és kifejező plasztikájukat, indulatuk szabadságát, valamint finom művészeti ösztönüket illeti*”.

Sevcsenko történelmi költeményei a tanulmány szerzője számára „csodának tűnnek fel”. „*Hiszen – a folytatja elmefuttatását –, a nép száján kívül sehol sem tanulmányozta a történelmet, és mégis költeményeiben nemcsak a rajz nemes plasztikáját, de egy történelembőlceletnek is látjuk kezdeteit, mely sokkal mélyebb és szabadabb, mint az egykorú ukrán történészeké*”. Megnevezvén ezeket a tudósokat, Franko így határozza meg Ukrajna Kobzosának történelmi nézeteit: „*Nem a kozák Ukraina autonómiája az ideálja, hanem egy szabad Ukraina, rabszolgák és urak nélkül*”, nem azért énekli meg a kozákok és lengyelek véres harcát, hogy a vérontást dicsőítse, hanem, „*hogy megmutassa az unokáknak őseik tévedését és hogy egyetértő humánus életmódra bírja őket*”. Nagy, felszabadító szavak voltak ezek, és ezt érezték is Ukrajnában, amikor a fiatal költőt, a tegnapelőtti jobbágyot, felszabadító gyanánt tisztelték és apának szólították.

Tanulmányában Franko jelentős figyelmet szentel a nyugat-ukrajnai írásbeliségnek, főképpen a Galíciában kiterelbelyesedett irodalomnak. Külön kitér az úgynevezett „Ruszka Trijca” (Ukrán trió) nevű csoport működésére, amely 1837-ben Budán kiadta az első „modern szellemmel áthatott és tiszta népnyelven írt galíciai-rutén (értsd: ukrán) könyvet”, a „Ruszalka Dnyisztrovaja” (Dnyeszteri sellő) című almanachot. A csoportból Franki kiemelte és igen nagyra értékelte a „*legtehetségesebb és legerősebb jelleműt*”, Ivan Vahilevicset. Őt „*igazi és nemes érzelmű lírikusnak*” nevezi, aki „*egészen népe ügyének szentelte magát, melynek nyelvét ritka ügyességgel kezelte*”.

„*Ez a csoport – olvassuk Franko irodalmi hitvallásnak is beillő jellemzésében – Galícia nyilvános életében az ún. radikális politikát indította meg, azaz azt a módszert, hogy a politikai kérdéseket a néptömeg fóruma elé vigyék és érdeklődést keltsenek benne a politikai, társadalmi és nemzeti eszmék iránt. Az irodalomban is a nép, valamint a különböző társadalmi osztályok életéből vett rajzai által bővítette a megfigyelés látókörét és kimívelte a nyelvet*”.

Ivan Franko magyar nyelvű irodalmi vázlatában a kiváló tudóst, a ragyogó esszéistát, az ukrán művelődés kitűnő ismerőjét és népszerűsítőjét ismerjük fel, akinek emelkedett hangú írása, Asbóth Oszkár kifejezésével élve valóban érzékelteti az ukrán „néplelek lükettését” és feleleveníti az ukrán múlt „egy darab intim történetét”.

Most, amikor a jeles ukrán forradalmi demokrata írását teremtő szelleme remek alkotásaként értékelhetjük, elismeréssel adózunk Asbóth Oszkárnak, a kiváló magyar tudós-
nak, a művelődés lelkes kutatójának, aki írásra ösztönözte a jeles ukrán író, és tanácsai-
val részt vállalt a tanulmány kivitelezésében is.

A felvázoltak alapján Ivan Franko kevesek által ismert művét és a hozzá kapcsolódó levelezést a népek közötti gyümölcsöző tudományos együttműködés meggyőző dokumentumaiként értékelhetjük és a két szomszédos nép köti művelődéstörténeti kapcsolatok szép emlékei közé iktathatjuk.

IVAN FRANKO ÉS KOSSUTH LAJOS

33. sz. ábra. Ivan Franko portréja

A jeles ukrán forradalmár író és költő magyar vonatkozású érdeklődésének kevésbé ismert megnyilatkozása a Kossuth halála alkalmából 1894-ben írt *Kossuth és a Kossuth-háború* című tanulmánya. Ebben kifejti véleményét az 1848–1849-es magyar szabadságharc vezetőjéről, és közzé teszi a magyar '48-ra vonatkozó Galíciában elterjedt folklór emlékeket. Az itt bejegyzett ukrán népdalokban, a kárpátukrán népdaloktól eltérően, amelyek rokonszenvvel viszonyulnak a magyar szabadságtörekvésekhez, a galíciaiakban egyáltalán nem találunk egyöntetű helyeslésre, ami a szabadságharcban az egymás ellen uszított nemzetiségek és a forradalom megoldatlan kérdéseit tükrözik. A Kossuth Lajos halála alkalmából írt cikkének bevezetőjében Franko így ír a szabadságharc vezető alakjáról:

„Kossuth halála és nagyszerű temetése az egész Európa figyelmét feléje fordították, felelevenítve az újabb nemzedékek emlékezetébe azokat az eseményeket, amelyeknek ő tanúja és jelentős mértékben irányítója volt. Hogy Kossuthal egy nagyszerű férfiú szállt sírba a XIX. század egyik jellegzetes történelmi személyisége, ebben senki nem kételkedik. Hogy hazájában neve nagy népszerűségnek örvendett, hogy hívei minden szavát igazi kinyilatkoztatásként fogadták, és hogy ellenségei is kénytelenek voltak vele számolni, szintén ismert

dolog. Ennek fényes bizonyítéka a temetés, és az ezzel kapcsolatos zavargások és politikai tüntetések”.

Áttérvén az ismertetett folklór emlékekre a jeles író hangsúlyozza, hogy „Kossuth és életének legfontosabb időszak – 1849 áprilisától szeptemberig tartó Magyarországi diktatúrája – általánosan ismert népünk emlékében és megvannak örökítve számos népdalban”.

„Arra törekedvén – zárja bevezető sorait az író –, hogy a magam nevében is szórjak egy maroknyi földet a magyar ex diktátor frissen hantolt sírjára, mi összegyűjtöttük a kinyomtatott és számos kéziratban fennmaradt dalt, rendszerezvén, és ellátván őket némi jegyzetekkel, megjegyzéssel, közre adjuk ezeket”.

Publikációjában Ivan Franko tizenegy Kossuthal foglalkozó népdalt, illetve ezek változatait adta közre. Ezt a tanulmányt ismertette 1907-ben a Magyar Néprajzi Társaság gondozásában megjelenő *Ethnographia* című folyóirat. Az ismertetés szerzője a munkácsi származású Sztripszky Hiodor (1875–1946), aki eredetiben és magyar fordításban leköszölte a Franko által összegyűjtött népdalcsoportot és méltatta az író érdemeit: „Doktor Franko Ivánnak, ennek a sokoldalú rutén írónak köszönhetjük, hogy ezeket a dalokat Galíciában a nép ajkáról, részben pedig nyomtatott népköltészeti gyűjteményekből közreadta”.

Amint Franko tanulmányából kitűnik, az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeiből a nyugat-ukrán folklórt főleg két dolog foglalkoztatta: magának Kossuthnak a személye és a mozgalom leverése a cári csapatok segítségével. Az osztrák császár segítségért folyamodása, a cári hadaknak Galícián történő átvonulása, a komáromi csata – ezek mind-mind epizódjai azon történeteknek, amelyek a galíciai ukrán népköltészetben Kossuth alakja köré fonódnak.

Ime a cári beavatkozást és Kossuth menekülését bemutató dalrészlet, amelyet Franko Jakiv Holovackij (1814–1888) ismert ukrán tudós és folklorista gyűjteménye alapján közölt.

*Nem félt magyar a moszkáltól
Nem is gondolt rája,
Holló lován hogy jó reá
Számos katonája.
Nem is olyan nagy ez a had,
Csak három miliónyi;
A hogy bement magyar földre,
Kezdett rikoltozni.
De alig hogy megpillantá
A nagy moszkál
Megforrázta jól a magyar
Ők a kertek alatt
De a moszkál erőhöz kap,
Ágyuival menten
Ugy megverte magyar hont,
Hogy az Isten mentsen!*

*Ugy megverte ott a magyart,
Csak úgy zúgott belé,
Kicsi haddal szalad Kossuth
Törökország felé.*

*Mi ujságot nem olvasunk,
Nem tudjuk hát máma:
Kiadta-e őt a török,
Vagy csak ott ül még nála.*

Ugyancsak Holovackij publikációjából vett át Franko egy nótát a kárpátaljai ukránoknak a magyar hadba való verbuválásáról, amelynek egy saját 1888-as gyűjtésű változatát is közli.

*Kossuthunk, Kossuthunk, miért verbuválsz minket?
Kevés a te pénzed, mivel látsz el minket?
Kár, Istenem, nagy kár Kossuthért is magáért,
Hogy elfutott, menekült szegény országából.
Kossuthunk, Kossuthunk, mért verbuválsz minket?
Kevés a kenyered, mivel tartasz minket?
–Eltartalak majd én árpa-pelyva kosztom,
Hajtalak, kergetlek rögös, köves úton.
Kossuthnak fiai, miért sírdogáltok?
Elveszté kalapját, vajjon megkapjátok?
Kéregetni járkal im Kossuthné asszony,
Ura meg tarisznyát varr, mit rá akasszon.
Jó Kossuthné asszony igen megéhezett:
Esdeklő karjával kér egy kis kenyeret.*

Mint már említettük, a császári hadakban harcoló galíciai ukránok képzeletét megfogta a komáromi vár ostroma. Az ezt tükröző dalok elterjedtek az egész galíciai ukrán nyelvterületen és Franko ennek 12 változatát gyűjtötte össze. Az egyik dalrészlet így szól:

*Bömböl, sívít, zúg az ágyú
Komárom falánál,
A sok kemény erős bástya
Szerte hull, szerte máll.
Öreg templom s a nagy kapu
Bedőlt nemsokára,
Fehér zászlót tűztek rögtön
Im a vár fokára.
Öreg magyar állott elő
Város kapujába:
–Haj, kegyelem? vért ne ontsunk*

*Jó lelkek, hiába!
 Öreg magyar kijött hozzánk,
 Térdre borult ottan:
 – Haj, kegyelem! Jó emberek,
 Bort adok legottan!
 – Nem jöttünk mi, Kossuth Lajos,
 Borod ivására,
 Hanem jöttünk életedért,
 Készülj a halálra!*

IVAN FRANKO ISMERETLEN MAGYAR TÁRGYÚ MŰVE

Ivan Franko, a nagy ukrán demokrata író és költő (1856–1916) sokoldalú ember volt, figyelme kiterjedt szinte az élet minden területére. Nagyszerűen beszélt több európai nyelvet, s nevét nem csak mint prózaíró, költő, történész és nyelvész tette ismertté. Irodalomesztétikai és műfordítói munkássága szintén jelentős. A nyugat-európai, keleti (India), délkelet-európai népek, s úgyszintén az ókor költészetének ő az egyik legavatottabb tollú tolmácsa az ukrán irodalomban.

Élénken érdeklődött Franko a román nép múltja iránt is. Szép fordításban tolmácsolja a Manóie mesterről szóló román népballadát. Több magyar író művét fordítja ukránra, és általában élénken érdeklődik a magyar nép kultúrája és történelme iránt. Érdeklődésének új és igen nagy jelentőségű tanúsága *A magyar nemzeti ősmonda* (Угорська національна зара) című műve, amelyben az író a magyar nép történelmi mondáival foglalkozik.

E mű mindeddig ismeretlen volt, s csak nemrég került elő az író hagyatékában maradt kéziratok közül. Említett cikkét Franko 1914 októberében írta, már súlyosan beteg, nem sokkal halála előtt, így ez a mű egyike az író utolsó munkáinak. A cikk hét, apró betűvel teleírt oldalra terjed, s egészében véve befejezettnek tekinthető. A szerző bal kézzel írta, mert a jobb már akkor teljesen béna volt. Franko ekkor általában tollba mondta cikkeit, csak ritkábban írta azokat maga, bal kezével.

A magyar nemzeti ősmondáról szóló írás az Álmos vezér személye körül kialakult történelmi mondákat tárgyalja, közelebbről: azokat a mondákat, amelyek Álmos kijevi hadjáratához fűződnek. Franko tehát az erdélyi Debreczeni Márton után a második költő, akit ez az esemény megihletett. Igaz, Franko feldolgozásában kevesebb a fantázia és a költői elem, mint Debreczeni hőskölteményében, de Franko műve történelmileg sokkal hitelesebb, mint a különös életsorsú erdélyi magyar költő posthumus kiadású műve, *A' kivi csata* (1854).

Mint tudjuk, a magyar nép története évszázadokon át szorosan összefüggött az orosz és az ukrán nép történetével. Különösképpen vonatkozik ez a honfoglalást megelőző időszakra. A magyar törzsek hosszú időközön át vándoroltak a délorosz pusztákon, amikor

pedig az időszámításunk szerinti IX. század kilencvenes éveiben a besenyők nyomására nyugat felé húzódtak, Kijev alatt is elhaladtak. Franko nyilván érdeklődött azok iránt a magyar mondák iránt, amelyek ezt az eseményt megörökítik. Így kezdte tanulmányozni a magyar krónikákat. Természetes, hogy Franko különös érdeklődéssel tanulmányozta át Anonymusnak, Béla király névtelen jegyzőjének krónikáját, a legérdekesebbet és legértékesebbet a magyar krónikák között.

Franko cikke három részből áll. Az elsőben Franko röviden jellemzi a történelmi mondákat általában véve, és külön is kitér a magyar nép mondáira. *„Az állami élet első szakaszát a magyaroknál, akár csak más népeknél is, homály borítja – állapítja meg Franko —, s ebből a homályból csak néha-néha vilánlík ki valami kis bizonyosság. Ezt a bizonyosságot régi (egykorú és későbbi) írók följegyzései vagy más többé-kevésbé terjedelmes és részletes közlések szolgáltatják, amelyekhez persze mindig csatlakozik valami csodálatos elem, s a valóságos történelmi események a nép képzeletének szüleményeivel keverednek. Azokat az elbeszéléseket, amelyeket az évkönyvírók vagy krónikások egykorú vagy későbbi följegyzéseiből ismerünk, úgy tekinthetjük, mint azoknak a népdaloknak feldolgozását vagy visszhangját, amelyek közvetlenül valamely emlékezetes esemény véghezvitelekor, vagy pedig a jelentősebb és kevésbé jelentős uralkodók halálakor jöttek létre ...”* Ezután az író Toldy Ferenc egyik németre fordított munkája alapján jellemzi a XII–XV. század magyar krónikáit, és Anonymuson kívül Kézai Simon, Thuróczy János és Antonio Bonfini krónikájával foglalkozik.

Franko hangsúlyozza, hogy *„az ősi Magyarország tulajdonképpeni nemzeti ősmondája szempontjából legfontosabbak Béla király névtelen jegyzője és Thuróczy közlései”*. Művének második részében Ivan Franko verses feldolgozását adja az Álmos személyéhez fűződő monda-ciklusnak. Franko a verses feldolgozást három részre osztja, és az egyes részeknek a következő címet adja: I. Álmos magyar vezér, II. Álmos Kijevnél és III. Álmos halála. Az egész ciklus 49 négysoros versszakból áll. Az első részben Franko csaknem szóról szóra követi Anonymust, és elmondja, hogyan jöttek ki a magyarok Szittyahonból a hét vezér (Hétmagyar) alatt, Álmos vezetésével.

*Így érték el azt a várost,
Melynek neve Kijev volt már,
És csónakon szeltek átal
Vén Dnyepert a város alján³⁶.*

Az Álmos Kijevnél című második részben a szerző arról ír, hogyan érték el a magyarok Kijevet, amelyet meg akartak hódítani. Követeket küldtek a városba, s felszólították a fejedelmet a város feladására. Nagy művészi erővel írja le a költő az oroszok készülődéseit a csatára:

*Széket ültek, határoztak,
azon voltak egytől egyig:
magyarokkal szembeszállnak,
mind kiállnak Álmos ellen.*

³⁶ Balla László fordítása.

*„Inkább haljunk meg a harcban,
feredjünk meg talpig vérben,
semhogy gyáván, tétlen nézzük
édes hazánk pusztulását.*

*Piros vérünk hulljon inkább
vészes csaták viharában,
sem hogy aljas szolgasorban
Álmos igájában éljünk!”*

Az ütközetet magyar részről koronázta siker, azonban a magyarok, noha győztek, nem ígázták le Rusz földjét, egyezségekre léptek véle.

A ciklus harmadik részében az író arra az okra világít rá, amely a magyarokat békekötésre készítette. Egy pár nappal a csata után a kijevi fejedelem vendégül látta a győztes vezért, s mikor a lakoma legjavában folyt, egyszercsak egy galambösz agg lép görnyedten Álmos elé, ki így szól: Különleges isteni kegy kísér téged, Álmos vezér, mutasd ide erős kezed, tán meglátom sorsod rajta. Odanyújtja Álmos jobbját – agg homloka ráncba szökken, Álmos kezét nyugodt arccal vizsgálgatja, s ily szókat szól: Isten áldása is rajtad, a szíved is rettenthetlen, mégis sötétben botorkálsz, mert az utat elvétetted. Mentél volna Kijev mellett békében a magad útján, csakhamar elértél volna célodhoz, az új hazába. Hosszú gondolkodás után Álmos úgy döntött, hogy folytatja útját nyugat felé. Mikor pedig a „Beszkidek gerincére fölvonult a magyar sereg”, Álmos megparancsolta: rakjanak máglyát, és áldozzanak lovat az istenüknek.

*S imádkozni kezdett Álmos,
És a tűzbe tömjént hintett,
S a fölcsapó rettentő láng
El is fődte egész testét.*

*Egy jajszó se hangzott közbe,
Nem is ment a tűzhöz senki,
S mire másnap megpitymallott,
Álmos nyomtalan elégett.*

A harmadik részben Franko írói képzelőerejét jobban szabadjára engedi. Az egész jóslás-jelenet az ő fantáziájának szüleménye. Ami pedig Álmos halálának mondáját illeti: ezt megtaláljuk Thuróczy János krónikájában. A verses feldolgozás költői és művészi. Cik-kének harmadik részében Franko kritikailag összehasonlítja a felhasznált forrásmunkát egyéb történelmi kútforrásokkal, köztük a *Povesztyi vremennyih let... (Régmúlt idők krónikája)* kezdetű orosz évkönyv szövegének azzal a részével is, amely a magyarok Kijev alatti átvonulásáról emlékezik meg, és véleményt mond arról, hogy Anonymus adatai mennyire felelnek meg a valóságnak. Jól tudjuk, hogy Anonymus körül a történelmi irodalomban nagy viták alakultak ki, s ebben a vitában nemcsak magyar, hanem az orosz, osztrák, német és más nemzetbeli történészek is részt vettek.

Franko szintén rámutat az Anonymus-krónikában előforduló hibákra és ellentmondásokra, de helyes történelemszemlélete arra a meggyőződésre juttatja, hogy ezek az ellentmondások „nem annyira lényegesek, hogy miattuk az egész leírás történelmi alapját elveszük”. Itt helyén volna megemlíteni, hogy A. D. Ljublinszkaja szovjet történész, a középkor nagy szakértője *A középkor történelmi forrásainak bevezetője* című, 1955-ben megjelent könyvében Anonymust „Magyarország korai középkora legfontosabb forrásának” tartja. A magyar nemzeti ősmondáról szóló munka különös érdeklődésre tarthat számot, mert az író nagy fölkészültségéről és erudíciójáról tanúskodik. E művében Franko mondhatni utoljára csillogtatja meg sokoldalú tehetségét, és láthatjuk benne a filológust, történészt, költőt és műfordítót egyszemélyben.

Ez a cikk értékes számunkra azért is, mert a nagy író utolsó munkái közé tartozik, s azt igazolja, hogy Franko súlyos betegsége ellenére sem vesztette el hatalmas művészi kifejező erejét és a nagy kutatókat jellemző ítélőképességét.

Az eddig ismeretlen Franko-cikk mindezekon felül annak tanúbizonyságát is adja, milyen élénk és lankadatlan volt a nagy ukrán író érdeklődése a magyar történelem iránt.

JÓKAI MŰVEI UKRÁNUL

„Nincs magyar író, kinek művei csak megközelítően is oly hatalmas tömegekben jelentek volna meg idegen nyelveken, mint Jókaié!” – olvashatjuk egy 1925-ben megjelent munkában, és ez az értékelés most, egy félévszázad után is megállja helyét.

A könyv *Jókai élete és írói jelleme* címmel jelent meg, és ennek tizenkettedik fejezetében a szerző (Gál János) a műfordításokkal foglalkozik. A kiadvány melléklete 826 idegen nyelvű Jókai-tolmácsolás könyvészeti adatait tartalmazza. Igen alapos a német, angol, lengyel, cseh nyelvű fordítások bibliográfiája, azonban már kevésbé teljes az orosz és rendkívül hiányos az ukrán fordítások felsorolása. A kimutatásban tizenkét orosz fordítás szerepel, de a szerző maga is elismeri, hogy ez kiegészítésre szorul. Viszont minden fenntartás nélkül állítja, hogy „*rutén nyelven* – azaz ukránul – csak az *Aranyember* jelent meg Lembergben 1884-ben”.

A szerző tájékozatlansága bizonyos mértékben a régi magyar irodalomtörténet képviselőire jellemző, akik igen jól kiismerték magukat a nyugati fejlődés jelenségei között, de néha igen keveset tudtak a magyarral szomszédos, a vele egy állami egységben élő népek műveltségéről.

A szomszédos népekkel való kölcsönös kapcsolatok megismerésében, tanulmányozásában még sok a tennivaló. Ez különben az 1957–1958-ban sokszorosításban megjelent tizkötetes *Magyar szépirodalom idegen nyelven* című bibliográfiából is kitűnik.

A szerző – Demeter Tibor – a folyóiratokban megjelent közléseket is számon tartva szinte a teljesség igényével vette nyilvántartásba az orosz nyelvű Jókai-fordításokat, amelyeknek a száma az ötvenhez közeledik, viszont ukrán tolmácsolás itt is csak kettő szerepel.

Jurij Skrobinec, a magyar irodalom jeles ukrán népszerűsítője és az ukrán-magyar művelődési kapcsolatok elmélyült kutatója hívja fel a figyelmet 1973-ban a *Ragyanszka Literaturoznasztvoban* megjelent cikkében arra, hogy a magyar irodalom ukrán népszerűsítésének majdnem száz éves múltja van, és hivatkozik Jókai egyik elbeszélésének 1875-ben megjelent fordítására a *Druh* című folyóiratban.

Valóban, Galíciában a múlt század utolsó negyedében megjelent ukrán nyelven több Jókai-fordítás. Ugyanakkor, amikor Ukrajna Oroszországhoz tartozó keleti részein ezek nem jelenhettek meg, mert az ukrán nyelvű kiadványok nyomtatása itt be volt tiltva.

A lvovi egyetemen tanuló ukrán diákok által kiadott *Druh* 1875–1876-os évfolyamában Jókai nem egy, de három elbeszélése jelent meg. Az első, az 1875-ös évfolyam 18. számában a Skrobinec által említett *Dobrij csolovik*, az 1860-ban írott *A jó ember* című igen középszerű elbeszélés tolmácsolása.

Az ezt követő két fordítást már nehezebb volt azonosítani. A folyóirat 1875. év 22. számában megjelent *Szini herojiv (Jordaki feje)* című szép és tartalmas elbeszélés, amelyben Jókai a román és moldován nép 1812-es törökellenes felkelésének epizódját örökítette meg. Az ukrán szöveg eléggé hüen tükrözi az eredetit, azonban Jordáki név helyett Aleko a hős neve. A harmadik publikáció a *Druh* 1876. évi 2. számában világot látott *Zaklad (Fogadás)* az 1863-ban írott *A legelső gőzhajó Magyarországon* (a *Megtörtént regék* sorozatból) című szórakoztató kis elbeszélés fordítása.

Az első kettőnek Petro Kumanovszkij, a harmadiknak Sztepan Labas a fordítója. Ez az utóbbi, aki Szmelkov névvel jegyezte a fordítást, a *Druh* szerkesztőségének tagja, s Ivan Frankóval ellentétben az egyszerű népnek kevésbé érthető nyelvezet használatának híve. Amikor 1876-ban a Franko által vezetett forradalmi demokrata irányzat kerekedett felül, Sz. Labas kivált a szerkesztőségből, és aztán sem neki, sem P. Kumanovszkijnek nem jelentek meg írásai a folyóiratban.

A kéthetenként megjelenő *Skolna csaszopisz* című pedagógiai lap 1884-ben közölte Jókai *Melyiket a kilenc közül* című elbeszélését *Tyazskij vibor (Nehéz választás)* címmel Marian Barta falusi tanító tolmácsolásában. Ugyanő a folyóirat 1857-es évfolyamának 18. számában még egy Jókai-fordítást publikált, a *Míg a termő rügyből körte lesz, vagy mennyi mindenkinek van beleszólása a szegény kertész dolgába* című írást. A lerövidített szöveg mint „pedagógiai elbeszélés” *Moja scsepka* címmel látott napvilágot.

A fordító megjelenése nélkül láttak napvilágot 1856-ban a *Mir* című lapban a *Három közül a legszebbik* című Jókai írás törvényszéki humoreszkként *Iz trjoh najkrascsa* címmel. 1891-ben pedig a *Galickaja Rusz* című újságban az *Egy bál* című elbeszélés. A *Gyilo* című lap 1887-ben egy bizonyos I. Hlinszkij tolmácsolásában leközölte a *Húsz év múlva* című elbeszélést.

Az 1890-től megjelenő *Narodna csaszopisz* első három évfolyamában öt Jókai-írást találhatók, de ezek közül a százkötetes Nemzeti kiadás alapján csak hármat sikerült azonosítani. Ez Menysikov I. Péter miniszterének különös sorsáról szóló *Három karácsonyfa* (az *Észak honából* sorozatból), a *Bardy család a Csataképből* és a *Míg termő rügyből körte lesz* című írások (de nem sikerült azonosítani a *Zahorosa* és *Vorozsba – Túl szép és Jóslás* – címmel ellátott átültetéseket).

1884-ben a *Gyilo* című lap mellékleteként a legnépszerűbb regények sorozatában megjelent *Az aranyember*, majd ugyanebben a sorozatban *Az új földesúr* ukrán tolmácsolás.

lásban. Eleonora Hrabar 1964-ben megjelent tanulmányában ezt a két tolmácsolást Ivan Frankónak tulajdonította. A szerző semmivel sem támasztja alá állítását, de véleményét nyilván Trencsényi-Waldapfel Imrének egy 1956-ban megjelent, Ivan Frankóval foglalkozó írására alapozza, amelyben a következőket olvashatjuk: „(Ivan Franko) rokonszenvezett a magyar néppel, szerette irodalmát, olvasta Petőfi Sándor és Mikszáth Kálmán műveit, fordított Jókai Mór regényeiből, a szívesen folytatott levelezést magyar tudósokkal...”

Ezt az állítást később átveszi az ukrán-magyar művelődési kapcsolatok több kutatója, annak ellenére, hogy sem a részletes Franko-bibliográfiák, sem az ukrán írónak külföldi irodalommal való kapcsolatait feltáró tanulmányok semmit sem tudnak ezekről a fordításokról.

Ser Vera 1973-ban megjelent *Ivan Franko és az ukrán-magyar irodalmi kapcsolatok* című tanulmányában is Franko fordításaként elemzi a megnevezett Jókai-műveket. Jurij Misanics kijevi irodalomtörténész ez utóbbi cikkről megjelent ismertetésében megkérdőjelezi Franko szerzőségét.

Mi is alaptalannak találjuk ezt a feltételezést, hogy a két Jókai mű fordítója Ivan Franko lenne. A szóban forgó fordítások különben feltételezhetően e regények lengyel kiadásai alapján készültek. Ezek ugyancsak Lvovban láttak napvilágot öt, illetve három évvel az ukrán fordítások megjelenése előtt (*Az aranyember* 1879-ben, *Az új földesúr* 1881-ben).

Sajnos 1894-től kezdve a nyugat-ukrán sajtónak nincs repertórium. Így a minket érdeklő anyagot csak nagy munka árán lehetne feltárni. A múlt század végén és a század elején Galíciában publikált ukrán időszaki kiadványokban feltétlenül megjelentek még Jókai-fordítások.

Abból kiindulva, hogy 1875-től 1893-ig közei húsz Jókai-mű jelent meg ukránul (az itt megjelent orosz tolmácsolásokat nem vettük figyelembe), arra a következtetésre juthatunk, hogy a nagy mesemondót ismerte és népszerű íróként tartotta számon a nyugat-ukrán olvasóközönség.

Külön szólunk a Kárpátalján megjelent, illetve az itteni szerzők tollából keletkezett tolmácsolásokról.

1865-ben a Bécsben megjelenő Zolotaja Gramota című folyóiratban látott napvilágot a kárpát-ukrán író, Anatolij Kralickij (1835–1894) Pugacsov című elbeszélése. Az alcím ellenére – amely így szól: „*Elbeszélés. Lefordította oroszra A. Kralickij.*” – az író élet- és alkotóútjával foglalkozó valamennyi szerző a művet Kralickijnek tulajdonítja és Puskin hatását vélik benne felfedezni. Elsőként értékelte így az elbeszélést Jevgenyij Nedzelszkij az 1952-ben megjelent *Ocserki karpatszkoj lityeraturi (A kárpátorosz irodalom vázlata)* című könyvében és őt követik ebben az esetben a többi szerzők.

Valóban, a Pugacsov című elbeszélés Jókai 1834-ben megjelent *Vakmezőjének* rövidített tolmácsolása és a vélt Puskin-hatás onnan adódik, hogy mint egy előbbi tanulmányunkban megállapítottuk „*Puskin és Jókai műveinek volt egy közös, mindkettőjük által felhasznált forrása*”. Ami a fordítás nyelvét illeti, ez az orosz és ukrán nyelv (illetve az utóbbi helyi dialektusának) keveréke, amelyen a XIX. századi kárpátukrán irodalom számos képviselője írta műveit.

Kralickij fordítása fontos abban a tekintetben, hogy tíz évvel megelőzi a lvovi *Druhban* megjelent, és eddig az első ukrán Jókai-tolmácsolásként számontartott publikációt. A dua-

lizmus korának kárpátukrán sajtójában még egy Jókai fordításról találunk említést. Medve Zoltán pécsi irodalomtörténész 1984-ben megjelent tanulmányában (*A magyar irodalom fogadtatásának és fordításának társadalmi-politikai háttal Kárpátalján a millenniumtól az első világháború végéig*) foglalkozik a *Nase otyecsesztvo (Hazánk)* című latin betűkkel és magyar helyesírással nyomtatott, az első világháború éveiben megjelenő lappal. Ebben látott napvilágot Jókai *Bedna szirota (A szegény árva)* című elbeszélése. A szerző idéz az ismeretlen fordító bevezető soraiból, miszerint „*propovidku totu napiszal Jókai Mór, híresnőj piszately magyarszkij. Ne lem v nasem kraju, no i daleko zahranicov nyit piszatelya, kotroj bősza jemu rovna timoh. Taki milő pripovidki nikto ne piszal, jak on*”. A kárpátukrán-magyar keverék nyelvű primitív fogalmazás így fordítható: „*Ezt az elbeszélést Jókai Mór híres magyar író alkotta. Nemcsak a hazánkban, de messze külföldön sincs olyan író, amely hozzá hasonlítható. Ilyen kedves elbeszéléseket senki nem írt, csak ő.*” Ezt követően már csak a második világháború éveiben jelentek meg Kárpátalján újabb Jókai-fordítások.

Az 1848–49-es forradalmi időket felelevenítő *A két menyasszony* (a *Csataképekből*), valamint a *Hétköznapok* című regény *A táblabíró* fejezetét az Ungváron megjelenő *Literaturna Negyelja* közölte 1942-ben. Ez a két elbeszélés, valamint a *Vörössipkás* (a *Csataképekből*) megjelent ugyanakkor a *Dve otdanyive (A két menyasszony)* című gyűjteményben is. A fordítóként feltüntetett Kruk álnév mögött a kárpátaljai ukrán irodalom jeles meszerét, Olekszandr Markust (1891–1971) sejtjük, aki később a Jókai-művek szovjet kiadásának előkészítésében is részt vett.

A szovjet időszak ukrán nyelvű Jókai-fordításai a Kárpátalján élő írók munkái. 1958-ban Olekszandr Markus és Ivan Csendej fordításában Kijevben adták ki a *Sárga rózsát*. A következő évben ugyancsak itt jelent meg a szerzőpár fordításában az ifjúsági kiadónál 65 000 példányban az *Egész az északi pólusig* című regény (*20000 rokov pid ljodjanov krigoj* címmel). Utószavát V. G. Bondarczuk ukrán akadémikus írta, aki tudományos szempontból elemezte Jókai tudományos-fantasztikus művét. (Különben ezt a regényt 1925-ben kiadták Leningrádban is, és ez volt az első Jókai-fordítás a Szovjetunióban.) Végül 1959-ben adták ki Kijevben *A köszívű ember fiait* Bárány Sándor és Konsztantyin Bibikov fordításában, az utóbbi előszavával.

Jókai ukrán tolmácsolásai az ukrán olvasóközönség széles körű világirodalmi érdeklődéséről tanúskodnak, és arról, hogy a jeles magyar író alakja nem kerülte el az ukrán művelődés képviselőinek figyelmét. Az ismertetett anyag ugyanakkor hozzájárul a Jókai-művek elterjedésének megismeréséhez, az író világirodalmi jelentőségének jobb felméréséhez.

GERSTER ETELKA VAGY PÁLMAY ILKA?

1882-ben látott napvilágot a moszkvai *Bugyilnik* című folyóiratban Anton Csehov magyar tárgyú kisregénye a *Mihaszna győzelem*. A művet Csehov fogadásból írta, amelynek a téje az volt, hogy ő megír egy elbeszélést Jókai stílusában, amelyet „*a közönség kapkodva vásárol meg és egyértelműen fordításnak véli, noha ő még az ábécét sem ismer*

ri magyarul, semmit nem tud Magyarországról, és Jókai Mór regényei kivételével életében egyetlen magyarral sem találkozott”.

A megnyert fogadással, a *Mihaszna győzelem* jellemzésével már volt alkalmunk foglalkozni. Mostani célunk tisztázni, hogy kiről mintázhatta az író a kisregény hősnőjét, illetve milyen forrásból meríthette számára a nem éppen gyakori Ilka nevet.

Agyaros Ilka, egy Cvibus nevű utcai muzsikuskisfiú lánya, szédítő utat tesz meg a magyar vidéki közegektől Párizsig, ahol egy divatos mulatóhely magyar énekesnője és a férfiak imádkozott bálványa lesz. Innen kétes üzelmekkel szerzett vagyonnal tér haza, e révén próbálja elérni kitűzött célját, hogy érdemes legyen a tönkrement és léha Goldaugen Artur báró szerelmére. Már révből érzi magát, de a goldaugeni kastély intrikával telített fülledt légkörét nem képes elviselni és eldobja életét.

A Csehov által ismert Jókai-regények közül szóba jöhet *A fekete gyémántok*, amelynek orosz tolmácsolása 1882 elején jelent meg. Ilka ábrázolása valamelyest emlékeztet Jókai Evilájára, de a hasonlóság távoli.

A kérdés eldöntése szempontjából figyelemreméltó az az adat, amely Csehov gyűjteményes kiadásának 1974-ben megjelent első kötetébe, illetve a kommentároknak szerepel. Itt Ilka nevét összefűzik egy Oroszországban igen ismert magyar operaénekesnővel Gerster Etelkával, akinek a neve összecseng a Csehov regény hősnőjével.

A kassai születésű Gardininé Gerster Etelka (1855–1920) a bécsi konzervatórium befejezése után kezdte el sikeres pályafutását, s miután az osztrák fővárosban felfigyelt rá Verdi, Olaszországba szerződtek, ahol férjhez ment impresszáriójához. Péterváron először 1878-ban lépett fel az ottani olasz operában, majd 1882 őszén (tehát a Csehov-mű megjelenése után) Moszkvában is szerepelt. Oroszországban nagy népszerűségnek örvendett, „magyar pacsirtaként” aposztrofálták és jellemző, hogy az orosz és szovjet lexikonokban igen részletesen vázolják fel élet- és alkotópályáját, míg a magyar kézikönyvek közül csak a Zenei Lexikonban találtuk meg egy igen rövid ismertetés keretében életrajzi adatait, de itt is szó van pétervári és moszkvai szerepléséről.

Összehozható-e valóban a magyar operaénekesnő Csehov Ilkájával? Erre a kérdésre hajlamosak voltunk pozitívan válaszolni mindaddig, amíg nem ismerkedtünk meg Pálmay Ilka színész- és operetténekesnő pályafutásával, s miután ez megtörtént, mindinkább arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a kiváló orosz író tőle kölcsönözte hősnőjének a nevét.

Pálmay Ilka, eredeti nevén Petráss Ilona (1859–1945) Ungváron született és 15 éves korában Kassán kezdte pályafutását, majd 1876-ban Eperjesre szerződött. Innen Kécskemétre került, majd 1878-ban már fellépett a fővárosi Népszínházban, de még ebben az évben Kolozsvárra szerződtek. 1881-től kezdve azonban a Népszínház népszerű operettprimadonnája. *A magyar színészet képeskönyve* című 1984-ben megjelent kiadvány, amelyben Pálmay Ilka fényképe is látható, így jellemzi alkotóját: „Vidéki pályakezdése után 1881-ben a Népszínház tagja lett. A színházoperett-repertoárját ő lendítette fel páratlan népszerűségével, szépségével, ábrázoló készségével, ének- és tánctudásával. Híre bejárta egész Európát, sőt Amerikában is vendégszerepelt, ő volt az első, igazi operettprimadonna”.

1882 nyarán, amikor Csehov a kisregényét írta, Pálmay Ilka már a magyar operett ünnepe divája, azonban szédületes karrierjének mégis a kezdetén találjuk. Ő nem vendég-

szerepelt Oroszországban, tehát a kiváló orosz író, ha tudott is a magyar énekesnőről, értesülését csak egy olyan személytől szerezhetette, aki a 70-es évek végén, illetve a 80-as évek elején megfordult Magyarországon.

Különben megjegyzendő, hogy a könnyű zsánerben tündöklő Pálmay Ilka közelebb áll Csehov Ilkájához, mint az olasz operaházakban klasszikus daljátékokban fellépő Gerster Etelka.

De járt-e Magyarországon a kérdéses időszakban egy olyan orosz személy, aki szóban vagy esetleg a sajtóban megjelenő írásban tudósíthatott volna a pesti operett-énekesnőről?

Erre a kérdésre pozitívan válaszolhatunk. 1876-ban, a kezdődő orosz-török háború idején Magyarországon tartózkodott Szergej Sarapov (1855–1911) orosz publicista és író. Előbb Jászberényben, Kecskeméten tartották megfigyelés alatt. Megtanult magyarul, s lefordította Tóth Kálmán *Nők az alkotmányban*, valamint a *Falu rossza* című színművét. Erre még kitérünk a könyvben megjelent egy másik írásunkban, most csak annyit, amennyi azzal függ össze, hogy Sarapov ismerhette a Kecskeméten fellépő Pálmay Ilkát, és az ő közvetítésével jutott el a magyar énekesnő híre Csehovhoz.

Pálmay Ilka kecskeméti tartózkodása egybeesik Sarapov itteni internálásával, amikor szoros összeköttetésbe került az itteni színházi körökkel és itt adták elő *Nasztya* című, Hevesi Józseffel együtt írt színművét. Pálmay Ilka Szigligeti Bélának (Szigligeti Ede fiának) a felesége volt. Az édesapjához méltatlan férfi szintén színész volt, de a bor túlzott fogyasztása következtében szertelen életet élt, állandóan féltékenykedett a jóval fiatalabb felesége iránt, ütötte és kínozza őt, szinte az öngyilkosságba kergette, a szerencsétlen, mindössze 18 éves fiatalasszony néhányszor megszökött tőle, majd végleg elhagyta férjét és Budapesten kötött ki a Népszínházban.

Minderről Sarapov feltétlenül tudhatott, mert az ő általa lefordított *Falu rosszában* Pálmay Ilka játszotta Fikula Ruzsa szerepét, Később, miután szabadult fogságából, Sarapov Párizsban működött orosz újságok ottani tudósítójaként. Innen kereste fel magyar nyelvű keltezetlen levelével (1879-ben vagy 1880-ban) Rákosi Jenőt, a Népszínház akkori igazgatóját, hogy legyen segítségére a *Falu rossza* készülő moszkvai bemutatásával kapcsolatban. Többek között arra kérte, hogy küldje el a moszkvai színházigazgatóhoz a *Falu rossza* szereplőinek (köztük Ruzsának) színházi öltözékben készült fényképét.

Csehov és a 80-as években hazatért Sarapov közvetlen kapcsolatáról nem tudunk. Viszont a jeles író már ekkor bennfentesként forgott a moszkvai színházi körökben, s így feltehető, hogy a színház igazgatójától, vagy színészeitől, akik később (1883-ban) valóban bemutatták a *Falu rosszát*, de akár magától Sarapovtól is szerezhetett tudomást Pálmay Ilkáról. Még hozzá úgy tűnik, hogy nemcsak a nevét használta fel, de a magyar színésznő életkörülményeinek néhány mozzanatát is tükrözta a *Mihaszna győzelem*-ben. Csehov fiatal, életerős és ambiciózus Ilkája akár a prototípusa, mélységesen boldogtalan. Csehov magyar énekesnője édesapjával rója az utakat, Pálmay Ilka pedig, amikor Pestre került, magányosan élő édesapját hozta fel a magyar fővárosba, hogy támasza legyen szerencsétlen házassága után. Ami a kisregény Ilkájának szédületes párizsi sikerét és az azt követő házasságát illeti, a jeles író mintegy előre vetítette talpraesett prototípusának későbbi sorsát. Még abban is, hogy Pálmay Ilka is osztrák arisztokrata férjet talált (gróf Kinskyt), de a kastélyok világában ő sem tudott megmaradni, s elhagyta urát, de

irodalmi alteregójától eltérően, ő nem vált meg életétől, s a magyar operett nagy csillagaként sikerekben gazdag és hosszan tartó pályát futott be. 1919-ben aktív részt vállalt a Tanácsköztársaság művészi életében, és 1928-ben, hetvenedik életévének küszöbén vonult vissza a színpadtól. 1945. február 19-én, a felszabadulás első napjait élő Budapesten hunyt el 86 éves korában.

Pálmay Ilkát Bródy Sándor, Krúdy Gyula és más magyar írók is megörökítették műveikben. De a magyar operett ünnepektől csillaga mint író és költő maga is alkotott. Emlékiratai, amely adatait felhasználtuk az életút felvázolásához, 1912-ben láttak napvilágot, a *Fájó szívből* című verseskötete pedig még 1884-ben. Versei nyilván előbb is megjelentek a sajtóban, és az sincs kizárva, hogy Csehov is tudomást szerezhetett az énekesnő költői próbálkozásairól. Hiszen az ő Ilkája is saját szerzeményű nótákat ad elő.

Végezetül a kisregény magyar fordítása alapján idézzük Agyaros Ilka egyik dalát: „Sok ország van e kerek világban, sok szép napfényes ország; de kertjeivel, legelőivel, éghajlatával, borával és villás szarvú bikáival mindők közül Magyarország a legszebb. Ilka szereti ezt az országot, szereti a népet, aki lakja. Jó emberek lakják. Szépek, bátrak, szép asszonyaik vannak. Nincs az a nép, aki háborúban vagy csatában legyőzhetné őket.”

ISMERETLEN JÓKAI-SOROK

A múlt század végi orosz folyóiratokat és almanachokat forgatva számos magyar vonatkozású anyagra figyeltünk fel (fordítások, irodalmi, művelődési hírek stb.). Ezek között feltétlen érdeklődésre tarthatnak számot Jókai ismeretlen sorai, amelyeket egy Péterváron 1894-ben megjelent gyűjteményben fedeztünk fel.

Jókai Mór egyike volt annak a néhány magyar írónak, akit ismert a forradalom előtti orosz olvasóközönség. Az első orosz fordítás 1858-ben jelent meg. Az író 1904-ben bekövetkezett haláláig jelentősebb regényei és elbeszélései nyomdafestéket láttak orosz nyelven, néhány közülük több kiadásban,

Jellemző, hogy amikor 1924-ben Kosztolányi Dezső megkérdezte Gorkijt, kit ismer a magyar irodalomból, a nagy proletár író a következő neveket sorolta fel: Petőfi, Madách, Jókai.

Az 1894-ben Jókai félévszázados irodalmi tevékenységének megünneplését követően az író oroszországi népszerűsége fokozódott. Ezt tükrözte a század végén közel félszáz kötetben Brockhaus-Efron enciklopédia 1894-ben nyomdafestéket látott 13. kötete, amely egy terjedelmes Jókai-értékelést tartalmazott. Ebben az író „híres regényírónak” titulálják, és említés történik az 50. éves jubileumáról is. Felvázolván Jókai irodalmi és politikai pályáját, a cikk szerzője kiemeli a Petőfihez fűződő kapcsolatait, a forradalom leverése utáni mellőzését, majd felsorolja jelentősebb műveit. A regények közül kiemeli az *Egy magyar nábobot*, az *Új földesúrt*, valamint az *Egy az istent*, amelyek véleménye szerint „korszakot alkottak a magyar regény történetében”. Kevésbé sikerülteknek tartja a lexikon szerzője az idősebb Dumas, Émile Zola és Verne Gyula stílusában írott műveket

(ezek közé sorolja *A jövő század regényét*, *Aki egyszer*, s még néhány művét), amelyek, véleménye szerint nem öregbítették irodalmi reputációját.

Felsorolván Jókai írói erényeit, a szerző kiemeli „*a magyar olvasóközönség ízlésének finom megértését, a magyar nép életének ismeretét és műveinek csodálatos nyelvezetét*”. A cikkhez mellékelt könyvészeti adatok az 1880–1884-es években megjelent 6 regényének orosz fordítását rögzíti.

Jókai oroszországi népszerűsége abban is megmutatkozott, hogy többször is felkérték, nyilatkozzon orosz kiadványok számára. Ljudmila Sargina, *Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok történetéből* című munkájának második kötetében (1961) közölt egy levelet, amelyet Jókai 1898-ban intézett az orosz olvasóhoz abból az alkalomból, hogy felkereste őt P. Iljin orosz újságíró.

„*A népek nem ismerik a gyűlölködést*– olvassuk a levél zárósoraiban – *ez csak hamis próféták hittétele. Az újságírás kötelessége abban foglalható össze, hogy elterjessze a népek között a testvériség eszméjét. Az irodalom – a közvélemény fáklyája. Üdvözlöm Önöket, kedves irodalmi nővéreim és fivéreim.*”

Az 1895-ös almanach-szerű kiadvány *Szerellem a század végén* (*Любовь конца века*) címmel jelent meg egy bizonyos V. Sz. Heszin szerkesztésében. Sajnos a szerkesztő életrajzi adatait nem sikerült megállapítani.

A gyűjtemény több orosz és külföldi író, publicista és tudós rövid írását tartalmazza a szerelemről. A szerzőket a szerkesztő levélben kérte fel, hogy röviden fejtsék ki véleményüket. A több mint negyven nyilatkozó között megtaláljuk Nyikolaj Garin-Mihajlovskij népszerű író (1852–1906), Nyikolaj Konsztantyinovics Mihajlovskij ismert narodnyik publicistát (1842–1904), Alekszandr Mihajlovics Szkabicsevszkij (1838–1911) irodalomtörténészt, Alekszandr Szemjonovics Tracsevszkij liberális történészt, az Odesszai Egyetem professzorát (1838–1906).

A külföldi hírességek közül a gyűjteményben rövid írásokkal szerepel Émile Zola, Alexandre Dumas, Friedrich Spielhagen. A könyv 51. oldalán találjuk Jókai nyilatkozatát. Ez a rövid válasz jellemző a XIX. századi európai romantika utolsó nagy képviselőjére: elragadó stílusával és túlzásba menő hevével ecseteli azt az érzést, amely áthatja az emberi létet, valamint regényeinek és elbeszéléseinek hőseit. Úgy tudjuk, hogy ez az írás ismeretlen a Jókai-irodalomban, ezért közöljük a szöveget szó szerinti fordításban:

„*Létezik egy erő, amely uralkodik a hideg értelmén, győzedelmeskedő ellensége a logikának, zsarnokian elnyomja az uralkodókat és a népeket, teremti és pusztítja az élet, irányítja az ártatlanságot és a gonosztságot, nem tevén közöttük különbséget. Egyesíti a nemlétezőt a semmivel és eredményez valamit, ez az, amin nem fog az erőszak, és nem szab neki határt a törvény, Ezt a világot fenntartó erőt úgy hívják – „szerelem”!*”

V. OROSZOK ÉS MAGYAROK

A MAGYAR SZŐLŐKULTÚRA MEGHONOSÍTÁSA OROSZORSZÁGBAN A XVIII. SZÁZADBAN ÉS A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A magyar-orosz gazdaságtörténeti kutatások során az utóbbi időben sok fontos anyagot tártak fel, és ezekből kitűnik a borszállítás jelentősége a kapcsolatok során. Az alábbiakban szeretnénk felhívni a figyelmet a gazdasági kapcsolatok egy kevésbé ismert mozzanatára: a magyar szőlőfajták oroszországi telepítéseire a XVIII. században és a XIX. század elején. Az utóbbi évek irodalmában erre vonatkozólag csak egy kisebb közleményt és rövid utalásokat találunk.

A magyar-orosz kapcsolatokon túlmenően a kérdés tanulmányozása a magyar agrártörténet szempontjából azért fontos, mert mindeddig nem álltak rendelkezésünkre jelentős adatok a magyar szőlőfajták határon túli elterjedéséről. A szőlőkultúra már a XVII. század folyamán meghonosodott Oroszország bizonyos vidékein. I. V. Csekán szovjet történész kutatásaiból kitűnik, hogy a XVII. század közepe táján Asztrahány vidékén a szőlészet a mezőgazdaságnak kialakult ágazata volt. Egy 1646. évi ukáz alapján itt cári szőlőkertek létesültek, amelyek csemegeszőlővel látták el az udvart.

A XVIII. század eleji reformok, amelyek I. Péter nevéhez fűződnek, érintették az orosz élet majd minden ágazatát. A szőlészet terén ez kifejeződött nemes fajták meghonosításában és külföldi szőlőtermesztési munkamódszerek bevezetésében. Érdekes megjegyezni, hogy a cár egyik munkatársa, Fjodor Szaltikov 1714-ben készített reformtervezetében szintén szerepel a külföldi, köztük a magyar szőlőfajták meghonosítása Oroszország különböző vidékein.

A magyar bor ismert volt Oroszországban még a XVII. században, részben lengyel közvetítés révén, részben közvetlen szállítások következtében. A Rákóczi-szabadságharc alatt kifejlődött diplomáciai kapcsolat előmozdította a magyar bor újabb térhódítását Oroszországban. Péter cár különösen kedvelte a magyar bort: V. O. Kljucsevskij, a XIX. századi neves orosz történész előadásaiban, I. Péter életmódjának és szokásainak jellemzésénél megemlíti, hogy a cár szeretett *„maga körül látni vidám beszélőpartnereket és részt venni fésztelen társalgásban egy pohár magyar bor mellett”*. Gvadányi József egyik történelmi munkájában, amelynek megírásához tanulmányozta a fontosabb (német nyelven megjelent) orosz forrásokat is, megjegyzi Péter cárról, hogy *„Tokaji hegyen aszú szőlőből sajtolt Nectar jobban tetszett neki, mint az Angliai vagy Hollandiai Ponts; méltán is a Frantzia Champagniai, a Burgundia bornál többre becsülötté ezen Hazánk édes tejét”*.

Az első adatunk magyar szőlővesszők behozataláról a szabadságharc bukásának évére esik, amikor a cár február 2-án keltezett, G. F. Dolgorukijhoz írt levelében megparancsolta: *„Kérem, rendeljen meg Magyar földről, néhány szőlővesszőt, vagy tőkét (ami jobb), hogy elültessék Azovban, mert jóllehet ott van is szőlő, de nem olyan!”*.

Amint kitűnik I. Péter ugyanez évi április 27-i leveléből, a Magyarországról beszerzett szőlővesszők egy részét Azovban, másikat Asztrahányban ültették el. Hogy mennyire foglalkoztatta a cárt a magyar szőlőkultúra meghonosítása, arról jellemző, hogy 1711. évi, saját magának készített feljegyzéseibe beírta, hogy Magyarország milyen helyein terem meg a szőlő meszes talajon. Még előbb, 1710. június 3-án Pétervárról keltezett levelében (ezt P. Apraxin admirálishoz intézte Kazányba) a cár jelezte, hogy oda irányított *„két magyar embert, Madonk Sámuelt és Mező Ferencet, akik értenek a szőlőültetvényekhez, és tudnak a szőlőből bort készíteni. Ezért küldje őket Asztrahányba, és használja fel az említett mesterségben. És fizetést eszközöljön pénzben, egy griveny, avagy öt altiny egy embernek naponta, és azon felül még élelem”*.

A két vincellért bizonyára Rákóczi közbenjárására vagy utasítása alapján küldték ki Oroszországba. Erről tanúskodik különben Nedeczky Sándor, Rákóczinak a cári udvarban levő állandó követének 1709. szeptember 23-i jelentése, amelyben ezt írta: *Golovkin főminiszter arra kérte a fejedelmet, hogy „négy igen jó és ahhoz értő vincellért küldene be Moszkvába Föl(séges) czár számára, kiknek visszaküldésérül asicurálnák F(elsége)det, magok jutalmával is a migh csak meg nem mutatnák Czár embereinek miként köll munkálkodni szőlő körül, hány munkát köll tenni és mikor...”*. Egy későbbi, dátum nélküli levélben Nedeczky jelezte, hogy a „szőlőművesek” megérkeztek, és ezek kiküldését a cári udvarban „igen szívesen vették”.

1720 táján Asztrahány vidékén már húsz kincstári szőlőültetvény volt, és ott orosz, francia és magyar szőlőművelők dolgoztak. Az itteni szőlőkben magyar fajtákat honosítottak meg, és a Magyarországról jött vincellérek sikeresen működtek. A cár 1720. március 7-én adott utasításában írja, hogy a Grebenyben (Asztrahány mellett) készített bort adják próbára a „magyar mestereknek és a többi mesternek”.

1721-ben Volinszkij, a cár közeli embere, az egyik magyar szőlőművelő társaságában meglátogatta a grebenyi szőlőket és azt a véleményt fejezte ki, hogy itt *„ugyanolyan szőlőt lehet termelni, mint Magyarban”*. 1722-ben a perzsa hadjárat következtében Derbentet Oroszországhoz csatolták, és 1723-ban itt találkozunk a magyar szőlőművelőkkel.

Három mester borát küldték innen Asztrahányba – magyar, francia és „császári” földről származóét –, de a legjobbnak a magyar szőlőművelők termékét találták. 1724-ben, mikor Fjodor Szojmonov, ismert utazó, a Kaspi-vidék leírásának szerzője, meglátogatta Derbentet, nagyon dicsérte a bort, amelyet „magyar mesterek” készítettek.

A szabadságharc leverése után több kuruc tiszt és katona került az orosz hadseregbe. Köztük volt a szikszai Turkoly Sámuel is, aki részt vett a perzsa hadjáratban, tiszti minőségben (Oberauditor), de a megbízása az volt, hogy a Derbent-vidéki szőlők *„gyarapításával és bor készítésével”* foglalkozzon. 1725 márciusában szikszai atyafiaihoz írt levelében Turkoly azt írja, hogy mint *„haditiszt... fungál”*. *„Fizetésem esztendőig 754 Magyar forintok, nyolc paripám, szénám, abrakom, két szolgámra fizetésem”*.

Úgy látszik, hogy a hazaiaknak szóló beszámolójában Turkoly rangon alulinak tartotta a szőlőművelést, azért nem említi meg. Több orosz forrás megemlékezik Turkoly érdemeiről a derbenti szőlő fejlesztése terén. Derbentben Turkoly működésének eredményeképpen magyar szőlőfajtákat honosítottak meg. Pjotr Keppen orosz tudós szerint ezek még 1810-ben is teremtek.

A XVIII. század közepe táján az asztrahányi szőlőültetvények rossz állapotba kerültek. 1752-ben ezeknek vezetésével egy Ivan Porobics nevű szerb bevándorolt tisztet bízta meg, aki 1746-tól 1748-ig a tokaji kirendeltségen sajátította el a szőlőművelés tudományát. Segítőtársául J. Veszuluhint jelölték ki, aki mérnöki iskolát végzett, és mint katona, szintén huzamosabb ideig tartózkodott Tokajban. Vezetésük alatt rendbehozták az asztrahányi ültetvényeket, felújították a megmaradt magyar fajtákat, és új szőlővesszőket rendeltek meg az országból. Rövid idő alatt sikerült megszervezni a belterjes gazdálkodást, és 1761-ig az ültetvények területe megkétszereződött: 60 hektárt tett ki, melyen 105 000 szőlőtőke volt.

A magyar szőlőfajtákat nemcsak a kincstári ültetvényeken, hanem az asztrahányi földesurak szőlőiben is sikeresen művelték. Így N. Beketov tábornok szőlőültetvényén jó eredményeket ért el a magyar fajták meghonosítása terén, és ezeket ő Pjotr Suvalov révén szerezte be Tokajból.

A magyar szőlőfajták Oroszországnak még két vidékén voltak ismertek a XVIII. század közepén. Pallas neves tudós, 1793-i utazása alkalmából megemlékezik a Cárícintől (ma Volgograd) 30 mérföldnyire fekvő szareptai szőlőültetvényekről, amelyek 1765-ben voltak beültetve magyar fajtákkal. Egy másik ilyen vidék az úgynevezett Újszerbia volt (ma Kirovograd környéke), amelyet az 50-es évek folyamán Magyarországról származó szerb és részben magyar bevándorlókkal telepítettek be, s ezek révén terjedt el itt a magyar szőlőkultúra.

A magyar szőlő jó hírneve elterjedt az egész birodalomban. Jellemző, hogy amikor 1790-ben a pétervári Szabad Gazdasági Társaság versenyfeladványt hirdetett annak kifejtésére, hogy mit kellene tenni a szőlőtermelés fejlesztése érdekében az országban, az egyik beküldött mű szerzője, V. Fribe észt protestáns lelkész többek közt magyar (tokaji) és német fajták meghonosítását, valamint magyar és német szőlőművelők és bodnarak meghívását ajánlotta.

Krím 1783-i Oroszországhoz csatolása után a félsziget helytartója, G. Patyomkin herceg még az év őszén küldött egy csoport katonát a Tokajról származó Bimbolázár nevű tiszt vezetésével, hogy szerezzenek be Magyarországon többezer szőlővesszőt és fogadjanak fel néhány szőlőművelőt. Ez az eset ismeretes Wellmann Imre említett közleményéből, az orosz levéltári anyag és a publikált források semmi lényegeset nem tesznek hozzá a már tudottakhoz. Csak a bécsi orosz követ közbenjárására, aki megfelelő utasításokat kapott Oroszországból, sikerült végrehajtani a megbízást, és 1785 januárjában a csoport elindult Tokajból 20 000 szőlővesszővel, három magyar szőlőműves – Kormos János, Nagy Mihály és Szilágyi Mihály – társaságában, akik három évre szegődtek el a Krímbe.

Pjotr Keppen, az orosz szőlőtermelés történetének kutatója találkozott az 1830-as évek elején az aggastyán Bimbolázárral, aki elmesélte neki, hogy a hozott szőlővesszők-

ből hatezret Fundukliban, ugyanennyit a Kacsá folyó mentén, öt-ötezret pedig a Régi Krímben és Szudákon ültettek el. Két év múlva, 1786-ban a magyar fajták már teremtek. Október 8-án kelt felterjesztésében G. Patyomkin már jelenthette II. Katalin cárnőnek: „*A magyar szőlő első termést adott, jobb bort készítünk, mint azelőtt*”.

Pallas második utazása alkalmával, 1793–1794-ben meglátogatta a krími szőlőültetvényeket, és leírja, hogy több helyen, így például Alma vidékén és a Kacsá folyó mentén a szőlő művelésének „magyar módszerét” alkalmazzák.

Az említett helyekről később a magyar szőlőfajták elterjedtek a félsziget egész déli partján. 1805-ben Szudakban szőlészeti iskolát létesítettek, amelynek ültetvényén 1822-ig 86 000 nemes, elsősorban magyar fajtájú szőlővesszőt ültettek el. 1838-ban újból jelentős mennyiségű Furmint szőlővesszőt juttattak el Magyarországról a Krím-félszigetre.

P. Keppen egy 1831-ben megjelent munkájában a szőlőtermelés sikereiről számol be a Krím-félszigeten, és az itt meghonosodott külföldi – francia, spanyol, német – fajtákon kívül felsorolja a magyar tokaji fekete, gömbölyű fehér és hosszúkás sárgát, valamint a Süsroteraus Ungarn nevű fajtákat is. 1844-ben Jerney János magyar utazó, a krími szőlőket járva, nagy csodálkozással pillantotta meg az egyik karón a magyar feliratot: „*Nagy szemű szőlő*”.

Odessza alapítása (1794) után a kikötőváros környékén szőlőültetvények keletkeztek. 1829-ben a városban létrejött a „Dél-Oroszországi Császári Mezőgazdasági Társulat”, amely a 30-as évek elején szőlőiskolát rendezett be, külföldi fajták meghonosítása céljából. 1832-ben az iskola részére 12 000 tokaji szőlővesszőt rendeltek meg, 1834-ben pedig 20 000 tokaji vesszőt kaptak Krímből. Jó névnek örvendett az Odessza környéki szőlőtermelők között Schmidt szőlőültetvénye, amelyet 1824-ben alapított. 1827-től kezdve az ültetvény tulajdonosa külföldi szőlőfajtákat honosított meg, és 1828-ban 30 000 tokaji, soproni és budai szőlővesszőt szerzett be. A következő évben ugyanannyi tokajit és sopronit. A 30-as évek elején az ültetvényén különböző német, francia, görög és magyar szőlőfajták voltak, amelyek közül a legjobban a Rizling és a Sopronyi vált be.

A. Szkalkovszky, Dél-Ukrajna tájkatatója, az ország résznek 1850-ben kiadott leírásában a következő 13 magyar szőlőfajtát sorolja fel, amelyek el voltak terjedve Odessza környékén és a Krím-félszigeten:

1. Венгерский белый крупный (Furmint)
2. Gros Gomay (Gros Gamay)
3. Венгерский черный крупный (Fekete Furmint)
4. Токайский ранний черный (Jakab szőlő)
5. Teschner (Tachner – Sz. György fehér)
6. Mehler (Mehlweiss – Fejér szőlő)
7. Conyrouge
8. Фургмаки, красный (Fürjmony vörös)
9. Венгерский продолговатый белый (Hárslevelű)
10. Dammery (Demjén)
11. Төрök гөһер (Fekete góhér)
12. Fekete (Kadarka)
13. Nere de Hongrie

Magyarországon még a XVIII. század végén tudomást szereztek a magyar szőlőfajták oroszföldi meghonosításáról. A tudós Schwartner Márton legfontosabb munkájában, *A Magyar Királyság Statisztikájában* foglalkozott a kérdéssel, és a tokaji szőlő asztrahányi meghonosításával kapcsolatban kifejezi azt a véleményét, hogy az ottani időjárás és a megmunkálás módszere nem adja meg a lehetőséget a megfelelő minőségű szőlő termesztésére és bor előállítására. Ezt a véleményt osztották az orosz termelők és a különböző leírások szerzői is. A fentebb megnevezett M. Beketov, akinek Asztrahány vidékén volt szőlőültetvénye, kifejtette, hogy az ottani „*tokaji bor az eredeti avagy hazaihoz egyáltalán nem hasonlít*”. Ugyanezt fejezte ki F. Szojmonov a derbenti borra vonatkozólag, amivel az ottani magyar szőlőművelők vendégelték meg őt.

A magyar szőlő orosz földön nem tudta elérni azt a minőséget, mint hazájában, de hozzájárult az orosz szőlőfajták nemesítéséhez, és öregbítette Magyarország hírnevét messze földeken. Jerney János, amikor megpillantotta Krímben az idézett magyar feliratot, a következő sorokat vetette papírra: „*A magyar éles fegyverének messze országokon történt hódításai nem valának képesek nyelvemléket hagyni magok után, s íme szőlőművelési lankadt szorgalmuk átszállítá azt... Krím halmaira is! E parányi példa eléggé oktatt arra, hogy vérünk fönmaradását az ipar és művelődés ment ő várában keressük, foganattal és biztosan*”.

Több magyar szőlőfajta kiállta az idők próbáját, és ma is szerepel a mai Oroszország területén elterjedt fajták jegyzékében. Ugyanakkor a magyar szőlőkultúra XVIII. századi és XIX. század eleji oroszországi meghonosítása előkészítette a talajt a későbbi telepítésekhez, és ez még ma is folyik Oroszország különböző vidékein.

MELYIK MURAVJOV JÁRT PEST-BUDÁN 1801-BEN?

A Bécsben megjelenő *Magyar Hírmondó* 1801. július 7-i számában egy orosz vonatkozású hír hívta fel magára figyelmemet. „*Béts. Négy nappal ezelőtt érkezett ide Budáról – olvassuk a híradásban – Muravieff Muszka követ*”.

Tehát a múlt század első esztendejében Pest-Budán járt egy Muravjov nevű orosz követ. Kiléte különösen azért érdekelt, mert Oroszország XIX. századi történelmében jó néhány ilyen nevű személyiség játszott jelentős szerepet. Herzen írta egy alkalommal, hogy a Muravjovok között találhatók felakasztottak, de olyanok is, akik maguk akasztattak. Vajon az előbbiekhöz vagy az utóbbiakhoz tartozott-e a hírben szereplő diplomata?

Az idézett híradás jellemzi a követ külsejét, és hozzávetőlegesen megadja életkorát. Ezek szerint: „*Muravieff még csak negyven egy-két esztendő, nem magas, s mind ábrázatja tetszetős, úgy szinte a beszédei s egész maga alkalmaztatása igen kedveltető*”. Ugyanezen újság előbbi számában tájékoztatja az olvasót a követ budai tartózkodásáról és jövőtelének a céljáról: Muravjov annak a kápolnának az alapkövetételére érkezett, amelyben Alekszandra Pavlovnát, József nádor meghalt hitvesét, I. Pál, ugyancsak elhunyt cár lányát szándékoztak eltemetni.

A fiatalon, 1801 márciusában elhunyt Alekszandrát kedvelték Magyarországon, s halála részvétet váltott ki a lakosság körében. Fellapoztuk a *József nádor iratai* című több kötetes forráskiadványt, és ennek első kötetében említés történik Muravjov 1801. évi bécsi küldetéséről. Itt nincs szó Muravjov budai látogatásáról. A követ hivatalos megbízatása az volt, hogy bejelentse a bécsi udvarnak I. Sándor cár 1801. március 12-én történt trónra lépését, és egyúttal az orosz-osztrák viszony javulásáról tárgyaljon.

Domanovszky Sándor, az 1925-ben megjelent kiadvány összeállítója jegyzeteiben foglalkozott a követ személyével, de nem tudta pontosan megállapítani kilétét, illetve két hasonló nevű diplomatát nevez meg: Mihail Nyikitics Muravjovot (1757–1807) és Ivan Matvejevics Muravjovot (1769–1851). Az újságban jelzett életkor, a negyvenegy-negyvenkét év az előbbihez áll közelebb, mégis, Domanovszky második feltevése a helyes.

Ezt a XIX. század első negyede orosz diplomáciai okmányainak több kötetes gyűjteménye alapján sikerült megállapítani. A kiadvány első kötetében megtalálható a cár I. M. Muravjov-Aposztol nevére szóló, 1801. április 22-én keltezett megbízólevele, valamint Ferenc császárhoz intézett levelének fogalmazványa.

Ivan Matvejevics Muravjov-Aposztol a Muravjovok Herzen által említett első kategóriájához tartozott. Három fia vett részt az első orosz forradalmi megmozdulásban, a nemesi forradalmárok, a dekabristák által szervezett 1825 decemberi felkelésben. Ez a körülmény arra készítetett, hogy tisztázzam az orosz követ magyarországi látogatásának körülményeit, és megállapítsam, hogy kikkel találkozott Pest-Budán. A fiatal diplomata, aki irodalommal is foglalkozott, különböző udvaroknál képviselte Oroszországot. I. Pál uralkodása alatt azonban kegyvesztett lett. Az új cár, I. Sándor, aki trónra lépése után a liberális, haladó uralkodó szerepét akarta játszani, kegyeibe fogadta a literátor-diplomatát, s ennek a megnyilvánulása volt a bécsi kiküldetés. Mint már arról szó esett, a pest-budai utat nem említik a diplomáciai okmányok, ezek szerint a magyarországi látogatás félhivatalos lehetett.

Valószínűleg Muravjov kívánta felkeresni Pest-Budát, ahol találkozhatott régi eszmetársával, a már két éve Budán tartózkodó Andrej Afanaszjevics Szamborszkijjal (1732–1815). Utóbbit 1799-ben nevezték ki Alekszandra Pavlovna udvari lelkészévé, és a nádor feleségének elhunytja után ő volt hivatva intézkedni az ürömi kápolna felépítésének ügyében. A nagy műveltségű Szamborszkij tizenhat évet töltött Angliában, hogy tanulmányozza a szigetország mezőgazdaságát. Kitűnően beszélt angolul, és brit feleséggel tért haza, a szabadelvű eszmék híveként. Magyarországon kapcsolatban állt haladó személyiségekkel, többek közt Tessedik Sámuellel, aki önéletrajzában megemlékezik „Zámborszky Andrásról”, „Nádorné öfenséges, Alekszandra Pavlovna gyóntatójáról”. Szamborszkij ötévi magyarországi tartózkodását követően írta meg emlékiratait. Ezekben rokonszenvvel emlegeti a magyarokat, és megértéssel beszél „Ausztriától való elszakadásra irányuló törekvéseikről”.

Feltételezhető, hogy Szamborszkij kapcsolatban állt Görög Demeterrel, a magyar irodalom kiváló szervezőjével, az első magyar nyelvű hírlap szerkesztőjével, a *Magyar Hírmondó* kiadójával, akinek bizonyára ő hívta föl a figyelmét a Pétervárról érkezett és Budáról a császári fővárosba tartó pétervári vendégre.

Szamborszkij kiadatlan feljegyzéseiből tudjuk, hogy Muravjov jelenlétében történt az ürömi kápolna alapkövetétele, amelynek a kriptájában örök nyugalomra helyezték Alekszandra Pavlovna földi maradványait. Különben a Muravjov és a Szamborszkij családot

régi baráti kapcsolat fűzte egymáshoz. Erre jellemző, hogy 1976-ban a külföldi kiküldetésből hazatért diplomata Szamborszkij pétervári házában húzódott meg a családjával, és itt született 1979. szeptember 28-án Ivan Muravjov legkisebb fia, a dekabrista mozgalom jeles vezetője és mártírja, Szergej Muravjov.

1801-ben a kitűnően képzett Muravjov előtt még fényes karrier állt. De a valóságban ehelyett megpróbáltatások egész sorozata várta. 1805-ben, harminchat éves korában (az újsághírben közölt életkor téves) nyugállományba helyezik. Fiai, a tizennyolc éves Matjev és a tizenhat éves Szergej önkéntesként harcolnak végig a Napóleon elleni háborút. 1834-ben Ivan Matvejevics újra megbízást kapott az udvartól, majd szenátorrá is kinevezték, de ekkor már tornyosultak a vészterhes forradalmi események felhői. 1825 decemberében a csernyigovi ezred felkelésében három fia vett részt. Közülük Ippolit, a középső, fegyverrel a kezében esett el, míg Matvejt, a legidősebbet, életfogytiglani szibériai kényszermunkára ítélték.

1826. július 13-án – szinte pontosan huszonöt évvel a pest-budai látogatást követően – a Péter Pál-erőd koronagátján a dekabrista mozgalom négy kiváló vezetőjével együtt felakasztották a legkisebb fiút, Szergej Muravjov-Aposztolt. De e végzetes eseményektől a pest-budai és bécsi kiküldetés idején még egy negyed század választotta el Ivan Muravjovot és Budán tartózkodó pétervári ismerősét, Szamborszkijt. Találkozásukkor bizakodó hangulat uralkodott. 1801-ben a két férfiú reménykedhetett, jót várhatott a kezdődő századtól, bízhatott az új kormányzásban, a liberális politikai rendszert ígérő Sándorban, abban, hogy Oroszország és népe alkotmányos szabadságot kap. Mindez nyilván közrejátszott abban, hogy a Pétervárról érkező diplomata kellemes tapasztalatokat szerzett Magyarországon.

Idézzük a *Magyar Hírmondó* cikkének zárószóit: „*Nem győzi eleget dicsérni Magyar Országának kellemetességét s főképpen Buda várának kies és szép kilátású fekvését. Nagyon magasztalja egész útjában a Lakosok által személyéhez mutatott ritka emberséget.*”

THÁLIA ÉGISZE ALATT

Orosz színmű ősbemutatója Kecskeméten és az első magyar színdarab Moszkvában

1878 márciusában a kecskeméti színházlátogató közönségének egy eredeti színmű plakátján akadt meg a szeme: Nasztya, az orosz árva. Az orosz tárgyú színdarab egyik szerzőjeként Hevesi József (1857–1929), a később ismert színikritikus és színházigazgató, társszerzőként pedig bizonyos Sarapov Sergijus volt feltüntetve.

Szergej Sarapov (1855–1911) orosz publicista és újságíró húszéves fiatalemberként részt vett az 1875-ben induló boszniai és hercegovinai felkelésben, amely az 1876–1877-es orosz-török háborúba torkollott. A török elnyomás elleni népi felszabadító felkelésben az orosz progresszió számos jeles képviselője vállalt részt (például Gleb Uszpenszkij, az író) és ezekhez tartozott ebben az időben a később jobbra tolódott Sarapov is.

Az orosz önkéntesek Magyarországon keresztül jutottak a délszláv tartományba és arra törekedtek, hogy az országot tápterületként is felhasználják. Az osztrák kor-

mány azonban a törökökkel rokonszenvezett és mindenképpen igyekezett ezt meggátolni. Ilyen körülmények közt került sor 1876 tavaszán Horvátország területén Sarapov letartóztatására és internálására. Kezdetben Jászberényben tartózkodott, majd Kecskeméten. Több mint egy évig tartó internálása idején megtanult magyarul, folyékonyan beszélt a nyelvet és írni is tudott. Nyelvtudását magyar szépirodalmi művek tolmácsolásával hasznosította, és elsőként Tóth Kálmán *A nők az alkotmányban* című színművét fordította le, és ennek kézirata fennmaradt Sarapovnak a Szmolenszki Területi Levéltárban található hagyatékában.

34. sz. ábra. A Nők az alkotmányban című színdarab orosz nyelvű fordítása (fénykép)

1877 januárjában Sarapov nyílt levéllel fordult a *Közlemény* című lap hasábjain Tóth Kálmánhoz, az újság szerkesztőjéhez, és ebben tiltakozott a vád ellen, hogy orosz kém volna. Ebben szolidaritást vállalt a cári önkényuralom ellen küzdő körökkel, és azt hangoztatta, hogy a magyar és orosz nép közeledését akarja előmozdítani.

„A bosnyák felkelőkhöz csatlakoztam, ama erős meggyőződésben lévén, hogy mérnöki ismereteimmel szolgálatot fogok tenni a szabadság ügyéért küzdőknek. A fölkelők sorában harcoltam, s meleg hangon írtam az orosz lapokban... E közben elfogtak s orosz kémnek tartottak... Itéljen Uraságod önmaga: ha az orosz kormány emissariusus volnék, bizonyára fo-

lyamodtak volna már szabadságom kieszközléséért az orosz konzul vagy követ útján -- de én egy lépést sem tettem e tekintetben”.

A továbbiakban a nyílt levél szerzője két pontban foglalja össze politikai programját: „Annak első része Oroszországnak a kényuralomtól való felszabadítására irányult, második részét pedig -- amire később jöttem rá -- az orosz és a magyar nemzetiség közti egyetértés előmozdítására való erőlködésem képezték. Az utóbbi nemzetet megismertem, az előbbit különben is jól ismertem. Én a Szt. Pétervári felsőbb tanuló ifjúság tagja voltam -- higgyen nekem --, ez a fiatalság a szabadság iránti szerelemtől van lelkesülve és mindenre kész.”

A továbbiakban kifejti, hogy praktikus lépéseket akar tenni a két nép kölcsönös megértése érdekében: „A közeledés első mozzanata-- amint írja --az irodalom kölcsönös ismerte. Régóta akartam már a magyarból való fordítások sorára vállalkozni, de csak most kezdettem meg a szándékom teljesítését. Az első érett gyümölcs az ön oroszra áttett színműve.”

Ugyancsak azt állítja, hogy lefordította Petőfi *Egy gondolat bánt engemet* és *A nép nevében* című verseit, amelyek kiváltották az orosz olvasók tetszését és a forradalmi demokrata A. Nyekraszov elismerését (Ezeket a fordításokat nem sikerült előkeríteni, úgyszintén Nyekraszov dicséretéről sem tudunk felkutatni adatokat).

A Hevesivel együtt alkotott háromfelvonásos színdarab az 1861-es jobbágyfelszabadítás idejében játszódik le. A darab főszereplője egy törvénytelen parasztlány, akibe beleszeret egy földbirtokos fia, Perehvatov Mihály. Azonban ennek konzervatív nézeteket való édesapja ellenzi a házasságot. A színmű párhuzamos cselekménye a jobbágyfelszabadítás, illetve a földesúr és a parasztok összeütközése. A küzdelem az utóbbiak győzelmével fejeződik be. A kibontakozódás során lelepleződnek a földesúr intrikái és Mihály válik a birtok korlátlan urává. Nasztya kiszemelt vőlegénye főbe lövi magát és elgördülnek az akadályok a fiatalok boldogsága elől.

A színmű bemutatására a kecskeméti színházban működő Némethy György (1826–1901) társulata vállalkozott. A társulat vezetője ezt megelőzően a Nemzeti Színháznak volt ismert színésze, s itt mutatták be különben 1874-ben Magyarországon az első orosz színművet -- Gogol *Revizorát*. Némethy maga is alkotott színdarabokat és a *Nasztyában* ő játszotta -- az ismertetések szerint sikeresen -- az öreg földesurat.

A színdarab premierje eseménye volt Kecskemét színházi életének. A március 25-i ősbemutatóra budapesti újságírók is érkeztek. Arról volt ugyanis szó, hogy a darabot átveszi a fővárosi Népszínház is.

A helyi lapok dicsérték a témaválasztást, a meseszöveg eredetiségét, de ugyanakkor rámutattak a mű és előadás gyengéire is. A *Kecskemét* című lap bírálója szerint „figyelmet érdemel kizárólag azon körülmény, hogy a darab mint ilyen, a magyar színiirodalomban eddig egyedül áll és mivel fiatal szerzőnknek az első színi termése”.

A recenziens véleménye szerint a darabnak egyik becse „a vonzó, érdekes, drámai mozzanatokban nem szegény, következetes, extravagantiákban nem tévedő eszközökkel elérni törekvő cselekmény. Mihály és Nasztya szerelmének küzdelme egyrészt, másrészt az ennek mintegy keretül szolgáló, előttünk ismeretlen kort, ismeretlen embereket, ismeretlen tényezők tusáját megvilágító cselekmény: a jobbágyfelszabadítás processusa”.

Az ismertetés szerzője kiemelte a csupán szerelmének élő „*Nasztya alakját*”. Ebben a „*megragadó naivitás, heves szenvedély, nemes önfeláldozás*” testesedett meg, „*a természet-*

nek a naiv babonaságig romlatlan gyermeke, aki nem haboz, nem kérdez, nem tanácsol, csak szeret”. Dicsérettel illette a szerző a címszerepet játszó Kövessy Saroltát, akit a közönség zajos kihívással és babérkoszorúval ünnepelt.

Kevésbé meggyőzőnek tartotta a bíráló Mihály alakját és ennek megtestesítőjét, egy bizonyos Hetényi nevű színészt. Ugyancsak rámutatott arra, hogy a fiatal szerzők nem tudtak megbirkózni a két cselekményfonal összehangolásával, a „kifejlett hosszadalmaságok” megakadályozásával, az ismétlések kiküszöbölésével.

Az előadás során nem maradtak el az ízléstelen rögtönzések, és ez abban nyilvánult meg, hogy az egyik másodrangú szereplő a folyamatban lévő orosz-török háború egyes eseményeit (Plevna ostromát) és egyes szereplőit (Gorcsakov külügyminisztert és Ignatyev orosz diplomatát) beleszötte mondanivalójába. Mindezek ellenére a recenzens úgy találta, hogy a darabnak sikere volt. A telt ház közönsége ünnepelte a jelenlevő Hevesit, a főbb szereplőket pedig „a felvonások végén többszörös tapsba és kihívásba részesíté”.

A Kecskeméti Lapok tudósítója kritikusabb hangnemben fogalmazott, amikor így írt: „Első kísérletnek elég jó a darab, s a szerzők egyikét többször is kitapsolta a közönség. Az előadás olyan jó volt, aminő lehetett ilyen gyenge műnél”.

35. sz. ábra. Jelmeztervek a Nasztya, az orosz árva című színdarab kecskeméti bemutatójához (fénykép)

„Becse a darabnak nincsen– olvassuk a tudósítás egy másik helyén –, sokszor a megindításig naiv a szabadelvhűséggel és az ellen való tüntetésével, de expositiója egészen helyes színpadi érzékre mutat”. A lap véleménye szerint „jó benyomást tesz az első felvonás, amely még az újdonság ingerével bír, s eredeti alakokat vezet elénk, de lélektani indokolás, a szereplő egyéniségek közötti összefüggés, jellemeknek következetes ecsetelése nagyon kevés van benne”.

A valóban friss témát feldolgozó kezdetleges darabot nem mutatták be a Népszínházban. Pedig a Párizsba távozó Sarapov nagy terveket és reményeket fűzött a budapesti bemutatóhoz. 1878. március 2-án a francia fővárosból keltezett magyar nyelvű leveléhez mellékeli a Népszínházi előadáshoz szükséges kosztümterveket és a színmű új címét ajánlja: *Nasztya, avagy felszabadítás*. Szó van itt a kísérő zenéről is, amelynek egyik melódiáját ő megadta „a plébánia mellett lakó lengyel nevű zenész” lányának, aki leírta ezeket kottára. A levelében Sarapov megígérte, hogy a népszínházi bemutatóra Pestre jön és az egyik mellékszerepet is eljátssza.

Sarapovnak az volt a kitűzött célja, hogy a pesti előadás után felfigyeljenek a színdarabra Oroszországban, és ezáltal sorra kerülne ennek hazai bemutatója is. Ezt az elég naiv elképzelését az orosz publicista támogatójához, a *Novaja Vremja* című lap befolyásos szerkesztőjéhez, Alekszej Szuvorinhoz (1834–1912) intézett levelében vázolta fel.

Ugyancsak a lapszerkesztőhöz intézett egyik levelében kérdezi, hogy az megkapta-e *A nők az alkotmányban* című színdarab fordítását, amelyet otthoni előadásra szánt. Tóth Kálmán 1871-ben megjelent színdarabját az egykor új típusú politikai vígjáték sikeres példájaként tartják számon és ezt bizonyosan méltányolta volna az orosz közönség.

A *Közvéleményben* közzé tett nyílt levélben szó van arról, hogy a lefordított színdarab kéziratát Sarapov az orosz belügyminisztérium közvetítésével juttatta el Szuvorinhoz, mert ő magának úgymond „a legszigorúbban meg van tiltva bármi cikkek közlése Oroszországban”. Ugyancsak kifejti véleményét a darabnak az orosz közvélemény általi kedvező fogadtatásáról, és ezt két érveléssel támasztja alá: „1. Bár Oroszországban még szörnyű zsarnokság uralkodik: mindazonáltal az orosz társadalmi osztályok éppen nem idegenkednek az európai alkotmányos élettől; 2. mert a műben Bánfalvi Krisztina, a báró és Borbocs bácsinak szellemdúsán festett alakja nálunk is ismertek és még inkább rokonok”.

A továbbiakban megírja, hogy „az oroszra áttétel munkája nem volt túlságosan nehéz, és azt hiszem, hogy a színműben előfordult személyek jellemzésének még legfinomabb árnyalatait is sikerült visszaadnom.”

Azonban az önkényuralmi rendszer nem engedélyezte a színművet, amelynek a címében is szerepelt a számára veszélyesnek tűnő alkotmány szó.

Viszont siker koronázta Sarapov egy másik kezdeményezését. Ő lefordította oroszra Tóth Ede népszerű színművét, *A falu rosszat*, és ezt már hazatérte után be is mutatták az egyik moszkvai színházban. A hazai színpadon kirobbanó sikert aratott népszínművét 1875-ben mutatták be a Nemzeti Színházban, ahonnan átment a Népszínházba, ahol ünnepelt és hosszú ideig repertoár darab maradt. A moszkvai bemutatóra 1883-ben került sor az egy évvel azelőtt alapított Új Színházban, melynek vezetője az ismert színész, dalénekes és színházi vállalkozó, Mihail Lentovszkij (1843–1906) volt. A *Gol derevenszkaja* címmel előadott darabban a főszerepet (Göndör Sándorét) maga Lentovszkij

játszotta. A szovjet *Színházi Lexikon* szerint a kiváló színésznek „szép külseje és hangja volt. Színpadi temperamentuma és született zeneisége biztosították sikerét az operettben”. Boriskát a színtársulat vezetőjének a színművészet terén kevésbé ismert felesége játszotta.

Feledi Gáspárt a korszak egyik legkiválóbb orosz színésze, Modeszt Piszarev (1844–1905) adta elő, akit Csehov tüntetett ki barátságával. Az idézett *Színházi Lexikon* szerint kitűnő természeti adottságai voltak: magas termet, plasztikus mozdulat készség, szép hang. Széleskörű általános és színpadi kultúrával rendelkezett és különösen kitűnt a társadalmi repertoár szerepeiben.

Fikuli Rózsát a népszerű színésznő, Alexandra Glatka-Mescserszkaja (1859–1952) játszotta, akinek a művészetét az „egyszerűség és őszinteség” jellemezte. Gonosz Pistát a szintén népszerű Pavel Szvobodin (1850–1892) játszotta, de a többi szerepben is elsőrangú színészek léptek fel.

A falu rossza moszkvai színrevitelében segítséget nyújtottak a magyar színházi közegek. A jelmezek Budapestről érkeztek.

Sarapov egyik Szuvorinhoz címzett levelében dicsérte a magyar népszínműveket és *A falu rosszát* közülük a legsikerültebbnek tartotta. Szó van itt a bécsi bemutatójáról is, ahol nem értékelték a darabot, de úgy véli, hogy „mi (az oroszok – V. S. J.) kitűnően megértjük, mert rokon lelkek vagyunk: ugyanaz a nagyvonalúság, erkölcsi tisztaság, mély szenvedélyesség, Sándor és Boriska egészen orosz típusok”.

A darabnak sikere volt Moszkvában, és a 90-es években szó volt az előadás felújításáról, de ez nem valósult meg. A századfordulón nagy érdeklődéssel fogadták Oroszországban Madách *Az ember tragédiáját*, amelynek három fordítása készült el ebben az időben, de a színpadon nem láthatta az orosz közönség, de más magyar színmű bemutatása is várt magára egészen a második világháború befejezését követő időkig.

Az 1874-es *Revizor*, valamint a kecskeméti bemutatót követően, újabb orosz színdarabot nem láthatott a magyar közönség egészen a századeleji Tolsztoj, Csehov és Gorkij színművei bemutatásáig, amelyek kivívták a magyar közönség egyöntetű elismerését.

JEGYZETEK

1. Közlemény. 1877. január 25.
2. Lásd *Nyekraszov és Petőfi* című írásunkat: Im. Váradi-Sternberg, János. Utak, találkozások, emberek című kötetben. Budapest-Uzsgorod. Gondolat-Kárpáti, 1974. 76–81., old.
3. Joós Ferenc. A vándorszínésztől az Állami színházig. Kecskemét színészetének krónikája, Kecskemét, 1957, 51. old.
Lásd még: Katona Emlékkönyv. Kecskemét, 1930. 121. old.
4. Lásd erről: Mályuszné Császár Edit. A „Revizor” első magyarországi előadása (1874). Im. Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 27–41. old.
5. Kecskemét, 1878. március 31.
6. Kecskeméti Lapok, 1878. március 31.

ZICHY MIHÁLY EMLÉKMŰZEUMÁBAN

Zichy Mihály (1827–1906) a kiváló magyar festő és grafikus, az illusztrálás és a rajzművészet nagy mestere és úttörője több mint egy fél évszázadot töltött Oroszországban. Nagy megbecsülést váltottak ki mind hazájában, mind Oroszországban a magyar és orosz klasszikusok műveihez készült illusztrációi. Bényi László a Művészi Lexikonban megjelent Zichy értékelésében olvashatjuk, hogy *„fölkényes biztosságú és könnyedségű, ritka kifejező erejű rajztudása, valamint az irodalom jellegéhez zseniálisan társuló szelleme révén, illusztráló művészete vált maradandó jelentőségűvé”*, felsorolván a világirodalom jeleseit, akit a művész illusztrált (köztük Lermontov, Gogol, Puskin, Rusztavelli nevét) a magyar művészettörténet hangsúlyozza, hogy ezek *„műveihez készült rajzai mellett a magyar irodalom – Madách, Arany, Petőfi – remekeivel érte el művészete tetőpontját. E műfajbeli stílusával Oroszországban szinte iskolát teremtett, világszerte hírnevet szerzett”*.

1974-ben első közös kiadású könyvem megjelenése után levelet kaptam egy magyarországi olvasótól. Azt tanácsolta, hogy keressem fel a Somogy megyei Zalában a művész emlékmúzeumát, ahol érdekes anyagot találhatok a magyar-orosz művelődési kapcsolatokról.

36. sz. ábra. Zichy Mihály fényképe (Bécs, 1881)

Évszázados fák és gondozott szőlők veszik körül a földszintes udvarházat, amelyben a művész született és családja lakott. Az itt berendezett múzeum kiállítási tárgyai a mester sikereiben gazdag életútját szemléltetik. Elhunytja után a család hűségesen, megbecsüléssel és kegyelettel őrizte műveit, levelezését, gyűjteményét. Azonban az oroszországi tartózkodás alatt gyűjtött páratlan értékű gyűjteményt a háborús események megtizedelték. A felszabadulás utáni helyreállító munka azonban az ország egyik legjelentősebb emlékmúzeumává emelte a gyűjteményét.

Az 1980-as és 1982-es ottlétemkor Petrus Magdolna volt a múzeum gondnoka, de betöltötte a tárlatvezető és a pénztáros funkciókat is. Segített neki idős édesanyja, és ugyanők terjesztették a művésszel és a múzeummal foglalkozó kiadványokat. Ezek közül említésre méltó a *Zichy Mihály emlékmúzeum, Zala* című illusztrált füzet, amelyik a Somogy megyei múzeumok igazgatósága gondozásában látott napvilágot 1979-ben. Az emlékmúzeum szárnyépületében lakik a mester Mária nevű unokája, akivel, sajnos, nem volt alkalmam találkozni, mert mind a két alkalommal külföldön tartózkodott. Az unoka (a művész Zsófia leányának és Flesch Tivadar festőművésznek a gyereke) – amint a gondnoknőtől megtudtam – csupán a családi beszélgetésekből tud egyet-mást nagyapjáról, viszont emlékszik orosz nagyanyjára, született Alexandra Jersovára. Édesanyjukkal a gyerekek bizonyára oroszul beszéltek. A múzeum könyvtárszobájában a polcokon Dosztojevszkij, Turgenyev, Goncsarov, Leszkov, Kolcov, Szaltikov-Scsedrin, Csehov művei sorakoznak, de hiányoznak Lermontov, Puskin és Gogol művei, amelyeket a mester illusztrált. A megyeszékhelyen működő Múzeumi Igazgatóság előzetes engedélyével alkalmam volt megismerkedni a múzeum akkor még nem rendezett kéziratárával is.

Tallózás az orosz nyelvű kéziratok között

A mester kézírásával átmásolt Lermontov Démon költeményrészletre figyeltünk fel. A szemelvények a költemény első részének hatodik fejezetéből valók, ahol Gudál leányának az eljegyzéséről van szó. Alá vannak húzva azok a sorok, amelyeket a Zichy *A táncoló Tamara* című rajzában (1880) elevenített meg.

*...S ím tamburint ragad
Maga is az ifjú menyasszony.
S míg feje fölött pörgeti.
Meg-meglendülnek fűrtjei,
Most körbe lejt, mint hogyha szállna,
Majd megáll könnyed-hirtelen*

...
*Leng, hajlong karcsú dereka,
A lány szőnyeg fölött csapongva
Suhan kis lába tétova.”*

(Telekes Béla fordítása)

Lermontov a művész kedvenc költője volt. Egyik 1883-ban keltezett levelében hangsúlyozza, hogy „azóta, hogy az orosz szótagokat megtanultam olvasni, Lermontov művésze a költő valódi kultuszát váltotta ki bennem... és próbálkoztam őt illusztrálni.” Ler-

37. sz. ábra. Tamara (Zichy Mihály grafikája)

montov illusztrálásával kapcsolatos Ivan Glazunov (1826–1889) pétervári kiadó eddig ismeretlen, 1879. október 10-én keltezett levele a mesterhez. Ez kapcsolódik a kiadónak a Párizsban tartózkodó művésszel 1879 augusztus elején indított levelezésével Lermontov díszkiadása illusztrálása ügyében, amelyből bőven idéz könyvében Aljosina. „*A Lermontov-illusztrációkat – olvassuk a levélben – úgy szeretném az olvasóközönség elé tárni, hogy megfeleljenek Lermontov jelentőségének és az Ön művészi tehetségének... Remélem, hogy nem tagadja meg együttműködését Lermontov műveinek a szerzőhöz méltó kiadásában, és megtisztel engem válaszával.*” A mester beleegyező válasza és a tiszteletdíjra vonatkozó megállapodás után (20 ezer rubelben egyeztek meg) Zichy nagy buzgalommal látott munkához. A vázlatok elkészítése végett nyomban a Kaukázusba utazott. A tőkés vállalkozás viszonyai között azonban ez az elgondolás nem valósulhatott meg. A körülmények ugyanis arra kényszerítették Glazunovot, hogy lemondjon elhatározásáról. Az anyagi függetlenségre törekvő művészt súlyosan érintette ez a fordulat. Elkészült rajzai és vázlati részben folyóiratokban, s egy albumban jelentek meg. Mintegy száz eredeti rajzot Zichy a Lermontov múzeumnak ajándékozott. Jelenleg ezek a Szovjet Tudományos Akadémia Orosz Irodalmi Intézetében találhatóak Leningrádban.

Még két Zichyhez intézett orosz nyelvű levél hívta magára figyelmünket. Ezek szerzője az ismert orosz grafikus és szobrász, Mihail Joszifovics Mikesin (1835–1898), a Novgorodban felállított millenniumi emlékmű és a Kijevben emelt Bohdan Hmelnjickij-lovasszobor alkotója. Ez a név mindeddig nem szerepelt Zichy oroszországi ismerősei és barátai között. Pedig, mint a levelekből kitűnik, a két művész közel állt egymáshoz. Az első keltezetlen levélben a szobrász sajnálkozik afelett, hogy Párizsból nem kap hírt a magyar mestertől, attól az embertől, „akitől megszoktam, hogy rokonszennvel fogadja minden kezdeményezésemet, most pedig, mikor a te együttérzésedre szükségem van, te idegenként viselkedsz Mit jelent mind ez?”. Mikesin ebben az időben az általa alapított *Pcsela* című képes folyóirat szerkesztője volt, és ebben a minőségben kérte Zichy támogatását. „De én mégis szeretlek, mint eddig is és csókollak, A te Misád.” A következő, 1877. szeptember 27-i levélből kitűnik, hogy Zichy válaszolt az előbbire. „Az arcképed – kezdődik a levél – halálra ilyesztett, mint ahogy az megilyesztette volna a mi politikánkat is, amely hajlamos a gyávaságra. A portré egy cégéres lázadót ábrázol, még hozzá a legkormányellenesebb szándék megnyilvánulása közben.” A továbbiakban a levélben a szintén Párizsban tartózkodó közös pétervári ismerősről, Ciprian Godebski (1835–1909) lengyel szobrászról esik szó. „Azt írod, hogy a vidám Párizsban tartózkodik a másik lázadó – Godebski. Szorítsd meg nevében kezét, kérd el az arcképét a „Pcsela” részére és még valami reprezentálót az újabb munkái közül (fényképet).” Zichy Mihálynak ezzel a két művésszel, de különösen Mikesinnel fennálló közelsége, kiindulópontja lett egy váratlan megfigyelésnek.

Zichy és Sevcsenko

Mihail Mikesin jelentős helyet foglal el mind az orosz művészet, de az ukrán-orosz kulturális kapcsolatok történetében is. Ő volt egyike az orosz művelődés képviselőinek, aki közel állt Tarasz Sevcsenkóhoz, a kiváló ukrán forradalmár költőhöz és festőművészhez. 1858-ban ismerkedtek meg, és ezt követően Mikesin gyakran meglátogatta Sevcsenkót műhelyében a Pétervári Művészeti Akadémia épületében, amelynek tagjává az ukrán költőt 1860-ben választották meg. Mikesin illusztrálta a költő műveit, halálakor ő készítette halotti maszkját, később pedig a novgorodi millenniumi emlékművön, majd a Hmelnjickij-szobor talapzatán akarta megörökíteni az ukrán kobzos alakját, kivíván ezáltal a cári közegek elégedetlenségét.

Mikesin D. Mengyelejevvel, I. Repinnel és P. Csajkovszkijjal együtt a Sevcsenko nevet viselő Társaság alapító tagja volt, amely az Ukrajnából Pétervárra származó diákok anyagi támogatását tűzte ki céljául. A *Pcsela* és más kiadványok hasábján Mikesin értékes visszaemlékezéseket közölt a nagy ukrán költőről. A Zalai Emlékmúzeumban a Mikesin levelekkel való ismerkedés után figyeltünk fel a múzeum könyvtárszobájában függő nagyméretű rajzra, amely Gogol Tarasz Bulbájának egyik jelenetét illusztrálja. Ez egyike annak a műhöz készített két rajznak, amellyel a *Nyiva* képeslap szerkesztőse az 1881. újév alkalmából megajándékozta előfizetőit. Ez az illusztráció megtalálható mind Berkovits Ilona, mind Aljosina könyvében, valamint a Zalai Emlékmúzeum katalógusában is. *Tarasz a megölt Andrij teteme fölött* című rajz azt a jelenetet örökíti meg, amelyet Gogol így ír le: „A gyermekgyilkos megállott és soká elnézte az élettelen testet. Még halálában is szép volt, arca, amelyen erő ömlött el, s amelynek asszonyi szív nem tudott ellenállni, még

38. sz. ábra. Tarasz Bulba (Zichy Mihály festménye)

most is tündökölt szépségében, s bársonyfekete szemöldökei beárnyékolják halovány arcát... Apám, mit tettél? Megölted? – Kérdezte Osztap, aki közben odalovagolt. Tarasz bólintott.” (Kiss Dezső fordítása.)

Az Emlékmúzeum olajnyomatának szemlélése közben meglepetéssel észleltük, hogy az eddig is ismert illusztráció központi alakja, a kozák atamán mennyire hasonlít a másik Taraszra, a Kobzos zseniális szerzőjére. Ugyanaz az arckifejezés, fejtartás, ugyanaz a sapka, mint Sevcsenko 1860-ban készült önarcképén. Zichy, aki 1858-ban lett megválasztva a Pétervári Szépművészeti Akadémia tagjává, feltehetően személyesen ismerte a költőt, akit később szintén akadémiai taggá választottak. Zichy megfordult az Akadémián és betérhetett Sevcsenko műtermébe, de találkozhatott vele a pétervári művészek összejövetelén, vagy pedig Mikesin révén. Zichy jól ismerte K. P. Brjulovot, az akadémia professzorát, aki 1838-ban, több demokratikus érzelmű művésszel egyetemben, kiváltotta Sevcsenkot a jobbagyságból, aki ezután hat éven át Brjulov tanítványa volt a pétervári akadémián. Említésre méltó, hogy a korábban Péterváron élő Ciprian Godebski is a jeles

ukrán költő tisztelője volt, s párizsi tartózkodásakor megalkotta a ma Lvovban található Sevcsenko bronz mellszobrát.

Ebben a kontextusban értékelhetjük ezek után a Sevcsenko ábrázolását Zichy Gogol illusztrációján. Ezzel a magyar mester sajátos módon tisztelgett az ukrán költő emléke előtt, adózván Sevcsenko írói és képzőművészi teljesítményének. A kortársak bizonyára megértették ezen ábrázolásnak a mély értelmét. A vakmerőséget és a népelet lendületét megtestesítő Tarasz Bulba alakjában nyilván Sevcsenko legendás voltát igyekezett kihangsúlyozni. A két alak azonosításával a művész arra célzott, hogy amint a Gogol-mű hőse az ellenségeinek lett áldozata, úgy Sevcsenkot is az ellenséges erő – a cári zsarnokság – küldte a sírba.

Alexandra Jersova

A Zalai Emlékmúzeumban minduntalan kerestem a kúria hajdani úrnőjének, Zichy Mihálynének, született Alexandra Jersova nyomát. Valamikor, Aljosina közlése szerint, az Emlékmúzeumot ékesítette a „*férje által 1853-ben készített arcképe*”. „*A fiatal asszony törékeny alkata – írja Aljosina – gyöngédséget és lírizmust áraszt. Megható szeretetet és odaadást fejez ki a néző felé forduló tekintete*”.

A huszegynéhány éves művész az 50-es évek elején vette el nőül a kevésbé jómódú családból származó Alexandrát, aki az oroszon kívül más nyelvet nem beszélt. A rangon aluli házasságról kezdetben a művész hallgatott édesanyja előtt, akinek az volt a vágyálma, hogy a fia egy orosz arisztokrata sarját vezesse az oltár elé. Csak testvérének vallotta be a mester egyik, ebben az időben keltezett levelében, hogy „*van igen jó feleségem, kinek szerelméről, még rossz időmből bizonyítékaim vannak; az ő ápolása nélkül már nem volna testvéred, akivel veszekedhetnél, egyébként kijelentem, hogy neki sejtelve sincs, hogy én bár félig tönkrement, de mégis nemes ember és földbirtokos vagyok Magyarországon*”.

Olga lánya világrajövele után egy fia született, aki hamarosan meghalt, majd még két lány (Mária és Zsófia) és egy fiú (Miklós). Csak később, magyarországi útja előtt írta meg édesanyjának, hogy „*hazaviszem magammal orosz feleségemet*” és tartotta szükségesnek kimagyarázkodni, miszerint „*nem érzi lázban, hanem a következmények teljes tudatában vettem el ezt a fiatal, hozzám önzetlenül ragaszkodó lányt, kit súlyos betegségemben való ápolása közben szerettem meg, s máig sincs okom ezt a talán könnyelműnek látszó lépésemet megbánni*”.

Családját később Magyarországra küldte, és ezt különböző körülmények váltották ki. A házasságkötést később ugyan bejegyezték a pétervári katolikus templomban, de a szinódus előírása szerint ez nem volt törvényes, mert mint Zichy egyik később írt, ügyvédjéhez intézett levelében kifejti „*az orosz törvények úgy parancsolják, hogy a egyes házasságoknál előbb az orosz hitvallású – a nő az vagy férj – egyházában szenteltessenek fel a házasulandók*”. A gyerekeket a pravoszláv szertartás szerint kereszteltették, „*mint az orosz valláshoz tartozó Ersoff Alexandra törvénytelenül született gyermekei. Atyuk megnevezése nélkül*”.

A jövőjük miatt aggódó apjuk Magyarországra küldte a családot, ahol a gyerekek jogi helyzete rendeződött. Zichy Mihályné nehezen tudta megszokni az idegen környezetet. Nehéz sorsa lehetett az asszonynak az egykor eldugott faluban, távol hazájától és férjétől,

a környezet nyelvének és szokásainak ismerete nélkül, teljesen családi gondjaiba meredve, gyermekeit nevelve.

Anyósa elhunyt után a zalai kúria úrnőjeként kapta meg 1906 márciusában a hírt férje haláláról. Idézzük az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1906. március 8-án keltezett levelét, amely a testület együttérzését tolmácsolta:

„Társulatunk választmánya az 1906. évi március 6-ikán tartott rendkívüli ülésén mély fájdalommal értesült Nagyságod nagyszerű férjének, a világhírű művésznek és testületünk érdemes és szeretve tisztelt pártfogó tagjának a haláláról.

Az őseihez megtért mester csaknem hat évtizedet töltött hazájától távol, s bár géniuszának legszebb virága a messze idegenben nyíltak, szívében, érzésében és gondolkodásában mindvégig megmaradt magyarnak, egy hosszú eredményben gazdagélet munkájával pazar dicsőséget szerzett a magyar népnek, busásan rászolgálván a magyar nemzet és szerény társulatunk hálás és kegyeletes megemlékezésére.

Kérem nagyságodat, fogadja a választmányunk — nevében legmélyebben átértzett, őszinte részvéteimet.

Kiváló tisztelettel Forster Gyula alelnök.”

A lányok ekkorára már férjhez mentek, Miklós fia 1900-ban elhunyt és a zalai kúria úrnője is később elhagyta férje szülőházát, ahol ezután előzvegyült lánya, Zsófia parancsolt. Zichy Mihályné a kárpátaljai Técső melletti Taracközön (ukránul Tereszva) telepedett le Olga lányánál, Tomka Jenő itteni földbirtokos feleségénél. Úgy tűnik, hogy az idős asszony a hazájához közelebb, a magyar oroszoknak nevezett ukránok között akarta leélni maradék napjait. Itt temették el 1920 körül bekövetkezett halála után. Ugyancsak itt hantolták el lányát és vejét is, de a családi kriptá nem készült el, s így a sírhelyek nincsenek jelölve.

1980 nyarán felkerestük a temetőt, s az itteni vezetőnk, az 1895-ös születésű V. Prijmák, megmutatta Zichy Mihályné sírhelyét. Ő jól emlékezett az asszonyra, aki könnyen elsajátította az ukrán nyelv kárpátaljai dialektusát, és jól megértette magát a helyi lakosokkal.

Alexandra Jersova jeltelen sírhantja felett elgondolkoztunk a hányatott életű nő Szentpétervárról Zalába, majd innen a kárpátaljai faluba vezető életútjáról, az emberi sorsok kifürkészhetetlen alakulásáról és beteljesedésükről.

JEGYZETEK:

Алешина Л. Михай Зичи. «Изобразительное искусство». М., 1975. с. 103.

Шевченківський словник. Т.1. Київ, 1976. с. 397.

Lázár Béla. Zichy Mihály élete és művészete. Bp., év nélk. 37. old.

Berkovits Ilona. Zichy Mihály élete és munkássága. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964. 193–194. old.

GERCEN ÉS TELEKI SÁNDOR

39. sz. ábra. Alekszandr Gercen portréja

Gercen³⁷ és a magyar forradalmi emigráció viszonyáról már több tanulmány jelent meg, de a kiváló orosz forradalmárnak és Petőfi „vad” grófjának kapcsolataival úgyszólván senki sem foglalkozott.

Gercen és Teleki először feltehetőleg még 1843-ban találkozott, amikor Teleki elkísérte Liszt Ferencet pétervári és moszkvai útjára. Gercen ott volt a nagy muzsikusi moszkvai koncertjein, megemlékezik az átütő sikerről és meg is jegyzi, hogy „ilyen magyar nem volt Attila és Báthory István óta”. Liszt moszkvai tartózkodásáról szóló számos megemlékezésében Gercen nem említi meg fiatal kísérőjét, de a moszkvai literátorok által adott díszebéden, ahol maga is jelen volt, feltétlenül találkozniuk kellett. Közelebbi ismeretség csak az emigrációban fejlődött ki közöttük, és ezt bizonyára elősegítették a moszkvai napokhoz fűződő közös emlékek.

Második találkozásukra Genfben került sor azután, hogy Telekinek sikerült megszöknie Magyarországról, ahol a forradalomban való részvételért in contumaciam halálra ítélték. Gercen, aki még 1847-ben hagyta el hazáját és Párizsban élte át a forradalmat, mint egy kortárs emlékezéséből kitűnik, itteni házában szívesen látta vendégül a különféle nemzetiségű száműzötteket, köztük a magyarokat is.

³⁷ A magyarországi szakirodalom a legtöbbször Alexander Herzenként emlegeti, azonban Váradi-Sternberg János a kéziratban következetesen a Gercen változatot használja, ezért a szövegben meghagytuk az eredeti megnevezést.

Teleki, aki egy időre a francia fővárosban kötött ki, bizonyára maga is élvezte a neves orosz száműzött vendégszeretetét. Louis Bonaparte államcsínye után azonban a francia rendőrség a Victor Hugo által vezetett köztársasági csoporttal való kapcsolata miatt kiutasította Telekit az országból.

Ekkor Jersey szigetén telepedett le s munkatársa lett a Victor Hugo szerkesztésében megjelenő *L'Homme* c. lapnak, amelyben Gercennek is több cikke és felhívása jelent meg, bár ő nem értett egészen egyet a *L'Homme* irányvonalával.

Gercen és a jersey-i csoport közti kapcsolatra felfigyelt a hírhedt Harmadik ügyszólya, a cári titkos rendőrség. 1855. július 16-án az orosz külügyminisztérium eljuttatott a III. ügyszólyához egy jelentést, amely Drezdán keresztül érkezett be Londonból. A névtelen ügynök felsorolta a jersey-i csoport tevékeny tagjait és ezek között szerepel „Teleckij ezredes” is. Az ügynök megemlíti még a csoport többi magyar tagjait, név szerint Mészáros Lázárt és Katona Miklós ezredest, akik a jelentés szavai szerint segítkeznek Gercennek „hamis orosz pénz” kibocsátásában. Itt bizonyára arról lehet szó, hogy a magyar száműzöttek részt vettek Gercen francia nyelven megjelent felhívásainak sajtó alá rendezésében, amelyeket Jersey szigetén nyomtattak ki.

Amint Gercennek Pianchiani olasz emigránshoz, a jersey-i csoport aktív tagjához intézett leveleiből kitűnik, a Londonba költözött orosz forradalmár és a *L'Homme* szerkesztősege között Teleki játszotta az összekötő szerepét. Együtt töltötték az estéket, s Gercen egy képet is ajándékozott a száműzött grófnak. A kettőjük közötti barátság kifejezésre jut abban is, hogy Gercen aláírta nevét Teleki emlékalbumában, amely az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található.

A Pianchianival folytatott levelezésből megtudjuk, hogy Telekinek 1855-ben megbízatása volt a *L'Homme* szerkesztőségétől: beszélje rá Gercenre, hogy tevékenyebben vegyen részt a lap munkájában. Az orosz forradalmár azonban, aki ekkor a *Poljarnaja zvezda* (Sarkcsillag) című folyóiratnak, az orosz szabad sajtó első termékének kiadási előkészületeivel volt elfoglalva, elhárította a Teleki által tett ajánlatot.

„*Igen őszintén megbeszéltük a dolgot Telekivel* – írja 1855. március 16-i levelében. – *Nem szabad, nincs jogom felaprózni erőmet. Én dolgozom és munkám hasznos az orosz társadalomnak...*” A szabad orosz sajtó megteremtője arra törekedett, hogy a nyugati forradalmi emigráció több tagját megszólaltassa a *Poljarnaja zvezdában*. Így tett Telekinek is ajánlatot, hogy írja meg emlékezéseit az 1849-i hadműveletekről, a honvédeknek a császári és a cári intervenció seregei ellen vívott harcáról.

A *Poljarnaja zvezda* 1855-ben megjelent első kötetében olvashatunk egy hirdetést, hogy a kiadvány valamelyik következő számában megjelenik „*A(lekszandr) Telekinek az 1849-i magyarországi háborúról szóló cikke*”. Hogy az orosz forradalmár éppen Telekit bízta meg a cikk megírásával, abban közrejátszhatott az, hogy a jersey-i csoport által *Almanach de l'exil pour 1855* címen kibocsátott kiadványban megjelent Telekinek egy igen tartalmas, kifejezetten köztársasági szellemben megírt részletes cikke az aradi vértanúkról.

Ezt a cikket, amely már az év elején napvilágot látott, az orosz száműzött forradalmár feltétlenül ismerhette (esetleg még kinyomtatása előtt), hiszen az *Almanach* szerzőgárdájában több más neves európai száműzöttel (V. Hugo, A. Ruge, F. Pyat stb.) együtt szerepel Gercen is. A neves orosz forradalmi demokratát élénken érdekelték az 1849-i

beavatkozással kapcsolatos kérdések. S Gercennek az intervencióra vonatkozó megnyilatkozásai közül kitűnik, hogy őt különösen az orosz tiszteknek és katonáknak viselkedése foglalkoztatta, akik közül igen sokan a magyar szabadságharcra rokonszenveztek.

A másik Gercent izgató probléma pedig a hadifoglyoknak az osztrákok kezére adása volt. Ismeretes, hogy Miklós cár később erősen rosszalotta a honvédtábornokok kivégzését, de Gercent nem tévesztette meg a cár manővere, és arra törekedett, hogy cikkeiben leleplezze a tiltakozás képmutató jellegét.

Mindkét kérdésben fontos felvilágosítást nyújthatott Gercennek Teleki, aki részt vett a cári intervenciók elleni harcban, majd orosz fogságba került. Fogságában tapasztalta az orosz tisztnek humánus bánásmódját, míg több társával őt is át nem adták az osztrákoknak. Hogy az orosz szabad sajtó megalapítója tényleg a fent említett kérdések megvilágítását várta Telekitől, arról Pianchianihoz 1855. október 15-én intézett levele tanúskodik: *„Teleki ígért nekem egy cikket a magyar [országi] háborúról. Ha ő még nem mondott le erről a nemes szándékáról, kérem őt, írjon részletesen arról, hogyan adták ki a magyar hadifoglyokat az osztrákoknak, és írjon az orosz tisztnek viselkedéséről”*.

Ez a cikk azonban tudomásunk szerint sehol sem jelent meg, és ez bizonyára azzal magyarázható, hogy kezdetben Gercen a *Poljarnaja zvezdá*t az orosz és az európai demokrácia közös orgánumának tervezte, de ez az elképzelés nem valósult meg, és így a folyóiratból kimaradt több tervezett cikk, amelyet nem orosz szerzőktől kértek eredetileg. És, ha Teleki cikke nem jelent is meg (feltehető, hogy meg sem született), bizonyosra vehető, hogy a Telekivel és részben a többi magyar emigránsal folytatott beszélgetései alapján jutott Gercen arra a későbbben kifejtett meggyőződésére, hogy ha *„Paszkevic és Rigyigerek³⁸ jelentették volna a Téli Palotának az orosz csapatok és tisztnek hangulatát, akkor nem lettünk volna tanúi annak a visszataszító látványnak, hogy az orosz hadsereg a legádázabb ellensége érdekében leverte az irántunk baráti vonzalmat érző népet”*.

Hogy Gercen értesülése az orosz csapatok hangulatáról Telekitől és körétől származott, arról az *Emlékezések és elmélkedések* c. memoár jellegű, a maga nemében világirodalmi viszonylatban is kiemelkedő nagy mű egy részlete is tanúskodik, amelyben Gercen leírja egy volt honvédtisztnek a száműzöttek viszontagságos életére jellemző esetét. Ez a neve említése nélkül megörökített volt honvédkapitány, aki jeles hadvezérek arcképének árusításával kereste kenyerét, Gercennél mint Teleki egykori harcos- és hadifogoly társa jelentkezett, s elbeszélte, hogy *„az oroszok velünk kitűnően bántak”*, a tisztokról pedig úgy nyilatkozott, hogy ezek *„nagyszerű emberek, és az osztrákokat nem viselték el”*.

Tudjuk, Teleki érdeme, hogy Victor Hugo műveiben többször megemlékezik Magyarország elnyomatásáról. A rendelkezésünkre álló anyagból kitűnik, hogy Gercen megnyilatkozásaira szintén hatást gyakorolt Kossuthon és Pulszkyn kívül Teleki Sándor is. A cikkel kapcsolatos epizód nem rontott a két politikai száműzött későbbi viszonyán.

³⁸ Valószínűleg Fjodor Rüdiger (1783–1856) lovassági tábornokra, az orosz intervenciók hadsereg egyik vezetőjére gondolt.

Amint Gercen levelezéséből kitűnik, ő továbbra is élénk figyelemmel kísérte a „vad” gróf életútját. 1859. május 11-i, fiához írt levelében közölte, hogy Teleki Itáliába utazott, részt venni az olasz szabadságharcban. Ugyanebben a levélben Gercen kifejti a megkezdődött olasz-francia-osztrák háborúval kapcsolatos elképzeléseit, amelyek összhangban voltak a magyar emigráció elgondolásaival. „*A háborút én nem kívántam – írja –, de a háború folyik, ennek következtében nemcsak Itália, hanem Magyarország és a szlávok is fel szabadulhatnak. Én a háború oldalára állok.*”

A következő nap keltezett, Pulszkyhoz intézett soraiban egy levélről ír, melyet Torinóból a „szívbéli barátaitól »demesamisintimes«, az ezredestől és a volt minisztertől” kapott. A levél első publikálója, Gercen életútjának alapos ismerője, B. Kozmin professzor azt a véleményét fejezte ki, hogy a levélben említett „szívbéli barát” ezredes „minden valószínűség szerint” Teleki Sándor, akivel „*Gercen baráti kapcsolatban volt.*”

Később, 1867-ben, amikor Teleki hazatért Magyarországra és viharos forradalmi tevékenységét egy vidéki földesúr nyugodtabb foglalkozásával cserélte fel, Gercen még utoljára megemlékezik róla.

Könyvének Olaszországról szóló Venezia la bella című fejezete egyik lapalji jegyzetében Telekit a „*legkedvesebb magyarnak*” („*милейший венгерец*”) nevezi és röviden idézi a „vad” gróf moszkvai és firenzei benyomásairól szóló színes elbeszélését, amelyben találon jellemzi az orosz és az olasz főnemesség szokásait.

Felvetődik a kérdés: beszélhetünk-e Gercen nagy művének Telekire, mint emlékiróra való hatásáról? Gercen levelezéséből tudjuk, hogy ő írásra serkentette Telekit, sőt abban a levélben, amelyben a megrendelt cikkről van szó, Gercen megemlíti Emlékezéseinek angol kiadását, majd így folytatja: „Én ugyanilyen irodalmi jellegű áldozatot (dévouement littéraire) várok Telekitől. Elküldenék egy példányt, de a kiadó nem adott...” De ha olvasta is Teleki a jeles orosz író emlékezéseit, neki merőben más elképzelése volt erről a műfajról, mint a filozofikus hajlamú és lélektani mélységekbe hatoló *Emlékezések és elmélkedések* szerzőjének.

A kalandos életű gróf emlékezéseiben nem elmélkedésre serkenti az olvasót, inkább szórakoztatja, könnyedén adomázik, de közben – noha a részletek leírásában hozzá is tesz egyet-mást a megtörténtehez – érdekes és értékes adatokkal szolgálneves kortársairól és barátairól. Írásaiban több helyütt megemlíti a nagy orosz száműzött forradalmárt is, méghozzá azok között, akik hatást gyakoroltak szemléletére. Felsorolva a *L'Homme* munkatársait és köztük Gercen is, Teleki a következőket írja: „*E lapból, s ezen emberektől tanultam, hogy a népek testvérek, hogy az egyiknek kínja a másiknak fájdalma; egyiknek öröme a másiknak vígsága, jóléte, mindegyiknek kedvtelése.*”

Igen ám, de mi tudjuk, hogy ilyen és hasonló nemes gondolatok mellett Teleki a 70–80-as években sok téves nézetet is vallott és próbált megvédeni. Ebben mutatkoztak meg Teleki egyéniségének ellentmondásai, világszemléletének korlátai, arisztokratikus származásának bélyegei. Ezt jól látták Teleki kortársai is, köztük Petőfi, akinek ismert Telekiről írt versében is érződik, hogy barátságuk dacára, a költő nem tud megfedkezni Teleki főúri származásáról. Gercen jó emberismerő volt, ő, aki emlékirataiban több neves kortárs mély lélektani jellemzését adja, tisztában lehetett Teleki nézeteinek korlátozottságával, és helyesen tudta értékelni a forradalmi emigráció mozgalmában és a magyar száműzöttek között betöltött szerepét.

Az *Emlékezések és elmélkedések*ben a nagy orosz gondolkodó több lapot szentelt Kosuthnak, s mély együttérzéssel és elismeréssel beszél a szabadságharc vezérééről. Fennmaradt több Pulszky Ferenchez intézett levele is, melyekben mély tiszteletadással fordul a címzetthez. Teleki Sándor, a neves forradalmi demokrata, számára a „*legkedvesebb magyar*”, de nem több. Végül még egy kérdés: beszélt-e a „*vad*” gróf Gercennek a nagy költő-barátjáról, akihez oly közeli viszonyba sodorta őt a sors? Hiszen Teleki még a segesvári csata napján is beszélt Petőfivel.

A nagy orosz író és gondolkodó hagyatékában nem szerepel Petőfi neve, de nehéz volna feltételezni, hogy Teleki ne beszélt volna róla neves orosz barátjának. Teleki mesélt külföldi barátainak a legnagyobb magyar költőről, és azt is tudjuk, hogy Dumas részére Petőfi egyik versének a nyersfordítását is elkészítette.

Alekszandr Gercen „*legkedvesebb magyarja*” valóban rendkívül érdekes és eseményekben gazdag életpályát futott be. A magyar és az olasz szabadságharc hőse, Petőfi, Bem, Garibaldi, Hugo, a két Dumas és Gercen barátja helyet kap a XIX. század viharos politikai és szellemi fejlődésében.

Alekszandr Gercen és Teleki Sándor viszonyának rövid felvázolása új színfolt a magyar-orosz művelődési kapcsolatok sokrétű és gazdag, részben még feltáratlan történetében. Ugyanakkor ez a kapcsolat az emberi sorsok alakulásának kiszámíthatatlanságáról, az emberek és népek életének, küzdelmének, szellemi fejlődésének összefonottságáról és szoros összefüggéséről is tanúskodik.

EGY KÜLÖNÖS GYŰJTEMÉNY MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÉZIRATAI SCH-JELZÉSSEL

Amikor a rendhagyó kollekciónak tulajdonosa elhunyt, hagyatékában több mint háromezer ismert író, tudós, művész kéziratát találták meg, köztük Voltaire, Goethe, Schiller, Heine, Scott, Dumas, Hugo, Beethoven, Faraday ismeretlen sorait. Schardius Friedrich (1795–1855), a Pétervári Tudományos Akadémia levéltárosa és az Ermitázs érmegyűjteményének gondnoka szinte egész életét híres emberek autogramjai gyűjtésének szentelte. Néhány évvel halála előtt, 1852-ben kollekciónak a Derpti (ma: Tartui) Egyetemnek ajándékozta.

A felbecsülhetetlen értékű Sch-jelzéssel ellátott hagyaték jelenleg a nemrégiben épült egyetemi könyvtár kéziratokat és régi könyveket tartalmazó osztályán található, melynek munkatársai, Rand Mare osztályvezetővel az élen, nagy figyelmet fordítanak az iratok karbantartására, tanulmányozására – közzétételük is folyamatban van.

Az eddigiek során is nyilvánvalóvá vált már a kollekciónak egykori tulajdonosának gyűjtési módszere. Európai művelődési központokban élő ismerősei felkérték az ottani hírességeket, írjanak néhány sort a pétervári gyűjtemény számára, illetve maga Schardius fordult hasonló kéréssel a birodalom fővárosába látogató írókhoz, művészekhez, tudósokhoz. A külföldi barátok gyakran juttattak el Pétervárra jeles elméktől származó leveleket vagy aláírásokkal ellátott levéltöredékeket. De a szenvedélyes gyűjtő képes módszerekhez is fo-

lyamodott, hogy gyarapítsa kollekciónját. Visszaélve hivatali állásával, számos iratot tulajdonított el. Kezdetben a nyugat-európai országok kiváló egyéniségeinek autogramjaira pályázott, de később más népekre, így a magyar történelemre és művelődésre is felfigyelt.

A gyűjtemény iratainak közzététele még a múlt században elkezdődött, amikor Puskin, Gribojedov, Gogol és más orosz kiváló tényezők írásait publikálták. A második világháború utáni időszakban jelentek meg a nyugat-európai művelődés jelességeinek ismeretlen sorai, a közép- és kelet-európai népek múltjára vonatkozó írások publikálása azonban még várat magára. A katalógusok tüzetes átnézése során mintegy harminc magyar vonatkozású kézirat került elő, de eddig ebből mindössze négyet publikáltak. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1957-es évfolyamában látott napvilágot az a *Magyar írók ismeretlen kéziratjai* című közlemény, melyben megjelent Bél Mátyás levele, Berzsenyi Dániel levéltöredéke, valamint Bajza Józsefnek és Döbrentei Gábornak a gyűjtemény számára írott sorai. A kéziratokat publikáló Gulya János, aki Tartuban volt aspiráns, nyilván nem pontos információk alapján fogalmazott, amikor azt írta, hogy a „*felfedezett magyar anyag 1855-ben, a könyvtár 50 éves fennállásának jubileuma alkalmából érkezett az akkori szentpétervári gyűjteményből, bizonyos Schardius nevű könyvtárnok közvetítésével*”. Megjegyzendő, hogy az itt publikált Bajza-szöveg befejező részét képezik a *Szenteld ó magyar, hazádnak...kezdetű* ismert versnek, amely egy hazafias költői ciklus mottójául is szolgált.

Érdekes módon az 1957-ben publikált Berzsenyi levéltöredék elkerülte a kutatók figyelmét. Berzsenyi Dániel azóta megjelent gyűjteményes kötetekben ugyan szerepel a költőnek az 1831. május 5-ével keltezett levele, melyet Szauder József fedezett fel Szlovákiában, de a Tartuban található befejező mondat nélkül, amely így hangzik: „*Élj boldogul nemes szívű Barátom, engedd meg hogy paraszt gondjaim miatt tsak futva írok Hozzád s hidd hogy nem sokára látni fogjuk egymást tisztelő barátod Berzsenyi Dániel. Mikla. 5a Maj 1831.*”

266. Élj boldogul nemes szívű
Barátom, engedd meg hogy
paraszt gondjaim miatt tsak
futva írok Hozzád s hidd
hogy nem sokára látni fogjuk
egymást.

Mikla. 5a Maj
1831.

„tisztelő” barátom
Berzsenyi Dániel

Az 1978-ban megjelent *Berzsenyi Dániel összes művei* című kiadvány jegyzeteiben a következőket olvashatjuk ezzel kapcsolatban: „*A levél csonka alakban maradt ránk, mert Döbrentei hat sort levágott belőle, s elküldte Zipser professzornak Pétervárra Berzsenyi saját kezű aláírásával – ajándékba. Zipser professzor valószínűleg a költők aláírásait gyűjtötte*”.

Ez nyilván félreértés, mert a természettudós Zipser Keresztély András (1783–1863) Besztercebányán élt, és valószínűleg ő, akinek szoros kapcsolatai voltak a szentpétervári tudományos körökkel, juttathatta el a levéltöredéket Schardiushoz. Nem érdektelen az sem, hogy a különös gyűjtő, aki rövid jegyzeteket készített mindegyik autogramhoz, mit tudott Berzsenyiről, akinek a magyarok közül elsőként fordították le egyik versét orosz nyelvre 1837-ben. A gyűjtőnek erről azonban nem volt tudomása, Ő egy 1848-ban megjelent német cikk alapján írt róla. A német Platennel, az olasz Leopardival s az angol Byronnal hasonlítja össze és bejegyzi a magyar költő születési és halálozási évszámait.

Az alábbiakban a legjelentősebbnek tűnő részek jellemzésére vállalkozunk a tartui kollektív magyar anyagából, míg a teljes anyag bővebb ismertetésére és közzétételére egy terjedelmesebb vagy néhány kisebb közleményben kerülhet sor.

RÁKÓCZI ISMERETLEN LEVELE EGY OROSZ DIPLOMATÁHOZ

Időrendben az első számottevő irat II. Rákóczi Ferenc 1708 júniusában, Egerben keltezett ismeretlen levele, amelyet Huyssen Heinrichhez, Péter cár bécsi megbízottjához intézett. 1708 áprilisában Moszkvába menet útját megszakította Magyarországon, abból a megbízásból, hogy puhatólazzon az orosz közvetítéssel indítandó tárgyalásokról Bécs és a kurucok között. A rezidens figyelmeztette a szabadságharc vezetőit az osztrákok katonai készülődéséről a kurucok ellen és hogy a szabadságharc elleni küzdelemben be akarják vonni II. Ágost szász választófejedelmet is. „*Minden voxa abbul állott* – jelezte 1708. április 23-án Rákóczinak Bercsényi, aki a fejedelmet megelőzően tárgyalt a megbízottal –, *...hogy ha lehetne az idei campániára való készületit az ellenségnek valamely békesség reménségeivel eludálni* (elhalasztani (a szerző)), *és azután erősíteni az focdusokat, ... épp úgy vehetnénk üdüivel hasznát az urának is.*”

Rákóczi Nedeczky Sándor moszkvai megbízotthoz 1708. május 7-i levelében megemlékezett a Huyssennel folytatott tárgyalásairól és jelezte, hogy iratott vele Bécsbe, hogy elfogadják-e a Péter cárt közbenjáróul, s a válasz megérkezéséig a követet visszatartotta. Tárgyalásai a szabadságharc vezetőivel elhúzódtak, és amint Rákóczi francia nyelvű leveléből kitűnik, 1708. június 9-én Huyssen még Magyarországon tartózkodott. Levelében, melyet Schardius a moszkvai levéltárból szerezhette meg, a szabadságharc vezetője értesítette az orosz megbízottat, hogy megkapta Bécsből az előzetes békefeltételeket. Ez bizonyára csodálkozásra készítette Huyssent, aki mást várt Béctől. Maga a fejedelem azonban jól ismeri a bécsi udvar cselfogásait ahhoz, hogy ne lepődjön meg az ajánlat tartalmán. Az ő válasza – a fegyveres harc folytatása.

Mindazonáltal tudjuk, hogy 1708 augusztusában a Magyarországra érkező Jemeljan Ukrainecev orosz diplomata közvetítésével folytatódtak a béketárgyalások, csakhogy eredménytelenül végződtek.

MARTINOVICS IGNÁC ÉS A PÉTERVÁRI AKADÉMIA

Martinovics Ignácnak, a magyar jakobinus köztársasági mozgalom tragikus sorsú vezetőjének Tartuban őrzött levele a Pétervári Tudományos Akadémiához van címezve. Az 1791. április 10-én Lvovban keltezett levélről eddig is tudomásunk volt. Az akadémia leningrádi levéltárában található jegyzőkönyvei szerint a testület 1791. június 28-ai ülésén röviden ismertették a levél tartalmát, miszerint a Lvovi Egyetem professzoraként működő Martinovics „kéri felvételét az Akadémiába és hogy írását felolvassák ennek ülésén, s közöljék az Akadémia kiadványában”.

A levéltárban megőrizték *A kör tulajdonságai* című munka kéziratát is, amiről már volt alkalmam beszámolni egyik tanulmányomban. Ime, most előkerült Schardius gyűjteményében az 1868 sz. alatt szereplő Martinovics elkallódottnak hitt francia nyelvű levele is, amelyet a gyűjtő egykor a levéltárból emelt ki, hogy kollekciónak még egy híres ember kezeírásával gyarapítsa, akinek rövid életrajzi adatait (a forradalmár 1795-ös kivégzését is) pedánsan rögzítette egy ide mellékelt papíron.

A lappangó levél alapján teljes képet kapunk Martinovicsnak a Pétervári Akadémiához fűződő kapcsolatáról. A Lvovi Egyetem dékáni állását betöltő leendő forradalmár komoly bölcséleti, természettudományi és matematikai kutatásokat folytatott, s eredményeivel igyekezett megismertetni a különböző tudományos testületeket. Előkerült levelében kifejti véleményét a világ különböző részein működő tudományos erők egyesítésének szükségességéről, melyben szerepet játszhatnak az akadémiák, közte a pétervári is, melynek tevékenységét nagyra értékelte.

KAZINCZY FERENC ISMERETLEN LEVÉLTÖREDÉKE

Kazinczy Ferenc, a magyar felvilágosodás nagy alakja, a korabeli Európa egyik legszorgalmasabb levélírója volt. A tartui gyűjteményben több mint másfél százada lappang a kiváló férfiú ismeretlen levéltöredéke. Az 1831. augusztus 8-án Széphalmon keltezett levlérszlethez Schardius a következő német nyelvű jegyzetet mellékelte: „*Hiradás Kazinczy Ferenc magyar irodalmár utolsó leveléből, amelyet barátjához, a Győrben élő Rummy Károly professzorhoz intézett a kolerás időben, röviddel halála előtt. Kazinczy kolerában halt meg 1831. augusztus 22-én.*”

Ez a jegyzet érthetően lázba hozott, lévén szó a széphalmi remete utolsó, és feltételezésem szerint ismeretlen híradásáról. Azonban Kazinczy levelezésének 23 kötetes gyűjteménye átnézése után megbizonyosodtam, hogy ezen írás nem utolsó levele az írónak. Élete utolsó hátramaradt hetében még számos írással kereste fel barátait, ismerőseit. Utolsó levelét befejezetlenül találták meg íróasztalán. A *Kazinczy levelezése* című kiadvány öt írást tartalmaz augusztus 18-ai keltezással, melyek között a Rummy Károlyhoz intézett levél csonka szövege is megtalálható, a befejezést képező mintegy 20 sor hiján, amelyet valaki (esetleg a címzett) levágott, és Pétervárra küldött.

A levél eddig ismert szövegéből úgy tűnik, hogy a 72 éves író, aki körül e vészes kór miatt sorra dőltek ki a környéken élő barátok és ismerősök, nem gondolt a halálra. A publikált levlérsz rész éppen nyugodt hangneme, a hétköznapi események higgadt felsorolása ál-

1478.
 Die Post geht heute Nacht; ich habe also nicht einmal
 Zeit, den 3. von Ihnen Herrn Doctor Ritschel in der Hand
 gab, zu lesen. entschlossen bin mich dem unangenehmsten
 Mann, in sagen Sie ja das ist bald vorbei dem wunde,
 — Wenn man den Tod dort sich sieht, da hat man
 so viel zu thun.
 Auf Ihre Archiv Packel bitte ich für mein
 Gutes zu danken. Ich habe es noch den Keimel
 nicht abgeben lassen.
 An Argauer, den neuen Felix, sind alle drei für
 seinen Namen sollen, wenn jemandem Gutes.
 (Kazinczy, Pest am 22 Aug. 1831 an Dr. Foltos.)

41. sz. ábra. Kazinczy Ferenc ismeretlen levéltöredéke (fénykép)

tal megkapó. A most előkerült befejező rész első mondataiból is kitűnik, a szerző bizakodása, hogy még van ideje ügyes-bajos dolgainak elintézésére: „A posta ma éjjel indul és nem volt időm, hogy elolvassam, amit doktor Ritschel írt. Üdvözölje a tiszteletreméltó férfit és mondja meg neki, hogy hamarosan válaszolok soraira”.

Az elmúlás gondolata az ezt követő mondatban jelentkezik váratlanul: „Amikor a halál közeledik, az ember látja, milyen sok a tennivaló”.

A kiváló férfiú, aki egész életét a munkának, a cselekvésnek és az írásnak szentelte, a halál torkában is a tennivalókról medítált. A levéltöredék utolsó két mondatában ismét apró-cseprő dolgokról van szó, majd az író „szívbeli üdvözlését” küldi „mindazoknak, akik emlékeznek rám”.

Kazinczynak e másfél évszázada lappangó levéltöredéke Puskin szavait juttatja eszembe: „Egy nagy író minden sora jelentős érték az utókor számára.”

SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A TÖBBIEK

Már említettük, hogy a kollekción számos írása kifejezetten a gyűjtemény számára íródott. Bajzán és Döbrentein kívül ilyen jellegű írásokat juttattak el Pétervárra a reformkor több más jeles alakjai, így Széchenyi István, Fáy András, Toldy Ferenc, Teleky József (a Magyar Tudományos Akadémia elnöke), Fejér György (történész), valamint a magyar művelődés még néhány, ma már kevésbé ismert tényezője.

Kézenfekvő elképzelésnek látszott, hogy a kézírások szövege már kész, esetleg publikált művek anyagából származnak, amint az a Bajza-verssel kapcsolatban sikerült is kiideríteni. Azonban az írások eredetének megállapítása sok utánajárást igényelt, és a megfelelő kiadványok hiánya miatt sem lehetett ezt minden esetben elvégezni. Ebben a munkában fontos támpontot adott azonban a kéziratokon feltüntetett dátum.

Nos, ezen kis papírszeletekre jegyzett szövegek mind 1847 novemberének utolsó, vagy decemberének első napjaiban íródtak, és keltezésük helye Buda vagy Pest. Tehát feltételezhető, hogy ezekben a napokban vagy maga Schardius, vagy egy megbízottja tartózkodott Pest-Budán. A feltüntetett dátum a reformkor jelentős időszakára esik, amikor is a bécsi kormány terrorintézkedésekkel próbálkozott letörni a reformmozgalmat. Gondolunk itt Wesselényi, Kossuth, Lovassy László és az országgyűlési fiatalok bebörtönzésére és elítélésére.

De tartalmazznak-e a tartui gyűjtemény ez időben keltezett írásai valami reagálást ezekre az eseményekre? Elsősorban természetesen a reformmozgalom elindítójának és kulcsemberének, Széchenyi Istvánnak a feljegyzése tarthat számot különös érdeklődésre. Előre jelezzük, hogy a Széchenyi-szöveg eredetét sikerült azonosítanunk. Logikusnak tűnt, hogy az kapcsolatos valamelyik művével. A feltételezés beigazolódott. 1837 júliusában kezdte írni Széchenyi a *Néhány szó a lóverseny körül* című értekezését, és ennek a nyomtatásban akkor még meg nem jelent írásának a jeligéjét küldte el a pétervári gyűjtőnek. Idézzük az 1837. december elsején papírra vetett sorokat: „Nyulj kebledbe s felelj: eddigi éltedben mivel tartottál leginkább: szenvedelmiddel, az erősebbel, vagy az igazsággal-e? S mint erre őszintén válaszolni lénsz kénytelen, aszerint, szánd, vesd meg, vagy becsüld tenmagadat. Pest. Decemb, 1ső, Gróf Széchenyi István”.

Ezt az aforizmát mint Széchenyi mély emberségének, erkölcsi magatartásának megfogalmazását tartották számon, de ezen 1838 májusának derekán kinyomtatott és a mű címlapján szereplő jeligét aligha foghatták fel mint közvetlen reagálást a kormány 1837-es terrorintézkedéseire. Viszont egy jó félévvel előbb, keletkezése idején szolgáltatott ez Széchenyi állásfoglalásának elvi megfogalmazásául Kossuth és a többiek bebörtönzésével kapcsolatosan.

Tudjuk, hogy Széchenyi nem helyeselte Kossuth és a reformmozgalom radikális irányzatának politikáját. Azonban a kormány megtorlási intézkedései láttán ő nem a Kossuth

2876.

Nyulj kebledbe s felelj: eddigi éltedben
mivel tartottál leginkább; szenvedelmiddel, az
erősebbel, vagy az igazsággal-e? S mint erre
őszintén válaszolni lénsz kénytelen, aszerint, szánd,
vesd meg, vagy becsüld tenmagadat.

Pest Decemb. 1st 1837

Gróf Széchenyi István

iránti „szenvedelve” alapján foglalt állást, nem is az „erősebb”, hanem az „igazság” oldalára állt. Ez a mély igazságérzet diktálta ebben a vészjeles időszakban, hogy Wesselényi fölmentésén fáradozzon, és jelentős összeget adományozzon a fogoly Kossuth családjának megsegítésére.

Ez a Széchenyi által hangoztatott igazságosság, amely magába foglalta a társadalmi, gazdasági igazságosság, a tökéletesebb emberi lét követelményét – a kor nagy ideálja. Az igazság igénye, ennek keresése és dicsőítése a reformkori irodalom egyik sajátos motívuma, amelynek legfrappánsabb költői megfogalmazását Vörösmarty *A Gutenberg-albuma* című versében találjuk: „Majd ha tanácsot tart a föld népsége magával, / S a zajból egy szó válik ki dörögve: „Igazság!” / ... Az lesz csak méltó diadal számodra!”

Az igazságosság elfojtása ellen tiltakozik a gyűjteményben található (és feltehetően eddig ismeretlen) fogalmazványában Döbrentei Gábor, aki közel állt Széchenyihez. Ugyanakkor azokat dicsőíti, aki szembe mernek szállni a politikai és szellemi elnyomásal: „Ember, azon pillanatokban dicsőbbé váló, midőn becsület érzete dagadoz keblében; amikor elnyomott igazságon (kiemelés tőlem – V. S. J.) felsőhajt, midőn társainak erkölcsi szabadságért, és mikor te barátság, te szerelem, égi sugallataid által könyvben jelensz meg a szemekben. Buda. December 2-dikán 1837”.

Ez az írás közvetlen reagálás az említett politikai feszültségre. A feljegyzés első bekezdése egyenes utalást tartalmaz a kormány megtorló intézkedéseire: „Ember olly mélyen alattabb dühében vérengző állatnál; ember annyira köz, testi szükségeiben barommal, olly valami rém, midőn kigondoltan kinez!” (Sch. 721. sz.)

Fáy András, a reformkor népszerű írója és költője, aki szintén Széchenyi köréhez tartozott, de még fontolóbban haladó, mérsékeltebb volt nála, szintén az igazságosságról elmélkedik, igaz, elvontabb formában: „Létezik bennünk egy ollyhomályos de még is biztos tapintata az igazságnak, mint vadász-eb orrában szaglása a vad nyomának. De mi rendszerint tartózkodunk ez után eredni; nagyobb biztosságot keresve, nem meleg szív, hanem csupán hideg fő után törünk fejtegetni .az igazságot – s tévedünk, többször mint különben szoktunk volna tévedni. Nyugtatásunk az – hogy rendszeresen tévedtünk. Pest, December 2 d. 1837.” (Sch. 1406).

A haladás, a nemzeti megújulás eszméi hatják át a tartui gyűjtemény valamennyi ez időben keletkezett írását. A kevésbé ismert Szilasy János (1795–1859) egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia „vidéki rendes tagja” a következőket veti papírra: „Szülönk, nevelönk, s legnagyobb jótevönk a haza; tehát ezzel nem gondolni annyit teszen, mint szülönk, nevelönk és jótevönk iránt hálátlannak lenni. Pesten November 29-kén 1837.” (Sch. 2979.)

Bajza József, akinek társadalmi lírájára a 30-as évek politikai eseményei nyomták tá a bélyeget, a gyűjteményben található háromsoros versrészletében a társadalmi, hazafias elkötelezettség pátozával szól:

Romlott szív és romlott elme,
Kit hazája hő szerelme
Szép tettekre nem hevít.
Pest, December 1-sőjén. 1837.

Schedel (Toldy) Ferenc, a magyar irodalomtörténet-írás atyja, a nemzeti múlt jelentőségéről elmélkedik: „A nemzet polgári s szellemi történetében van letéve a nemzet polgári s szellemi életphilosophiája. Pest nov. 30, 1837.” (Schedel Ferenc) (Sch. 2577.)

1406.

Létezik bennünk egy oly homályos de még is biztos tapin-
tata az igazságunk, mint vadász-eb' orrában fagfása
a' vad' nyomának. De mi rendelkezint tartózkodunk
ez után érteni; nagyobb bizonyítást keresve, nem mely
sív hanem csupán kideg fő után törünk figyelni az
igazságot — s' tivedünk, többjör mint különben fogunk
völni tivedni. Nyugtatósan az, hogy — rendelkezint
tivedünk!

Pest, Decemb. 21. 1837.

Fáy András.

42. sz. abra. Fáy András bejegyzése (fénykép)

A kollekciónban megtalálható a jeles irodalomtörténésznek egy 1828. október 28-ai levele is egy ismeretlen egyénhez, és ez mint a reformkor jellegzetes írása érdeklődésre tarthat számot és ezért idézzük:

„Tekintetes Ur! Érdemes Hazánkfia!

Az Irisnek elébbi Redactora Rosenthal Úr Tek(intetes) Urnak egy hozzá intézett levelét mutatta nekem elé egy esztendő előtt, mellyben a Tek(intetes) Ur az 1825-diki Irisben kijött kisded értekezésemet a magyar eposról hegybehagyólag említeni tetszett. Ezen nem érdemlett figyelemből buzditatva, bátorkodom az ide mellékelt munkával a T. Urnak kedveskedni, azon kéressel, méltóztatnák azokról a Kurírban vagy más magyar vagy német folyóírásban emlékezni, s így azoknak ismertetését szívesen élémozdtítani. Hogy Toldy álnév alatt én rejtezem, titok a publicum előtt, s kívánom, hogy jövőendőben is az maradjon.

Többnyire magamat a Tek Urnak szíves emlékezetéből ajánlván vagyon teljes tisztelettel alázatos szolgája Schedel Ferenc az orvosi tudományok doctorandusa. Pest. Okt(ober) 20, 1827.”

Ugyancsak ismeretlen oroszországi címzetthez szól a magyar felvilágosodás ismert alakjának, Benyák Bernátnak (1745–1829) 1918. május 30-ai (235. sz.) levele. Széchenyi Ferenc 1808. február 5-én Sopronban keltezett levelében a Pétervári Tudományos Akadémia titkárát értesíti az általa alapított Nemzeti Múzeum könyvtára nyomtatott katalógusának elküldéséről, (2877. sz.) Még néhány kevésbé ismert, de a maga idejében számontartott magyar kultúrtényezőktől is tartalmaz leveleket, illetve írásokat a tartui gyűjtemény. Néhányuk szerzőit meg is neveznénk, Teleki József (1790–1835) történész, az MTA tagja, Fejér György (1766–1851) történész, egyetemi tanár, Kováchich József Miklós (1798–1878), Kovács Mihály (1762–1851) orvos, az MTA levelező tagja, Rudnay Sándor (1760–1831) esztergomi érsek, bíboros-hercegprímás, Kállay Ferenc (1790–1801) jogász, őstörténész, az MTA tagja, Vedres István (1765–1830) mérnök, gazdasági-műszaki író és mások.

Külön csoportba sorolhatók azok az írások, amelyeket a Pétervárra érkező, illetve ott élő magyarországi származású művelődési tényezők vetettek papírra. Ilyen dokumentum egy Dante idézet Liszt Ferenc lendületes írásával, amely pétervári vendégszereplésének emlékét őrzi 1842 májusától: „Ed altro ditte i ma non l'ho a mente”.

Reguly Antal, a híres utazó és tudós, a finnugor népek kutatója huzamosabb ideig tartózkodott az orosz birodalom fővárosában. Az egyik könyvtárból vagy tudományos intézettől térképet kölcsönzött. Erről szóló német nyelvű elismervényt őriz tőle a gyűjtemény (2839. sz.). Fessler Ignác, a magyar származású ismert történész, oroszországi tartózkodása idején írta meg a tízkötetes *Magyarország történetét*. A gyűjtemény számára írta át Herder Johann Gottfried *Az ember öröksége* című versét.

A különös kollekció ismertetett írásai a magyar múlt mindeddig lappangó becses emlékei, amelyek egyúttal a népek közötti érintkezés, többek között az orosz-magyar kapcsolatok ezideig ismeretlen dokumentumai.

VI. HUSZADIK SZÁZADI MAGYAR ÍRÓK ÉS KÖLTŐK KÁRPÁTALJÁN

S. M. REJTÉLYE

Németh László beregszászi ismerőse³⁹

Németh László kiadásra kész levelezéséből kitűnik, hogy 1943 őszén az író egy, általa S. M. monogrammal megnevezett beregszászi asszony önéletrajza kiadása körül sáfárkodott. „*Veres Péter küldött el hozzám egy írást*–olvassuk az egyik akkor írott levelében –, *a szerzője azt kívánta, hogy hozzám továbbítsa*”. Ugyanebben a keltezetlen (de tartalma alapján szeptemberben írott) levélben, amelynek címzettjét a készülő levélgyűjtemény szerkesztői egyelőre nem óhajtották felfedni, írja, hogy „*a feleségem elvitte hozzád S. M. naplóját, én azonban már két hete halogatom, hogy a szükséges felvilágosításokat is mellékeljem*”. *A nők a jövő társadalmában* című írásról van szó. „*Elég naiv fejtegetések – így a neves író –, de volt valami tisztaság, szenvedély benne, ami rokon volt a Gyász, az Iszony hősnőjével. Úgy is fönn jártam a nyáron Kassa-Sárospatak és Csécsé közt; elmentem hozzá Beregszászra. Ötvenegynéhány éves, mébrákja van..., körülötte gyönyörű kert, egy szocialista tanító férj, és sok ifjúság; a beregszászi diákok legjobbjai gyűltek aznap a kertjébe. Este, amikor magunkra maradtunk, visszaadtam neki kéziratát. Ő elmondta, hogy meg fog halni, én biztattam, hátha az életét megtrná. Akkor hozta ki életrajzát*”.

Hogy mennyire foglalkoztatta az író a beregszászi asszony életrajza, illetve annak kiadása, idézzünk ugyanehhez az illetőhöz küldött levélből: „*Kedves Barátom, feleségem másfél hónappal ezelőtt átadta neked S. M. naplóját. Én is írtam néhány nap múlva ebben az ügyben egy levelet. A magam gyakorlatából tudom, mit jelent hosszú hallgatásod... Jövő héten Pesten vagyok, s valakit beküldök érte*”.

Az 1943. november 16-iki Németh László-levél ugyancsak érinti az ügyet. Ekkor úgy tűnt, hogy az életrajz kiadása körül kedvező fordulat következett be.

„*Kedves barátom – kezdődik a levél, – leveledet igen köszönöm. Bizony engem annyira minden ér mostanában, már azt is feltételeztem, hogy te is számárságnak tartod makacsságomat S. M. naplója körül. Így mégis megnyugodtam...*”

A rejtélyes S.M.-et és naplóját az író még említi más címzetthez ekkor írott levelében, de ezekből sem tudódik ki az asszony kiléte. Ez késztette az említett levélgyűjte-

³⁹ Váradi-Sternberg János: A rejtélyes S. M. avagy Németh László beregszászi ismerőse. Hatodik Síp, 1990. szept. 28-30. 3. sz., p. 28-30.

mény egyik szerkesztőjét, Grezsa Ferenc szegedi egyetemi tanárt, hogy e sorok írójához forduljon Németh László rejtélyes beregszászi ismerőse azonosítása ügyében. „1943-ból több levelet is találtam – írja 1990. február 15-én keltezett soraiban az ismert Németh László-kutató –, amelyben az író ... egy beregszászi asszony önéletrajzának megjelentetését javasolja, sőt sürgeti. Sajnos, név helyett csak monogramot ad: S. M. A tervből a hadi események következtében nem lesz semmi... Nagyon szeretném, ha kilétéről valamit megtudhatnék”.

Válaszlevelemben megígértem, hogy utánajárok a dolognak, kértem, hogy juttassa el hozzám a Németh-levelek megfelelő részeit (Ezt később megkaptam Lakatosné Németh Ágnestól, a készülő kiadvány társszerkesztőjétől), és jeleztem, hogy valamit hallottam Németh László beregszászi tartózkodásáról.

Valóban 1981 nyarán találkoztam Budapesten egy beregszászi származású asszonnyal, aki említést tett arról, hogy gimnazistaként részt vett egy Beregszász környéki kiránduláson Németh László társaságában. Akkor nem tulajdonítottam kellő jelentőséget a közlésnek. Éppen egy műtét előtt álltam, az újfent ismerősöm is látta, hogy ez foglalkoztat, úgyhogy a címét se hagyta meg, amit bántam is a kórházból való kijöveletem után, de különösen fájlaltam e nyom elvesztését a szegedi professzor érdeklődő sorai elolvasása után. De feltételeztem, hogy az általa közöltek elegendők lesznek a szál felvételehez, ahhoz, hogy kiderítsem: kihúzódik a rejtélyes S. M. monogram mögött. Sokan emlékeznek még ma is Beregszászban e nem mindennapi nőre, csak éppen a Németh Lászlóval való ismeretségéről nem tudtak. Megmutatták a beregszászi temető katolikus részlegében a kereszttel nem ékesített sírját. Idézzük a házastársak közös hantja fölötti

44. sz. ábra. Sós-kuti Margit ifjú- és időskori portréja

45. sz. ábra. Joanovics Aurél (1892–1968) és Joanovics Aurélné Sóskuti Margit (1891–1969) síremléke a beregszászi temetőben

feliratot: „Itt nyugszik Joanovics Aurél (1892–1968) és Joanovics Aurélné Sóskuti Margit (1891–1969). Készítette szerető menyük.”⁴⁰

Megkaptam a „szerető meny” címét is: Joanovics Pál festőművész még az édesanyja halála előtt családostul költözött át Magyarországra; özvegye, Zsófia asszony Szolnokon lakik. Nála található az anyósa iratai, de ő elzárkózott attól, hogy ezek jegyzetelését engedélyezze. Közölte, hogy az iratokhoz egy Németh László-levél is tartozott, de ezt Ő átadta egy közismert irodalmárnak. Érintkezésbe léptem az illetővel, aki rendelkezésemre bocsátotta volna a levelet, de erre, nyilván S. M. menyének engedélye híján, nem került sor.

Özvegy Joanovics Pálné ugyanakkor szívesen megnevezte a Budapesten élő Sarkadi Pálné Kampó Magdát, néhai anyósának beregszászi, akkor gimnazista barátnőjét, aki fontos adatokkal szolgálhat. A telefonkönyvben találtam meg a címét, és az első telefonbeszélgetés során kitudódott, hogy majd tíz év előtt mi már találkoztunk, de akkori közlése nem keltette fel érdeklődésemet.

A hajdani beregszászi gimnazista valóban érdekes dolgokat beszélt el Németh László beregszászi tartózkodásáról. Ő maga és hat gimnazista társa Sóskuti Margit jóvoltából találkoztak Németh Lászlóval, és társaságában meglátogatták Csécsét, Móricz Zsigmond szülőhelyét. Egy fényképet is őriz erről a kirándulásról, meg is nevezte a képen látható személyeket, akik közül hárman még élnek. A csoportkép segítségemre volt abban, hogy az író beregszászi tartózkodásának az időpontját tisztázzam. A kép 1943. május 24-én, Németh László érkezésének másnapján készült.

⁴⁰ „ÖRZENI KINCSES TEMETŐKET”. A beregszászi köztemető egykori római katolikus sírkertje. (Dobos Sándor, Molnár D. Erzsébet) – Beregszász–Ungvár: „RIK-U” Kft. 2020., 58. oldal.

A tiszacsecsei kirándulás története egy külön téma. Ennek elbeszélése szétfeszítené kereteit e közleménynek, amelyben kizárólag Németh László és Sósolti Margit ismerettségét vázoljuk fel. Ennek létrejöttében közrejátszott S. M. fiatal gimnazista barátnője, erről már nem az ő szóbeli közléséből, hanem S. M. előkerült önéletrajzából szerezhettünk tudomást. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött gépelt másolat szövegéből kitűnik, hogy 1942–1943 fordulójától kezdve S. M. állandó beszélgető partnere volt két beregszászi gimnazista lány – Kampó Magda és az azóta elhunyt Bajomi Mária. Beszélgetésük tárgya a női sors, a nő hivatása, könyvek és írók. Főleg Veres Péter és Németh Lászlóval foglalkoztak, de említés történik Nagy István és Szatmáry Lajos pedagógus írásairól is. Az ádáz vitában végül is az asszony kerekedik felül, aki Németh László *Cseresnyésével* győzi meg a lányokat saját igazáról.

Az emlékirat szerzőjét minduntalan foglalkoztatják a neves író művei, alakja, külseje: „nézem a fényképet – írja egy helyen –, és nem tudok szabadulni érzéseimtől: csukott száj, rideg szemek. Mária veszekszik rám...különben sem olyan, a legszerényebb ember. Ő látta; nemrég jött haza a balatoni írói hétről”. Végül is úgy határoznak, hogy S. M. egyik írását eljuttatják Németh Lászlóhoz. Az 56 gépelt oldalas, *A nők a jövő társadalmában* című tanulmány, amely 1912-ben íródott, megtalálható a beregszászi asszony múzeumi hagyatékában.

A 30-as évek elején íródott *Emlékiratok* 126 gépelt oldal terjedelmű és ehhez kapcsolódik az 1943-ban keltezett *Utolsó tíz esztendő*t (kéziratban 45 oldal). Ugyancsak itt található az 50 gépelt oldalas *Kerteim* című elbeszélés-sorozat, amelynek a címlapján „Ajánlom mesteremnek Német Lászlónak szeretettel” szövegű ajánlás olvasható. A hagyatékkal való ismerkedés érthetővé teszi a neves író fokozott érdeklődését ezek, illetve a két életrajzi írás iránt, amit ismételten megerősít a már említett levelében.

„Rossz érzések közt hoztam a haza a kofferomban. – írja az Önéletrajzról – *De épp esett: elolvastam. Gyanakodtam magamra, hogy a halálos baja, a botanikus kertje, a hősnőimmel rokon sorsa veszteget meg (az Iszonyt részben őmiatta nem tudtam folytatni; az élet megírta jobban). Elolvastattam Gulyás Pállal is, aki a legmakacsabb olvasók egyike, aztán egy asszonnyal. Nem irodalmi alkotás, de a legértékesebb dokumentumok egyike az 1918–1943 közé eső esztendőkről (emigráció, megszállott területek szocializmusa, asszony-sors). S a stílusa is tiszta, éppúgy, mint őmaga”.*

A két önéletrajzi írás eseményeinek a színhelyei: Szlatina, a férj szülőhelye és családja lakóhelye. A következő település Szolnok, a nő szülővárosa, ahol az első világháborús éveiben és közvetlen utána tartózkodott, 1919-ben itt a férj jelentős szerepet játszott a Tanácsköztársaság kikiáltása után. Végül is Beregszász, ahova Joanovicsék az 1919-es Kommün leverése után érkeztek, mint emigránsok. Emlékeztetjük az olvasót, hogy Németh Lászlót az önéletírás nem mint irodalmi alkotás, s nem is annyira, mint kordokumentum bilincselte le (bár az utóbbi minőségben értékelte). A neves író elsősorban a szerző sajátos szellemisége, az asszony sorsa kötötte le és az, hogy ez a sors emlékeztette őt regényhősnői életútjára, a *Gyász* Kurátor Zsófiájára és az *Iszony* Kárász Nellijére.

Az irodalomtörténész, aki görcső alá veszi Németh László *Iszonyát* és összehasonlítja annak két utolsó, csak 1947-ben megjelent egészét S. M. önéletrajzával, bizonyára sok helyen felfedi az utóbbi közvetett vagy közvetlen nyomát a regény szövegében. Mi csak a legszembevetőbb mozzanatokra hívjuk fel a figyelmet.

Életrajzában S. M. megemlíti, hogy kertjében tréningruhában a kutyák társaságában „*úgy élek, mint egy remete*”. Az *Iszonyban* pedig azt olvashatjuk a Kárász Nelliről, hogy „*az ilyen embert nem szabadna arra kényszeríteni, hogy megmerüljön abban, mitől riadozik. A régiek tudták, mért csináltak apácákat és papnőket*”.

Az önéletírása egy másik helyén S. M. leírja, hogy szomszédai szemében „*a legnagyobb bűnöm a templomkerülés, – tán még erkölcstelen is vagyok*”. Kárász Nelli édesanyja, leánya viselkedését káromolva, magyarázza neki a különbséget „*a keresztény és pogány között*”.

Végül is hasonlítsuk össze S. M. és Kárász Nelli gondolatait:

S. M.: „*A szörnyű embercsordán túl az élet számomra szépséggel teli: mert gyümölcsfáim engedelmesen nőttek, virágba borultak és gyümölcsé teljesültek... Kedvenceim a nyárfák az égig értek és halkán meséltek. Virágaim színükkel és illatukkal szolgálták örömomot, testvéreim, a madarak közelembé rakták fészkeiket, Kutyáim hűségükkel gazdagították életemet... Úgy tűnik, hogy csak játszottam és álmodtam az életet. A csúnya olyan valószínűtlen, hogy igaz se talán*”.

Kárász Nelli: „*Olyasmit is éreztem, hogy az is lehet szép: egyedül lenni a világban. Az ember tesz és nem érti senki, feláldozza magát, és nem veszi észre senki, boldogtalan és közben olyan kemény és ragyogó, mint feje fölött a csillagok*”.

A *Gyász* és az *Iszony* az író „görög korszakának” termékei, amelyeket át és áthatják a mítoszi elemek. Az *Iszony* írása megkezdésekor veti papírra Németh László, hogy „a mítoszok nem haltak és nem halhatnak meg bennünk”. Amikor Németh elmagyarázta Móricz Zsigmondnak az *Iszony* tárgyát, mindössze négy szóban sűrítette ezt: „*Egy falusi Artemis története*”. A görög mitológia vadász istennőjét az író először 1938-ban említi és ekkor egy „virgonc” istennek nevezi. De Artemis nemcsak a vadászat istene, aki idejét legszívesebben erdőben és hegyekben tölti, íjjakkal és nyilakkal felfegyverezve és meneteletét kutyafalka követi. Artemis ugyancsak a pusztító és bosszúálló istennő, és az az előjoga, hogy gyors és könnyű halált hozzon az emberekre.

Nos, S. M. önéletírását is áthatja lényének mitikus sugárzása. Ez megkapja az író, aki nek a nő első látására a vadászat görög istennője jut az eszébe: „*Gyönyörű szemek, egy artemisi öz-szépség romjai*”.

S. M. önéletrajzában az író nemcsak a kertben a kutyáival hancúrozó, szellemiségében gazdag asszonyt, de egy a lényében mélyen megsértett teremtet is ismerhetett meg, aki végül is nem maradt adósa megbántóinak. Nem, ez nem az *Iszony* végkifejlődése. Beteljesül kárhozzátása, a nő büntudatot érez, önmagát vádolja, de rajta is beteljesül a végzet; halálosan megbetegszik. Ezzel kapcsolatos a már idézett levélrészlet, amelyben az író S. M. életrajzában „a hősnőimmel rokon sorsáról ír, és megemlíti, hogy az *Iszony* részben őmiatta nem tudom folytatni: az élet megírta jobban.” Az emlékirati fabula valamelyest emlékeztet az *Iszonyra*, itt is jelentős szerepet játszik az anyós.

Az önéletrajz befejező soraiban a szerzőt a „szabaduló lélek utolsó útja” érdekli, s közben szabadjára ereszti a mitikus erők tobzódását: „*Töprengéseim közben nagyot perdül velem a Bajadér, a könnyen libbenő, a mindig kacagó, eljött, hogy átsegítsen az új szakaszon. Ő mutatja meg az új képeket: előbb öreg barátom Munthe doktor (Axel Munthe svéd író, a San Michel regény szerzője – V.S.J.) teli civódó szentekkel: nem, azért nem érdemes meghalni. – Utána Tamási Áron „Jégtörő Mátyása” és már nézem is a Balut (elő-ázsiai isten-*

ség – V.S.J.)... *A hindukat már komolyan veszem, és látom is magam, mint mély tengeri szörnyeteg; szép ezüst a hasam, acélkék a hátam és uszonyom. És úszom ott a hajóroncsok fölött, gúnyosan és gögösen*".

A rendelkezésünkre álló Németh László-levelekből kitűnik, hogy a jeles író mindent elkövetett, hogy S. M. önéletrajza megjelenjen, mert szavai szerint *„nem tudok belenyugodni, hogy ez a történelmi érték övele együtt megsemmisüljön. Már azt is nehéz volt elérni, hogy a kiadásra rászánja magát; arra nem is gondoltam, hogy ma, amikor mindent kiadnak, ezt még az én bevezetőmmel sem lehet kiadatni. Pedig úgy látszik, így lesz. Püskiék látatlanban is húzódtak, de nekik nagyobb a programjuk, mint az erejük. Elküldtem a Turulnak (a népi írók műveit megjelentető kiadó – V. S. J.) ...úgy küldték vissza, mintha egy kosár rohadt szilvát, vagy a szeretőm kombinéját akartam volna rájuk sózni. Ha a magam írása; nem ajánlgatom tovább. Így azonban még próbát kellett tennem nálad, mielőtt vagy belenyugszom, hogy menjen a szemébe, vagy én magam vállalom el a kiadását. Sajnos tudom: jobb fölfedezőt kellett volna választani*".

Itt célszerű megjegyezni, hogy az író egy bizonyos fokú naivitásról tesz tanúságot, amikor így véli, hogy valamelyik kiadó vállalkozna az emlékezések megjelentetésére. Hiszen az önéletrajz szerzője nemcsak felvázolja férje kommunista tevékenységét, de bizonyos rokonszenvet tanúsít a tévelygések iránt. Ezt pedig nem vették 1943-ban jó néven a kiadók. Különben az önéletrajz második részében, ahol a 30-as évek végéről és a 40-esek elejéről van szó, a szerző szól akkori politikai nézeteiről, és itt ellenkező előjelű tévelygésekkel találkozunk, amelyek miatt nem valósulhatott meg az önéletrajz kiadása az 1945 utáni időkben.

A mára kialakult kedvező körülmények közt lehetőség nyílik és kívánatos lenne a jeles író által annyira óhajtott kiadás megvalósítása. Ugyanakkor kívánatos bizonyos szerkesztői munka elvégzése, amelynek szükségességétől S. M. is meg volt győződve, és írt is erről Németh Lászlóhoz intézett leveleiben. Ezekben kifejezi kételyeit az emlékirat felépítése, a benne szereplők (például férje) miként való ábrázolása miatt. Ő maga ajánlotta, hogy egyes személyeket, illetve településeket megváltoztatott formában legyenek megnevezve.

„Az utolsó tíz év természetesen úgy nem jöhet, – olvassuk 1943. július 7-én keltezett levelében. – Sok tücsköt-bogarat összeírtam. Most pedig kérem segítségét – hisz megígérte. Járjon el teljesen önkényesen, húzza át, keresztül, amit feleslegesnek vagy károsnak ítél! És húzzon alá dolgokat, mit fontosnak tart".

Szembetűnő a neves írónak küldött „Margit néni” aláírással jelzett levelek meghitt, bensőséges, szinte családias hangja. Ez vonatkozik például az 1943. február 7-i levélnek arra a passzusára, amelyben azt kérdezi, hogy az író felkereső Pali fia *„nem zavarta-e különösképen*". *„De ez már családi betegség nálunk, ahol az anyja: ott nem sokára csemetéi is megjelennek mosolygó alázattal*". A beregszászi keltezésű levelek kitűnnek őszinte hanglejtésükkel, azzal, hogy szerzőjük a címzettet egyenrangú szellemi partnerének tekinti. Így az egyik levél bíráló megjegyzéseket tartalmaz a tiszacsécsi kirándulás egyes mozzanataival kapcsolatban.

A terjedelmes levélben S. M. kifejezi aggodalmát az ekkoriban kialakult bántó körülmények miatt, amelyek következtében az író elhallgatott.

„Lám én is a zaklatók közé sorakozom – olvassuk a levél befejező soraiban. – Elismérem joga van hosszabb-rövid ideig hallgatni, mert csak a mesteremberek képesek mindig írni, – művész akkor, ha van mit. De komolyan mondom, nincs joga végérvényesen némaságba burkolózni. Egy író sohasem tudja, hol, kik és hányan várják sorait. És éppen most hallgat? nem szabad tovább! Mindegy, hogy mit ír, – ne politizáljon – csak írjon akár mit... Lehetetlen, hogy ennyi idő alatt ne gyúlt volna mondanivalója... Akik szeretik, hallani akarják hangját; tudni, hogy van – lélegzik, tehát lesz is! Erről már készültem írni, de nem akartam zaklatni, tudtam, hogy az életrajz miatt hamarosan sor kerül levélváltásunkra. – Az ördög vigye a dühögőit! Ilyedt sisere had! – Bocsásson meg nekik, és ne törődjön velük, – nem csoda, hogy nem merik vállalni a barátot, aki nem fúj most egy követ velük. Majd engednek még ők is. Különben az írók nagyobb tábora változatlanul szereti a „Legtisztabat” – úgy tudom: Így emlegetik”.

Olvasván e közvetlen sorokat, felmerül a kérdés: mért szakadt meg a levelezés. A továbbiakban S. M. csak Gulyás Pál családjával tartotta a kapcsolatot, velük levelezett, őket kereste fel az 50–60-as években pesti tartózkodása során. Már említettük, hogy S. M. beregszászi baráti körben sem tett említést a neves íróról, a vele való ismeretségről. Nincs kizárva, hogy neheztelése oka az, hogy Németh Lászlónak nem sikerült publikálni írását. De tudomásunk szerint a levélváltást követő negyed században Németh László sem tesz említést „a gyönyörű szemű, artemisi szépségű” beregszászi asszonyról.

Függetlenül ettől mindaz, amit megtudtunk Németh László rejtélyes beregszászi ismerőséről, gazdagítja adatainkat a neves író alkotó- és életútjáról, szerteágazó ismeretségeiről, széles skálájú kapcsolatairól, amelyek kiterjedtek Kárpátaljára is. A történelmi tájegység szellemi élete mindig is gazdagította, dúsította az általános magyar művelődést, amelynek szerves tevékeny részét képezi.

SÁFÁRY LÁSZLÓ ISMERETLEN VERSFORDÍTÁSAI

„Kétszer negyven versét ismerjük” – állapította meg 1965-ben keletkezett, Sáfáry Lászlóról szóló megemlékezésében Takáts Gyula, ismert magyar költő. Azóta 1969-ben megjelent Sándor László gondozásában a *Korforduló* című Sáfáry-kötet, ez tartalmazza többek között publikálatlan verseit is, itt már a költőnek háromszor negyven alkotásával ismerkedhetünk meg. Az elmúlt másfél évtizedben előkerültek újabb, eddig lappangó, időszaki kiadványok hasábjain napvilágot látott Sáfáry-írások is, amelyek révén egyre teljesebb képet kapunk a 33 éves korában elpusztult költő életművéről.

Örömmel számolhatunk be az olvasóknak arról, hogy vidékünk 1945 előtti magyar irodalma jelentős alakjának, a két világháború közti csehszlovákiai magyar szocialista líra kiváló képviselőjének további ismeretlen, kéziratban fennmaradt művei kerültek elő. Ezt az anyagot a költő két, Debrecenben élő húga, Sáfáry Mária és Ilona Jolán bocsátotta rendelkezésünkre. Ezek ismeretlen költemények, illetve főleg latin, német, angol, francia versfordítások.

46. sz. ábra. Sáfáry László portréja (fénykép)

Eddig sem volt ismeretlen előttünk Sáfáry műfordítói tevékenysége. Itt jegyezzük meg, hogy a földinket pártfogásba vevő Móricz Zsigmond publikációs lehetőséget biztosított számára a *Kelet Népe* (1935–1942) című folyóiratban. A kiadvány 1936 áprilisi számában egy csokorra való fordítása jelent meg. Itt egy angol nyelvű antológia alapján a *Primitív népek költészetéből* tolmácsolt: *Altáj dicsérő éneke* (Szibéria), *Szerelmes lány éneke Nalokkóhoz* (Fidzsi-szigetek), *Halálvágy* (Nyugat-Afrika).

Adatközlőinktől tudjuk, hogy a Sáfáry-család könyvespolcain egyaránt meg lehetett találni Ovidius, Goethe, Byron és más európai klasszikusok eredeti könyveit. Az ifjú lírikus a gimnáziumban latin mellett németül és görögül is tanult. Az ukránt, illetve ennek helyi dialektusát is jól ismerte. Franciául is értett. Az angolt pedig kitűnően tudta, ezt a nyelvet részben a szüleitől sajátította el. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni a már Budapesten tanuló Sáfáry egyik 1936-ban hozzátartozóihoz írt, de eddig publikálatlan leveléből: „Az angol levélért ne haragudjon anyu, szeretem az angolt, s olykor rámjön, hogy angolul írjak. Örülök, hogy apunak még megy az angol, máskor is megeresztek egy angol levelet”.

47. sz. ábra. Sáfary László igazolványai (fénykép)

Valóban, a Sándor László által gondozott Sáfary-gyűjteményben Walt Whitman (1818–1892) ismert amerikai költő egyik írása szerepel, melyet mint diák angolból fordított. Nővérei elmondták azt is, hogy az ifjú bölcsészhallgató szakdolgozatának témája a XX. századi líra volt. Így Sáfarynak módja nyílt arra, hogy alaposabban elmélyedjen a világirodalom klasszikusainak költészetében, többek között az avantgardista és más modern költői irányzatok érdekelték. Az eddig ismeretlen kéziratok között pedig találkozunk múlt századi német, huszadik századi francia költő és mások verseinek a fordításával, zömének keletkezési időpontja feltehetően a 20-as, illetve a 30-as évek végére esik.

Ezeket nem érdektelen közelebről megvizsgálni. A német, sőt a világirodalom egyik legnagyobb alakjának, Johann Wolfgang Goethe-nek (1749–1832) a *Dalok* című ciklusából lefordította a *Wanderers Nachtlied* (*A vándor éji dala*) című szép verset. Ezeket a költői sorokat Goethe még 1783 szeptemberében egy ilmenauai vadászkunyhó deszkaasztalán írta. Magyarra történő átültetésével azóta sokan megpróbálkoztak. Mégis a legtökéletesebb átültetés – amelyek a különböző antológiákban olvashatók – máig Tóth Árpád nevéhez fűződik.

Sáfary Lászlót vonzotta a magyarországi származású Nikolaus Lenau (1802–1850) német lírikus költészete is. Petőfi kortársa egyébként a Temesvár melletti Csatádon született, Pesten és Tokajban tanult. A magyarság, a magyar típusok először az ő dalaiban kerültek méltó módon a világirodalom tudatába. Az ungvári egyetem könyvtárában sikerült megtalálni Lenau néhány német nyelvű, a múlt században kinyomtatott versgyűjteményét. Az itt fellelhető példányok egyikében rábukkantunk Lenau 1836-ban írt, *Derschwere Abend* (*Szomorú este*) című költeményére, amelyet „a magyar pusztá boldogtalan fia” Löwenthal Zsófiához írt, aki iránt érzett nagy szerelme több mint egy évtizedig tartott. Lehetséges, hogy ezt a költeményét már a múlt században is lefordították. Az általunk ismert tolmácsolás Havasi István nevéhez fűződik, aki *Lenau verseiből* címmel külön kötetet is kiadott saját fordításában (Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Bp., 1936). E könyv alapján megállapítottuk, illetve Sáfary és Havasi fordításait összehasonlítottuk, s úgy tűnik, hogy az előbbi sikeresebben ültette át Lenau versét.

Sáfary megismerkedik a lengyel származású francia lírikus, Guillaume Apollinaire (1880–1918) merész, újító szellemével is, aki előharcosa volt az új művészeti iránynak, a kubizmusnak. Különösen második kötete, a *Calligrammes* (1918) című keltette fel

Sáfáry László figyelmét, amely tele van merész újításokkal. E gyűjtemény után a fiatalok Apollinairét tekintették a francia líra fejedelmének. Az említett kötetből Sáfáry két képverset fordított le: *Il pleut (Esik)*, *La colombe poignardée et le jet deau (A átszúrt galamb és a szökőkút)*. Az előbbi versnél az elsőbbség pálmája Illyés Gyulát illeti, ő már a Bécsben megjelenő *Ma* című folyóirat 1925. január 15-i számában közzé tette versfordítását, de ezt Sáfáry feltehetően nem ismerhette. Apollinaire másik képversét pedig bizonyára Sáfáry után Radnóti Miklós szólaltatta meg. Ő tökéletesebben visszaadta a képvers formáját. (Lásd: Radnóti Miklós – Vas István: G. A. válogatott versei. Bp., 1940.)

Sáfáry László a kevésbé ismert, XVII. század egyik legeredetibb német lírikusát, Paul Fleminget (1609–1640) is megszólaltatja, aki írásaiban a barokk keletrajongásának adott kifejezést. Több verse népdalként ismeretes. Sáfáry talán emiatt is választotta ki Fleming két szép versét. Amúgy a német költőtől egy csokorralaló költemény csak 1940-ben látott napvilágot. Ezeket Képes Géza ültette át. 1945 után több műfordító, köztük Jékely Zoltán, Szedő Dénes, Tóth Bálint és mások foglalkoznak Fleming verseivel. De fordításaik között a Sáfáry által átültetettek nem szerepelnek. Sajnos, a költő 1970-ben megjelent eddigi utolsó versgyűjteményéhez nem tudtunk hozzájutni. S így a művek eredeti címét sem lehetett azonosítani.

Ezek a fordítások többé-kevésbé jelzik Sáfáry László világkulturális tájékozódásának irányát, egyben világirodalmi érdeklődéséről is tanúskodnak. A felfedezés öröme-ként hatott a most előkerült Sáfáry alkotások között talált: ismeretlen orosz versfordítása is. A költemény szerzője Balczyk Emil, akinek ez a verse először a helyi költők 12 című antológiájában jelent meg Ungváron 1940-ben. A *Kalina* című verset tartalmazza az 1965-ben napvilágot látott *Poeti Zakarpattya. Antologija zakarpatoukrajinszkoji poeziji (XVI. sz. –1945.)* című gyűjtemény is. A 12 című antológia szerkesztője a sztrabicsói születésű Georgij Ivanovics Kercsa, ismert helyi ukrán költő és irodalomszervező (1914–1951) volt. Ebben a gyűjteményben az 1945 előtti akkori kárpátontúli ukrán szellemi élet olyan ifjú kiválóságai kaptak fórumot, mint Hojda Jurij (1919–1951), Halász Kirill, Panyko Szemen (1920–1976), Karabeles Andrij (1906–1964), a lapunkban⁴¹ is gyakran jelentkező Szocska László, valamint mások, akik a háborús évek előtt kialakult, ukrán és orosz nyelven író költőnemzedék tagjai.

Tehát Sáfáry ismerhette ezt a gyűjteményt, annál is inkább, mert élénken érdeklődött a helyi ukrán irodalom iránt, s kapcsolatban állt a Budapesten tanuló ukrán diákokkal.

Közöttük volt a haláltáborban elpusztult Vakarov Dmitrij is. Ehhez a gárdához tartozott a már említett Halász Kirill és Szimulik Mihajlo, valamint Trojan Mihajlo, akik ma egyetemünk megbecsült tanárai, továbbá Komlósi Iván és Szocska László is, akik ma nyugdíjas pedagógusok. Különben az utóbbi ma is őrzi Sáfáry Verhovinájának akkor beszerzett példányát. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy a Pesten tanuló diákok közül a legszorosabb kapcsolat Sáfáry és Balczyk Emil között alakult ki. Balczyk Emil (1919–1982), az egykori volóci járási Huklivén (Zúgó) született, a szülei később Beregszentmiklósról költöztek. A vasutas családból származó tehetséges fiú, miután leérettségizett a Lator-

⁴¹ Kárpáti Igaz Szó.

ca-parti város orosz gimnáziumában, rövid ideig a prágai egyetemen tanult. 1938 után ő is beiratkozott a budapesti bölcsészkarra. Mivel Pesten alapított családot, a továbbiakban Magyarországon élt. Előbb az ELTE orosz filológiai tanszékének docensként, majd tanszékvezetőjeként folytatott igen jelentős pedagógiai és tudományos tevékenységet (Lánya, Annamária, a magyar televízió bemondónője).

„Baleczky Emil — emlékezik vissza Szocska László lapunkban megjelent egyik írásában –, a „Verbnij trepet” („A fűzfák rezgése”) című kötet szerzője, akkoriban nemcsak verseket és cikkeket közölt a szláv filológia tárgyköréből, hanem műfordításokat is. A 40-es évek elején ő ültette át orosz nyelvre a világirodalom örökség gyöngyszemét, Petőfi Sándornak a „Szeptember végén” című költeményét, valamint Ady Endrének a „Góg és Magóg fia vagyok én”, a „Párizsban járt az ősz” és a „Fekete zongora” című verseit”. A Párizsban járt az ősz című Ady-vers fordítása a fentebb megnevezett gyűjteményben olvasható. Ezek után állíthatjuk, hogy Baleczky Emilt a nagy magyar forradalmár költő egyik első orosz tolmácsolójaként tarthatjuk számon. Nyilván ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Sáfáry László mintegy hálaaként, hozzáfogott *Kalina* című költeményének tolmácsolásához. Azonban még fontosabb az volt, hogy ez a Baleczky-vers a Sáfáry lírájában domináns szerepet játszó Verhovina témát szólaltatja meg.

Maga a Baleczky-vers kitűnik éles szociális töltetével. Ha a Sáfáry-fordítást összevetjük az eredetivel, akkor kiderült, hogy a magyarul megszólaltatott *Kalina* című vers tulajdonképpen nyersfordításnak vagy előkészületi szövegnek tekinthető. Bizonyítja ezt többek között az is, hogy a Baleczky-vers rímes, szigorúan ritmizált, viszont Sáfárynál a sorok egyáltalán nem rímelenek, néhol botladozik a ritmus. Az utolsó előtti stófa teljesen szabálytalan felépítésű, s itt magyarázó zárójeles utalás is van. Mindez arra vall, hogy Sáfáry a nyersfordítás kicsiszolásáig sajnos nem jutott el. Az utolsó simítások elvégzésére már nem futotta fiatal életéből. Különben úgy véljük, hogy a *Kalina* című népballadai hangulatot tükröző versben kimutatható bizonyos Sáfáry-hatás is. A Baleczky-vers utolsó előtti stófája összecseng Sáfáry *Rejtett ösvény* című versének következő soraival „Üzött ember szalad most erre, / üzött ember bújjik meg köztetek! / véd meg őt, szilaj vihar, / villám most arra támadj, / ahol az estben felvillan a szurony!” A költőnek ez az alkotása a *Verhovina* című 1936-ban kiadott kötetében található.

Sáfáry eddig ismeretlen, sajnos félbemaradt orosz versfordítása így is meggyőzően bizonyítja a helyi magyar és ukrán írástudók közti kapcsolatokat, a két irodalom szoros kötődését. Az alább közreadott⁴², eddig publikálatlan Sáfáry-versfordítások teljesebbé teszik a költő életművének ismeretét.

⁴² A Kárpáti Igaz Szó 1985. december 28-i számában megjelent tanulmány mellett helyet kaptak Sáfáry Lászlónak ismertetett versfordításai is: J.W. Goethe: A vándor éji dala; Nikolaus Lenau: A nehéz est; G. Apollinaire: Esik, Átszúrt galamb és a szökőkút; Paul Fleming: A büszkéhez, Hú szív; Baleczky Emil: Kalina.

MÓRA FERENC ISMERETLEN BEJEGYZÉSE

1932-ben méltatták Móra Ferenc irodalmi tevékenységének 30. évfordulóját. Ebből az alkalomból a kiváló magyar íróat meghívták Kárpátaljára. A szegedi *Dél-Magyarország* 1932. május 29-i számában jelezte, hogy vidékünkéről is többen üdvözölték az íróat és felkérték előadások megtartására: „Május 28-tól június 4-ig Ungvárott, Beregszászon, Munkácson és Nagyszőlősen tart előadást Móra” – írta a lap. Itteni felolvasásai nagy sikernek örvendtek. „Móra mesélt öt negyedórán át – olvassuk az ungvári május 28-i találkozó hírlapi beszámolójában. – *Az első pillanattól kezdve – egész az utolsó mondatig lekötötte a közönséget, mely édes humorát, kedves történeteit végig szeretettel és figyelemmel hallgatta.*”

„A nagyszerű előadás után a Mestert a közönség tombolva ünnepelte” – ez a másnapi munkácsi fellépés visszhangja.

Sajnos a látogatást kellemetlen fejlemények árnyékolták be. Az egymással vetélkedő magyar polgári pártok, ezek vezetői és sajtószervei ki akarták sajátítani a népszerű íróat és ez botrányos civakodásba fulladt.

Nem tudjuk miként reagált minderre az író, de valóban kínosan érinthette a sajtópolémia és nyilván ezzel hozhatjuk kapcsolatba, hogy a két másik városba tervezett találkozó elmaradt.

Itt csak futtában, a továbbiak jobb megértéséért vázoltuk Móra itt-tartózkodásának körülményeit. Alkalomadtán részletesebben írunk erről, mostani célunk felhívni a figyelmet a látogatás egyik érdekes mozzanatára.

Közismert, hogy Móra Ferenc hivatásszerűen végzett tudományos munkát. Szegedi egyetemi díszdoktori beszédében 1932 decemberében megvallotta, hogy az életútja folyamán „*magányos kis csajkámon hol ide, oda csapongtam a két part, a tudomány és a szépirodalom között*”. Szépirói tevékenysége mellett a Szegedi Városi Múzeum igazgatói teendőit is ellátta, rendszeresen vett részt ásatásokban és számos régészeti tanulmányt publikált a szakfolyóiratokban. „*Ahol a nyelvtudomány elnémul, ott megszólalnak az ásatag cserepek, a rozsdás vasak, a reves csontok* – írja egy ízben az archeológiáról. – *A temetők néha többet mondanak és világosabban beszélnek, mint a csűrhető-csavarható krónikák és sokféleképp magyarázható nevek.*”

Az írónak a régészet iránti köztudott vonzalma késztetett arra, hogy tisztázzam: itteni látogatásában megnyilvánult-e az archeológia iránti érdeklődése. Tudniillik ebben az időben Munkácson volt egy múzeum, amelynek gazdag régészeti gyűjteménye magára vonzhatta az író figyelmét. A múzeum alapítója az ismert helytörténész, Lehoczky Tivadar (1830–1915), aki jelentős őstörténeti anyagot gyűjtött össze. Még életében múzeumot rendezett be, amelynek anyaga egy nedves, földszintes ház három szobájában zsúfolódott össze, majd később a Területi Honismereti Múzeumban kapott méltó helyet.

Nos, a Lehoczky-gyűjteményt a szakemberek jól ismerték és adataink vannak arról, hogy világhírű tudósok keresték fel. Így századunk egyik tekintélyes őstörténésze, Gordon Childe is lejött a városba, hogy tanulmányozza a gyűjteményt és egyik munkájában hivatkozik is az anyagára.

Móra Ferenc feltétlenül tudhatott a gyűjteményről, de a helyi sajtó, amely elég aprólékosan beszámolt egyhetes látogatásának eseményeiről, nem tájékoztat a múzeum megte-

48. sz. ábra. Tudósítás Móra Ferenc munkácsi látogatásáról (fénykép)

kintéséről. A vendégkönyv, amelynek létezését említik az irodalomban, elkallódott. Vé-
gül is nemrég alkalom volt megismerkedni Jankovich József egykori múzeumigazgató
irathagyatékának egy részével, és itt rábukkantam Móra nevére. Sajnos a vendégkönyv
nem került elő, de az író múzeumi látogatására fényt derít egy újságkivágás. „*Ismeretlen
idők néma tanúi a munkácsi múzeumban. Méltó helyet az európai hírű Lehoczky-gyűjteménynek!*” – ez a címe a különben felületes cikknek. Legfőbb értéke, hogy idézi az író
vendégkönyvbéli beírását.

A mindössze ötszavas, de sokatmondó bejegyzés így hangzik: „*Itt járt Móra Ferenc,
paraszt.*”

A parasztközött felnőtt író, aki ásatásai során is mindig velük volt és jól ismerte éle-
tüket, irodalmi karrierjének 30. éves évfordulóján írja meg éles szociális töltetű sorozatát
a *Földhözragadt Jánosék 1932-ben* címmel. Ezekben a riport-elbeszélésekben a gazdasági
válság súlya alatt nyögő magyar paraszt nehéz és keserves életét ábrázolja. „*A korabeli szo-*

ciográfiai irodalomhoz hasonlóan az ő célja is az volt, hogy rádöbbsentse az olvasóit az egyre súlyosbodó népnymor ijesztő valóságára” – írja erről Varga Kálmán irodalomtörténész.

Az író a vendégkönyvben a földhözragadt Jánosokkal, a parasztokkal azonosul. Még hozzá függetlenül nemzetiségi hovatartozásuktól. Ezt úgy is értékelhetjük, hogy szolidaritást vállalt az éhező Verhovina parasztjaival is, akiknek a megsegítésére sietett ekkor (1932 tavaszán) a Nemzetközi Munkássegély, Fábry Zoltán pedig a nagy erejű *Az éhség legendájában* írta le megdöbbsentő nyomorát.

De Móra Ferenc frappáns bejegyzése egyfajta válasz is lehetett a látogatás által kiváltott botrányos polémiára. Az intrikák és elvtelen civakodások fertőjébe süppedt sajtópotentátokat kínosan érinthette ez a reagálás, és nem véletlen, hogy a helyi újságokban nem találjuk nyomát. Tehát a részletek tudatában az író szavait így is olvashatjuk: „*ITT JÁRTAM, de nem tartozom, s nem is akarok önökhöz tartozni, uraim. MÓRA FERENC, PARASZT*”.

AZ ÍRÓ VISSZATÉRT...

Először 1932 tavaszán tartózkodott Móra Ferenc vidékünkön. Néhány előadást tartott itt, amelyre írói tevékenysége 30. évfordulója méltatásának jegyében került sor. Egy nemrég megjelent írásomban már felelevenítettem ennek az eseménynek egyes mozzanatait, ez alkalommal az író kevésbé ismert, későbbi látogatásaira szeretném felhívni a figyelmet.

Móra Ferenc vérbeli utazó volt. Gyalogszerrel bejárta szűkebb pátriáját, Szeged környékét, a „Homokországot”, felfedezte a „Földalatti Magyarországot”, de megfordult „Túl a palánkon”, a szomszédos és távoli országokban is. Az író vándorlásairól szólva, életrajzírója, Földes Anna találóan jegyzi meg, hogy az „*igazi utazók visszatérnek élményeik színhelyére*”. Móra kétszer járt Itáliában, ismételten ellátogatott Karlovy Varyba, csak a messzi Hispániába nem sikerült másodszor is eljutnia. S bár Földes Anna nem említi, igazolt tény, hogy az író Ungvárt háromszor is felkereste.

Korábbi cikkemben első látogatása kevésbé kellemes tapasztalatairól számoltam be. A magyar nyelvű polgári sajtó egymással vetélkedő szervei ki akarták maguknak sajátítani a népszerű írókat, és ez botrányos civakodássá fajult. Az ún. keresztény kurzus képviselői tüntetőleg távolmaradtak az első találkozóztól, mert azt a kormánypárti *Új Közlöny* szervezte. A második munkácsi felolvasáson már jelen voltak az ellentábor képviselői, mert azt, amit arról szócsövük, a *Kárpáti Magyar Hírlap* megjegyezte, „*a magas erkölcsű nívón álló kaszinó rendezte*”. A lap körülményesen magyarázgatta az első napi távolmaradás okát, majd személyeskedő hangon megtámadta az „*illető lapok*” szerkesztőit, akiknek, úgymond, „*a védelme talán Mórának volt a legkellemetlenebb*”. Az író tartózkodott az állásfoglalástól, ami érthető is, hiszen az egymással pörlekedő lapok és irányvonalak képviselői nem igen különböztek egymástól. A zajos sajtópolémia viszont igen kínosan érinthette az írókat, és valószínűleg emiatt maradt el még két betervezett találkozó.

49. sz. ábra. Móra Ferenc Karlovy Varyban (fénykép)

De lehettek az írónak más tapasztalatai is vidékünkön, amelyek arra készítették, hogy a következő évben ismételten felkeresse a várost. A Kárpátok lenyűgöző képe bizonyára elbájolta az alföldi táj szülöttét. Tudunk is egy autókirándulásról Szolyva festői környékére.

„Csavargásából” hazatérve barátjához, Györffy István professzorhoz, a kiváló botanikushoz intézett levelében Móra megemlékezik „a Kárpátok virágairól”, és úgy fejezi ki magát, hogy „*csakugyan nem ide valók ők, az Alföld aszalókemencéjébe, ahol az emberi lelkek elpörkölődtek és elkedvetlenednek*”.

A levél alaphangjából, de az idézett részből is kitűnik, hogy a bosszantó fejlemények ellenére is szép emlékekkel távozott vidékünkéről az író. És ezeket nemcsak a hegyi táj váltotta ki.

Mindez kitűnik másokhoz intézett leveleiből, amelyek a későbbi látogatások előkészületeit, illetve lefolyását és következményeit is tükrözik. Az egyik címzett dr. Horváth Istvánné Kalmár Ilona, akivel Móra élete utolsó másfél esztendejében igen gyakran váltott levelet. Ezekben beszámolt élete és alkotó munkája sok mozzanatáról (Az *Aranykoporsó* megírásakor az író Horváthnéról mintázta a regény hősnőjét, Titanillát).

A kiegyensúlyozott családi körülmények között élő, és ez idő tájt unokáit dédelgető Mórának korábban is voltak hasonló „kisiklései”, és megesett az is, és ez a továbbiakból is kitűnik, hogy nem is egyvalaki ihlette alkotómunkájában. „Leveles ládája” gondozója, Madácsy László így fogalmaz *„Mórának, a férfinak és írónak szüksége volt az Ember tragédiája Évájára, az ihletőre. Szerette kipróbálgatni arra való képességét, hogy a körül rajongott nőt szavainak igézetében tudja vonni”*.

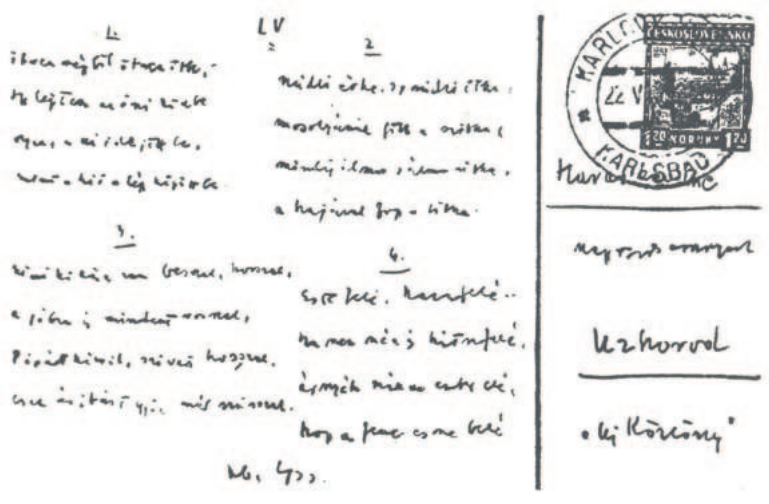
1933. május 2-án Szegeden keltezett soraiban említi meg Móra először az újabb látogatás tervét. *„Május 17–23–28-ig? Csavargás Ungvártól Munkácsig. Nagyobb részét Havas Emil főszerkesztő úr autóján”*. Itt még nincs szó arról, aki leginkább szorgalmazta a látogatást, de vannak enyhe mentetetőzés: *„tudja, ezek azok, akik bár a Balatonról is hívtak. Azóta is mindig hívnak, de nem egészen ezért megyek. Az orvosok küldenek.”*

Vargha Kálmán finom meglátása szerint Móra *„levelezésében ugyanazt a hangot folytatja, ugyanazt az önarcképet szolgáltatja, mint egyéb lírai és szubjektív írásaiban”*. A kritikus többek közt felfigyel a szerepjátszási hajlam megnyilvánulására, ami fokozottan jelentkezik az utolsó esztendő leveleiben. Mintha csak önbizalmát szeretné serkenteni a súlyos beteg író. Szinte kérkedik a „kislányomnak” titulált címzettjelölt előtt, hogy ő meg kell valakinek.

Bevallom, kezdetben húzódoztam e sorok megírásától, nem tartottam magam hivottnak a Móra-filológia berkeiben való barangolásra. A nyomtatásban megjelent dokumentumok elemzésében főképpen a történet időbeli közelsége zavart. Végül is éppen az idő gyorsuló múlása, a kortanúk mind gyérebb száma késztetett ezek faggatására, arra, hogy felhívjam a figyelmét az esetre, hiszen még élhetnek olyanok, kik emlékeikkel bővíthetik az elmondottakat.

Móra Ferenc 1933. május 19-én érkezett másodszer Ungvárra, és a másnap feladott levelében arról tudósít, hogy *„vendéglátó gazdája ágynak esett és emiatt valószínűleg a tervezett nagy kirándulások is elmaradnak”*. Betegsége miatt azonban nemcsak szánalmat, de hálát is érzett iránta, *„mert így az ungvári társasélet örömeit nem kell megismerni”*. Ezután esik szó a *„ház úrnőjéről”*, aki *„ha ura (férje...) állapota megengedi, velem akar átjönni Magyarországra, legalább Miskolcig”*. Egy hetet tölthetett az író a városban, és a vidéki kiruccanásról sem kellett lemondania. Bizonyára ekkor látogatott el Barkaszóra is, ahol gyógyulást kereshetett. Egyetlen adatunk erről Sütő Andrásnak, a fürdő tulajdonosának dedikált könyv, melynek valamikori létezéséről a Területi Könyvtárban értesültem. (A tulajdonos lakásának lebontása után a könyvnek nyoma veszett.) Ungvári tartózkodása során Móra mindvégig Havas Emilnek, az *Új Közlöny* főszerkesztőjének vendége. A burzsoá kormányt kiszolgáló (bár igaz, a fasiszta-nacionalista irányzatokkal is szembehelyezkedő) újságíró iránt nem tud igazán felmelegedni, leveleiben enyhe iróniával említi. Az író és Havas Emil felesége közt azonban mély rokonszenv szálai szövődnek.

Sikerült egyet s mást megtudnunk Havas Emil feleségéről is. Az elbeszélők élénken emlékeznek még a feltűnő szépségű, lángoló vörös hajú, csillogó fehér bőrű, akkor 35 év körüli karcsú, magas nőre, akit Lizának hívtak. Bécsben született és nevelkedett, de jól megtanult magyarul. Ízlésesen öltözködött, s koránál kevesebbet mutatott, kitűnt életerejével, frissességével. Mindez különösen kimutatkozott a nagytestű, lomha járású,

49. sz. ábra. Móra Ferenc Ungvárra címzett levelezőlapja (fénykép)

korán öregedő, 40 éves férje, a kormánypolitika uszályában evező, anyagi téren sikeresen működő és ügyeskedő újságszerkesztő oldalán.

A vidéki kisvárosból nagy hirtelenségben kormányzósági központtá előléptetett Ungvár szabad foglalkozású tisztviselő és kereskedő rétegének társasági élete aligha eléghette ki a kivételes intelligenciájú fiatalasszony érdeklődési körét. A galagói villában (ma Laborc tér 13.) vendégeskedő, erősen öszülő 58 esztendő Mórában a háziasszony a vérbeli újságíró, az igazi Szerkesztőt, a neves író, a Mestert becsülhette és csodálhatta.

Az említett magyarországi út megvalósult, és ennek során Havas Emilné eljutott Szegedre is. Az író egyik kifejezése szerint „Lejön egy-két napra Alföldet látni”. Egy másik levélben viszont azt írja, hogy Szegedre jön pár napra, megnézi a magyar író otthonában. Ez alkalommal Móra felutazott Budapestre, hogy lekísérje vendégét a Tisza-parti városba.

Ugyanez év augusztus első napjaiban Mórát megint Ungváron találjuk. Karlovy Varyból érkezett ide, mert hát hogy-hogynem, de éppen ott vendégeskedett a nagyapa nevét viselő kedvenc unoka, ahogy az író tréfásan emlegeti: a vadember. „Ferenc Ungvárt böggött utánam, arra kellett jönnöm” — olvassuk az augusztus 16-i levélben. De itt az író megbetegedett... Mint ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Ungvár hölgyei felkaroltak, és majdnem szó szerint a tenyerükön hordtak. T.i. míg a matracomat megfordították”. Ám hamarosan felépült, és ezt véleménye szerint a változatos koszt mozdította elő, na meg „az a becézgetés, amivel minden rosszat távol tartanak tőlem...”

Az év végére az író egészsége fokozatosan romlott, és Havasné másodszor is meglátogatta otthonában. Karácsony napján írt sorok jelzik: „Ungvár bevonult. Bizonyára kevesebb örömmre, mint ő gondolta, de kevesebb zűrözüket is jelentve, minthogy én gondoltam”. A következő levélből, ami már az új év másodnapján kelt, kiderül, hogy a vendég még mindig ott-tartózkodott. Ez valóban az asszony áldozatkészségére vall. Bár a leveleket olvasva arra is gondolhatunk, hogy ez mint az elkényeztetett vidéki szépasszony, abból a törekvésből eredt, hogy ott lebzseljen a népszerű író környezetében.

Móra Ferenc maga cáfolja meg ezt a gyanút. Észrevette, amint a vendég őt, a család és a látogatók által körülvetten távolról megfigyelik és a „...szemét, tele hűséggel és szomorúsággal, csak messziről tarthatta rajtam”. Majd így folytatja „És ha beszélgettünk, mindig egy témám volt: visszacsavarni a fejét az urához”.

Amikor a sorokat papírra vetette, az író érezhette a véget, hiszen csak egy hónap és néhány nap maradt az életéből. De jól esett utoljára is meggyőződnie lényének és szavainak megigéző hatásáról.

De a különös história más gondolatokat is ébreszthetett. A III. évszázadi keresztényüldözések történetében alaposan elmélyülő és ebben mélyen beleélő író, Diocletian koráról írva is eltéphetetlen szálak fűzték a jelenhez. Regényében egy letűnő civilizáció, egy pusztuló világrendszer halálhörgését hallatja.

Móra megérte az újfent diktátor hatalomra jövetelét. És eszeveszett működésének kezdetét. A sötét erők népüldözésének és néppusztításának majdani áldozatát sejthette meg a nőben.

Kerek tíz évvel Móra halála után kakastollas csendőrök terelték a városlakók ezreit a kijelölt gyűjtőhelyekre, s innen a haláltáborokba. Nem sok múltott azon, hogy Havasné is köztük legyen. Szerencséjére Amerikába távozott, így elkerülte a pusztulást.

Lehet, hogy még él valahol. Talán megmaradtak a dedikált könyvek és levelek. És ha él, megőrizte egy nagy és szép élmény emlékét⁴³.

⁴³ Az utolsó két oldal a szerző kézírata alapján lett rekonstruálva, az nagy mértékben különbözik a Kárpáti Igaz Szóban megjelent korábbi publikációtól.

VII. IN MEMORIAM VÁRADI-STERNBERG JÁNOS

DUPKA GYÖRGY

VÁZLATOS TUDÓSPORTRÉ VÁRADI-STERNBERG JÁNOS TÖRTÉNÉSZRŐL

Váradi-Sternberg János (Nagyvárad, 1924. január 10.– Budapest, 1992. február 12.): történész, szakíró, az Ungvári Állami Egyetem professzora. *Eredeti neve: Sternberg Jákob. Neve oroszul: Sternberg Jakov Iszaakovics /Штернберг Яков Исаакович. Ukránul: Штернберг Яків Ісакович.*

Származása, gyermekkora

Nagyváradai régiségkereskedő zsidó családban született. Tizenöt-tizenhat éves koráig szülővárosában, Nagyváradon nevelkedett és 1930–1940 között itt folytatta tanulmányait. Iskoláit először a zsidó elemi iskolában kezdte, majd a gimnáziumban folytatta. A szeretett szülővárosához való kötődését igazolja az is, hogy a későbbiekben nevének első részével szerzett örökre hírnevet, így ismerjük őt.

A családjáról annyit tudunk, hogy a zsidókat üldöző náci egységek elől egyik fiú- és lánytestvérével Moldáviába menekültek. Csak később tudta meg, hogy a mélyen tisztelt apját és egyik idősebb fiútestvérét Auschwitzba hurcolták, ahol elpusztultak.

Tanulóéveinek folytatása idegen földön

A három Sternberg-testvér a zsidóüldözés elől Besszarábiában talált menedéket, illetve ideiglenes otthont. A Nagyváradon elkezdett 10. osztályt 1940–1941-ben már a besszarábiai Benderiben végezte el.

Hamarosan ebben az országrészben is politikai államfordulat következett be: a Molotov-Ribbentrop-paktum alapján a Vörös Hadsereg egységei 1940. június 28-án elfoglalták Besszarábiát, majd Moldáv SZSZK néven a Szovjetunióhoz csatolták. Lakosságával egyetemben 1940. augusztus 2-án az akkor még diák Sternberg Jákob – testvéreivel együtt – szovjet állampolgár lett.

Vándorévek a szovjetföldön

Az elárvult Sternberg Jákobot a II. világháború idején, 1941–1942-ben az Észak-Kaukázus régiójához tartozó Kubány-vidék településein szezonmunkásként találjuk. Majd 1942–1943-ban Kirgízia kolhozaiban mezőgazdasági munkálatokra fogták, segédtraktorosként földműveléssel foglalkozott. 1942-43-ban beiratkozott a háború elől a dél-uráli Cskalov (Orenburg) városába áttelepített Kisinyovi (Boguszlavi) Tanárképző Főiskolára. A második világháború befejezése után innen került a leningrádi egyetem történelem karára.

Visszaemlékezése szerint a leningrádi egyetem három kiváló tanára, Szemen Okuny, Volodimir Mavrogyin professzor és Jevhen Tarle akadémikus arra biztatták, hogy foglalkozzon a magyar történelemmel. A neves történész-mesterektől sokat tanult, többek között a szigorúan pontos, forrásokon alapuló történetírást, a színes és gördülékeny tudományos előadásmódot.

Első magyar vonatkozású kutatói felfedezése azzal kapcsolatos, hogy a Szaltikov-Scsedrin közkönyvtárban rábukkant Hess András budai krónikájának 1473-as kiadására. 1949-ben sikeresen elvégezte a leningrádi egyetemen a történelem szakot.

A Kárpátaljára vezényelt történész, oktató

A fiatal történészt kérésére oktatóként Kárpátaljára vezényelték. 1949-től az Ungvári Állami Egyetem történelem karán gyakornokként, docensként, majd professzorként tanított. Első tényfeltáró, elemző publikációi az 50-es évek elejétől jelentek meg.

Tudományos pályafutásának első állomása: 1956-ban Kijevben az Ukrán Tudományos Akadémián megvédte kandidátusi disszertációját, amelynek témája: *„Felszabadító háború Magyarországon a XVIII. század elején és az egykorú orosz-magyar kapcsolatok”*⁴⁴. Egyedi témájú értekezésében a szabadságharc nemzetközi kapcsolatait, II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai tevékenységét vizsgálja és elemzi.

1970-ben a leningrádi Herzen Tanárképző Főiskola rendezte meg az *„Oroszország és Magyarország 1849 és 1904 közötti kapcsolatairól”* címmel írt nagydoktori értekezésének tudományos vitáját.

E két fő kutatási témája mellett elmélyülten foglalkozott az orosz-magyar és ukrán-magyar irodalmi és kulturális kapcsolatokkal, a kárpátaljai helytörténettel, kiemelten a II. Rákóczi Ferenc vezette kuruc szabadságharccal. Az említett témakörökből több mint száz forrásfeltáró tanulmányt és népszerűsítő tudományos cikket közölt a budapesti, moszkvai és a kijevei kiadványokban.

⁴⁴ Освободительная война в Венгрии и русско-венгерские отношения в начале XVIII века: Автореф. дис. канд. ист. наук. -Ужгорода, 1955.

Váradi-Sternberg János

Az ismert bibliográfiák a professor közel 200 publikációját jegyzik, ebből mintegy 50 szorosán kapcsolódik a kuruc kor történetéhez.

Kárpátalján 1949-től főleg orosz és ukrán nyelven publikálja írásait a helyi periodikákban, majd köztársasági (Kijev) és országos (Moszkva) szakmai kiadványokban. Részt vett a szovjet történetírás egyik legjelentősebb vállalkozásában, Magyarország történetének első, orosz nyelvű, háromkötetes szintézisének megírásában. Munkatársa, szócikkírója volt számos lexikont összeállító szerkesztőbizottságnak: a *Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedyijának*, a *Szovjetszkaja Isztoricseszskaja Enciklopedyijának*, a *Ragyanszka Enciklopedyija Isztoriji Ukrajininak*, társszerzője számos fontos tudományos monográfiának.

A magyar nyelvű helytörténeti írások szerzője felveszi a „Váradi” nevet

1958-tól magyar nyelven is publikál⁴⁵. Nevéhez fűződik a kárpátaljai oktatásügyben mérföldkövet jelentő magyar történelem tanításához szükséges segédkönyv megszületése, amely Ukrajna magyar tanítási nyelvű iskolái számára készült. A Kárpátaljai Területi Pedagógus-Továbbképző Intézet felkérésére felelős szerkesztőként 1989-től részt vett a *Magyarország története* című, három részből álló segédkönyv szerkesztésében, összeállításában.

⁴⁵ Ungvár ostroma 1703–1704 (Dokumentumok). - Kárpátok. 1958. 124-131. Társszerző: Balla László.

Helytörténeti írásaival a *Kárpáti Igaz Szó* és a *Kárpáti Kalendárium*, az *Évgyűrűk*'88, és más kiadványokban jelentkezett.

Mint ismeretes, 1957 őszén látott napvilágot a *Kárpáti Kalendárium* első száma. Művelődési életünk kiemelkedő személyiségei közül Váradi-Sternberg János történészprofesszor a helyi magyarság évkönyvében rendszeresen publikál, 1959–1990 között 41 írása látott napvilágot.

A *Kalendárium* 1959. évi kiadásában azonnal két cikkel is debütál⁴⁶. Az egyikben még **Sternberg János** néven a Kárpátaljai Területi Levéltárat mutatja be, míg a másiknak már Váradi János a szerzője: *A svéd katonaság garázdálkodása a Kárpátontúlon*, amelyet a poltavai csata 250. évfordulója elé szánt. A továbbiakban *Váradi-Sternberg János* szerzői név alatt jelennek meg az írásai. Az 1990-es *Kalendárium*ban olvasható *Sáfáry László ismeretlen versfordításai* című utolsó írása.

A fentebb említett magyar kiadványokban megjelent írásait később könyvalakban is kiadta. Első önálló magyar tanulmánykötete *Utak és találkozások* címmel az ungvári Kárpáti Kiadó gondozásában 1971-ben látott nyomdafestéket. Négy könyve közül kettő – közös kiadásban – Budapesten is megjelent: az *Utak, találkozások, emberek* 1974-ben, a *Századok öröksége* 1981-ben. Ezekre a tanulmánygyűjteményekre magyarországi, illetve a budapesti szakmai körök is felfigyeltek, nagyra értékelték a kárpátaljai tudós kutatói teljesítményét.

Történész-nemzedékeket indított el

A rendszerváltozást megelőző években tanárként új történész-nemzedéket indított el pályáján. Lakásán tehetséggondozó és -kutató műhelyt működtetett, amelynek munkájába bevonta pályakezdő, a vidék történetével foglalkozni kívánó tanítványait, köztük **Csatáry Györgyöt, Kész Barnabást, Soós Kálmánt, ifj. Bíró Andort** és a jelen sorok íróját. Janó bácsival (ő kérte, hogy így szólítsuk) 1979-től baráti kapcsolatban is álltam, közösen jelentettünk meg számos helytörténeti és művelődéstörténeti cikket.

Büszkén jegyzem meg, hogy a *Kalendárium*ban közölt írásaiból három publikációnak társzerzője is vagyok: 1984: *Arccal napkelet felé* (a háború előtti költők antológiája); 1985: *Versek a fasizmus és a háború ellen*; 1986: *Verhovina megéneklése* (a két világháború között).

Kárpáti Igaz Szó megyei hetilapnak, ezen belül az *Új Hajtás* című kulturális mellékletnek is aktív szerzője volt. Számos magyarul fogalmazott ismeretterjesztő, helytörténeti vonatkozású írásával (Petőfi, Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc stb. vidékünkhez való kötődéseit taglalja) találkozhatunk 1960–1990. között.⁴⁷

⁴⁶ A svéd katonaság garázdálkodása Kárpátontúlon (1710). – Naptár, 1959. 118.

⁴⁷ Az ugozsai kurucok (A tájkatató jegyzetei). - Új Hajtás. A Kárpáti Igaz Szó irodalmi és kulturális melléklete. 1988. június 19. 4; Polüdorosz mirtuszbokra. Mit tudunk a Rákóczi-szabadságharc első szépirodalmi alkotásáról és szerzőjéről? (Tasnádi H. István). - Új Hajtás. A Kárpáti Igaz Szó irodalmi és kulturális melléklete. 1988. augusztus 20. 6; Zrínyi Ilona ismeretlen levelei. - Új Hajtás. A Kárpáti Igaz Szó irodalmi és kulturális melléklete. — 1989. január 22. 3; Zrínyi Ilona alakja Petőfi alkotásában. - Új Hajtás. A Kárpáti Igaz Szó irodalmi és kulturális melléklete. 1989. március 19. 3.

A megyei lapban első közös cikkünk *Márciusi tüzek őrzője. Jegyzetek Kiss László költészetéről* címmel 1982. július 6-án; a második publikációnk *A süllyesztőből (Kiss László előkerült verses kötetéről)* 1985. január 26-án; a harmadik pedig *A költő ismeretlen versfordításai (Baleczky Emil, a műfordító)* címmel 1985. december 28-án jelent meg.

Váradi-Sternberg János biztatására a két világháború között alkotó kárpátaljai írók felkutatásával is foglalkoztam és közösen egy reprezentatív antológiát⁴⁸ állítottunk össze. A kutatói együttműködésünk legnagyobb vállalkozásának számító gyűjtemény megjelenését már nem élte meg. Tudós barátomat a gyilkos kór legyűrte. Ebbe a kiadványba 22 ismertebb író, költőt válogattunk be, akik főleg a trianoni békediktátum után a Csehszlovákiához tartozó Ruszinszkóban kezdték el írói pályafutásukat. Elmondható: ezek az írók/költők a helyi magyar kisebbség jogfosztása ügyében is bátran felemelték hangjukat és tollukkal küzdöttek érdekeik megvédéséért.

Közéleti szerepvállalása

Számottevő a magyarság körében kifejtett közéleti, tudományos és ismeretterjesztő tevékenysége. 1975-től lehetővé vált számára a magyar történelem tanítása az Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén a magyar szakos bölcsestiszteketnek.

Az 1980-as években bekapcsolódott a Balla D. Károly–Dupka György–Horváth Sándor vezette *József Attila Stúdió* tevékenységébe, a pályakezdő fiataloknak vidékünk múltjával kapcsolatos előadásokat tartott.

1988. január 30-án az ötven fős József Attila Alkotóközösségünk egyik alapítótagja volt és támogatta a kárpátaljai magyarság érdekvédelmi szervezetének megalakítását. Akkori szellemi vezérünk, Fodó Sándor kisebbségpolitikus egyik tanácsadója lett. Szakmailag támogatta Bíró Andor páterfalvai kolhozelnököt a tiszaujlaki turulmadaras emlékmű újraállításában, többek között cikket közölt II. Rákóczi Ferenc első győztes tiszabecsi ütközetéről⁴⁹.

1989–1990-ben, immár nyugdíjasként főmunkatársra lett az ungvári Szovjet Hungarológiai Központnak. Az intézetben kezdeményezte a GULAG-GUPVI-kutatás és a helyi magyarságot érintő szovjet megtorlásokkal kapcsolatos kutató-program elindítását. Azonban az általa javasolt program nem kapott zöld utat. Mi több, a történelmi kutatások ideológiamentes, reális, tényfeltáró irányultságához következetesen ragaszkodó Váradi-Sternberg János történész professzor és az intézményt vezető Lizanec Péter nyelvészprofesszor (a központ vezetője) között hamarosan áthidalhatatlan nézeteltérés és összeférhetetlenség alakult ki, aki ezért menesztette őt. A történész

⁴⁸ *Kisebbségi ének a beregi rónán* (Kárpátaljai írók antológiája 1919-1944). Összeállította: Dupka György, Váradi-Sternberg János. Az antológia szerzői: Belyei (Zapf) László, Demjén Ferenc, Fülöp Árpád, György Ferenc, György Dezső, Herpay Ferenc, Ilku Pál, Ják (Jakubovits) Sándor, Kiss László, Mész László, Nátolyáné Jaczkó Olga, Prerau Margit, Rácz Pál, Sáfáry László, Simon Menyhért, Sütő Kálmán, Tamás (Tvaroska) Mihály, Vaskó István. Kárpátaljai Magyar Könyvek, 4. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1992., 258 <https://mek.oszk.hu/23200/23278/23278.pdf>

⁴⁹ A tiszai átkeléssel kezdődött. Kolhoz a Tiszaháton. 1989. 23–24. sz. 2.

professzorral együtt dolgozott egyik legkedvesebb tanítványa, Soós Kálmán történész⁵⁰ (kinevezett igazgatóhelyettesként felügyelte a felújítási munkálatokat), aki 1989-ben indította el az érdemi munkát. Soós Kálmán 1995-ig a Hungarológiai Intézetben dolgozott tudományos munkatársként, azonban „*tevékenységét, következetes munkáját ellehetetlenítették, fegyelmi eljárást kezdeményeztek vele szemben. Bár igazát megvédte, de az intézetben kialakult légkör és irányvonal miatt otthagya azt, válalva a létbizonytalanságot*”⁵¹.

1988-1989-ben Váradi-Sternberg János professzor a Hungarológiai Központ tudományos főmunkatársaként a jelen sorok írójával együtt részt vett a népképviselők területi tanácsa mellett létrehozott rehabilitációs bizottság munkájában. A bizottság abból a célból alakult, hogy elősegítse azon ukrán/ruszin, magyar, német, zsidó, szlovák, román származású, rehabilitált személyek jogainak és érdekeinek biztosítását, akik a 30–40-es években, valamint az 50-es évek elején megtorlások áldozatai lettek. Sokan fordultak abban az időben azzal a kéréssel a megyei hatóságokhoz, hogy tisztázni kellene azoknak a magyar, a sváb/német férfiaknak a sorsát is, akiket 1944-ben Kárpátaljáról munkatáborokba vittek. A kérdés beható tanulmányozása végett a területi tanács említett bizottsága magyar munkacsoportot⁵² alakított.

1989-ben egyik alapító tagja a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetségnek. A KMKSZ Választmánya 1989. április 16-án Ungváron megválasztotta többek között a Történelmi-hagyományörző bizottság elnökévé. Váradi-Sternberg János – Vári Fábian László közreműködésével a testületet Néprajzi és folklór szekcióra és Történelmi-műemlékvédelmi szekcióra bontotta. Ezt a tisztséget egészen haláláig betöltötte. Fontosnak tartotta: az egyetemes és a kárpátaljai történelmi-kulturális hagyományok feltárását, ápolását; a műemlékvédelmi kérdések napirenden tartását; a történelem fehér foltjainak

⁵⁰ Soós Kálmán (Szalóka, 1962-2011) 1984-től a Nagydobronyi Középiszkolában tanított történelmet. Ezt követően Moszkvában volt aspiráns. 1993-ban az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében védte meg kandidátusi disszertációját, amelynek témája a 17. századi Magyarország volt. Később az Ungvári Hungarológiai Intézet munkatársa lett, ahol 1995-ig dolgozott tudományos munkatársként, majd igazgatóhelyettesként. Közben, 1989–1994 között történelmet oktatott az Ungvári Állami Egyetem magyar tanszékén. 1996-ban kinevezték a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (ma: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola) tudományos munkáért felölös igazgatóhelyettesévé. 2000 novemberében a főiskola rektorává nevezték ki.

⁵¹ A Lehoczky Tivadar Intézet 10 évéről. https://kmf.uz.ua/archive-hun114/images/konyvek/Lehoczky_2012.pdf

⁵² A munkacsoport tagjai: Antonik Tibor, a beregszászi járási Lenin Kolhoz elnökhelyettese, Gerzánics Mária, a Szovjetunió népképviselője, a Nagyszőlősi (Vinogradov) Központi Járási Kórház osztályvezető orvosa, Dupka György, a Kárpáti Kiadó szerkesztője, Gajdos Béla, a Beregszászi Gazdaságközi Építővállalat mestere, Daday Árpád, a Beregszászi Járási Belügyi Osztály vezető nyomozója, Daskevics Jurij, az USZSZK TA Felsőfokú Oktatási Minisztérium tudományos-kutató laboratóriumának (Ungvár) tudományos munkatársa, Szabó Béla, a Kárpáti Igaz Szó helyettes szerkesztője, Orosz József, az Ungvári Járási Ügyészség vezető nyomozója, Váradi-Sternberg János professzor, a Hungarológiai Központ tudományos főmunkatársa. A munkacsoportot 1990 májusában átszervezték. Az új testület elnöke: Molnár Bertalan, helyettese: Alekszej Korszun, a KGB nyugdíjas ezredese. A magyarok közül tagja maradt: Dupka György, Szabó Béla; ügyvezető titkára: Dupkáné Kövy Edit.

kérdéskörét, a történelmi megemlékezések, ünnepek, a kiemelkedő személyiségek emlékének megörökítését, emlékhelyek, emlékráblák stb. létrehozásátés ápolását⁵³.

A teljesség igénye nélkül álljon néhány, közéleti tevékenységét alátámasztó esemény/rendezvény, amelyeken Váradi-Sternberg János szervezőként, előadóként aktívan részt vett és közreműködött.

Szorgos kezdeményezője volt az Ungvári Művészei Iskola egyik dísztermében a Petőfi Múzeum kialakításának, annak apropóján, hogy ennek az épületnek a helyén állt az a *Fekete sas* vendégfogadó, ahol 1847 nyarán a menyasszonyához siető költő megéjszakázott. A kiállítási anyag jelentős részét a saját gyűjtésű könyvei, dokumentumai képezték. Amikor ennek a körzetnek megyei és egyben városi képviselője lettem, mint elhívatott Petőfi-kutató szakmai tanácsaival támogatott abban is, hogy az egykori szovjet Újraegyesítés elnevezés helyett a tér vegye fel a Petőfi Sándor költő nevét. Örömmel vett részt a Petőfi-szobor ungvári felállítását koordináló bizottság munkájában is. Váradi-Sternberg professzor tagja lett az MTA Petőfi Bizottságának is, ilyen minőségében többször foglalt állást a szibériai Petőfi-legenda kérdésében, cáfolva a nagy magyar költő barguzini eltemtetésének áltudományos verzióját.

1989 július. Váradi-Sternberg János jelen volt Tiszaújlakon, amikor ünnepélyesen felavatták a Rákóczi-szabadságharc első győztes ütközete színhelyén a Turulmadaras emlékművet. Az emlékmű kivitelezője és egyben a rendezvény gazdája Bíró Andor által irányított péterfalvai gazdaság volt. Ezt megelőzően a KMKSZ Tiszaújlakon – Váradi-Sternberg János elnökletével – Rákóczi-emlékülést rendezett, amelyen magyarországi történészek is részt vettek.⁵⁴

A továbbiakban Dupka Györggyel, a KMKSZ felelős titkárával együtt Váradi-Sternberg János szervezője és kezdeményezője volt a helytörténeti rendezvényeknek – a II. Rákóczi Ferenc-konferencia-sorozatnak. Ötletgazdája volt a salánki Mikes-kút melletti emlékoszlop felállításának és a Salánkon megtartott tudományos tanácskozásnak⁵⁵ is.

1989 augusztusában jelent meg Balla D. Károly szerkesztésében a *Hatodik Síp* (alcíme szerint *A kárpátaljai magyar irodalom fóruma*) első lapszáma a budapesti Mandátum Kiadó gondozásában. Váradi-Sternberg János is a népes szerkesztőbizottság tagja lett. 1989-1992 között a Balla D. Károly által szerkesztett *Hatodik Síp* folyóirat és az *Extra Hungariam* antológia egyik szerzője. 1989-ben magas állami kitüntetéssel ismerték el eddigi tudományos és közéleti tevékenységét – Magyar Népköztársaság Csillag-rendjélt vehette át.

1990. április 28. A KMKSZ és az ungvári Hungarológiai Központ – Váradi-Sternberg János közreműködésével – Mátyás király emlékkonferenciát rendezett Munkácson.

1990 decembere. Zárszót mondott az 1990 decemberében megtartott *A Kárpát-medencei magyarság a XX. század végén* című ungvári világtalálkozón, Szegeden előadást tartott a Hungarológusok III. Nemzetközi Kongresszusán. Az év folyamán fő

⁵³ Botlik József, Dupka György: Ez hát a hon... 220.

⁵⁴ <https://mek.oszk.hu/23800/23825/23825.pdf>

⁵⁵ Mikes Kelemen nyomában Kárpátalján. — Kárpáti Igaz Szó. 1990. november 23., 24.

szervezője és aktív résztvevője volt a Rákóczi és Mikes Kelemen tiszteletére rendezett konferenciáknak.

1990. október 5. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Napok keretében Beregszászon Széchenyi-konferenciát rendeztek, amelyre a helyi történészek mellett több külföldi ismert szaktekinélyt is meghívtak. Váradi-Sternberg János professzor, Csatáry György levéltáros és Soós Kálmán történész Széchenyi kárpátaljai útjáról tartottak előadást. A konferencia napján Beregszászon az egykori Beregmezei Kaszinó épületén a KMKSZ beregszászi járási szervezete kezdeményezésére Széchenyi-emléktáblát avattak fel⁵⁶.

A Mankovits Tamás által szerkesztett, Miskolcon megjelenő és a vidékünkön terjesztett *Kárpátalja* című kétheti folyóirat állandó teret biztosított Váradi-Sternberg János írásainak, ahol több vele készített interjú is olvasható.

1991 augusztus. A Kárpátalja soros lapszámában *Felhők a Bródy-villa felett* címmel Bornemissza Eszter készített interjút Petro Lizanec professzorral, a Szovjet Hungarológiai Központ vezetőjével, valamint Váradi-Sternberg János professzorral, akit Lizanec elbocsátott állásából.

Mankovics Tamás főszerkesztő írja: – Én is hozzászóltam Váradi-Sternberg professzor mellett az interjúhoz: „*Göncz Árpád köztársasági elnök tiszteletére a Hungarológiai Központban tartott fogadáson elhangzott köszöntő is másként hangzott volna – talán magyarabbul – Váradi-Sternberg professzor úrtól, mint ahogy azt Lizanec professzortól hallhattuk...*”

1990 november. A Kárpátalja (13. szám) *Felhők itt is, ott is* címmel visszatért a Szovjet Hungarológiai Központhoz, miután a Nemzetközi Hungarológiai Szimpóziumon Vasóczik Vera, az Ungvári Állami Egyetem tanára becsmérelte a *Kárpátalja* című kiadványt.

1991 folyamán a *Kárpátalja* közölte Váradi-Sternberg János professzor Kárpátalja városai és mezővárosai címereiről szóló írását. A nyolcadik számban a történész professzor újabb címereket mutatott be, ezúttal Szerednye és Csap címerét. A kilencedik szám (május) a kárpátaljai holocaustról Váradi-Sternberg János professzor írását közölte. Ő jegyezte a *Salánk a Rákóczi-szabadságharcban* című dolgozatot is. A tizenhatodik számban (augusztus) beszámoltak arról, hogy Váradi-Sternberg Jánost a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság *Lotz-díjával* tüntette ki.

Emellett Váradi-Sternberg János írásaival szerepelt több különböző gyűjteményes kiadványban és antológiában is.

Tudományos, közéleti érdemei

Összegyűjtött – korábban is sokat idézett – tanulmányai négy könyvben Ungváron és Budapesten jelent meg. Az ungvári **Erdélyi Gábor** írta még 1983-ban: „*Váradi-Sternberg János folytonosan azokon az utakon jár, amelyeken nemzeti kultúránk a múltban mindig is keresték egymást. Azt firtatja, hogyan találkoztak népeink politikai törekvései, szellemi igényei, kölcsönös rokonszenvük, haladásvágyuk. Az irodalom, a tudomány, a politika, a kultúra területéről meríti témáit, amelyek minden változatosságuk mellett is egyet mutatnak:*

⁵⁶ <https://mek.oszk.hu/23800/23825/23825.pdf>

*ami közös volt a XVIII–XIX. századi orosz, ukrán és magyar szellemi életben, amit egymás kulturális vagy eszmei-politikai értékeiből átvettünk. Szinte minden egyes írásából napjainkig sugárzik az okulás: a jó viszony csak a kölcsönösségen alapulhat, a szempontok és az érdekek kölcsönös egyeztetése nélkül sem bizalom, sem igaz barátság nem képzelhető el.*⁵⁷

M. Takács Lajos irodalomtörténész szerint: „Több oka van annak, hogy Váradi-Sternberg János nagyon fontos volt nekünk. Ez az alacsony termetű, törekeny alkatú, hullámos ősz hajú, erősen kopaszodó, egyszerre aggodalmas és bizodalmas tekintetű, szerényen mosolygó, halkszavú, hányatott sorsú, sokszor megalázott, szegényes körülmények között élő, zsidó származású tudós óvatos, de sohasem gyáva, kitartóan becsületes ember és felkészült, szorgalmas, alázatos, a magyarság iránt elkötelezett kutató volt. Magyarországi kollégái közül – mind témaválasztásait, mind szellemi habitusát tekintve – talán leginkább a szintén nemrég elhunyt, az ötvenes években meghurcolt kitűnő művelődés-, irodalom- és kapcsolattörténészhez, Tardy Lajoshoz hasonlítható.”

Egyébként **M. Takács Lajos** volt több magyarországi útjának szervezője, kísérője. Erre így emlékszik: „Mellette lehettem 1991 augusztusában is, amikor Szegeden, haragos felindultsággal végre kibeszélhette magából az évtizedeken át a KGB által ellenőrzött „kárpatontúli” magyar tudományosság sanyarú állapotát, nevükön nevezve a méltatlanoikat. (...) virággal köszönthettünk, amikor a hungarológiai világkongresszus záróülésén, zavartan az emelvényhez botladozva átvette a nagy amerikai magyar nyelvészről elnevezett Lotz János-emlékérmet.

Vele voltam 1991 októberében az ungvári vár nemrég restaurált kápolnájában, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség által először megrendezett kárpátaljai magyar művészeti napok díjátadó szép hangversenyén. Mondtam: készülünk fogadására. Kijártam, hogy a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészkarra meghívja néhány előadás megtartására a Szláv Filológiai Intézetbe, de súlyosbodó betegsége ridegen közbeszólt...

Utoljára november végén láttalak, egy budai kórház intenzív osztályán. Gyógyulásodban reménykedtél s kértél, mondjam el Ungváron, a halálotat remélőket lehütendő: már jobban vagy, hamarosan felépülsz. December végén, a téged alázatosan ápoló budapesti idős hölgy lakásáról még válaszoltál telefonon az életeddel, munkásságoddal kapcsolatos kérdéseimre és 1992. január 28-án Ungváron még eltemetted rákban elhunyt feleségedet. Február 12-én délelőtt 11-kor aztán bételtek az idők: megszűnt dobogni megfáradt, üzött szíved.”⁵⁸

Váradi-Sternberg János koporsója felett a legkedvesebb tanítványa, **dr. Soós Kálmán** történész mondott emlékbeszédet⁵⁹.

Balla D. Károly Váradi-Sternberg János kutatási eredményeit összegző könyveiről többek között a következőket írta: „Váradi-Sternberg János kutatásai nyomán megbizonyosodhatunk arról is, hogy a magyar irodalom Petőfi révén vált ismertté az orosz irodal-

⁵⁷ Erdélyi Gábor. *Utak és találkozások vonzásában*. Váradi-Sternberg János 60 éves.- In: Kalendárium> 84. 96.

⁵⁸ M. Takács Lajos: *Századok örököse*. Váradi-Sternberg János professzor halálára. Történelmi Szemle. XXXIV (1992) 1-2:151-152 https://tli.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1992_1-2/varadi-sternberg.pdf

⁵⁹ A beszéd teljes terjedelmében a kiadványban szerepel.

*mi köztudatban: negyvennyolcas forradalmunk klasszikus költője oly népszerűvé vált a cári önkény birodalmában, hogy a XIX–XX. század fordulóján egész sorozat olyan költemény jelent meg orosz folyóiratokban, amelyet Petőfinek tulajdonítottak. Könyvei gazdag forrás-tanulmányát nyújtja azoknak a kapcsolatoknak, amelyek a magyar, az orosz és az ukrán népkultúráját az évszázadok során összefűzték*⁶⁰.

Várad-Sternberg János 1992. február 12-én hunyt el Budapesten. A család közbenjárására temetése 16 nappal később, február 28-án volt Ungváron, a barvinkosi köztemetőben. Ide kísérték ki utolsó útjára tisztelői Várad-Sternberg János ungvári történelemszprofesszort, a KMKSZ történelmi munkabizottságának elnökét, az Ungvári Állami Egyetem nyugalmazott tanárát⁶¹.

Tanítványai kezdeményezésére a kuruc zászlóbontás és Várad-Sternberg János neves Rákóczi-kutató emlékére 1993. május 22-én Beregszászban konferenciát rendeztek.

Elismerések, díjak

- Magyar Népköztársaság Csillag-rendje (1989),
- Lotz János-emlékérem (1991).

Művei

- *Utak és találkozások*, tanulmányok, Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1971;
- *Utak, találkozások, emberek*, tan., Budapest–Ungvár, 1974;
- *Мир поезии и дружбы (Mir poeziji i druzsbi)*, (Поиски и находки). Ужгород, 1979;
- *Századok öröksége*, tanulmányok, Budapest–Ungvár, 1981.

Szerkesztett mű

- *Kisebbségi ének a beregi rónán* (Kárpátaljai írók antológiája 1919–1944). Összeállította: Dupka György, Várad-Sternberg János. Kárpátaljai Magyar Könyvek 4. Ungvár–Budapest, 1992, 258 old.

Várad-Sternberg János emlékezete

- Sírhelye az Ungvár közeli barvinkosi temetőben van.
- Halála után legidősebb fia Várad-Sternberg-emlékszobát hozott létre édesapja dolgozószobájából.
- Lakóháza falán emléktáblát helyeztek el.
- Ungváron utcát neveztek el róla.
- 1999-ben Balla D. Károly, az UngBereg Alapítvány elnöke – a névadó születésének 75. évfordulója alkalmából, családjával egyetértésben – megalapította a Várad-Sternberg János-díjat, amellyel méltó emléket kívánt állítani a tudós professzornak. Díjazottak 1999–2001-ben: Fedinec Csilla (1999), Kobály József (1999), Orosz Ildikó (1999), Botlik József (2000), Varga Béla (2001), Vári Fábián László (2001).

⁶⁰ Balla D. Károly: *Várad-Sternberg János*: <https://karpatalja.net/magyarok/varadi-sternberg-janos/>

⁶¹ <https://mek.oszk.hu/23800/23825/23825.pdf>

IRODALOM

- *A kárpátaljai magyar művelődési élet jeles személyiségei. Szépirodalom, köztrás, tudományos irodalom, művelődés 1918–2018.* Dupka György közreadásában. Kárpátaljai Magyar Könyvek 46. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2018.
- Balla Gyula: *Századok öröksége.* Tanulmányok az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról, HungÉrt, 1983;
- Balla László: *Lelkesen, szívósan, téglát téglára rakva* (Kárpáti Igaz Szó, 1984. jan.);
- Balla László: Arckép-vázlat Váradi-Sternberg Jánosról. In: Extra Hungáriám. A Hatodik Síp antológiája. Budapest-Ungvár, 1992. 81–86. old.;
- Barát Mihály: *Beírta nevét a történelemtudományba. 80 éve született Váradi Sternberg János professzor.* In: Kárpáti Igaz Szó, 2004. január 3. <http://www.hhrf.org/karpatiigazszo/040103/kultur01.html>
- Dupka György: Kárpátalja magyar személyi és intézmény-adattára. A-tól Zs-ig 73 szócikk), *Kárpátaljai Magyar Könyvek*, 29. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1993., 152 old.
- Dupka György: *A magyar irodalom Kárpátaljai Lexikona 1918–2007.* [Váradi-Sternberg János]. In: Ukrajnai Magyar Krónika, 2007. január 31. 12. old. (www.kronika.bereg.net.ua)
- Erdélyi Gábor: *Utak és találkozások vonzásában.* Váradi-Sternberg János 60 éves.- In: Kalendárium> 84. 96. old.;
- Hopp Lajos: *Utak, találkozások, emberek.* Helikon, Világirodalmi Figyelő, 1975;
- Keresztyén Balázs: Magyar Művelődési Hagyományok Kárpátaljai Lexikona. Kárpátaljai Magyar Könyvek 46. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1995;
- <https://mek.oszk.hu/23500/23501/23501.pdf>
- Keresztyén Balázs: *Váradi-Sternberg János.* In: Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon. Hatodik Síp Alapítvány–Mandátum Kiadó, Budapest–Beregszász, 2001, 272–273. old.;
- Nagy Zoltán Mihály: *In memoriam Váradi-Sternberg János.* In: Holmi 1992/5, 49. old.;
- Niederhauser Emil: *Utak és találkozások.* In: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1973;
- Petykó Ágnes: *Utolsó beszélgetésem Váradi-Sternberg Jánossal.* In: Kalendárium ,93 Ungvár, 1993;
- Soós Kálmán: Хунгарология в Ужгородском государственном университете. Библиографический указатель. Hungarológia az Ungvári Állami Egyetemen. Bibliográfia. Ужгород–Ungvár, 1990. Составили – Összeállították: Kosztyu Judit, Ljuta Okszána, Melnik Larisza, Turenko Tatyjana, Soós Kálmán.
- Soós Kálmán: *Váradi-Sternberg János 1924–1992.* - In: Hatodik Síp. IV. évf. 1992/1. sz. 24-25.
- Soós Kálmán: *Váradi-Sternberg János, a kuruc-kor kutatója.* In: Hatodik Síp, 1993/Nyár;
- Soós Kálmán: Професор Штернберг Яків Ісакович. Váradi-Sternberg János professzor. Бібліографічний покажчик. Bibliográfia. Ужгород–Ungvár, 1994. Összeállít. tud. szerk., és magyarról ukránra fordította Soós Kálmán;

- *Професор Штернберг Яків Ісакович*: (до 70-річчя від дня народж.): бібліогр. покажч. = Váradi Sternberg János professzor: (születésének 70-évfordulója tiszteletére) = bibliográfia / уклад.: О. Д. Закривидорога, І. О. Мандрик, Л. О. Мельник [таін.] ; авт.вступ. ст. : І. О. Мандрик, К. К. Шовш ; наук. ред. тапер. з угор. наукр. мову К. К. Шовш ; М-во освіти України, Ужгород. держ. ун-т, Наук. б-каУжДУ. – Ужгород: [б. в.], 1994. – 90 с. – (Сер. «Вчені Ужгород. держ. ун-ту»). Висвітлено життєвий та творчий шлях доктора історичних наук (1970), професора Якова Ісаковича Штернберга (Янош Вароді-Штернберг). Подано опубліковані праці [1951–1992] та рукописи вченого (укр., угор. мовами), список літератури про нього [1956–1994] та бібліографічні й довідкові матеріали [1965–1993] (укр., угор. мовами), допоміжні покажчики (іменний, співавторів, скорочень).⁶²
- Soós Kálmán: *Idén lenne hetven éves Váradi-Sternberg János*. In: Kalendárium '94, 36–37. о.;
- Soós Kálmán: *Dr. Váradi-Sternberg János (1924–1992) emlékére. Emlékezés Váradi-Sternberg János felett*. In: Perlekedő évszázadok. Históriai mozaikok vidékünk múltjából. Ungvár–Budapest, 1995, 5–12. о.;
- M. Takács Lajos: *Századok örököse*. Búcsú Váradi-Sternberg Jánostól (Kárpátalja, III. évf. 4.sz., 1992. febr. 25.);
- Takács Lajos, M./Takač, L. M.: *Pamäti Ākova Isaakoviča Sternberga. /1924–1992./* In memoriam Váradi-Sternberg János. In: Slavica. 26. 1993. 221–224., 929/930.;
- Takács János: *Gondolatok Váradi-Sternberg János könyvéről*. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 1972.08. 95–97. old.;
- Takács Lajos: Váradi-Sternberg János. In: Új magyar irodalmi lexikon, P-ZS. Főszerkesztő: Péter László. Második javított, bővített kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 2371. old.
- Váradi-Sternberg János-díj. In: Netpansip, <http://www.hhrf.org/netpansip/up2001b/vegyes/dijak.html#sternberg>,
- Várkonyi Ágnes: *In memoriam Váradi-Sternberg János. 1924–1992*. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 27. 1992. 3. 325–327. old.;
- *Váradi-Sternberg János: A kettős identitás professzora*. Kárpátaljai történelmi lecke. Petykó Ágnes. In: Világszövetség. 2. 1993. 5. 6–7. old.;
- Одному з кращих науковців Закарпаття у ці дні могло б виповнитися 90. <https://zaholovok.com.ua/odnomu-z-krashchikh-naukovtsiv-zakarpatya-u-tsi-dni-moglo-b-vipovnitisy-a-90>

⁶² <http://biography.nbu.gov.ua/data/vidannya/upbp/PDF/29.pdf>

VÁRADI-STERMBERG JÁNOS EZ AZ IGAZSÁG (Interjúrésztlet. Készítette: Bornemissza Eszter)

– *A kongresszus vezértémája – „Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon.” – szinte kínálta az alkalmat, hogy itt, a világ legkülönbözőbb tájáról összesereglett tudósok előtt szóljanak a kárpátaljai magyarság legtragikusabb időszakáról, az 1944-45-ben elhurcolt férfiak kegyetlen sorsáról.*

– A Szibériába elhurcolt kárpátaljai magyar férfiak szintén egy bizonyos peregrináción estek át, erőszakosan vándorlásra kényszerítették őket. Ideiglenes lakóhelyükön új tapasztalatokra, ismeretekre tettek szert, és lassan már megjelennek az első kiadványok ebben a témában.

Szegeden az elhurcoltakról egy szó sem esett. Feltettem a kérdést, hogy miért zárkóznak el ettől a kárpátaljai hungarológusok. Én ismerem a választ. Ugyanis a professor⁶³ határozottan kijelentette: ezzel nem fog és nem akar foglalkozni. Az érv az, hogy a magyarok is elhurcoltak embereket. Ez azt jelentené, hogy a repressziót helyesnek tartja? Szerintem ez az érvelés nem helytálló.

Sokkal inkább az az igazság, hogy ezt a témát nem nézi jó szemmel a párt, melynek az utasításait még mindig követi és nem felel meg a KGB-nek sem. Lizanec erre azt felelte, hogy a KGB is részt vesz a kutatásokban. Azt az embert azóta nyugdíjazták. Különbösen is, véleményem szerint, annak az illetőnek is azért engedélyezték a tények felderítését, hogy saját kezükben tudják tartani ezt a kérdést. A hungarológiai központnak kötelessége lenne ezt a témát tudományos alapon feldolgoznia, hiszen a kárpátaljai magyarság életének ez a legfájóbb és egyben legfontosabb eseménye. Még élnek az özvegyek, de az anyákat már nem tudjuk megkérdezni. De kifaggatni azokat, akik hazatértek, a gyerekeket, szent feladata kell, hogy legyen egy olyan intézmény munkatársainak, amely a magyarság életének széles körű kutatására vállalkozott.

– *Elég éles vita alakulhatott ki Szegeden Önök között. Voltak-e hozzászólók?*

– Igen. Vaszócsik Vera, aki természetesen Lizanecet támogatta. Mindig megvédi, bármiért is bírálnák. Rajta kívül egy magyar kutató említette, hogy nem kell kiélezni az ellentéteket. De hát végre értsék már meg, nem személyeskedésről van szó, hanem egy intézmény, az Ungvári Hungarológiai Központ rossz munkájának a bírálásáról. A központ nem tölti be a szerepét. Az intézmény és a KMKSZ között szinte semmilyen kapcsolat sem létezik, inkább konfrontációról beszélhetünk. Nem vesznek részt rendezvényeinken, szinte elzárkóznak a kárpátaljai magyarság jelenétől, azoktól az eseményektől, melyeket tömeges részvétel jellemez. Ők a Tisza helyneveit kutatják testületileg. Nem mondom, azt is kell, de nem testületileg. Visszatérve Vaszócsik Vera felszólalásához, el szeretném mondani, Szegeden is felfigyeltek rá, hogy magyar irodalomtanár létére beszédét orosz kifejezésekkel tűzdeli meg.

– *Kapott-e Ön választ a kérdéseire?*

⁶³ Petro Lizanec, az ungvári egyetem magyar filológiai tanszékének „örökös” vezetője — M.T.L.

– Nem. Lizanec próbált válaszolni, de helyette bocsánatot kért a jelenlevőktől a részemről őt ért támadásért. Hangsúlyozom, hogy ez nem ellene irányuló kirohanás volt, hanem az égető problémák kimondása. Ez az igazság és ezt, tetszik vagy nem, el kell fogadni. Hallgatással, egymásra való bazsalygással semmire sem megyünk. Egyébként a gondok Szegeden történő feltárására biztattak elutazásom előtt a KMKSZ vezetői is.

– *Önt akarata ellenére nyugdíjazták. Mivel tölti napjait?*

– Annak idején Petro Lizanec megígérte, kirúg engem. Sikerült neki. Nem unatkozom. Az utóbbi hónapok során rengeteg dolgom volt. A Petőfi-emlékszoba megnyitása, a márciusi tudományos konferencia, a salánki Rákóczi-emlékhely kialakítása sok hálás feladatot adott. Jelenleg a beregszászi Széchenyi-emlékülésre készülök. Nagyon értékes adatokra bukkantunk. 1846-ban Széchenyi járt vidékünkön. Talán sikerül megnyernem ez ügynek Kosáry Domokost, a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, akivel levelezek. Tudniillik személyében egy kiváló Széchenyi-kutatót tisztelhetünk. Egyébként az Akadémia felkérésére részt veszek a budapesti nemzetközi Széchenyi-emlékülésen.

Előadásom témája: „*Széchenyi István és a korabeli Oroszország*”. Érdekes színfolt, hogy Széchenyi találkozott Balugyanszkij Mihállyal, a kárpátaljai származású ruszin tudóssal, Puskin közeli ismerősével, aki a pétervári egyetem első rektora volt.

– *Amikor Önnel beszélgetünk, Moszkva utcáin tankok dübörögnek. Minden bizonytalan körülöttünk. Feltételes módban fogalmazzuk mondatainkat, hiszen bárkivel bármi megtörténhet.*

– Mint magánember és történész határozottan elítélem az összeesküvők, a közönséges gazemberek módjára viselkedő kalandorok tettét. Optimista vagyok, véleményem, hogy ez a puccs sikertelen lesz.

[In: Kárpátalja, 2. évf. 1991/16. sz. (augusztus)]

SOÓS KÁLMÁN

DR. VÁRADI-STERNBERG JÁNOS (1924–1992) EMLÉKÉRE

Emlékbeszéd Váradi-Sternberg János felett⁶⁴

Gyászoló családtagok!

Végtisztességet tevő gyülekezet!

Szomorú ez a mai nap. Nemcsak azért, mert eltűntek a tél tisztafehér színei és helyébe nem jött üde, friss tavasz, hogy inkább őszi, szomorú hangulatot sugall a természet, hanem azért is, mert gyászol egy nemzet Akadémiája. A kárpátaljai és egyben az egyetemes magyarság szellemi életéből eltűnt egy üde, tiszta fényt és melegséget sugárzó személyiség, az anyaország szívében életének 69. évében elhunyt DR. VÁRADI-STERNBERG JÁNOS történészprofesszor, az Ungvári Állami Egyetem nyugalmazott tanára, a Hungarológiai Központ volt tudományos főmunkatársa, a MTA Petőfi Bizottságának tagja, a mindenki által tisztelt kedves János bácsi, tanítómesterünk.

Tudtuk, hogy beteg, de ismerve őt, s az iránta érzett megkülönböztetett tisztelet és rajongás közben nem hittük és nehezen hisszük mind a mai napig, hogy vele szemben is győzhet, őt is elérheti a halál, hisz egész jelleme friss volt, felfogása fiatalos, és aki beszélt vele, másodpercek alatt elfelejtette, hogy talán beteg, törekeny és megviselt emberrel társalog. Kedves János bácsi, most már örökre így maradsz meg bennünk, ilyen fiatalosan, frissen és konokul harcolva a kór, a betegség ellen.

Halála váratlanul és felkészületlenül ért bennünket. Váratlanul, hiszen kora még viszonylag nem volt magas, s amikor teste már szívósan küzdött az elmúlás ellen, akkor is az ifjúságától végigkísérő tenni akarással várta felépülését. Felkészületlenül, hiszen tevékenysége páratlan széles körű volt, ami elvesztését nem egy területen hatalmas és pótolhatatlan hiányként érzékelteti.

Nagy úr maradt utána, hiszen amúgy is kevesen vagyunk, s ezentúl nem lesz, aki szakmai tanácsaival, bölcsességével és meghallgatásával segítene bennünket itt az erdős Kár-

⁶⁴ Elhangzott a neves tudós ungvári temetésén, 1992. február 28-án. Forrás: Soós Kálmán: *Dr. Váradi-Sternberg János (1924–1992) emlékére. Emlékbeszéd Váradi-Sternberg János felett*. In: *Perlekedő évszázadok. Históriai mozaikok vidékünk múltjából*. Ungvár–Budapest, 1995, 5–12. <https://mek.oszk.hu/23600/23643/23643.pdf>

pátok karéjozta sík vidéken. Eltűnt egy biztos, nyugodt pont életünkéből. Már nem mondhatjuk egy nehéz kérdés kapcsán tétovázva a döntés előtt, hogy várj, előbb fölugrom János bácsihoz, megkérdem őt, biztos tud olyat mondani, ami rásegít a helyes megoldásra, ami megmutatja a járható utat, hogy ne tévelyegjünk. Most itt vagyunk mindazok, kik bíztak benne, akiknek adott magából egy darabot, akik itták szavait, hogy meggyőződjünk, igaz-e a hír, amely február 12-én felröppent, vagy csak egy rossz álom. Sajnos, a hír immár igaz, János bácsi itt hagyott minket, magával vitte terveit, azokat, amelyeket hosszú éveken át, még a halálos ágyán is pátyolgatott, dédelgetett arra az időre várva, amikor kitárulnak a lehetőségek kapui és szabadon megvalósíthatja elképzeléseit. Amikor a budapesti kórház intenzív osztályán meglátogattam – mivel többen voltunk – félrehívott és halkán a fülembé súgta: „*Úgy tudom, Kárpátalján már a halálhíreket keltik. Arra kérlek, mondd meg ott-hon, hogy a körülményekhez képest jól vagyok, s nem haldoklom és hamarosan hazatérek*”. Én már hiába hangoztattam üzenetét Kárpátalján. Élteni akart, meghalt mégis.

Olyan embert vesztettünk el a napokban, aki évtizedeken keresztül lámpás volt, amelynek fénye a hazai világosság táplálásán túl átvilágított a zárt ablakokon, a szögesdrótokon egyaránt, s asztálini-brezsnyevi érában sokáig szinte az egyetlen megbízható kapcsolatot jelentette az anyaország és Kárpátalja között, hozzájárulva a határok szabdalta egyetemes magyar szellemi élet vérkeringésének működtetéséhez.

Személye maga volt az elkötelezettség történelmünk mellett, hiszen múltunk értékeinek kutatása szinte szenvedélyévé vált és ezt a szenvedélyt, mint pedagógus át tudta ültetni tanítványainak újs újabb nemzedékeibe. A zavaros és viharos időkben nem ingatta meg az éppen aktuális politikai széljárás, hiteles tudott maradni akkor is, amikor élni sem volt könnyű, nemhogy alkotni. Higgadt diplomáciája, fejlett politikai érzéke, kicsinyességtől mentes bölcsessége mindenkor képessé tették a feladatok megfelelő megítélésére. Művelt tárgyalókészségével a kritikus helyzetben is megtalálta azt a hangot, amellyel tudományos meggyőződését kifejezésre juttatva tudott érvelni és meggyőzni. A kételkedő történészek körébe tartozott, így olyan bűvárja volt a századok örökségének, aki sohasem elégedett meg a feltételezésekkel, igazának bizonyítására számos kikezdzhetetlen adatot sorakoztatott fel.

Személyi hatása, következetes és meg nem alkuvó emberi tartása – túlzás nélkül állítható – így vagy úgy mindenkit megérintett.

Ezért úgy érezzük, halálával mindnyájunkból kiszakadt egy darab. A villámcsapászerű halál azonban csak törékeny alakját dönthettele, csak a nemzedékek tanítómesterét és a jó barátot, a kollégát ragadhatta el körünkből, de a tudós életművén és az ember példáján az elmúlásnak sem lehet hatalma. Valahogy úgy vagyunk távozásával, mint az 1735. április 8-án Rodostóban elhunyt, éppen a nagymester, Várad-Sternberg János által sokat vizsgált II. Rákóczi Ferenc személyével, akinek haláláról Mikes Kelemen azt jegyezte fel, hogy „*akik jól üsmerték szegényt, de mégis nem hiszik, hogy meghalt, hanem azt hirdetik, hogy titkon elment és mi más valakit öltöztettünk fel helyébe. Bár igazat mondanának. Tegnap az isteni szolgálat után testét koporsóba zártuk, és egy kis házba tettük, ahol leszen mindaddig, míg szabadság nem lesz...*”

Várad-Sternberg János személyének búcsúztatása, jelentőségének méltatása megköveteli ugyanazt a tárgyilagosságot, amilyen tárgyilagosság és valóság szeretet voltak jelle-

mének uralkodó vonásai. Önmagáról azonban nem sokat beszélt. Pedig színes, jó és rossz élményekben egyaránt gazdag életéről jó lett volna közelebbit is tudni. Azt hittük, van még időnk, hogy egyszer kifaggassuk, tanulságul magunk és utódaink számára. Tragikusán, helyrehozhatatlanul tévedtünk. Életrajzának tényszerű adatait, az életút egyes állomásainak meghatározó, formáló szerepét csupán önvallomásának néhány szűkszavú mondata oldja fel.

Erdély, közelebről Nagyvárad szülötte volt. Itt látta meg a napvilágot 1924. január 10-én régiségkereskedő családban. Nagyváradon nevelkedett, itt járt zsidó elemi iskolába, majd gimnáziumba. A szülőföldre való kötődését nevének első részével örökre emlékezetünkbe véste. A család későbbi sorsa úgy alakult, hogy Hitler csapatai elől 16 évesen két idősebb fiú- és fiatalabb leánytestvérével Moldáviába menekültek. Apját és egyik fiútestvérét Auschwitzba hurcolták, ahol elpusztultak. A szülőföld elhagyására kényszerült, és immár árván maradt Váradi-Sternberg a háború első éveiben traktorista-segédként dolgozott a Kubány-vidéken, majd a boguszlavi tanárképző főiskolán tanult. A második világháború befejezése után felvételt nyert a leningrádi egyetem történelem karára. Egyetemi tanulmányai alatt meghatározó jelentőségű volt számára, hogy az orosz történetírás vezéralakjainak — Okuny, Mavrogyin, Tarle — előadásait hallgathatta. Mint tudós tőlük örökölte a szigorúan pontos, forrásokon alapuló színes és gördülékeny tudományos előadásmódot.

A század közepe három kiemelkedő orosz gondolkodójának eszmeköréből indulva, de az erdélyi hagyományokat is magában hordozva, leningrádi tanulmányai befejezése után került Kárpátaljára. 1949 szeptemberétől az Ungvári Állami Egyetem Történelem Karának asszisztense, később itt az egyetemes történeti tanszék professzora. Akiket szakmára tanított, nemcsak tudást, hozzáértést sajátítottak el tőle, hanem emberséget, tisztességet, derűs, eleven érdeklődést a világ dolgai iránt.

Az 50-es évek elejétől publikált rendszeresen. Egy nagy történész-nemzedék tanítványaként egyéni arculatot öltött. Tudományos érdeklődése igen széles spektrumú volt. Véggigvezetett bennünket mindenekelőtt három nemzet – a magyar, az ukrán és az orosz – furcsán hullámzó érintkezéseinek országútján, gazdasági-politikai életén éppúgy, mint a szellemi-kulturális életén.

1955-re megírt kandidátusi értekezése – *Felszabadító háború Magyarországon és az orosz-magyar kapcsolatok a XVIII. század elején* címmel – a szabadságharc nemzetközi kapcsolatait, II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai tevékenységét vizsgálja.

1970-ben Leningrádban (ma Szentpétervár) megvédett nagydoktori disszertációja Magyarország és Oroszország a XIX. század második felének – a XX. század első éveinek társadalmi és művelődési összeköttetéseinek már egész rendszerével foglalkozik.

E két fő kutatási témája mellett máig értékes forrásfeltárás alapján párhuzamot vont a világirodalom nagyjai, Petőfi és Ukrajna kobzosa, Sevcsenko között; csokorba szedte a dekabristákhoz fűződő szálainkat; hazai történészek közül először hívta fel a figyelmet Jurij Venelin-Huca nemzetközi jelentőségére; vonzó színekben ábrázolta Magyarországot és a Kijevi Rusz, Mátyás király és a moszkvai nagyfejedelem, III. Iván korát, de elfogulatlanul tudott rávilágítani a cári csapatok magyarországi beavatkozására; közzétette Ivan Franko ismeretlen, legjelentősebb magyar tárgyú tanulmányát – „A magyar nem-

zeti ősmondát” –, Forgách Simon kuruc tábornagy Kijevben megtalált emlékiratait, foglalkozott a galíciai zsidók szabadságharcban betöltött szerepével, az 1784. évi erdélyi parasztháborúval, II. Rákóczi György és Bogdan Hmelnyickij szövetségével, az első magyar nyelvű ukrán népdalgyűjteménnyel; a magyar szőlőkultúra meghonosításával Oroszországban; általa tudunk Lucskay Mihály etióp nyelvekre vonatkozó kéziratáról, Dóhovichs magyar nyelvű verseiről, Sáfáry ismeretlen versfordításairól; új ismereteket közölt az ukrán és orosz irodalom magyar népszerűsítőiről, az Oroszországban kiadott magyar nyelvtanról és még sok minden másról.

Tudományos tevékenységének egésze merőben új szint jelent Kárpátalja múltjának kutatásában is. Számptalan új adatot közölt az ungvári vár Rákóczi-kori ostromáról, a 659 ugcocsi kurucról, Budai Ézsaiás látogatásáról Visken, járt Balogh Edgár nyomában Nagydobronyban, *Óvóbácsik és rektortanítók* címen vizsgálta vidékünk XIX. századi közoktatását, publikálta Zrínyi Ilona Munkácson kelt ismeretlen leveleit, tanulmányt írt II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen salánki kapcsolatairól, a fiatal Szabó Ervin ungvári éveiről, azonosította Németh László titokzatos beregszászi ismerősének személyét, szenvedélyesen kutatta Petőfi itteni tartózkodásának nyomait, Gvadányi badalói kvártélyozását, közzétette Kazinczy és az Ungváron székelő munkácsi püspök, Bacsinszky András levelezését, életének utolsó éveiben „a legnagyobb magyar”, Széchenyi István beregszászi és tiszaujlaki útvonalát térképezte fel, de ugyanakkor megemlékezett a kárpátaljai zsidóság holocaustjáról és felemelte szavát a régió magyarságának legfájóbb és egyben legtragikusabb eseménye, a sztálini táborokba elhurcolt magyar férfiak ügyében is.

Mindezek mellett mindig nagy érdeklődést mutatott a napjaink kárpátaljai magyar beszédkultúrájában jelentkező súlyos gondok enyhítése, megoldása iránt is.

Részt vett a szovjet történetírás egyik legjelentősebb vállalkozásában, Magyarország történetének első, orosz nyelvű, három kötetes szintézisének megírásában. Elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy a kárpátaljai oktatásügyben mérföldkövet jelentő magyar történelem tanításához szükséges segédkönyv egyáltalán megszületett, kiemelt okmányok formájában munkája értékes fejezeteit képezi az Ukrajna magyar tanítási nyelvű iskolái számára újabban megjelent tankönyvnek is.

Sokrétű volt tudománytervező és tudományszervező tevékenysége is. Mint az egyetem kiemelkedő szaktekinétye, az egykori Szovjetunió Hungarológiai Tanácsának tagja, a KMKSZ hagyományörző bizottságának elnöke, a Magyar Történészek Világszövetségének alapító és választmányi tagja, a történelem kar módszertani bizottságának és az egyetem könyvtári tanácsának vezetője, a *Hatodik Síp* társadalmi szerkesztőbizottságának tagja, a Pedagógus-Továbbképző Intézet előadója részt vett az itthoni és külföldi történeti kutatások főbb irányainak kijelölésében, tematikai terveinek kialakításában, véleményét nyilvánított a múltunk különböző szintű oktatásával összefüggő kérdésekben.

A Magyarország történetére vonatkozó szakdolgozatok, diplomamunkák és disszertációk számának szembeötlő növekedése akár példa is lehetne arra, mit jelentett az egyetemi oktatásban egy-egy kutatóprofesszor egyéniség megjelenése.

Bár csak epizódyszerű eseménye tudományos munkásságának, feltétlenül megemlíteném, hogy számos nemzetközi konferencián tartott előadást, illetve szervezett hasonló rendezvényeket Kárpátalján. Zárszót mondott az 1990 decemberében

megtartott *A Kárpát-medencei magyarság a XX. század végén* című ungvári világtalálkozón, Szegeden előadást tartott a Hungarológusok III. Nemzetközi Kongresszusán, fő szervezője és aktív résztvevője volt a Mátyás király halálának 500. évfordulója, a két Rákóczi, Mikes és legutóbb gróf Széchenyi István jubileumának tiszteletére rendezett konferenciáknak.

A kárpátaljai helynevek történeti nevének visszaállítása ügyében is szót kért a területünkön megrendezett nemzetközi szimpóziumon.

Gondja volt arra is, hogy régióink nagyjelentőségű kezdeményezéseiről a nemzetközi szakkörök is tájékoztatást kapjanak.

A katedrára termett, írásaiban, előadásai révén is nagy hatású tudós számára 1989-ben új lehetőség nyílt. Büszke volt rá, hogy megérhette a változásokkal teli napokat, a kommunista rendszer összeomlását, s 40 évi egyetemi munka után 1989 februárjától a frissen létrejött ungvári Hungarológiai Központ tudományos főmunkatársa lehetett. Szinte legendás, mindenki által respektált tekintélyével nemcsak az intézet belső életéhez, működéséhez elengedhetetlen egyensúlyt tudta mindenkor fenntartani, hanem tekintélyt adott személyisége itthon és külföldön egyaránt. Ebben az időben meghatározó szerepe volt a *Hungarológia az Ungvári Állami Egyetemen* című igen nagy jelentőségű bibliográfia összeállításának kezdeményezésében, munkaközösségének kiválogatásán, irányításán túl a korszerű koncepciójának kialakításában, és mint egyik szerkesztőnek a „szellemujja” nyomot hagyott a megjelent anyag részletein, s magán a bibliográfia egészén is.

Fáradhatatlanul munkálkodott kultúrincseink feltárása és gondozása érdekében 1990 szeptemberében történt kényszerű nyugdíjaztatása után is, ami azonban élete végéig fájó sebet ejtett rajta. Kiemelkedő terméke e téren végzett kutatásainak Kárpátalja településeinek heraldikus jeleiről közölt cikksorozata. A Magyar Tudományos Akadémia Petőfi Bizottságának tagjaként véleményt nyilvánított a nagy magyar költő körül kialakult keményes súlyos vitában, s minden tudásával igyekezett cáfolni Petőfi barguzini eltemetésének áltudományos verzióját. Igen jelentős szerepet vállalt Petőfi Sándor kárpátaljai emlékének ápolásában is, egyik kezdeményezőként hagyatékának megőrzésében. Számos értékes exponátumot ajándékozott a világhírű magyar költő Ungváron megnyílt múzeumának.

Még életének utolsó, legnehezebb napjaiban is, amikor teste már szívósan küzdött az elmúlás ellen, akkor is tervezett. Tudományos érdeklődését a nemrég Moszkvában orosz nyelven megjelent *Magyarország rövid története* kötötte le, olyannyira, hogy amikor a budapesti kórházban felkerestem, arra kért, hogy juttassam el ezt hozzá, mert recenziót akar róla írni. Sajnos erre már nem volt elég ideje.

Lankadatlan szorgalommal folytatott kutatásainak eredményeit számos könyve, mintegy háromezres cikk, tanulmánya összegzi, amelyből kb. 200 hungarológiai tárgyú. A különböző nemzetek évszázados útjainak és találkozásainak örökségét úgy tudta vizsgálni, hogy közben méltányos maradt a magyarsággal együtt élő többi nép nemzeti törekvései iránt is. Munkáiban mindig épít ugyan a megelőző korok időállóan bizonyult eredményeire, de általában sajátos, egyéni színekkel is gazdagította azokat. Tudományos írásait a legmagasabb szakmai igényesség és szilárd erkölcsi tartás avatja a történelem, az irodalom, a néprajz és a nyelvészet megbízható és maradandó értékévé.

Eredményeivel megörökítette nevét e tudományszakok történetében. Sokévi gyümölcsöző munkája elismeréseként 65. születésnapja alkalmából a Magyar Népköztársaság Csillagrendjével, a múlt év augusztusában a Hungarológusok III. Világkongresszusán pedig Lotz János-emlékéremmel tüntették ki.

Életútján végig tekintve, munkájának sokrétűségét, pályájának kimagasló eredményeit értékelve azt mondhatnánk, hogy teljes utat járt be. De mégis, akik ismerhették az élete utolsó időszakában is a benne rejlő erőt, a még a további alkotásokra kész képességeit, tervező optimizmusát, azok szemében váratlan halála egy még be nem fejezett, kettőtört élet soha meg nem valósuló lehetőségeinek elvesztését jelenti.

Kiemelkedő, igaz emberi élet, nagyívű tudós pálya és tudománytörténetünk felemelő fejezete zárul le Váradi-Sternberg János koporsójánál. Életének és munkásságának azonban itt a Kárpátok lábánál számunkra külön üzenete is van, és ezt mostani búcsúzásunkkor jól emlékeztetünkbe kell vésnünk. Váradi-Sternberg János vallotta és hirdette a szülőföld megtartó erejét; személyes példájával visszaadta önerőnkbe vetett hitünket. Azt a hitet, amelynek birtokában – méltatlan, de hűséges tanítványaiként – talán folytathatjuk hatalmas életművét, és apró munkásai lehetünk annak a nagy ügynek, amelynek ő gigásza volt mindnyájunk szemében.

Köszönjük, kedves Mester, fényes írásaidat, elismerő és dorgáló szavaidat, mindazt, amit a magyar múlt népszerűsítőjeként, tudományos szakírójaként és előadójaként is értünk tettél.

Megszomorodott lélekkel búcsúzom én is, kedves János bácsi, de nem végérvényesen, mert tudom, hogy példádon keresztül továbbra is velünk maradsz rögzös utunkon, melyen járnunk rendeltetett. Tanítványai nevében ígérek, hogy részt fogunk venni abban a kegyeletes munkában, amelynek célja az ő emlékének megörökítése lesz.

Nyugodjon békében! Béke poraira!

M. TAKÁCS LAJOS

SZÁZADOK ÖRÖKÖSE

Búcsú Váradi-Sternberg Jánostól

Váradi-Sternberg János történész Nagyváradon született 1924. január 10-én, elhunyt Budapesten, 1992. február 12-én. Szülővárosában a zsidó elemi iskolában, majd gimnáziumban tanul. A középiskola tizedik osztályát az 1940–41-es tanévben már a szovjeturalom alá került besszarábiai Benderiben végzi el. 1941–42-ben az észak-kaukázusi Kubányvidéken kisegítő traktoros; 1942–43-ban a közép-ázsiai Kirgíziában kolhoz-traktoros. 1943-ban beiratkozik a második világháború elől a dél-urali Cskalov városába (1958-tól ismét Orenburgnak hívják) kitelepített Kisinyovi Tanárképző Főiskolára. 1944–46-ban Kisinyovban tanul. Innen kerül a leningrádi egyetem történelem fakultására, amelyet a harmadik évfolyam megismétlésével végez el; 1949-ben kapdiplomát. 1949-től 1989-ig az ungvári egyetem gyakornoka, docense, majd professzora. 1989–90-ben, már nyugdíjasként, főmunkatársa az ungvári Szovjet Hungarológiai Központnak.

1956-ban Kijevben, az Ukrán Tudományos Akadémián megvédi kandidátusi disszertációját, amelynek tárgya a Rákóczi-szabadságharc és az orosz-magyar kapcsolatok 1707 és 1711 között. 1970-ben a leningrádi (1991-től újra Szent-Pétervár) Herzen Tanárképző Főiskola rendezi meg az Oroszország és Magyarország 1849 és 1904 közötti kapcsolatairól írott „nagydoktori” értekezésének tudományos vitáját.

Sok forrásfeltáró tanulmányt és tudomány-népszerűsítő cikket publikált az orosz-magyar és az ukrán-magyar történelmi, irodalmi és kulturális kapcsolatok, valamint a kárpátaljai helytörténet kérdéseiről. 1989-ben a Magyar Népköztársaság Csillagrendjével, 1991-ben a Lotz János-emlékéremmel tüntették ki. Négy könyve közül kettő – közös kiadásban – Budapesten is megjelent: az *Utak, találkozások, emberek* 1974-ben, a *Századok öröksége* 1981-ben.

*

Több oka van annak, hogy Váradi-Sternberg János nagyon fontos nekünk. Ez az alacsony termetű, törekeny alkatú, hullámos ősz hajú, erősen kopaszodó, egyszerre aggodalmas és bizodalmas tekintetű, szerényen mosolygó, halkszavú, hányatott sorsú, sokszor megalázott, szegényes körülmények között élő, zsidó származású magyar tudós óvatos, de sohasem gyáva, kitartóan becsületes ember és felkészült, szorgalmas, alázatos, a magyarság iránt elkötelezett kutató volt. Magyarországi kollégái közül – mind témaválasztásait, mind szellemi habitusát tekintve – talán leginkább a szintén nemrég elhunyt, az ötvenes években meghurcolt kitűnő művelődés-, irodalom- és kapcsolattörténészhez, Tardy Lajoshoz hasonlítható.

Annak idején Kisinyovban, egy tanulmányi versenyen főként gazdag nyelvtudására figyeltek fel: magyar anyanyelvén kívül a román, a francia, a latin, a német, a jiddis, az orosz és az ukrán nyelvet is ismerte. Leningrádban Jevgenyij Tarle, az európai híró történész akadémikus kedves tanítványa volt. Tőle tanulta, hogy a kutatás mélységének legfőbb záloga a lehető leggazdagabb hiteles tényanyag fáradságos összegyűjtése kell legyen. Ezért töltötte élete nagy részét levéltárakban; Lembergől Moszkváig, Tartutól Beregszá-

szig. (Tarle munkái közül kettő, a *Napóleon* és a *Talleyrand* című monográfia a hatvanas évek magyarországi sikerkönyve volt; előbbi öt, utóbbi három kiadásban is megjelent, soktízezer példányban.)

Az ungvári Erdélyi Gábor írta, még 1983-ban: „*Várad-Sternberg János folytonosan azokon az utakon jár, amelyeken nemzeti kultúránk múltban mindig is keresték egymást. Azt firtatja, hogyan találkoztak népeink politikai törekvései, szellemi igényei, kölcsönös rokonszenvük, haladásvágyuk. Az irodalom, a tudomány, a politika, a kultúra területéről meríti (...) témáit, amelyek minden változatosságuk mellett is egyet mutatnak: ami közös volt a XVIII–XIX. századi orosz, ukrán és magyar szellemi életben, amit egymás kulturális vagy eszmei-politikai értékeiből átvettünk.*” „*Szinte minden egyes írásából napjainkig sugárzik az okulás: a jó viszony csak a kölcsönösségen alapulhat, a szempontok és az érdekek kölcsönös egyeztetése nélkül sem bizalom, sem igaz barátság nem képzelhető el.*”

*

Fukar sorsa élete utolsó két évében még megjutalmazta Várad-Sternberg Jánost. Megérhette, hogy lakásától kétszáz lépésnyire, az egykori ungvári Kossuth-téren 1990 őszen a Magyar Köztársaság elnöke, a kijevi és a helyi ukrán hatalmasságokkal közösen, felavatta örök bálványának, Petőfi Sándornak Ferenczy Béni alkotta gyönyörű szobrát.

Mellette lehettem 1991 augusztusában is, amikor Szegeden, haragos felindultsággal végre kibeszélhette magából az évtizedeken át a KGB által ellenőrzött „kárpátontúli” magyar tudományosság sanyarú állapotát, nevükön nevezve a méltatlanokat. Kirándulásunkon tapasztalhattam meghatott, csendes örömét a pusztaszeri szélfúttá smaragdszín mezőn, a kiskörösi Petőfi- emlékek között és a kalocsai székesegyház fenséges belső terében: mindezt hatvanhét évesen látta meg először... Üldögélhettünk, étel-ital mellett, bensőséges beszélgetés közben a szegedi Tisza-parton, a langyos augusztusi estében; pesti, erdélyi, debreceni, kárpátaljai magyarok; és másnap tapsolhattunk, gratulálhattunk neki, három szál napsárga virággal köszönthettük, amikor hungarológiai világkongresszus záróülésén, zavartan az emelvényhez botladozva átvette az 1973-ban elhunyt nagy amerikai magyar nyelvészről elnevezett Lotz János-emlékérmet.

Vele voltam 1991 októberében az ungvári vár nemrég restaurált kápolnájában, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség által először megrendezett kárpátaljai magyar művészeti napok díjátadó szép hangversenyén. Mondtam: készülünk fogadására. Kijártam, hogy a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészka meghívja néhány előadás megtartására a Szláv Filológiai Intézetbe; de súlyosbodó betegsége ridegen közbeszólt...

Utoljára november végén láttalak, egy budai kórház intenzív osztályán. Gyógyulásodban reménykedtél s kértél, mondjam el Ungváron, a halálotat remélőket lehütendő: már jobban vagy, hamarosan felépülsz. December végén, a téged áldozatosan ápoló budapesti idős hölgy lakásáról még válaszoltál telefonon az életeddel, munkásságoddal kapcsolatos kérdéseimre, és 1992. január 28-án Ungváron még eltemetted rákban elhunyt feleségedet. Február tizenkettedikén délelőtt 11-kor aztán bételtek az idők: megszűnt dobogni megfáradt, üzött szíved.

Janó bácsi kedves, búcsúzom: legyen Neked könnyű a föld! Ígérem, megteszem, ami erőmtől telik, hogy megjelenhessen még 1987-88-ban összeállított, magyarországi kiadásra szánt harmadik tanulmánygyűjteményed.

[1992 február]

BENDA KÁLMÁN

VÁRADI STERNBERG JÁNOS BÚCSÚZTATÁSA

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága és Történettudományi Intézete, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Történészek Világszövetsége nevében búcsúzom Váradi Sternberg Jánostól, a történelemtudományok doktorától, az Ungvári Állami Egyetem nyugalmazott professzorától, az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos tanácsadójától, a Magyar Tudományos Akadémia Petőfi Bizottságának tagjától, a neves történésztől, a kárpátaljai magyar tudományos élet fáradhatatlan szervezőjétől.

Váradi Sternberg János a Trianonban Romániához került Nagyváradon született 1924-ben, zsidó kereskedő családban. Váradon kezdte meg iskoláit, de itt befejezni már nem tudta őket. Szülővárosa a második bécsi döntéssel visszakerült Magyarországhoz, és a hamarosan beköszöntő zsidótörvények, a munkaszolgálat elől szovjet Moldáviába menekült. Innen az Uralba került, ahol évekig traktorosként dolgozott, miközben idehaza szüleit Auschwitzba hurcolták, ott is pusztultak el.

Gimnáziumi tanulmányait nagy erőfeszítéssel még Moldáviában befejezte, majd a kishinyovi főiskolán tanítói oklevelet szerzett. A háború után sikerült bejutnia a leningrádi egyetemre, ahol 1949-ben történelemszakon tanári diplomát kapott. Saját kérésére Ungvárra került, az akkor induló állami egyetemre, asszisztensként. 1956-ban már, mint egyetemi docens megszerezte a szovjet kandidátusi, 1974-ben a tudományok doktora fokozatot, s kinevezték az újkori történelem professzorává.

1989-ben, 65 éves korában, az egyetemen nyugdíjba küldték, de bevonták az akkor szerveződő ungvári Hungarológiai Intézetbe tudományos tanácsadónak. Másfél év után azonban itt is nyugdíjazták.

Tudományos munkássága Ungvárott indult és bontakozott ki. Érdeklődésének középpontjába kezdettől fogva az orosz-magyar, illetve az ukrán-magyar művelődési kapcsolatok álltak. Erre a témára átnézte a Szovjetunió nagy könyvtárait, a kéziratári gyűjteményeket, a fontosabb levéltári állagokat, Moldvában, Leningrárdban és Kijevben. Magyar kutató öelötte csak esetlegesen kutatott ebben a tárgyban. Átolvasta a régi orosz hírlapokat, kijegyzetelte, hogy mit írtak, hogyan vélekedtek az elmúlt századokban a magyarokról, nyomába szegődött a 18. századi Magyarországon tanuló kijevi diákoknak, az idelátogató orosz gazdasági szakembereknek, akik többek közt a tokaji szőlőkultúrát

meghonosították Oroszországban. Napfényre hozta magyar és orosz írók baráti kapcsolatait tanúsító levelezését, a magyar politikai és tudományos megmozdulások visszhangját a cári Oroszországban, feltárta az írókat és tudósokat tömörítő pest-budai Orosz Kör tagjainak az orosz kultúra iránti érdeklődését, magyar és orosz utazók naplóit és egymással kölcsönösen foglalkozó irodalmi műveit.

Legtöbbet és legnagyobb szeretettel mégis Petőfi Sándorral foglalkozott. Az ő kutatásaiból tudjuk, hogy egyes múlt századi orosz írók a cenzúra kijátszása céljából, mintha fordítást közölnének, Petőfi nevében írták le gondolataikat; ahogy azt is, hogy az első Petőfi fordítót, Mihail Mihailovot az 1870-es években kis híján Szibériába száműzték a lefordított versek forradalmi tartalma miatt.

Másik kedves kutatási területe a Rákóczi-szabadságharc története, illetve a kárpátaljai ruszinok és magyarok együttes harca volt. Kutatási eredményei jelentősen bővítették ismereteinket a magyar-orosz és magyar-ukrán művelődési kapcsolatok múltjáról, ugyanakkor — főleg kuruc kori kutatásai — erősítették a Szovjetunióhoz csatolt magyarok történelmi öntudatát és tudatosították Kárpátalja népeinek, magyaroknak és ruszinoknak egymásra utaltságát. Tanulmányai — amelyeket többnyire magyarul írt és ottani, részben pedig magyarországi folyóiratokban publikált —, kötetben gyűjtve is megjelentek 1971-ben Ungvárott, 1974-ben Budapesten, majd egy harmadik válogatás a Kárpáti Könyvkiadó és a Gondolat Kiadó közös kiadásában 1976-ban.

Évek óta melengetett szándékát, hogy résztanulmányait összefogva megírja az újkori orosz-magyar és ukrán-magyar művelődési érintkezések teljes történetét, már nem tudta valóráváltani. Mozaikszerű adatközlései azonban önmagukban is jelentősek, nemcsak új adataik miatt, hanem szemléleti hatásuk következtében is. Míg a szovjet és a magyar propaganda, az újságok, folyóiratok, tankönyvek és a rádió megállás nélkül a hivatalos felfogást visszhangozták, amely szerint a történelem egész folyamán, a mienkénél magasabb orosz kultúra hatott a magyarra, Oroszország volt a magyarok tanítója és példaképe, Váradi Sternberg János a részletekbe mélyedve, adatokkal mutatta ki a két műveltség egyedi arcát, önálló értékeit és az egyenrangúság alapján végbement találkozásait. Művei, amelyek három nép, az orosz, az ukrán és a magyar évszázados kapcsolatait, a napi politika törekvéseitől függetlenül, sőt ki nem mondva, azzal szembe fordulva, valóságként ábrázolták, maradandó értékűek.

Váradi Sternberg János tudományos munkásságával szorosan összefüggött, attól elválaszthatatlan és vele egyenrangú tudományos szervező tevékenysége. Kárpátalja magyar értelmisége 1944-ben jórészt elmenekült, aki maradt, azt elhurcolták. Az újságok többnyire csak szovjet lapok cikkeit fordíthatták, magyar folyóiratok, könyvkiadványok nem voltak, az egyetemen nem folyt magyar tanárképzés. Váradi Sternberg János az ungvári egyetemen maga köré vonta a fiatal, még diák, vagy éppen végzős, többnyire első nemzedékes paraszti értelmiségieket, önképzésre, kutatásra, írásra buzdította őket. Ráirányította figyelmüket a magyar kutatásokra, s előbb csak négyszemközti beszélgetésekben, később már szervezett keretek közt tanította és képezte őket.

Az 1960-as évektől kezdve ő volt a kárpátaljai magyar tudományos törekvések központja, a magyar diákok szinte egyetlen istápolója. Az elzártság oldódásával egyre bővülő magyarországi kapcsolatait, a növekvő lehetőségeket igyekezett tanítványai számára ka-

matoztatni. Előadókat hívott Magyarországról, kölcsönös látogatásokat szervezett, ösztöndíjakért és támogatásért kilincsel. Neki is köszönhető, hogy a változott viszonyok közt a kárpátaljai magyar kultúra új életre támadt, s a nemzeti múlt rendbehozott emlékei egyre növekvő közbecsülésben részesülnek.

A magára hagyott kárpátaljai magyar nép kulturális és nemzeti öntudatának megőrzésében és tudatosításában, az új magyar értelmiség kialakításában Váradi Sternberg Jánosnak elvülhetetlen érdemei vannak. A 80-as évektől kezdve egyre több lehetősége adódott, hogy bekapcsolódjék a magyarországi tudományos életbe is. Jelen volt tudományos konferenciákon, egyetemeken és főiskolákon előadásokat tartott, s fontos tevékenységet fejtett ki az Akadémia Petőfi Bizottságában. Orosz nyelvi és irodalmi tudásával, levéltári ismereteivel nagy segítséget nyújtott az utóbbi évek Petőfivel kapcsolatos, szenzációt kereső feltevéseinek adatszerű megcáfolásában. Bekapcsolódott a magyar történeszek világszövetségének munkájába is, magára vállalva az igazgatóságon belül a kárpátaljai történeszek megszervezését. Készséggel segített mindig mindenkinek szakmai és baráti vonalon egyaránt.

Munkahelyén nem méltányolták évtizedeken át végzett áldozatos tevékenységét, sőt nemegyszer gyanakvás és irigység kísérte. Támogatás helyett inkább akadályozták. A magyarországi hivatalos elismerés is késett, csak a kommunista politikai rendszer felszámolása után érkezett meg. Ekkor választották be az Akadémia Petőfi Bizottságába, majd megkapták a közoktatásügyi kormány magas kitüntetését és a tudományos érdemeket elismerő Lotz János-díjat.

Utolsó éveiben egészségi állapota egyre romlott. 1991-ben a Magyar Tudományos Akadémia három napos nagy Széchenyi konferenciáján Budapesten még megtartotta előadását, de nem sokkal utána kórházba került, s 1992. február 12-én, 68 éves korában Budapesten érte a halál.

Tele volt tervekkel, ezekről beszélt utolsó heteiben is. Kisebbségi tanulmányok mellett összefoglaló művek megírásán gondolkozott, s újabb lehetőségeken töprengett, hogyan erősíthetné a most csírázó kárpátaljai magyar tudományos műhelyeket. Élete, életműve azonban ebben a formában is egész és egységes.

Váradi Sternberg János, búcsúzómagam és mindannyiunk nevében. Műveid a történetírásban fenntartják nevedet, a nemzeti emlékezet megőrzi a közösség megbecsülését és háláját azért az önzetlen munkáért, amellyel nehéz időkben erősítetted a kárpátaljai magyarság öntudatát és segítetted őt kultúrája megtartásában. Mi pedig, kollégáid és barátaid, nem feledjük segíteni mindig kész magatartásod megannyi jelét, a közösség érdekében végzett munkád példaadását, s megőrizzük mindig bizakodó, mosolygós, kedves arcodat. Jankó, Isten veled!